

**T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı**

TARSUS KAZASI'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (1856-1914)

Songül ULUTAŞ

DOKTORA TEZİ

Mersin, 2012

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

TARSUS KAZASI'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (1856-1914)

Songül ULUTAŞ

Danışman
Prof. Dr. Şerife YORULMAZ

DOKTORA TEZİ

Mersin, 2012

Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Songül ULUTAŞ tarafından hazırlanan "Tarsus Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1856-1914)" başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başarılı

Başarısız

Başkan

Prof. Dr. Şerife YORULMAZ
(Danışman)

Üye

Prof. Dr. Dr. Fevzi DEMİR

Üye

Doç. Dr. Bekir KOÇ

Üye

Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE

Üye

Yrd. Doç. Dr. Metin ALTIÖK

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylım.

27/2012
Doç. Dr. Metin YETİM
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

19. yüzyılın ikinci yarısında dünya konjonktüründeki en önemli gelişme, sanayi devrimi sonucu kapitalist ekonomilerin hızla yayılması ve değişim olgusunun bu etkinin hissedildiği her alana ulaşmasıdır. Bu süreçte, Osmanlı iktisadî zihniyetindeki kırılmaların Anadolu kentlerinde yansımalarını görmek mümkündür. Kent ekonomilerindeki farklılaşma yeni sektörleri ve sınıfları yaratırken, kentin formunda da değişimi tetiklemiştir. Bu sürecin yansımalarını görmek için Çukurova Bölgesinin geçirdiği tarihsel gelişim ve değişim evresine bakmak döneme ilişkin birçok ipucu verecektir. Bu anlamda, kapitalizmin yayılımı, bölgenin en önemli kentlerinden biri olan Tarsus'ta sektörel ve toplumsal açıdan, genel konjonktür içinde, incelenmeye çalışılmıştır. Ortaya çıkan bu çalışma son yıllarda büyük bir ivme kazanan klasik sosyo-ekonomik kent tarihi tezlerinden farklı olarak kuramsal bir arka plan ve yaklaşımla hazırlanmıştır.

Söz konusu bu çalışma, 6 senelik uzun ve zorlu bir sürecin meyvesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu esere benimle birlikte emeği geçen o kadar çok kişi var ki sayfalarca teşekkür yazısı yazılabilir. Öncelikle, tez çalışmalarını boyunca yardımlarını esirgmeden beni sonuna kadar destekleyen, tecrübeleriyle akademik hayatıma yön veren danışman hocam sayın Prof. Dr. Şerife YORULMAZ'a sonsuz kereler teşekkürlerimi sunuyorum. Bu zorlu süreçte, alanla ilgili tüm soru işaretlerimi derin bilgi birikimi ve önerileriyle gidermekten hiçbir zaman şikayet etmeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Nuri ADIYEKE'ye teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmanın iktisadî boyutunun da olması, bir iktisatçının görüş ve önerilerine ihtiyaç duymamı gerektirmiştir. Bu anlamda iktisat bilimi alanında yönlendirici desteğiyle yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Metin ALTIOK'a teşekkür ediyorum. Sosyo-ekonomik tarih yazımı ile ilgili yönlendirmeleriyle tezin şekillenmesinde bölüm hocalarımızdan Prof. Dr. Fevzi DEMİR'in katkıları oldukça önemlidir. Kendisine

bilgi ve tecrübeleriyle beni aydınlattığı için teşekkür ediyorum. Ayrıca değerli önerileriyle teze katkıda bulunan sayın Doç. Dr. Bekir KOÇ'a teşekkürlerimi sunmak isterim. Bir tarihçi ve bilim insanı olarak feyz aldığım ve bu zorlu süreçte tüm yoğunluğuna rağmen bana vakit ayıran, her türlü desteğini esirgemeyen sayın hocam Mehmet GENÇ'e minnettarlığım daim kalacaktır. Umarım kendisinin tarihçilik alanındaki değerli bilgi birikiminden daha fazla faydalanma imkanı bulabilirim.

Osmanlıca alanındaki müthiş bilgi birikimi ve tecrübesiyle hocam Mehtap ERGENOĞLU yardımlarını esirgemedi. Osmanlıca alanında kendisinden öğreneceğimiz daha çok şey olduğunu belirtmek isterim. Dostluğu ve varlığıyla bana her daim güç veren arkadaşım Melike KARA'ya tez sürecinin her aşamasında, yılmadan yanımda olduğu için sonsuz kereler teşekkür ediyorum.

Ayrıca bu çalışma Türkiye'de Amerikan İlmî Araştırmalar Enstitüsü (ARIT) 2012 Doktora Araştırmaları Teşvik Bursu ile desteklenmiştir. Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği'ne teze vermiş olduğu finansal destekten dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

Tez yazma süreci bir akademisyenin hayatındaki en zor, ancak bir o kadar da güzel bir dönemdir. Her ne kadar sıkıntı dolu bir zaman dilimi olsa da, bir bilim insanı kimliğinin kazanıldığı, kişisel pek çok davranışın olgunlaştığı bu dönemde, benimle üzülen benimle sevinen ve gururlanan aileme beni yalnız bırakmadıkları için teşekkür ederim.

Songül ULUTAŞ

ÖZET

Tarihsel süreçte bir yerleşim yeri olarak sürekliliğini koruyan Tarsus, doğu ile batıyı birbirine bağlayan güzergâh üzerinde bulunması nedeniyle, önemli bir stratejik konuma sahipti. Anadolu'nun en eski kentlerinden biri olma özelliği ile de Tarsus, kültürel anlamda büyük bir zenginliği bünyesinde barındırmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin dünya ekonomisiyle eklemlenme sürecinde, özellikle denizle bağlantısı olan kıyı bölge ve kentlerinde, kapitalizm ve yabancı sermaye daha fazla yayılma alanı bulmuştur. Bu anlamda Tarsus, içinde bulunduğu bu stratejik konumu ile çevreselleşme sürecinin etkilerini doğrudan yaşayan mekânlardan biri olmuştur. Bu çalışmanın amacı, dünya kapitalizminin bu ekonomik ve toplumsal dönüşümünün, Osmanlı coğrafyasındaki yansımalarını ve Çukurova Bölgesi'ndeki kendine özgü gelişim sürecini ortaya koymaktır. Söz konusu bu süreçte, Tarsus Kazası'nın sosyo-ekonomik yapısında görülen değişimleri ve bu değişimlerin nedenlerini ortaya koymak, çalışmanın temel araştırma problematiğini oluşturmaktadır. Çalışmanın en önemli hipotezi ise, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta pamuk üretimindeki artışla birlikte, yabancı sermayenin bölgede yerleşmesine koşut 1838 ticaret sözleşmesiyle başlayan kapitalist iktisadî ilişkilerin, kent ekonomisini tam anlamıyla ele geçirdiğidir. İktisadi alanda ivme gösteren yeni sektörlerle birlikte yeni toplumsal sınıflar oluşmuş ve kentsel dokuda da değişimler ortaya çıkarılmıştır. Böylece kapitalist modernleşme olgusu, ekonomik alanla birlikte toplumsal alanda da yayılma fırsatı bulmuştur.

ABSTRACT

Tarsus that has been uninterruptedly inhabited as a settlement for many centuries has a strategic position owing to its location along the route linking East and West. As being one of the ancient settlements in Anatolia Tarsus was also very rich in terms of cultural diversity. Within the process of articulation of the Ottoman Empire with the world economy, capitalism and foreign investments disseminated more rapidly particularly in those regions and cities having connection with the sea. Due to its strategic position Tarsus was one of the cities directly subject to the influence of peripheralization process. The aim of this study is to reveal the imprints of the respective economic and social transformation on the Ottoman territory and the Cilicia Region by identifying the characteristics peculiar to the region. Within this context, the main research problematic of the study is to unveil both the changes experienced in the socio-economic structure of Tarsus District and the factors triggering the respective changes during the respective transformation. The basic hypothesis of the study is the fact that the city's economy was subordinated to the capitalist economic relations with the Anglo-Ottoman treaty of 1838 signed parallel to both the spread of the foreign investments in the region and the increase in the production of cotton in Tarsus during the second half of the 19th century. As a result of the new economic sectors, new social groups emerged in the city and the some changes were observed in the urban structure and fabric. In this respect, the spread of modernization has been experienced not only in economic life but also social life.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
TABLolar LİSTESİ	xiv
GRAFİKLER LİSTESİ	xvi
HARİTALAR LİSTESİ	xvi
GİRİŞ	1
 I.BÖLÜM: SOSYO-EKONOMİK TARİH KURAMLARI VE TARİHSEL	
ÇÖZÜMLEMELER	12
I.1. Sosyo-Ekonomik Tarih Yazımının Kuramsal Olanakları ve Sorunları.....	12
I.1.1. Sosyo-Ekonomik Tarih Yazımı Kuramları.....	12
I.1.1.1. Annales Ekolü.....	12
I.1.1.2. Bağımlılık Kuramı	18
I.1.1.3. Modernleşme Kuramı	21
I.1.2. Uzun-Sürelili Perspektiften Tarihsel Değişim Olgusu	24
I.1.3. Tarih Yazım Kuramlarının Kent Tarihi Açısından	
Olanak ve Sorunları.....	28
I.1.4. Bir Yerel ve Bölgesel Tarih Çalışma Alanı Olarak Tarsus	37
I.1.4.1. Anadolu'da Kentleşme Süreci ve Tarsus.....	47
I.1.4.2. Tarsus'un Yerleşim Tarihine Kısa Bir Bakış.....	52

I.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yapısı: Kuramlar ve Yaklaşımlar	68
I.2.1. Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu	68
I.2.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Demokratikleşme Süreci ve Osmanlı Bürokrasisi	75
I.2.1.2. Ekonomik Alanda Değişim.....	85
II. BÖLÜM: OSMANLI'DA YÖNETSEL DEĞİŞİM VE TARSUS	93
II.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatındaki Gelişmeler	93
II.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Yönetmel Açından Tarsus Kazası	105
II.3. 1860 Sonrası Tarsus Yönetim Yapısındaki Düzenlemeler	111
II.3.1. Yönetim Mekanizması ve Mülkî Amirler	120
II.3.1.1. Yerel Nüfusun Yönetim Mekanizmasındaki Rolü	124
II.3.2. Yönetmel Kurumlar	132
II.3.2.1. Tarsus Kaza Yönetiminde Karar Mekanizması Olarak Meclisler	134
II.3.3.2. Tarsus Kazası Belediye İdaresi	138
II.3.2.3. Yargı Kurumları Olarak Kaza Mahkemeleri	146
III. BÖLÜM: BİR ÜRETİM ALANI OLARAK TARSUS	153
III. 1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'ta Tarımsal Üretim	157
III.1.1. Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Anlayışı ve Tarımsal Gelişmelere Etkisi	157
III.1.2. Tanzimat Sonrası Tarım Alanında Kurumsallaşma.....	167
III.1.3. Tarsus'un Tarımsal Coğrafyası ve Ürün Çeşitliliği	171

III.1.4. Çukurova Tarımında Bir Dönüm Noktası: Tarsus'ta Pamuk Üretimi ve Endüstriyel Tarım.....	175
III.1.5. Tarsus'ta Tarımsal Organizasyon ve Teşvik Çalışmaları	180
III.1.5.1. Mısır'dan Kaliteli Tohum Getirilerek Çiftçilere Bedelsiz Dağıtılması	181
III.1.5.2. Bataklık Alanların Tarım Arazisine Dönüştürülmesi ve Tarımsal Mekanizasyon	183
III.1.5.3. Endüstriyel Tarımın Demografik Etkileri: Çevre Bölgelerden Emek Çekimi	200
III.1.6. Tarımsal Üretimde Görülen Artış	203
III.1.7. Doğal Afetlerin Tarımsal Üretime Etkileri	209
III.1.8. Tarımsal Vergi Gelirleri.....	213
III. 2. Endüstriyel Üretim.....	227
III.2.1. Tarsus'ta Endüstriyel Üretilimin Gelişmesi ve Fabrikalaşma Süreci	230
III.2.2. Rejî İdaresi ve Tütün Piyasası.....	246
III.2.3. Maden ve Enerji Üretimi	247
IV. BÖLÜM: BİR DAĞITIM VE BÖLÜŞÜM ALANI OLARAK TARSUS.....	256
IV.1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Ticarî Alanda Yaşanan Değişimler ve Tarsus.....	256
IV.2. Osmanlı Gümrük Politikası ve Tarsus'ta Ticaret	260
IV.3. Ticarete Tarımsal Ürünler	265
IV.4. Ticaretin Mekansal Örgütlenmesi	269
IV.5. Ticari Mübadelenin Ana Aracı: Tarsus Para Piyasası	276

IV.6. Ulaşım ve Haberleşme Sektöründeki Gelişmelerin Tarsus	
Ticaretine Etkileri	282
IV.6.1. Raylı Sistemlerle Ulaşım: Demiryolu ve Tramvay Hatları	282
IV.6.1.1. Demiryolları Projesi.....	282
IV.6.1.2. Tramvay Hattı Projesi	292
IV.6.2. Karayolu Ulaşımı.....	294
IV.6.3. Haberleşme ve İletişim Teknolojileri	298
V. BÖLÜM: BİR SOSYAL PAYLAŞIM ALANI OLARAK TARSUS	301
V.1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'a İlişkin Demografik	
Gözlemler ve Tespitler.....	301
V.1.1. Göç Olgusunun Tarsus Demografik Yapısına Etkisi.....	312
V.1.2.Tarsus Demografik Yapısına Etkileyen Bir Faktör Olarak Salgın	
Hastalıklar	322
V.2. Misyonerlik Faaliyetleri.....	329
V.2.1. Eğitim ve İnanç Kurumlarının Misyonerlik Faaliyetleri	
İle İlişkileri	333
V.2.2. Misyonerlik Faaliyetlerinin Müslüman Okul ve	
İbadethanelere Etkisi	348
V.3. Toplumsal Uzlaşmadan Çatışmaya Doğru	355
V.3.1. Adana Ermeni Olayları ve Tarsus	359
V.4. Tarsus Toplumunda Örgütlü Muhalefet Deneyimleri	367
SONUÇ	372
KAYNAKÇA.....	381
EKLER	

KISALTMALAR LİSTESİ

- A.}{DVNS.İMTZ.d.:** Bâb-1 Asafî İmtiyâz Defterleri
- A.}{DVNS.KLS.d.:** Bâb-1 Bâb-1 Asafî Kilise Defterleri
- A.}{DVNS.NZAM.d.:** Bâb-1 Asafî Nizâmât Defterleri
- A.}AMD.:** Sadâret Amedî Kalemî Evrâkı
- A.}DVN.:** Sadâret Dîvân (Beylikçi) Kalemî
- A.}DVN.DVE.:** Sadâret Düvel-i Ecnebiyye Kısmı
- A.}DVN.MHM.:** Sadâret, Bâb-1 Asafî Mühimme Kalemî
- A.}MKT. NZD.:** Sadâret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir Evrâkı
- A.}MKT.MHM.:** Sadâret Mektûbî Mühimme Evrâkı
- A.}MKT.MVL.:** Sadâret Mektûbî Kalemî Deavi (A.}MKT.DV.): Sadâret Mektubî Kalemî
Meclis-i Vâlâ
- A.}MKT.UM.:** Sadâret Mektûbî Kalemî, Umûm Vilayât Evrâkı
- A.}TŞF.:** Sadâret Teşrifât Kalemî
- a.g.e.:** Adı geçen eser
- a.g.m.:** Adı geçen makale
- a.g.t.:** Adı geçen tez
- AVS. :** Adana Vilayet Salnamesi
- BEO., AYN.D.:** Bâb-1 Ali Evrâk Odası, Ayniyât Defterleri
- BEO.:** Bâb-1 Âli Evrak Odası Belgeleri
- BEO:** Bâb-1 Ali Evrâk Odası
- BOA.:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- c.:** Cilt
- C.BLD.:** Cevdet Belediye Tasnifi

C.DH.: Cevdet Dâhiliye Tasnifi

C.DRB.: Cevdet Darphane Tasnifi

C.EV.: Cevdet Evkâf Tasnifi

C.ML.: Cevdet Maliye Tasnifi

C.ZB.: Cevdet Zabtiye

Çev.: Çeviren

DH. SAİD.d.: Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Dâiresi Defterleri

DH. UMVM.: Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdürlüğü Evrâkı

DH.EUM.: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri

DH.EUM.2.ŞB.: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye 2. Şube

DH.EUM.5.Şb.: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 5. Şube

DH.EUM.ECB.: Dâhiliye Nezâreti Ecânib Kalemî

DH.EUM.EMN.: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Emniyet Kalemî Belgeleri

DH.EUM.I. Şube: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye 1. Şube

DH.EUM.MEM.: Dâhiliye Nezâret-i Emniyet-i Umûmiye-i Memleket

DH.EUM.SSM.: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Seyr ü sefer Kalemî

DH.EUM.THR.: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmî Tahrirât Kalemî Evrâkı

DH.İ.UM: Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiyye

DH.İD.: Dâhiliye Nezâreti İdârî Kısım Belgeleri

DH.KMS.: Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Kalemî Belgeleri

DH.MB.HPS.: Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri

DH.MKT.: Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî

DH.MUİ.: Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi

DH.SN.M.: Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfûs Müdüriyyeti

DH.ŞFR.: Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi

DH.TMIK.S.: Dâhiliye Tesri-i Muâmelât ve Islâhat Komisyonu

DH.UMVM: Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdürlüğü

DUİT: Dosya Usulü İradeler Evrakı

Ed.: Editör

EV.d.: Evkâf-ı Hümayûn Defterleri

Haz.: Hazırlayan

HH.: Hatt-ı Hümayûn

HR. MKT.: Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi

HR.HMŞ.İŞO.: Hâriciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği

HR.İM.: Hâriciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı Evrakı

HR.SYS.: Hâriciye Nezâreti Siyasi

HR.TO.: Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası

HRT.h.: Harita

İ. DH.: İrade-yi Dâhiliye

İ. ŞD.: İrade-i Şurâ-yı Devlet

İ.AZN.: İradeler Adliye ve Mezâhib

İ.DFE.: İrade-i Defter-i Hâkânî

İ.EV.: İrade-i Evkâf

İ.HR.: İrade-i Hâriciye

İ.HUS.: İrade-i Husûsiye

İ.İMT.: İrade-i İmtiyâz

İ.MF.: İrade-i Meârif

İ.MMS.: İrâde-i Meclis-i Mahsûs

İ.MTZ.: İrâde-i Eyâlet-i Mümtâze Mısır

İ.MVL.: İrâde-i Meclis-i Vâlâ

İ.RSM: İrâde-i Rûsûmât

İ.TNF.: İrâde-i Ticâret ve Nâfia

MAD.d.: Maliyeden Müdevver Defterler

MF.MKT.: Meârif Nezâreti Mektûbî Kalemi

ML.MSF.d.: Mâliye Nezâreti Mesârifât Defterleri

s. : Sayfa

ss.: Sayfadan sayfaya

ŞD.DH.: Şurâ-yı Devlet Dâhiliye

ŞD.MLK.: Şura-yı Devlet Mülkiye

TŞS. : Tarsus Şer'îye Sicilleri

vb. : Ve benzeri

vs. : Vesaire

Y.A.HUS.: Yıldız Sadâret Husûsî Marûzât Evrâkı

Y.A.RES.: Yıldız Tasnifi Sadâret Resmi Marûzât

Y.PRK.ASK.: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Marûzâtı

Y.PRK.AZN: Yıldız Tasnifi Perâkende Evrâkı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Marûzâtı

Y.PRK.BŞK.: Yıldız Perâkende Evrâkı Mabeyn Başkitabeti

Y.PRK.DH.: Yıldız Perâkende Evrâkı Dâhiliye

Y.PRK.KOM.: Yıldız Perâkende Evrâkı Komisyonlar Marûzâtı

Y.PRK.MF.: Yıldız Perâkende Evrâkı Meârif Nezâreti Marûzâtı

Y.PRK.MYD.: Yıldız Perâkende Evrâkı Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyye Dâiresi

Y.PRK.MYD.: Yıldız Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye

Y.PRK.TKM.: Yıldız Tahrirât-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercim

Y.PRK.TNF.: Yıldız Perakende Evrâkı Ticâret ve Nâfia Nezâreti Marûzât

Y.PRK.UM: Yıldız Perâkende Umûm Evrâkı

Y.MTV.: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Marûzât Evrâkı

ZB: Zabtiye Nezâreti

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1- Tarsus Kazası Nahiyeleri ve Bu Nahiyelere Bağlı Köyler (1869/70).....	108
Tablo 2- 1905 Yılında Tarsus Kaza Merkezine (Nefs-i Tarsus) Bağlı Köyler.....	109
Tablo 3- 1905 Yılında Tarsus Kazası Mülhâkâtında Bulunan Köyler	110
Tablo 4- Adana Vilayeti'nin 1913-14 Yılı İdari Yapılanması.....	114
Tablo 5- 1913 Yılı Tarsus Kazası'nın Köy ve Nahiye Sayıları	115
Tablo 6- 1913 Yılında Gülek ve Tekeli Nahiyelerinin İdaresi Altındaki Köyler.....	117
Tablo 7- Yeniden Düzenlemeye Tabi Tutulan Bazı Köylerin Tarsus ve Karaisalı'ya Uzaklıkları.....	119
Tablo 8- Mersin Sancağı'nda Yeni Kurulan Gözne ve Erçil'e Bağlı Köyler	119
Tablo 9- Osmanlı Yönetim Sisteminde Taşra Teşkilatında Mülkî Amirler	121
Tablo 10- Tarsus Kazası'nın Mülkî Amirleri (1870-1904)	122
Tablo 11- Tarsus'a Bağlı Nahiyelerin Müdürleri (1870-1904)	123
Tablo 12- Tarsus Kazası'nda İdare Meclisi Kadrosu (1870-1904)	135
Tablo 13- Tarsus Kazası De'âvî Meclisi Kadrosu (1870-1889).....	137
Tablo 14- Tarsus Kazası Belediye Meclisi Başkan ve Azaları (1870-1904).....	141
Tablo 15- Tarsus Kazası Belediye Dairesinde Görevli Kadro (1870-1904).....	144
Tablo 16- Tarsus Kazası'nda Mahkemeler ve İdari Yapıları (1880-1904).....	147
Tablo 17- Tarsus'ta Bataklık Alanları Kurutma Projeleri (1862-1880)	189
Tablo 18- 1839-1914 Yılları Arası Tereke Kayıtlarında Yer Alan Pamuk Kozası Verilerindeki Artış.....	205
Tablo 19- 1846-1881 Yılları Arasında Pamuk Kozası Fiyat Hareketleri (Kg./Kuruş).....	206
Tablo 20- 1881-1911 Yılları Arasında Pamuk Kozası Fiyat Hareketleri (Kg./Kuruş).....	207
Tablo 21- Tarsus Hububat Aşarı Bedelleri (1892-1893)	216

Tablo 22- Tarımsal Üretim Yapan Vakıfların Aşar Hasılatı Bedelleri (1855-1893).....	219
Tablo 23- Tarsus Vakıflarının Aşar Bedelleri (1855-1899)	220
Tablo 24- Tekfur Zaviyesi Vakfı'nın Aşar Bedelleri Dökümü (1842-1857)	221
Tablo 25- Tarsus'ta Endüstriyel Üretim Yerleri (1868-1904).....	231
Tablo 26- Tarsus'ta Belli Başlı Sanayi Kuruluşları (1862-1913).....	235
Tablo 27- Tarsus İplik Fabrikasında Üretilen İplik Miktarları (1889-1895)	243
Tablo 28- Tarsus'tan İstanbul'a Nakledilen Kurşun Miktarı (1792-1810).....	250
Tablo 29- Tarsus Madenleri İşletme İmtiyazları (1903-1914)	251
Tablo 30- Çukurova'da Üretilerek İç Tüketime Aktarılan Pamuk (1835-1894)	267
Tablo 31- Tarsus'ta Ticarî Mübadele Mekanları (1869-1904).....	270
Tablo 32- Tarsus Sancağı'nda İade Edilen Kaime Para Miktarları (1863)	279
Tablo 33- Tarsus Sancağı'na Bağlı Yerleşimlerden Toplanan Kaime Para Miktarları(1863).....	281
Tablo 34- 1831 Nüfus Sayımında Tarsus Sancağı'nın Demografik Görüntüsü	303
Tablo 35- 1831 Sayımına Göre Tarsus Sancağı Nüfusunun Dinsel ve Etnik Dağılımı ...	305
Tablo 36- Tarsus Kazası Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu (1869-1917)	307
Tablo 37- Tarsus Kazası Toplam Nüfusu (1831-1917)	308
Tablo 38- Gezginlerin Tarsus Nüfusuna Dair Tahminleri.....	310
Tablo 39- Tarsus'ta Yapılan ve Onarılan Eğitim ve İnanç Kurumları (1857-1914)	334
Tablo 40- Adana Vilayeti'nde Bulunan Amerikan Okulları (1901).....	343
Tablo 41- Adana Vilayeti'nde Ruhsatlı Amerikan Okulları (1907)	344
Tablo 42- Tarsus Kazası Müslüman Eğitim Kurumları (1863-1917).....	349
Tablo 43- Tarsus Kazası Medreseleri (1900'ler)	353

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1- Tarsus'ta Pamuk Fiyat Hareketleri (1846-1881).....	207
---	-----

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1- Adana Ovası'nın Haritası.....	116
--	-----

Harita 2- 1872 Yılı Tarsus ve Civarının Yol, Köprü, Su Kaynakları, Mecraları, Bahçeleri, Arazileri ve Binaları.....	184
---	-----

GİRİŞ

19. yüzyıl dünya konjonktürü incelendiğinde pek çok alanda değişim yaşandığı görülmektedir. Bu yüzyılın kaçınılmaz sonu olan değişim olgusunu, Osmanlı Devleti'nin her alanında görmek mümkündür. Bu bağlamda, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren batı kapitalizmi Osmanlı topraklarında ve ekonomik hayatında yaygınlaşmaya başlarken, bazı liman kentleri ve hinterlandları da bu gelişmeyle birlikte önem kazanmıştır. Çukurova da bu önemli bölgelerin başında yer almaktaydı. Tarsus ise bölgenin Adana ve Mersin'le birlikte önemli bir çekim merkeziydi.

Bu çalışmada, 19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'un, sosyal ve ekonomik yapısındaki değişimi, modernleşme, kapitalistleşme ve çevreselleşme gibi üst yapılar etrafında incelenip genel içindeki yeri ve konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın konusu, Tarsus Kazası'nın 1856-1914 yılları arasındaki sosyo-ekonomik yapısı ile sınırlanmıştır. 19. yüzyıl hiç kuşkusuz toplumsal, idari ve ekonomik dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu nedenle tez konusunun tarihsel sınırlandırması, her ne kadar 1856-1914 gibi iki önemli tarihin başlangıç ve son olarak alınmasına dayansa da bu sürecin öncesinin ve sonrasının ele alınarak, geçiş aşamalarının tespit edilmesi, klasik Osmanlı düzeni ile yenilik hareketlerini karşılaştırmayı kolaylaştırmaktadır. Bu tarihsel sınırlandırma 1856 Islahat Fermanı ve 1914 Birinci Dünya Savaşı gibi Osmanlı Tarihi açısından iki büyük siyasi gelişmeden ibaretmiş gibi görünse de bölgesel düzeyde değerlendirildiğinde farklı ekonomik gelişmelerin dönüm noktalarını da içermektedir. Örneğin 1860'larda dünya konjonktüründe yaşanan pamuk krizi, Çukurova için yeni bir başlangıç ifade etmektedir. 1880 sonrası pamuk üretimindeki gelişme, yabancı sermayenin akın ettiği bölgede sanayinin hızlı bir gelişme göstermesi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Adana ve Tarsus'un içinde bulunduğu ovalık alandaki tarımsal

ve endüstriyel üretim fazlasının, dünya ülkelerine akması konusunda önemli bir ihtiyacı karşılayan Mersin Limanı, hem kendisi hem de hinterlandı için fırsat yaratırken bölgede dengelerin değiştiğini de göstermektedir.

1900'lerde modernleşmenin Tarsus kent hayatında çok daha fazla hissedilmeye başlandığı görülmektedir. Bu anlamda 1900'lü yıllar, kentin tarihi değişim sürecinde kırılma noktalarından biridir. 1908 devriminin Türk siyasi hayatı ve modernleşmesi için bir dönüm noktası olmasının etkisiyle, Tarsus'un toplumsal yaşamında bazı örgütlü muhalefet girişimlerine rastlanmıştır. 1908 ile 1914 arasında Osmanlı toplumsal yapısını etkileyen tehcir ve göç gibi iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bu gelişmelerin her ikisine de şahit olan Tarsus'ta ekonomik, toplumsal, siyasi ve kültürel etkilenmeler söz konusu olmuştur. Çalışmanın 1914 ile sonlandırılması 19. yüzyıl içindeki dönüşümlerin 20. yüzyıla girerken çok farklı bir boyuta geçmiş olması düşüncesinden hareket etmektedir. Bu tarihten itibaren artık ulus devlet inşaları gündeme gelirken, tarihsel değişim süreci çok farklı bir yönde ilerleyeceğinden ve farklı bir dönemsel süreci başlatacağından, çalışmayı burada sonlandırmanın daha anlamlı olacağı düşünülmüştür.

Tarsus ile ilgili araştırmaya lisans bitirme tezi aşamasında başlanmış olup, yüksek lisans döneminde devam edildiğinden, yaklaşık dört yıllık bilgi ve belge birikimi oluşmuştur. Bu bilgi ve belge birikimi, çalışmanın da temelini oluşturmuş, daha verimli bulgular ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. 1839-1856 yılları arasını içeren "*Şer'iyye Sicillerine Göre Tarsus'ta Ekonomik Yapı*" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasında 1838 Osmanlı-İngiliz Balta Limanı Antlaşması'yla kapitalizmle eklemlenme sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî yapısında meydana gelen değişimin, Tarsus'taki yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece, söz konusu sürecin genelde ülke

ekonomisine, özeldede ise taşra kentlerinin ekonomik yapısına olan etkileri ortaya konmuştur.

Burada temel sorunumuz tarihsel, ekonomik, toplumsal ve kültürel birçok unsurun, zaman ve mekan boyutlarında etkileşimlerinin değerlendirilebilmesidir. Çalışmamız uzun ve kısa perspektiflerden bakılarak çift boyutlu bir sosyal ve ekonomik yapı analizinin güçlüklerini ve önemini de ortaya koymaktadır. Tarsus'un eski bir Anadolu kenti olarak, sınırları zamansal ve mekânsal olarak çizilmiş bir dünyada ne ifade ettiği, ne tür bir yere sahip olduğu ve bu perspektifte geçirmiş olduğu değişimlerin değerlendirilmesi temel hedeflerimiz arasında yer almaktaydı. Böylece, mikro ölçekli yerel ve bölgesel tarih yazımı, makro düzeyde kuramsal bir tarihçilikle buluşturularak coğrafya, sosyoloji, iktisat, antropoloji gibi farklı disiplinlerle de ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tezimiz, klasik bir siyasi ve sosyo-ekonomik tarih anlatısından uzaklaşarak farklılaşmaya çalışma isteğini de yansıtmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde öncelikle konunun üst kuramsal çerçevesi çizilerek, dönemin genel sosyo-ekonomik yapısına değinilmiştir. Burada, sosyo-ekonomik tarih yazımının kuramsal ve tarihsel analizi yapılmaya çalışılmıştır. Böylece, alanın kuramsal olanak ve sorunları tartışılarak ortaya konulan tezin alt yapısı hazırlanmıştır. Çalışmanın bir yerel ve bölgesel tarih yazımı olması sebebiyle Tarsus'un bu alandaki yeri ve konumu tartışılarak Anadolu'daki kentleşme sürecinde nasıl bir tarihsel değişim yaşadığı ele alınmıştır. Buna koşut olarak, öncelikli olarak çalışmanın kuramsal alt yapısıyla birlikte, ana mekanı da tanımlanmıştır. Bu aşamadan sonra 19. yüzyılın bir değişim yüzyılı olması bağlamında, Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının tarihsel çözümlemesi yapılmaya çalışılmıştır. Yapılan çözümlemede, genel değişimin bir

parçası olarak Tarsus'un nasıl bir yere sahip olduğu ve değişim sürecinde ne ifade ettiği tartışılmıştır.

İkinci bölümde, Osmanlı Anadolu coğrafyasında önemli bir idari birimi ifade ettiği için, Tarsus'un idari görüntüsünün çizilmesi uygun bulunmuştur. Çalışmanın konu sınırlandırması yapılırken Tarsus'un sadece bir kent olarak değil, aynı zamanda idari bir birim olan kaza statüsünde de ele alınması planlanmıştır. İdari sınırlandırmanın "kaza" olarak yapılmasının nedeni ise incelenen süreçte Tarsus'un farklı vilayetlere bağlı kaza statüsünü kesintisiz sürdürmesidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus, Adana Vilayeti'ne bağlı olmakla birlikte çok kısa bir dönem Halep Vilayeti'ne de bağlanmıştır. 1860'lardan sonra vilayet düzenlemelerinin etkisi ile Tarsus'un idari yapısında da yoğun bir hareketlilik yaşanmasına neden olmuştur. Ancak, Tarsus her dönemde bir kaza merkezidir. Bu sınırlandırma, 19. yüzyılın ikinci yarısında vilayet düzenlemeleriyle yaşanan bu karışıklığa kapılmayı da engellemiştir. Bu nedenle, tezin ana problematiği, kaza merkezi olan Tarsus'la sınırlıdır. Söz konusu dönemde gerçekleşen Osmanlı yönetsel reformları içinde, Tarsus Kazası'nın ne tür bir değişim süreci geçirdiği irdelenmiştir. Özellikle, kurumsallaşma açısından geniş düzenlemelerin yapıldığı süreçte vilayetler ve kaza idareleri de bürokratik olarak dönüşümü yaşayan yerler olmuşlardır. Yerel bağlamda kentler, bu süreçte kendi özgül mecralarında yeni kimliklerini de kazanmışlardır.

Üçüncü bölümle birlikte yapı analizlerine başlanmıştır. 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinin sosyo-ekonomik yapısını ele alan çalışmalar incelendiğinde, genellikle ekonomik yapı, sosyal yapıdan sonra geldiği fark edilmiştir. Biz de bu örneklerden yola çıkarak çalışma planında Tarsus'un sosyal yapısındaki dönüşümleri, ekonomik değişimlerden önce ele almaya karar verdik. Ancak konuyla ilgili araştırma çalışmaları

ilerledikçe elde edilen verilerin çoğu, incelenen süreçte Tarsus'ta yaşanan dönüşümün ekonomik alanda gelişen değişimlerden kaynaklandığı yönündeydi. Çalışma ilerledikçe bu konudaki bulguların kesinleşmesi, çalışmanın kurgu da bu yönde gelişmiştir. Halil Berktaş'a göre, 17. ve 18. yüzyıllara kadar ekonomi özerk bir alan olarak düşünülmemiş, tarih ise sadece büyük adamların yaptıkları, devletlerin kuruluşu ve yıkılışı gibi siyasi olayların çalışma odağına alındığı bir alan olarak görülmüştür. Ekonomi ve toplumun devletin dışında iki farklı alan olarak düşünölmeye başlanması da tarihe yeni bir yön vermiştir. İngiliz iktisatçılarla, Fransız tarihçilerin araştırmaları sonucu siyasi çatışmaların çıkış noktasının aslında ekonomik alandaki çıkar çatışmaları olduğu ortaya çıkmıştır. Sanayi ve ticaret burjuvazisi ile feodal toprak aristokrasisi arasındaki çatışma, tarafların ekonomi politikalarındaki farklılıktan kaynaklanmıştır. 1789 Fransız Devrimi'nin benzeri bir düşünce ayrılığında türeyen sınıflar arasındaki mücadeleden doğmuş olduğu da bu duruma verilebilecek en güzel örnekler arasında yer almaktadır. Bu tür örnekler aynı zamanda toplumun devlet dışında toplum olarak, öncelikle ekonomik faaliyeti içinde kendiliğinden var olduğu anlayışına ortam hazırlamıştır.¹ Toplumsal değişmelerin temelinde yatan en önemli faktörlerden biri olması anlayışından hareketle ekonomik yapı analizi, çalışma planında sosyal yapıdan önce yer almıştır. Ayrıca, Tarsus Kazası'nın 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki tarihi incelendiğinde uluslararası ekonomik gelişmelerin yansımalarının ağır bastığı görölmektedir. Tarsus'un eski bir liman kenti oluşu, kentte bir yabancı sermaye birikimini de beraberinde getirmiştir. Dönemin genel konjonktürüne hakim olan uluslararası ekonomideki gelişmeler, mevcut yabancı sermaye yoluyla kente rahatlıkla kanalize edilmiştir. Böylece, sosyal yapıda

¹ Halil Berktaş, "İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi", *Türkiye Tarihi*, cilt I, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem yayınevi, İstanbul, 1997, ss. 25-136.

görülen pek çok değişimin itici gücünün ekonomik gelişmeler olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü bölümde bir üretim alanı olarak Tarsus üzerine analizlere başlanmıştır. Çukurova Bölgesi'nin ve Tarsus'un 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik alanda yapmış olduğu atılımların en önemli çıkış noktası, tarımda endüstriyel üretime geçilmesidir. Bu bağlamda öncelikle dünya konjonktüründe ve Osmanlı coğrafyasında tarımsal alanda gerçekleştirilen reform çalışmalarına değinilmiştir. Böylelikle oluşturulan arka plan dahilinde, Tarsus'taki tarımsal organizasyon ve teşvik çalışmaları ele alınarak, pamuk üretimi ve endüstriyel tarıma geçiş aşamaları incelenmiştir. Tarım alanındaki üretimin incelenmesinden sonra bu üretimin sanayi alanında işlenmesi ve fabrikalaşma sürecine değinilerek tarımsal alanda endüstriyel üretimin iç içe geçişleri ortaya konulmuştur.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, üretim alanından dağıtım alanı olarak Tarsus'a geçilerek mevcut üretim alanındaki olanakların ticari alandaki yansımaları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ticari potansiyeli zaten yüksek bir kent olan Tarsus'un üretim alanındaki bu patlamadan sonra canlanması irdelenmiştir. Devletin bu alanda yürüttüğü politikaların, ele alınan kentin kendine özgü mecrasında ne tür bir uygulamaya neden olduğu, mevcut konjonktürel durum da göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Bu döngünün, ulaşım ve haberleşme alanındaki gelişmelerin etkisiyle daha hızlı yaşandığı da vurgulanmıştır. Ekonomik alanda büyük çaplı değişimlerin yaşanması, dünya ekonomik sisteminin tüm dünyaya hızlı bir şekilde yayılma politikasından da kaynaklanmaktadır. Tarsus'un kıyıya yakın konumu, dünya

ekonomisiyle eklemlenme sürecinin yansımalarının daha net ve yoğun bir şekilde izlenebilmesini mümkün kılmıştır.

Beşinci bölümde Tarsus, bir sosyal paylaşım alanı olarak ele alınmıştır. Bu bölümde öncelikle inceleme süreci olan 19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'un demografik yapısına dair gözlem ve tespitlere değinilmiştir. Tarsus'un bu süreçteki demografik görüntüsü çizilmeye çalışılmıştır. Toplumun yapısı, toplumsal tabakalardaki değişimler, nüfusun değişkenliği ve bu değişkenliğin altında yatan nedenler nicel verilerle desteklenerek ortaya konulmuştur. Salgın hastalıklar ve göç gibi olguların demografik yapıya etkileri de bu bölümde tartışılmıştır. Dönemin toplumsal yapısını en çok etkileyen olgulardan biri misyonerlik faaliyetleridir. Tarsus toplumsal yapısının bu dönemde hiç olmadığı kadar hareketli olduğu gözlenmiştir. Siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik alandaki gelişmelerin yansımasının, Tarsus gibi, merkeze uzak bir kentte bu kadar hızlı hissedilmesi oldukça dikkat çekicidir. Burada Tarsus'un kendine özgü yapısı devreye girmektedir. Anadolu'nun en eski kentlerinden biri olan Tarsus, yerleşmiş bir düzen ve stratejik konumu ile Çukurova Bölgesi'nin kalbi niteliğini taşımaktadır. Kıyıya yakın olması ve bağlantı yollarının üzerinde bulunması dış dünyayla iletişim kurmasına önemli bir katkı sağlamaktaydı. Bu nedenle de dünyada ve Osmanlı merkezinde modernleşme bağlamında gerçekleşen tüm yenilikleri Tarsus'ta da görmek mümkün olabilmiştir. Örneğin, yerel güçlü ailelerin ilk örgütlü muhalefet kurma deneyimleri hemen hemen merkezle eşzamanlı bir şekilde Tarsus'ta da görülmektedir.

Osmanlı dönemi kent monografilerini çıkarmak için Şer'iyye Sicilleri oldukça önemli veriler içermektedir. Şer'iyye Sicilleri kadıların devlet merkeziyle yaptıkları resmi yazışmaları, halkın şikayet ve dileklerini, mahallî idarelere ait hukuki

düzenlemeler olarak kabul edilen ferman ve hükümleri, en önemlisi de ait olduğu bölgenin sosyal ve iktisadi hayatını yansıtan mahkeme kararlarını içermektedir. Bununla birlikte Tanzimat'tan sonra Şer'iyeye Sicilleri noterlik kayıtlarını içermesi açısından önemlidir.² Çalışmanın tarih sınırlandırması olan 1856-1914 yılları arasına ait toplam 129 adet Tarsus Şer'iyeye Sicil defteri bulunmaktadır. Defter sayısının çok olması nedeniyle anlamlı tarih aralıkları seçilerek belirlenen 39 defter esas alınmıştır. Tanzimat'tan sonra Kadılık Kurumu'nun önemini yitirmeye başlamasına koşut, Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan verilerin çeşitliliğinde azalmalar görüldüğü için bu kaynaklardan elde edilen veriler genellikle tereke kayıtlarındaki ürün fiyatları olmuştur.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırma problemimiz hakkında bol miktarda perakende evrak ve defter bulunmaktadır. Burada 19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus vakıflarını içeren yaklaşık 10 Evkâf-ı Hümayûn defteri tespit edilmiştir. Bu kaynaklar Tarsus üzerine yapılmış araştırmalarda kullanılmamıştır. Evkâf defterlerinin çalışmaya sağladığı en büyük katkı ise Tarsus ekonomisinde etkin bir faktör olarak yer alan vakıfların mali kayıtları ve toplumsal yapıdaki rollerinin tespiti olmuştur. Tarsus kent merkezinin büyük bir kısmının vakıflara ait olmasından dolayı mekansal gelişim sürecini incelerken bu verilere sıklıkla başvurulmuştur. Tasnif edilmemiş oldukça fazla sayıda belge ve kataloğun bulunduğu göz önüne alınarak araştırma yürütülmüştür. Bu nedenle elde edilen veri ve bilgileri, tasnif edilmeyi bekleyen arşiv dokümanlarının yanlışlayabilme olasılığı da her zaman mevcuttur. Ancak, söz konusu bu arşive sahip olmak ve buradan yararlanabilme olanağı çalışmanın en büyük avantajlarından biridir.

² Ahmet Akgündüz, *Şer'iyeye Sicilleri*, cilt I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 12.

Tarsus kent tarihi açısından yararlanılan diğer önemli bir kaynak Vilayet Salnameleridir. Salnameler, Tarsus Kazası'nın idari ve demografik yapısına dair resmi kayıtları içeren verilerle araştırmamıza katkıda bulunmuştur. 1864'te ilk vilayet nizamnamesinin çıkarılmasından sonra vilayetler idari anlamda yeniden bir düzenlemeye tabi tutulmuş ve vilayet matbaalarında salnameler (yıllıklar) basılmaya başlanmıştır.³ Vilayet salnameleri 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı taşrasına ilişkin oldukça zengin veriler içermesi bakımından önemli birincil kaynaklar arasındadır. Hicrî 1285 (Milâdî 1869) ve Hicrî 1286 (Milâdî 1870) yıllarına ait Halep Salnamesi de Tarsus'un bu dönem kısa bir süre Adana ile birlikte Halep'e bağlanmasından dolayı kullanılmıştır. Adana Vilayeti Salnameleri'nin ilki 1870 yılında yayınlanmıştır. Yapılan çalışmada kullanılan Adana Vilayeti Salnameleri şunlardır: Hicrî 1287-Milâdî 1870, Hicrî 1289- Milâdî 1872, Hicrî 1290-Milâdî 1873, Hicrî 1293- Milâdî 1876, Hicrî 1294-Milâdî 1877, Hicrî 1296-Milâdî 1879, Hicrî 1297-Milâdî 1880, Hicrî 1308-Milâdî 1891, Hicrî 1309-Milâdî 1892, Hicrî 1312-Milâdî 1894, Hicrî 1318-Milâdî 1900, Hicrî 1319-Milâdî 1901, Hicrî 1320-Milâdî 1902.

Yapılan bu çalışmaya katkı sağlayan bir başka kaynak, Tarsus'a gelen yerli ve yabancı gezginlerin yazdığı seyahatnamelerdir.⁴ Seyahatnameler genellikle, doğrudan gözlemlerin anlatıları olduklarından gezilen yerin sosyo-ekonomik, politik ve kültürel yaşamına, kent dokusuna ilişkin önemli veriler içermektedir.⁵ Bu kaynaklar Tarsus'un sosyo-ekonomik yapısına ilişkin önemli veriler içerse de öznel nitelik taşımalarından dolayı eleştirel okumaya tabi tutularak dikkatli bir şekilde kullanılmıştır.

³ Nuri Akbayar, "Osmanlı Salnameleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5. cilt, İletişim yayınları, İstanbul, ss. 1247-1248.

⁴ Gündüz Artan, *İçel Gezginleri*, Mersin Deniz Ticaret Odası Kültür Yayınları, Mersin, 1994; Uğur Pişmanlık-Burak Köroğlu, *Antik Çağ'dan 20. Yüzyıla Gezginlerin Gözüyle Tarsus*, Aratos Kitaplığı, Tarsus, 2007.

⁵ Emre Mardan, "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", *IX. Türk Tarih Kongresi*, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, Ankara, s. 1303.

Birincil kaynakların yanı sıra konuyla ilgili ikincil kaynaklar da araştırmanın yön kazanması açısından önemli katkılar sağlamıştır. Tarsus üzerine yapılmış araştırma-inceleme eser çok az sayıda olmakla birlikte, mevcut olan bu eserler; amaç, kapsam, yöntem ve yaklaşım açıları bakımından yapılan bu çalışma ile farklılıklar göstermektedir. Tarsus'un sosyo-ekonomik yapısını içeren diğer çalışmalardan yöntem ve kuram açısından oldukça farklı bir yapı içeren bu çalışma, alandaki boşluğu doldurması bakımından önem taşımaktadır. Yapılan bu çalışma, uluslararası anlamda merkez-çevre yapılanmasına "çevre" ülke olarak eklemlenen Osmanlı İmparatorluğu ve ulusal anlamda merkez-çevre yapılanması içinde "çevre" olarak tanımlanan taşra kentleri ilişkisini göstermektedir. Ayrıca, tarihi değişim süreçleri üzerinde büyük coğrafyalar ve bu coğrafyalara bağlı küçük mekanların önemi, Tarsus örneği ile ele alınmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmanın diğer önemli bir yanı ise, 19. yüzyıl Osmanlı taşra kentinin sosyo-ekonomik panoramasını göstermesidir. Böylece tarih biliminin salt siyasi olayları araştırmaktan ibaret olmadığı, bunun dışında tarihsel değişim sürecine yön veren asıl aktörlerin zaman ve mekan kavramları çerçevesinde coğrafya, jeolojik değişimler, iklim, ekolojik değişim, insan faktörü, göç, salgın hastalıklar, doğal afetler, sosyal ilişkiler, düşünsel değişimler gibi pek çok etkenin farklı rollere sahip olduğu da görülmektedir.

Araştırma boyunca, nitel araştırma yöntemleri bünyesinde yer alan *doküman ve içerik analizi* teknikleri ve yöntemleri kullanılarak, arşiv belgelerinin tasnifi ve bu belgelerden çıkarılan verilerin incelenmesi, çözümlenmesi ve bulguya dönüştürülmesi süreci gerçekleştirilmiştir. 1856'dan 1914'e kadar olan süreçte dünya konjonktüründe ve Osmanlı coğrafyasında yaşanan siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel boyutlarda değişim sürecinin bir Anadolu kentindeki özgün yansımaları tespit edilirken, nitel ve nicel araştırma yöntemlerinin analiz tekniklerinden faydalanılmıştır. Ekonomik yapıdaki

değişimlerin üretime yansması incelenirken, özellikle endüstriyel ve ticari tarımın yaygınlaşması sürecinde verilerin nicel çözümlmelerine gidilmiştir. Ayrıca yine demografik yapıya dair sayısal verilere ulaşarak, Tarsus'un toplumsal yapısına etki eden değişkenler tespit edilmiştir. Bununla birlikte ulaşım ve iletişim tekniklerindeki ilerleme ile modern düşünce sistemlerinin hızla yayılması, kentlerde yaşayan toplumsal gruplar arasındaki sosyal ilişkileri etkilemiştir. Toplumsal alandaki bu türden insan davranışları söz konusu bu değişkenlerle birlikte yorumlanmıştır. Tarsus'un Akdeniz Havzası'nda kıyıya yakın köklü bir kent oluşu ve söz konusu süreçte sahip olduğu olanaklar sayesinde yabancı sermaye için bir çekim merkezi haline gelmesi, değişimin daha hızlı ilerlemesine neden olmuştur. Bu değişkenler, sayısal verilerle desteklenerek Tarsus'un kendine özgü şartları dahilinde çok yönlü ve uzun süreli bakış açılarıyla analiz edilmeye çalışılmıştır.

I. BÖLÜM: SOSYO-EKONOMİK TARİH KURAMLARI VE TARİHSEL ÇÖZÜMLEMELER

I.1. Sosyo-Ekonomik Tarih Yazımının Kuramsal Olanakları ve Sorunları

I.1.1. Sosyo-Ekonomik Tarih Yazımı Kuramları

I.1.1.1. Annales Ekolü

Tarih ile kuramsal bakışa ilişkin yolların kesişmesi; tarih, sosyoloji, antropoloji, coğrafya iktisat gibi farklı disiplinler arası çalışmalarla iletişime geçerek kuramsal eserler ortaya çıkarması sonucu gerçekleşmiştir. 1929'da yeni Annales Sosyal ve Ekonomik Tarih Dergisi'nin çalışmaları ile kuramsal çalışmalar hız kazanmış ve 1960'lardan sonra ise toplumsal kuramcılarla, tarihçiler arasında bir amaç ortaklığı kendisini göstermiştir.⁶ Tarih yazımında “*makro tarih*” çalışmaları 1950-60'lı yıllarda yapılmaya başlanmıştır. Sosyologlar, toplum tarihçileri, niceliksel yöntemleri kullanarak, toplumsal alana en yukarıdan bakıp, olabildiğince genel çözümlemelere ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak bu eğilim, 1970'lerde farklı bir alternatifle devam etmiş, mikro-toplumsal çözümlemelere gidilmeye başlanmıştır.⁷ Bu tür bir mikro tarihsel yöntem, yerel verilerin genel içindeki ifadesini ortaya koymayı amaçlaması açısından önemlidir.

Bu dönemde özellikle toplumsal değişimin hızlanması, bütün dünyada geleneksel siyasi tarih yazımından, toplumsal tarih yazımına doğru bir yönelmenin yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Tarih yazımında salt siyasi aktörlerin dışındaki unsurları tarihin aktörleri haline getiren Annales Ekolü, tarihçilikte yeni bir yaklaşım

⁶ Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Çeviri: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 17.

⁷ Burke, *a.g.e.*, s. 37.

oluşturmuştur. 1890'larda Henry Berr'in tespitine göre tarih yazımının en büyük zafiyeti modern çağa uygun olmayışıydı. Berr'in ortaya attığı siyasi olayların anlatıldığı tarihten uzak, genellemelere ağırlık veren yaşamın tümünü kapsayan daha bilimsel bir tarih anlayışının üzerine Lucien Febvre ve March Bloch katkılarını sunarak Annales Ekolünün temelini atmışlardır.⁸ Fernand Braudel, bütüncül bir tarih yazımına beşeri coğrafyayı ve erken dönem yapısalcılığını da katarak ekole farklı bir çizgi kazandırmıştır.⁹ Türk Sosyal Bilim Literatürüne Braudel eksenli Annales etkisi, Ömer Lütfi Barkan'ın, 1950'li yıllarda Braudel'in *Akdeniz Dünyası* adlı eseri üzerine yazmış olduğu bir yazı ile girmiştir.¹⁰ Günümüz tarihçiliğinde bu etkiyi Immanuel Wallerstein kanalıyla hissetmek mümkündür.¹¹ Mevcut tarih yazımının modern çağa uygun olmadığı görüşünden hareket eden Annales ekolü, salt siyasi tarih bilgilerinden ziyade iklimi, coğrafyayı, iktisadı, zihniyetleri ve bu unsurların tarihin değişim süreci içindeki yer, rol ve kapsamalarını, işlevlerini de kapsamaktadır.¹² Yani olaylardan oluşan geleneksel anlatımın yerini sorun odaklı bir analitik tarih alır. Temelde siyasete odaklanan bir tarih yazımı yerine, insan faaliyetlerinin tamamına eğilen yeni bir tarih anlayışı geçer. Bu iki amacı gerçekleştirebilmek için de diğer disiplinlerle işbirliği yapmaya önem verilir ve böylece tarih ile diğer disiplinler arasındaki sınır ortadan kalkar.¹³ Aynı zamanda, tarihsel değişim süreçlerinde etken olan faktörleri çeşitlendirerek mekânların rolü üzerine yeni çalışmalar

⁸ Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, Çeviren: Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 462.

⁹ Breisach, *a.g.e.*, s. 466.

¹⁰ Kurtuluş Kayalı, "Sunuş: Annales Hareketi'nin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı ki...", *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Peter Burke, Çeviren: Mehmet Küçük, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2000, s. 15.

¹¹ Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Açın*, Metis Yayınevi, İstanbul, 1996; *Sosyal Bilimleri Düşünmemek 19. Yüzyıl Paradigmasının Sınırları*, Çeviren: Taylan Doğan, Avesta Yayınları, İstanbul, *Dünya Sistemleri Analizi, Bir Giriş*, Türkçesi: Ender Abadoğu-Nuri Ersoy, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2005; *Modern Küresel Sistem*, Pınar Yayıncılık, İstanbul, 2006; *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, Çeviren: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

¹² Fernand Braudel, *Uygurlukların Grameri*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınevi, 2. baskı, 2001, İstanbul, s. 14; George G. İggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme, Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 51.

¹³ Burke, *a.g.e.*, s. 24; İggers, *a.g.e.*, s. 54.

üretilmesini sağlayan bu yaklaşım çerçevesinde, yerelin ve yerel unsurların ön plana çıktığı görülür. Bu açıdan merkezin karşısında bir de yerel göz önüne alınmış ve bu noktada yerel tarih çalışmaları gündeme gelmiştir. Böylece, büyük coğrafya parçaları üzerinde kurulu imparatorluk sınırları içinde kentlerin rolü irdelenmeye başlanmıştır.

1950'ler sonrası Türkiye'de, toplumsal yapıdaki farklılaşmanın da etkisiyle sosyal yapıları, çelişkileri, mücadeleleri, sokakları, kısacası elitler ve devlet dışını sorunsallaştıran bir tarih anlayışı yaygınlaşmaya başlamıştır. Böylece, toplumsal yaşamı esas alan, çözümlene eksenli bir tarihçiliğin alt yapısı oluşuyordu. Fransız Annales ekolünün ilkelerinden beslenen bu tarih anlayışı; analiz edilmeyen, sayısallaştırılmayan tarihi tarihçilikten saymıyordu. Sosyal bilimlerin kendi özgül mecrasında da makro kuramlara, uzun dönemli süreçlere, yapısal ve sayısal çözümlenmeye uygun bir iklim oluşmaktaydı. Gelişme, kalkınma, üretim, tüketim ve bölüşüm gibi süreçler analiz edildiği için ister istemez eskisine göre daha geniş tarihsel dönemleme eğilimlerine gidiliyordu. Böylece konu ve süreç açısından giderek daha geniş bir inceleme alanına sahip bir tarihçilik anlayışı hakim olmaya başlamıştı.¹⁴ Klasik dönemin yanı sıra, 18. ve 19. yüzyıllara ait çalışmalarda da bir artış gözlenmektedir. 1990'larda üniversite ve tarih bölümü sayılarındaki artış ile sosyo-ekonomik tarih alanında çoğunlukla yüksek lisans ve doktora tezi olarak verilen ürünler paralel bir şekilde gelişmiştir.¹⁵

İncelenilen araştırma konusu, 19. yüzyılda bir Osmanlı Anadolu kentinin sosyo-ekonomik yapı analizi olması bağlamında, tarihsel sosyoloji alanıyla da ilişkilendirilebilmektedir. Tarihsel sosyoloji, toplumsal ve tarihsel dönüşümlerle ilgilenir

¹⁴ M. Asım Karaömerlioğlu, "Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları", *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı 91, Kış 2001/2002, Birikim Yayınları, İstanbul, s. 82.

¹⁵ Oktay Özel-Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı 91, ss. 22-23.

ve bu dönüşümün bir yöne sahip değişim olduğu düşüncesi üzerinde durur. Tarihsel sosyolojinin öncülerinden olan Philip Abrams, dönüşüm yasalarının örtülü bir şekilde tarihsel olarak belirlendiğini düşünür. Ayrıca bu alanda değişimlerin altında yatan gerçekleri anlamak ve bu sürecin ne anlama geldiğini açıklayabilmek için, olayları uzun süreli tarihsel perspektiflere yerleştirmek gerektiği anlayışına sahiptir.¹⁶ Uzun dönemli perspektifin üzerinde en çok duran sosyal bilimciler, Annales Ekolü çatısı altında birleşip, bu sürece “*longue durée*” adını vermişlerdir. Braudel tarihsel zamanı; coğrafi zaman, toplumsal zaman ve bireysel zaman olarak ayırarak “*longue durée*” dediği uzun zaman diliminin önemini vurgulamış ve tarihçilerin önünü açmıştır. Braudel'in bu anlayışla vurgulamak istediği şey, aslında tüm yapılar değişime tabidir ve tarihi toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasi bir bütün olarak görmek gerektiğidir.¹⁷ Tarihsel sosyoloji alanında başarılı eserler ortaya çıkarmış olan Norbert Elias'ın *Uygarlık Süreci* adlı çalışmasını yazarken, bireyi ve toplumu merkez alarak uygarlık ve kültür gibi kavramların sosyal anlamlarının tarihsel oluşumunu bir bütün olarak incelemesi, yol gösterici bir nitelik taşımıştır. Elias, uygarlaşma sürecini insan davranışlarının evriminde arayarak tarihsel sosyoloji alanına farklı bir bakış açısı sunmaktadır.¹⁸

“*Sosyal Tarih*” deyimini “*Ekonomik Tarih*” ile birleştirerek kullanma eğilimi, ekonominin değişmesiyle birlikte toplumun yapısına ve toplumdaki değişmelere

¹⁶ Tarih ile sosyoloji arasındaki en belirgin fark; tarih somut olaylardan oluşan uzun ya da kısa zincirleri incelediği, sosyoloji ise yapılar ve değişim üzerine genel, kuramsal açıklamalar ürettiği fikrine dayanmasıdır. İki disiplinin analitik yaklaşımlarının ortak öğeleri ise uzun-süreli perspektifte dönüşümler, bağlamsal perspektifler, ilişkisel boyutlar ya da karşılıklı bağımlılıklar ve güç dengesidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Elisabeth Özdalga, “Bir Tasavvur ve Uсталık Olarak Tarihsel Sosyoloji”, *Tarihsel Sosyoloji*, Editör: Elisabeth Özdalga, Doğubatu Yay., Ankara, 2009, ss. 10-11.

¹⁷ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (Çeviren: Mehmet Küçük), Doğubatu yayınları, 2006, s. 85.

¹⁸ Norbert Elias eserlerinde tarih ve sosyolojiyi bir arada kullanarak müthiş bir ikili ortaya çıkarmış ve tarihsel sosyoloji alanına büyük katkılarda bulunmuştur. Modernite ve uygarlaşma olgusuna getirdiği farklı yaklaşımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız Norbert Elias, *Uygarlık Süreci, cilt 1*, Çeviren: Ender Ateşman, İletişim Yayınları, 2002.

inilmesi amacının bir sonucudur.¹⁹ Annales ekolünün tarihçiliğe getirdiği bu açılımlardan faydalanarak yapılan bu çalışmada, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun bir taşra kenti olan Tarsus'ta sosyal ve ekonomik yapı çözümlmelerine gidilmesi amaçlanmıştır. Sosyal ve ekonomik yapıdaki değişimlerin saptanılacağı mekan genelde Osmanlı İmparatorluğu'nu, özelde Tarsus Kazası'nı; değişim süreci ise 1856-1914 yılları arasında kapsamaktadır. Bu tarihi değişim süreci üzerinde; coğrafya, iklim, ekonomi, toplumsal yapı, dünya konjonktürü, kapitalizmle eklemlenme süreci, kentsel dönüşüm gibi farklı etkenlerin rolleri, kapsamaları ve işlevleri saptanmaya çalışılacaktır. Ekonomik çözümlmelerde iktisat; toplumsal çözümlmelerde sosyoloji, kültürel çözümlmelerde de antropoloji gibi pek çok disiplinle işbirliği içinde olunacaktır.

David Harvey'in önderlik ettiği tarihî-coğrafi materyalist yorumlar; dünya tarihi, kapitalizm ve emperyalizm gibi konulara ilişkin genel kuramları, yerel ve bölgesel düzeyde ele almaları açısından çalışmamız için önemlidir. Henri Lefebvre'e göre de zaman ve mekan temelinde, soyutluk içeren diyalektik bir ilişkiden söz etmek mümkündür. Çalışmamız bu sorunsal etrafında Tarsus örneklemini üzerinden uzun ve kısa perspektiflerden bakılarak çift boyutlu bir sosyal ve ekonomik yapı analizi ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Tarsus kentinin eski bir Anadolu kenti olarak sınırları zamansal ve mekânsal olarak çizilmiş bir dünyada ne ifade ettiği, ne tür bir yere sahip olduğu ve bu perspektifte geçirmiş olduğu değişim değerlendirilmeye çalışılacaktır. Böylece mikro ölçekli yerel ve bölgesel tarih yazımı, makro düzeyde kuramsal bir tarih yazımı ile coğrafya, sosyoloji, iktisat, antropoloji gibi farklı disiplinlerle de ilişkilendirilerek buluşturulacaktır. Bu bağlamda ortaya çıkacak eser, klasik bir siyâsi ve

¹⁹ Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, Çeviren: Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, ss. 108-109.

sosyo-ekonomik tarih anlatısından uzaklaşarak yapılmış diğer birçok çalışmadan farklı bir nitelik kazanmış olacaktır.

Toplumsal dönüşümleri konu edinen araştırmalarda, gündelik yaşam, toplumun tüm yapısını bütün çıplaklığıyla gözler önüne serdiğinden büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan gündelik yaşam tarihi, toplumların sosyo-ekonomik yapı analizleri yapılırken başvurulması gereken bir alandır. Annales ekolü savunucularının da üzerinde sıklıkla araştırma yaptığı gündelik yaşam tarihi, büyük insanların yanı sıra küçük ve sıradan insanların yaşantısının da tarihte oynadıkları role vurgu yapmaktadır. Fernand Braudel, 1960'larda *Structures of Everyday Life (Gündelik Yaşamın Yapıları)* adlı eseriyle bu alana katkıda bulunmuştur.²⁰ Ayrıca anlatının ve bireylerin merkezi rol oynadığı bir toplumsal ve kültürel tarih yazmayı başaran isimler arasında Jacques Le Goff ve George Duby de yer almaktadır. Gündelik yaşam üzerine araştırma ve gözlemleri bulunan Hans Medick ise mikro tarih anlayışının, makro toplumsal bir bağlam olmaksızın tek başına bir anlam ifade etmediğini düşünmektedir.²¹ Çünkü üzerinde araştırma yapılan süreç, coğrafya, kurumlar, kentler, siyasi sınırlar vs. bir bütünün parçası olarak incelenip, genelin içinde bir yere oturtulabilirse ancak bir anlam kazanır ve uzun soluklu sonuçlara ulaşılabilir. Politika, iktisat, toplumsal yapı, kültür bir bütün içinde her biri kendi gerçeklikleri ile incelenmelidir.²² Henri Lefebvre, 1960'lı yıllarda yazdığı *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, adlı eserinde gündelik yaşamı, modern dünyanın tüm çatışmalarının yaşandığı bir alan olarak, araştırmasının nesnesi haline getirmiştir. Çalışmasında gündelik hayatı, kent yaşamının ve toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi ve

²⁰ Iggers, *a.g.e.*, ss. 103-104.

²¹ Iggers, *a.g.e.*, ss. 105-107.

²² Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi, Bir Giriş*, Türkçesi: Ender Abadoğu-Nuri Ersoy, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2005, ss. 9-10.

dönüşümü çerçevesinde inceleyerek farklı bir boyutta kavramsallaştırmıştır.²³ Üzerinde çalışılan konu, 19. yüzyıl Osmanlı-Anadolu kentinde yaşanan toplumsal dönüşümü içeren bir mikro tarih çalışmasıdır. Dolayısıyla kent özelinde ve ülke genelinde yaşanan toplumsal dönüşümü açık bir şekilde inceleyebilmek, söz konusu değişimi en yalın haliyle tespit edebilmek için Tarsus kentinin gündelik yaşamına dair veriler önem taşımaktadır. Böylece dünya genelinde yaşanan değişimin, Osmanlı merkezine ve oradan da Anadolu kentlerine kanalize oluş sürecini ve yansımalarını görmek mümkün olacaktır. Ancak araştırmalarımız boyunca bu konuda ciddi bir sıkıntı ile karşılaşmıştır. İncelenen dönem kaynaklarında gündelik hayata dair çok fazla veri bulmak pek mümkün olmamıştır. Örneğin Tarsus Şer'iyeye Sicil Defterleri gündelik hayata dair en fazla veri elde etmeyi umduğumuz kaynakların başında yer almaktaydı. Tanzimat'a kadar Şer'iyeye Sicilleri bir kent tarihi yazımında özellikle gündelik hayata dair en fazla veri elde edilebilen kaynaklardı. Tanzimat'tan sonra kadılık kurumunun geçirdiği dönüşümle birlikte Şer'iyeye Sicillerindeki veriler de dönüşüme uğramıştır. Bu nedenle gündelik hayata dair bulmayı hedeflediğimiz kadar çok veri elde edemedik. Bu durum kent tarihçiliğinde ciddi bir sorunu da ortaya koymaktadır.

I.1.1.2. Bağımlılık Kuramı

1945-70 yılları arasında tüm dünyanın üzerinde tartıştığı dört temel konu mevcuttu. Bu tartışma konuları, Latin Amerika için Birleşmiş Milletler ekonomi komisyonu (ECLA) ve sonradan Bağımlılık teorisinin geliştirilmesi, Marx'ın Asya tipi üretim tarzı kavramının kullanışlılığı, Batı Avrupalı tarihçiler arasındaki feodalizmden kapitalizme geçiş ve bütünsel tarih hakkındaki tartışma ve Annales ekolünün Fransa'da ve

²³ Henri Lefebvre, *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, Çeviren: Işın Gürbüz, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.

sonra dünyanın pek çok bölgesindeki başarısıdır.²⁴ Annales ekolünün tarihçiliğe getirmiş olduğu çağdaş yaklaşımlar üzerinde uzun uzun durulmuştur. Söz konusu çalışma bağlamında üzerinde durulması gereken diğer bir tartışma da Osmanlı sosyo-ekonomik dönüşümünün bağımlılık ve çevreselleşme gibi kuramlar etrafında değerlendirilmesidir. 1960'lerden sonra tartışma alanlarında kendine yer edinen Bağımlılık Kuramı, klasik Amerika Birleşik Devletleri kaynaklı modernleşme tezlerinin eleştirisi üzerine yapılandırılmıştır. Kuram esin kaynağını, 1950'li yıllarda kurulmuş olan Latin Amerika İktisat Komisyonu, Paul Baran²⁵ ve Paul Sweezy gibi Amerikalı sosyalistlerin çalışmaları ve Marksizm ile Marksist Emperyalist kuramlardan almıştır. Bağımlılık Kuramı azgelişmişlik sorunsalından dünya ekonomisine bakarak paradigmasını geliştirmiştir. Ancak, dünya ekonomik sistemine bakıldığında, batılı ülkelerin kendilerini merkeze koyarak, azgelişmiş olma durumunu sorunsallaştırıp gelişmişlik düzeyine ulaşma yollarını tartıştıkları görülmektedir.²⁶

Bu tartışmalar dünya literatürüne 1960'la birlikte girmiştir ve ülkemizdeki akademik çalışmaları etkilediği açıktır. Ancak şu bir gerçektir ki bu tür tartışmalar ülkemizde 1960'lerden çok önce gündemdeki yerini almıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ülkeye batı etkisinin girmesiyle birlikte benzer türden eleştirileri izlemek mümkün iken, 1930'lu yıllarda Şevket Süreyya Aydemir, kadro hareketi çerçevesinde Türkiye'nin geri kalmışlığının sebebini Avrupa'nın malî ve iktisadî esaretine girmek olarak tanımlamıştı.²⁷ Bunun yanı sıra, Bağımlılık Kuramı savunucuları da kendi aralarında; süreklilik ve kopuş

²⁴ Wallerstein, *a.g.e.*, s. 29.

²⁵ Özellikle Paul A. Baran'ın *Büyümenin Ekonomi Politigi* adlı eserinde tekelci kapitalizmin, azgelişmiş ülkelerin ekonomik anlamda gelişmesini engellediği üzerine geliştirdiği tezi, bağımlılık kuramının teorik olarak şekillenmesinde yol gösterici olması nedeniyle önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Paul A. Baran, *Büyümenin Ekonomi Politigi*, Çeviren: Engin Günçe, May Yayınları, 1974, ss. 322-444.

²⁶ Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, ss. 83-85.

²⁷ Karaömerlioğlu, *a.g.m.*, s. 86.

tezini savunanlar olmak üzere ikiye bölünmüşlerdi. Kopuş tezini savunanlar 19. yüzyıl sonunda Türkiye'nin koloni statüsüne düşmüş bağımlı bir devlet olduğunu ve bu bağımlılığın 1923 ile son bulduğunu öne sürmektedir. Diğer taraftan bakıldığında Bağımlılık kuramı üzerinde çalışan araştırmacıların Komünist ideolojiden uzaklaştıkları ölçüde tartışmanın süreklilik tarafında kaldıkları görülmektedir. İsmail Cem ve Doğan Avcıoğlu gibi milliyetçi temsilcilerin, Bağımlılık Kuramının kopuş tezini savunanlar arasında oldukları düşünülmektedir.²⁸

Son zamanlarda Osmanlı sosyo-ekonomik yapısındaki dönüşümleri bağımlılık kuramı çerçevesinde değerlendiren isimlerin başında Şevket Pamuk gelmektedir. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913* adlı eserinde Osmanlı ekonomisindeki tespitlerini bağımlılık kuramıyla ilişkilendirerek açıklamıştır. Pamuk'un bu ve diğer pek çok eseri bu konuda önemli birer kaynak niteliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra, Reşat Kasaba da *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi* adlı eserinde gerek bu konu üzerinde yürütülen tarih yazımı, gerekse Osmanlı'nın dünya ekonomik sistemine eklemlenme sürecini tartışmıştır.²⁹ Ayrıca Ethem Eldem, Murat Çizakça, Huricihan İnan İslamoğlu gibi akademisyenler de bu tartışmanın Türkiye çerçevesinde yürütücüleri arasında yer almaktadır.

Samir Amin'e göre, merkez devletlerin çevre ülkeler ile olan bağımlılık-bağımlılık ilişkisinin gelişimi üç safhada gerçekleşir. Birinci safha, Avrupa'nın Atlantik yakasında uygulanan merkantilist/ticari sistem çerçevesinde Amerika kıtalarının fethiyle başlamıştır. Portekiz ve İspanya öncülüğünde başlayan, daha sonra İngiltere, Hollanda, Fransa gibi ülkelerin de katılımıyla sömürge elde etme rekabetinin yaşandığı bir süreç

²⁸ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 20-21.

²⁹ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, Ondokuzuncu Yüzyıl*, Çeviren: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

olmuştur. Bu safhada biriken ticari sermayenin 19. yüzyılda üretim teknolojilerinin gelişmesini sağlaması, sanayileşme sürecinin başlamasına ve gelişmesine ortam hazırlamıştır. İkinci safhada artık mevcut biriken sermaye için pazarlar açmak ve dünyanın geri kalan doğal kaynaklarına ulaşarak kurulan sanayi örgütlerine hammadde sağlamak temel hedef olmuştur. Bu kez kapitalizmin meşrulaştırıcı söylemi “*uygarlaştırma misyonu*” olmuştur. Sovyetler Birliği’nin dağılması ve soğuk savaşın sona ermesi ile “üçüncü küresel tahribat dalgası” olarak ifade edilen üçüncü safhaya geçilmiştir. Bu safhada hakim sermayenin hedefleri hala aynıdır, ancak meşrulaştırıcı söylem bu defa “*demokrasi, halkların hakları, insancılığın savunulması*” amacıyla müdahale etmek görevini üstlenmektedir.³⁰ Böylelikle Amin, küreselleşme sürecini bu üç temel aşama ile tartışarak sınıflandırmış bulunmaktadır.

I.1.1.3. Modernleşme Kuramı

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, tarihsel sosyoloji alanına giren her araştırmacının çalışmasını, merkezinde modernitenin yer aldığı küresel sisteme bağlama ihtiyacı duyduğu gözlenmektedir.³¹ Bu anlamda modernleşme kuramları çerçevesinde yürütülmüş tartışmalar yoğunluk kazanmıştır. Modernleşme kuramının genel söylemi, her toplumun kaçınılmaz olarak modernleştiği ve bu modernleşmenin gelişmiş, modernleşmiş batılı devletler örneğinde tek yönlü gerçekleştiği yönündedir. Batı merkezli ve tek yönlü olarak kurgulanan modernleşme olgusu kuramın en büyük yanılgılarından biriydi. Modernleşmenin sadece dış kaynaklara bağlı olarak gerçekleştiği ve modernleşen toplumun içsel özelliklerini yok sayan kuramın en büyük savunucularından Weber ve

³⁰ Samir Amin, “Küreselleşmecilik mi? Yoksa Küresel-Ölçekli Apartheid mi?”, *Modern Küresel Sistem*, Editör: Immanuel Wallerstein, Çeviren: M. Kürşat Atalar, Pınar Yay., İstanbul, 2005, ss. 16-20.

³¹ Özdalga, a.g.m., s. 15.

Wallerstein bu konuda eleştiriler almaktadır.³² Oysa modernleşen toplumların kendine özgü içsel özellikleri de göz önüne alınarak karşılıklı bir etkileşimden söz etmek de mümkündür. Örneğin Osmanlı modernleşmesinin sadece Batı merkezli dış kaynaklarla gerçekleşmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Değişimi tetikleyen dış faktörler olmakla birlikte devletin kendine özgü içsel özellikleri de bu süreçte etkili olmuştur.

Batılı gözüyle modernleşme tanımlarına iki önemli örnek, Samuel N. Eisenstadt ve Daniel Lerner tarafından yapılmıştır. Eisenstadt'a göre modernleşme, tarihsel olarak Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlerde meydana gelen değişimin bir ürünü olarak gelişen ve diğer Avrupa ülkelerine, ardından da 19. ve 20. yüzyıllarda Güney Amerika, Asya ve Afrika kıtalarına yayılan bir süreçtir. Eisenstadt, modernleşmenin Asya'da kolonyal bir çatı altında daha merkezi olan monarşik toplumlarda, incelikle işlenmiş edebi-dini gelenekler üzerine inşa edilmiş olduğunu ileri sürerek farklı bir bakış açısı yaratmıştır.³³ Lerner'e göre ise modernleşmenin temelinde akılcı ve pozitivist bir ruhun benimsenmesi yatmaktadır. Lerner de modernleşme olgusunun, batı merkezli bir gelişme gösterip, evrensel bir nitelik taşıdığı görüşündedir.³⁴ Bu iki görüş, modernleşmeyi batılılaşmak ile eş tutan subjektif tartışmalardır. Bu nedenle, herhangi bir ideolojiden bağımsız, daha genel bir modernleşme tanımını esas almak doğru sonuçlar elde edilmesini sağlar. Bu açıdan bakıldığında modernleşme, insanoğlunun genel evrim çizgisi bakımından geri

³² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakılması gereken kitaplar; Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi, Bir Giriş*, Türkçesi: Ender Abadoğu-Nuri Ersoy, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2005; *Modern Küresel Sistem*, Pınar Yayıncılık, İstanbul, 2006; *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, Çeviren: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2000; Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Editör: Don Martindale-Gertrud Neuwirt, Türkçesi: Musa Ceylan, Bakış Yayınevi, İstanbul, 2000; *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çeviren: Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999; *Toplumsal ve ekonomik örgütlenme kuramı*, Çeviren: Ö. Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1995.

³³ Shmuel Noah Eisenstadt, *Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim*, Çeviren: Ufuk Coşkun, Doğubatu Yayınları, Ankara, 2007, ss. 11-12.

³⁴ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, 3. Baskı, s. 227.

kalmış toplumların, zamanımızda bu çizginin son noktasına gelmiş olan toplumlara yetişmesi demek olarak tanımlanır. Bu nedenle modernleşme insanoğlunun gelişmesi açısından bir ilerleme olmaktan çok, bir eşitleme sürecini kapsamaktadır.³⁵ Modernleşmenin iki önemli ölçütü ise teknoloji ve teknolojinin toplumdaki belirtisi olan endüstrileşme düzeyidir. Bu durumda bir modernleşme tanımı daha ortaya çıkmaktadır. Modernleşme, geçmişteki endüstrileşmemiş toplum tipinden, endüstrileşmiş toplum tipine doğru bir değişimdir.³⁶ Tarsus'ta toplumsal yapıdaki modernleşme eğilimlerinin ekonomik yapıdaki modernleşme eğilimlerinden sonra gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Modernleşme olgusu üzerine başka bir tartışmayı Marshall G. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* adlı eserinde öne sürmüştür.³⁷ Batı merkezli tarih yazımını eleştiren ve dünya tarihini yeniden düşünmek adına teoriler üreten Hodgson'a göre modern olma durumu, ateşli silahların 16. yüzyılda ortaya çıkmasından, bütün kentleşmiş toplumlar arasında teknik uzmanlaşmanın giderek artan ölçüde yayılmasının bir sonucuydu. Modernlik, yenilikler biriktikçe, özellikle batıda ortaya çıkan beşeri toplumsal örgütlenmenin seviyesinde ve biçiminde niteliksel bir değişimdi. Bu değişimi medeniyetin tarıma dayalı kentleşmiş hayatın ortaya çıkmasıyla Sümer'de geçirdiği aşamaya bağlıyordu. Hodgson, en son bu modern çağın işaretini endüstrileşme olarak değil, yeni bir kültürel tavır olarak görüyordu.³⁸ Hodgson ortaya koymuş olduğu bu yeni teorileriyle batı merkezli tarihçiliğin eleştirisi üzerinden yola çıkarak dünya tarihinin önyargılardan uzak bir yaklaşımla yeniden yazılması gerektiğini vurgulamıştır.³⁹

³⁵ Kongar, *a.g.e.*, s. 304.

³⁶ Kongar, *a.g.e.*, s. 305.

³⁷ Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çeviren: Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, Yayına Hazırlayan: Yücel Bulut, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2001.

³⁸ Hodgson, *a.g.e.*, s. 26.

³⁹ Fevzi Demir, "Avrupalı Olmayan Uygarlıkların Çevreselleşmesi Sürecinde Oluşan İkincil Olma Duygusunun Aşılması İçin Bir Yaklaşım: Hodgson ve Afro-Avrasya Uygarlık Kuşağı", *Kebikeç*, sayı 21, Ankara, 2006, ss. 267-275.

Hodgson'un modernleşme kuramlarının batı merkezçiliğine karşı bu eleştirel yaklaşımı tezimiz açısından yol gösterici olmuştur.

Tarsus gibi batı etkisine maruz kalmış bir Osmanlı Anadolu kentini, çalışma alanımızın örneklem mekânı olarak belirleyerek, 19. yüzyılın ikinci yarısında bu türden bir bağımlılık ilişkisinden söz etmenin ne derece mümkün olduğunun tartışılması planlanmıştır. Böylece, bu türden bağımlılık kuramı ve modern dünya sistemi gibi teorilerin çalışma alanına uygulanabilirlik düzeyleri tespit edilmiştir. Osmanlı toplum ve ekonomisinin genel bir dönüşüm içinde olduğu bu yüzyılda Tarsus da bu etkiyi en fazla hisseden mekanlardan biri olmuştur. Ekonomik ve toplumsal anlamda yeniden bir yapılanma hareketi her ne kadar resmiyette devlet reformları çerçevesinde yürütülmüş olsa da dış dünyanın da etkisi yadsınamaz boyuttadır. Ancak bu dönüşümün sadece dış ya da iç etkenlerle gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildir. Bu nedenle Tarsus'un değişimi etkileyen kendine özgü nüveleri, bu süreci tam anlamıyla bağımlılık, çevreselleşme ya da modernleşme kuramlarına oturtarak anlatmak ve anlatmanın güçlüklerini de ortaya koymaktadır. Aynı şekilde bu kuramları yok sayarak Tarsus'un bu süreçteki tarihsel gelişim ve dönüşümünü incelemek de doğru değildir.

I.1.2. Uzun-Sürelili Perspektiften Tarihsel Değişim Olgusu

Değişim olgusu 19. yüzyılın en çarpıcı paradigmalardan biri olmuştur. Genel anlamda bakıldığında tüm dünyada değişim denilen olgunun en fazla yaşandığı süreç olması sebebiyle 19. yüzyıl daha uzun ve dolu geçmiş hissi uyandırmaktadır. Bu süreç özellikle uzun süreli toplumsal dönüşümlerin yaşanmış olması açısından insanlık tarihi için büyük önem taşımaktadır. Toplumların, devletlerin kendilerine daha iyi bir dünya kurma ve mevcut düzene hakim olma amacıyla büyük pastadan pay alma

mücadelesi içine girmesi, doğa üzerindeki insan müdahalesini artırmış, böylece insan faktörü tarihsel dönüşümlerde daha büyük rol oynamaya başlamıştır.

Tarih, insanoğlu tarafından belli dönemler ve kategoriler içinde anlamlandırılarak kavranılmaya çalışılmıştır. Geçmişteki olayları bir araya getirerek anlamlandırılan çerçeveler tarih dönemlerini oluşturur. Ancak bu dönemlendirme kişiden kişiye, toplumdan topluma değiştiği için nesnelliği hep tartışılmıştır. Bu açıdan Vico, Hegel, Spengler, Dilthey, Toynbee ve Braudel gibi birçok düşünür ve tarihçinin çalışmalarında insanlık tarihine bir yorum ve nesnel bir metodoloji getirme çabası görülmüştür.⁴⁰ Tarih yazımında da toplumların geçirmiş olduğu sosyo-ekonomik oluşumlar belli evreler halinde ele alınıp tartışılmıştır. İgor M. Diakonof, Marksist yaklaşımların beş aşamalı olarak sistematize ettiği bu sosyo-ekonomik oluşumları, sekiz farklı tarihsel yörüngede açıklayarak alan yazımına farklı bir yaklaşım geliştirmiştir. Diakonof'a göre insanlık tarihi ilkel aşama ile başlayan, ilkel kominal aşama, erken eskiçağ aşaması, emperyal eskiçağ aşaması, ortaçağlar aşaması, ortaçağ-sonrası istikrarlı mutlakçı aşama, kapitalist aşama ve son olarak kapitalist-sonrası aşama ile devam eden bir sınıflandırmaya tabidir.⁴¹ Eric Hobsbawm ise çağdaş dünya tarihinin oluşumunu bir süreklilik ve bütün halinde farklı aşamaların oluşumu ile incelemiştir. Hobsbawm'ın hareket noktası 1789 Endüstri Devrimi ile başlayan 1848'e kadar süren devrim çağıdır. Başlı çeken iki büyük Avrupa Devleti, İngiltere ve Fransa'da ortaya çıkan çifte devrimin Avrupa'nın hatta dünyanın geri kalanını devrimcileştirmeye yetecek büyüklükte olduğunu savunmaktadır. Hobsbawm, serisine 1848-1875 sermaye çağı ile devam eder. Bu sürece endüstri devrimi ile birlikte üretim araçlarının gelişmesi ve kapitalizmin

⁴⁰ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", *Doğubatu Düşünce Dergisi, Osmanlılar I*, sayı 51, Doğubatu yayınları, Ankara, 2009, ss. 9-10.

⁴¹ Marksist yaklaşıma göre sosyo-ekonomik oluşumlar, sınıf öncesi (ilkel) oluşum, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist olmak üzere beş grupta sınıflandırılmaktadır. İgor M. Diakonof, *Tarihin Yörüngeleri*, Çeviren: Mete Tunçay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

giderek yayılması hakim olmuştur. Hobsbawm, serisinin son aşamasını 1875-1914 imparatorluklar çağı ile bitirerek 20. yüzyıl gelişmelerini Aşırıliklar Çağı olarak adlandırıp ayrı bir kitapta ele almış ve böylece Avrupa'nın en kapsamlı ve ayrıntılı toplumsal tarihini yazmıştır.⁴²

19. yüzyıl dünya konjonktürüne hakim olan kapitalist ekonomi ve sanayi devrimi gelişmeleri, Avrupalı devletlerin yürüttükleri politikaların alt yapılarını oluşturmuştur. Sanayi devrimi ile üretim teknolojilerinin giderek gelişmesi, batılı ülkeleri mamul malları satmak için pazar, üretim teknolojilerini uygulamaya dökmek için de hammadde arayışına yöneltmiştir. Hammadde bakımından zengin ülkeler arasında yer alan Osmanlı İmparatorluğu, bu konjonktürel durumdan oldukça etkilenmiş ve aynı zamanda bu konjonktürel yapıyı etkilemeyi de başarmıştır.

19. yüzyıl tarihi, sanayileşme ve demokratikleşme çabaları olarak ayrılarak incelenebilir. Bu süreçte dünya, insanlık tarihi açısından en önemli olayını 1780'lerde endüstri devrimi ile yaşamıştır. Bu devrim ile toplumlar ilk kez kendi üretici güçlerinin yarattığı zincirlerden kurtulmuşlardır. Bundan sonra üretici güçler hızla insan, mal ve hizmet artışını gerçekleştirmeye hakim olmuşlardır.⁴³ Bu süreçte dünya çapında bir ekonomik dalgalanma ve beraberinde geliştirilen yayılmacı ve emperyalist bir siyasetin hâkim olduğu görülmektedir. Söz konusu dönemde, dünya ekonomisinde gözle görülür bir büyüme kaydedilmiştir. 1840'larda değerli madenlere talebin artması, serbest ticaretin kabul edilmesi gibi gelişmeler ekonomiyi hareketlendirirken hemen ardından iki büyük sanayi devrimi yaşanmıştır. Birinci sanayi devrimi kömüre, buhar makinesine, tekstil

⁴² Daha ayrıntılı bilgi için bakınız Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı, Avrupa 1789-1848*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2005; Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı, 1848-1875*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2005; Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı, 1875-1914*, Çeviren: Vedat Aslan, Dost Kitabevi, Ankara, 2003; Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991, Aşırıliklar Çağı*, Çeviren: Yavuz Alogan, Everest Yayınları, 2006.

⁴³ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı, 1789-1848*, Çeviri: Bahadır Sina Şener, Dost Kitâbevi, Ankara, 2005, ss. 37-62.

makinelere, döküm ve çelik üretim yöntemleri gibi yeni tekniklere dayalı olarak yüzyılın başlarına doğru gelişme bulmuştur.⁴⁴ Temel sermaye malları endüstrisinin kurulması, endüstriyel gelişmenin bir ileri evresidir. Sermaye malı kapasitesi yeterli olmayan bir endüstriyel ekonominin, belirli bir gelişim düzeyinin ötesine geçemeyeceği açıktır. Bir ülkenin endüstriyel potansiyelinin tek başına en güvenilir göstergesi, demir ve çelik üretim miktarıdır. Bu noktada madenler ve madenleri işleyerek üretim yapabilme yeterliliği, endüstriyel gelişim ve ekonomi için de önemli bir göstergedir.⁴⁵ İkinci sanayi devrimi ise petrol ve elektriğe dayalı olarak 1880'lerde başlamış olup, 20. yüzyıl başlarında olgunlaşmıştır. 1850-1870 yılları arası ABD ve Rusya'da petrol bulunmuş, Avrupa'da ise demiryolu inşaatında patlama yaşanmıştır. 1870 ile 1900 yılları arasında ekonomide büyük bunalım yaşanmıştır. 1900'lü yıllardan itibaren temelinde artık elektrik ve petrolün yattığı ikinci sanayi devrimi sürecine girilmiştir. 1850 ve 1860'lı yıllarda Avrupa ekonomisindeki büyümenin en önemli nedeni, altın madenlerinin keşfedilmesiydi. Para bolluğu, demiryollarının gelişimi, sanayi ürünlerine olan talebin artması ekonomik büyümeye ortam hazırlayan en önemli olaylardır. 1870'lerde Viyana Borsası'nın çökmesi, 1896'ya değin sürececek büyük bunalıma neden olmuştur. Bu bunalım, 1896'dan sonra sanayi dünyasını yeni altın madenlerinin keşfine yöneltmiş ve yeniden bir büyüme sürecine girilmiştir.⁴⁶

19. yüzyıl dünya konjonktürüne hakim olan bu büyük dalgalanmalar, 20. yüzyılda Kondratyev ve Schumpeter gibi iktisatçıları, refah ve küçülme gibi iniş çıkışları farklı ekonomik devreler içeren kuramlarla açıklamaya itmiştir. 19. yüzyılı siyasi ve iktisadî gelişmelerden oluşan bir dönemlemeye tabi tutan Nikolay Dimitriyeviç

⁴⁴ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 188.

⁴⁵ Claude Delmas, *Avrupa Uygarlık Tarihi*, Çeviren: Nihal Ünlü, Varlık Yayınları, İstanbul, 1973, ss. 118-122.

⁴⁶ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çeviren: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, 8. Baskı, 2004, Ankara, ss. 650-655.

Kondratyev, siyasi gelişmeler, devrimler ve teknolojik gelişmelerin birlikte gerçekleştiğini öne sürerek, ekonomik dalgalanmaları belirli devreler çerçevesinde sınıflandırmış ve devre kuramını geliştirmiştir. Josef Alois Schumpeter ise her yükselişi teknolojik nitelikli bir dizi yeniliğe, her inişi de bu ekonomik yeniliğin getirdiği kar potansiyelini tüketmesine bağlamaktadır.⁴⁷

Yapılan bu döneltimlere ait gelişmeleri eşzamanlı olarak Tarsus ekonomik ve toplumsal değişim sürecinde izlemek mümkün olmuştur. Kondratyev'in dönemlemesini yaparken vurguladığı Kırım ve Amerikan İç Savaşı sonrası, demiryolu ve buharla çalışan makineler gibi teknolojilerin ekonomide yarattığı canlılık etkisini Tarsus gibi bir Anadolu kentinde hissetmek ve izlemek oldukça önemlidir. Aynı şekilde elektrik ve petrole dayalı üretim modelinin 1900'lerde tüm dünya ile birlikte Tarsus'ta da görülmesi önemli bir diğer gelişmedir.

I.1.3. Tarih Yazım Kuramlarının Kent Tarihi Açısından Olanak ve Sorunları

19. yüzyıl pek çok alanda olduğu gibi kent olgusunda da birtakım değişimlerin yaşandığı bir süreç olmuştur. Kapitalizmin ve çevreselleşme sürecinin getirmiş olduğu birçok yenilik, 19. yüzyılda Anadolu kentsel yaşantısının örgütlenmesinde de şekillendirici ve aynı zamanda modernleştirici bir rol oynamıştır. Weber, kent konusunda birçok tanımın ortak boyutu olduğunu söylemektedir. Ona göre kent, basit olarak bir veya daha fazla ayrı evler kümesinden oluşur ama görece kapalı bir yerleşim bölgesidir. Kentin iktisadî tanımlamasında ise sakinlerinin hayatlarını tarımdan

⁴⁷ Kondratyev'in kuramının ilk devresi 1848-1873 ile başlar. Devreye siyasi anlamda Kırım ve Amerikan İç savaşı, devrim olarak 1848 devrimi, teknoloji olarak demiryolu ve buharlı gemiler damgasını vurur. İkinci devresinde 1873-1896 Bismark Sistemi, üçüncü devresinde ise 1896-1920 arası İspanya-ABD, Boerler, Japonya, Balkanlar ve 1914-18 savaşları, 1917 devrimi gibi siyasi; kimya sanayi, elektrik, petrol ve otomobil gibi teknolojik gelişmeler hakimdir. Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı, 1875-1914*, çeviren: Vedat Aslan, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, ss. 57-59.

değil de esas itibariyle ticaret ve alışverişi kazandıkları bir yerleşim yeri olduğu belirtilmektedir. Ancak Weber, ticaret ve alışverişin hâkim olduğu tüm yerleşim yerlerini kent olarak kabul etmenin tamamıyla uygun olmadığını da eklemiştir.⁴⁸ Weber, kentte her türden insanın karşılaştığı ve karıştığı gerçeğini “...her zaman çok değişik sosyal durumlara ait unsurlar içermiştir.” deyişiyle açıklamıştır.⁴⁹

Hobsbawm’a göre kent tarihi, kendi içinde bir bütünü oluşturduğu gibi, aynı zamanda daha büyük bir sistemin parçası olmak durumunda olduğundan toplumsal tarihe özgü problemleri de dile getirmede önemli bir rol oynamaktadır.⁵⁰ Kentler, uygarlığın doğduğu ve beslendiği, her türlü toplumsal, bilimsel, siyasal ve ekonomik ilişkilerin sürdürüldüğü, bunun sonucu olarak insanlığın uğraşmak zorunda kaldığı sorunların ortaya çıktığı ve bu sorunlarla başa çıkmak üzere her türlü savaşımın ya da gelişmenin/yeniliğin görüldüğü yerler olarak da tanımlanır.⁵¹ Tarihsel gelişim süreçlerinde kentler, toplumların da sosyal ve ekonomik faaliyet ve işlevlerinin değişiminin yansımaları görselleştiren yapılar olması bakımından da büyük öneme sahiptir.

Türkiye’de ilk kent tarihi, 19. yüzyılın ikinci yarısında bir toplumsal olgu ya da özne olarak görülüp yazılmaya başlanmıştır. Özellikle 1870’lerden sonra vilayet matbaalarının kurulması, vilayet salnamelerinin yayınlanmaya başlanması, belediyelerin kurulması gibi gelişmelerle kent tarihi, üzerine yazılabilecek bir olgu ya da özne olarak

⁴⁸ Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, Editör: Don Martindale-Gertrud Neuwirt, Türkçesi: Musa Ceylan, Bakış Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 74; Max Weber, G. Simmel, F. Tönnies ve Martindale, D., *Şehir ve cemiyet*, Çeviren: A. Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.

⁴⁹ Weber, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁰ Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, s. 127.

⁵¹ Bülent Duru-Ayten Alkan, “20. Yüzyılda Kent ve Kentsel Düşünce”, *20. Yüzyıl Kenti*, Derleyen ve çeviren: Bülent Duru-Ayten Alkan, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 7.

ortaya çıkmıştır.⁵² Zafer Toprak, 1910'larda başlayan ulusal tarihçilik çabalarında kır sorunsalının tartışıldığını, 1960'larda bağımlılık kuramları çerçevesinde emperyalizm üzerine yoğunlaşıldığını, ancak 1970'lerde yerel yönetimlerle kent olgusunun ön plana çıkarılarak kentin toplum tarihi alanındaki yerini almaya başladığını düşünmektedir. Ona göre kent tarihleri, ulusal tarihi aşma anlamında sorgulayıcı bir tarih anlayışı sunmaktadır.⁵³

Kent tarihi, yeni bir toplumsal tarih yazımı alanı olarak gelişirken, kent tarihçileri de belli odak noktaları etrafında toplanarak farklı gruplar oluşturmuşlardır. Kent tarihi yazımı üzerine farklı perspektifler sunan İlhan Tekeli, bu grupları tespit etmiş ve ayrıntısıyla incelemiştir. Tekeli'ye göre birinci grupta Osmanlı düzenini daha iyi kavramak amacıyla yerel tarih ve kent monografileri oluşturan araştırmacılar yer almaktadır. Bu çalışmalar genellikle tapu tahrir, evkâf, mühimme, ruus, maliye, şer'iyye sicil defterleri gibi arşiv kaynaklarına dayanarak Osmanlı düzeni ve sosyo-ekonomik yapı analizleri yapmaktadır.⁵⁴ 1990'larda yoğunluk kazanmaya başlayan bu tür çalışmalarda asıl amaç, Osmanlı düzeninin İmparatorluğun değişik yörelerine nasıl uygulandığını anlamaktır.⁵⁵

Bir grup araştırmacı da dolaylı kent tarihi yazımları etrafında öbeklenmiştir. Kentin kaderini etkileyen ya bir kurumun (külliye, belediye) ya bir ekonomik sektörün, ya da yöneticinin yaşamının tarihi yazılırken kentin tarihi de yazılmış olmaktadır. Bu yaklaşım kent tarihi açısından çoğu zaman büyük ve karmaşık bir kentin anlatısını

⁵² İsmail Belig Efendi, *Tarih-i Bursa* (1871); Lami'i Çelebi, *Şehrengiz-i Bursa* (1871); Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi* (1873); Lütfi, *Şam Tarihi* (1883) gibi. İlhan Tekeli, "Kent Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler", *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 148.

⁵³ Zafer Toprak, 5-6 Mart 1994 tarihinde gerçekleştirilen Kent Tarihçiliği Atölyesinde sunduğu "Nasıl Bir Tarih Anlayışı" başlıklı tebliği. <http://www.tarihvakfi.org.tr/icerik.asp?IcerikId=119>.

⁵⁴ Tekeli, a.g.m., 1998, s. 149.

⁵⁵ Özel- Çetinsaya, a.g.m., ss. 22-23.

kurmakta yetersiz kalmaktadır. Ayrıca kentin ekonomik ve toplumsal yapısındaki değişimler ile kentin formunda ve fiziki yapısındaki değişimleri bir bütünlük içinde kavramaya uğraşan çalışmalar da yapılmaktadır. Önemli olan ve bir kent tarihçisinin yapması gereken, kente bütüncül bir şekilde yaklaşmaktır. Bu tür çalışmalar, bütüncül bir yaklaşımla yapıldığı takdirde daha verimli sonuçlara ulaşılacaktır. Kenti genel bir kategori içine koyarak incelemek ya da tarihini yazmak, kent tarihi yazımı sorunu olarak ortaya çıkmaktadır.⁵⁶

Kent tarihi yazımında önemli bir sorun da tüm değişimlere rağmen kent teriminin tüm süreçlerde aynı anlamda kullanılmasıdır. Bu soruna bir ölçüde çözüm getirebilmek için ise kent teriminin önüne niteleyici bir sözcük getirilmektedir. Ancak, yapılan bu betimleme başlangıçta belirlenmelidir. Böylece, kent tarihi yazımında anlamlı dönemlemenin ne olduğu kendiliğinden ortaya çıkmakta, her dönemin kentsel yapısının nedenlerini açıklamakta kullanılacak bağımsız değişkenlerin neler olacağına açıklık kazandırmakta, kurulacak anlatıların bir yapıdan diğer bir yapıya dönüşme süreçleri üzerinde durması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Kentin tarihini yazarken ekonomik ve toplumsal süreçlerin mekânsal yapıyı belirlediği varsayımından hareket edilmesi gerekliliği de kabul gören düşünceler arasındadır. Ancak, çok genelleştirilmiş anlatılar için yeterli olan bu yaklaşım, belli bir kentin tarihinin yazılmasında daha ince ayrıntıların, dolayısıyla farklılıkların ortaya çıkmasına olanak verecek bir esneklikte kullanılmalıdır. Bu durumda, kent tarihinin bağımsız değişkenlerinden biri de kültür olmaktadır.⁵⁷

Türkiye’de kent tarihçiliği açısından üzerinde durulması gereken ikinci kavramsal sorun, tarihi yazılan kentin bir üst mekânsal yapı içindeki yerine

⁵⁶ Tekeli, a.g.m., 1998, ss. 151-154.

⁵⁷ Tekeli, a.g.m., 1998, s. 155.

oturtulmasında ortaya çıkar. Burada, yapılması amaçlanan araştırmanın problematiklerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim yapısı ve coğrafyası içinde bir taşra kenti ve yönetim birimi olan Tarsus'un oturtulmaya çalışılması örnek olarak verilebilir. Ancak, bu tür çalışmalarda kentin tek başına bir inceleme nesnesi olarak ele alınıp tarihini yazmak da hatalı sonuçlara yol açabilir.⁵⁸

Bununla birlikte kentin içinde yer aldığı sistemin mekânsal farklılaşması için bir modelin ya da kuramın gelişmiş bulunması gerekir. Örneğin, bir imparatorluğun mekânsal yapısı ve farklılaşması ile ulus devletteki mekânsal örgütlenme çok farklı niteliklere sahiptir. İmparatorlukların mekânsal yapısı ile ulus devletlerin mekânsal yapı ve örgütlenmesi, sınırları ve yerleşme kademeleri yönünden birbirinden farklıdır. Yine uluslararası mekanın farklılaşmasını kavramsallaştırmada merkez-çevre modeline çok sık başvurulur.⁵⁹ David Harvey'in mekansal farklılaşma kuramıyla sorunsallaştırmaya çalıştığı şey, genelde toplumsal yapı ile özelde mekansal farklılaşma arasındaki zorunlu ilişkileri ortaya koymaktır.⁶⁰ Çünkü Harvey'e göre toplumsal süreçler sadece tarihsel olarak değil, coğrafi olarak da özgüdür.⁶¹ Harvey, *Limits of Capital* (1982) adlı yapıtında Marx'ın kapitaline coğrafya unsurunu da ekleyerek materyalist bir tarih anlayışı yaratmıştır. Ayrıca fordist sistemin çözülüşü sonucu ortaya çıkan mekansal yeniden yapılanma anlayışları üzerine odaklanma gerçekleştirmiştir. *Explanation of Geography* adlı eseri ile pozitivist coğrafyaya da katkıda bulunmuş ve *Social Justice and the City* (1973) adlı çalışması ile de Marksist coğrafyanın oluşumunu sağlamıştır. Philip Cooke'un *Değişen Kent ve Bölge Sistemleri* adlı araştırması yerellik araştırmalarının ilk

⁵⁸ Tekeli, a.g.m., 1998, s. 158.

⁵⁹ Tekeli, a.g.m., 1998, s. 161.

⁶⁰ David Harvey, "Sınıfsal Yapı ve Mekansal Farklılaşma Kuramı", *20. Yüzyıl Kenti*, Derleyen ve çeviren: Bülent Duru-Ayten Alkan, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 148.

⁶¹ Melih Pınarcıoğlu, "Yerel coğrafya ve yerellikler", *Toplum ve Bilim*, 64-65, Güz-Kış 1994, s. 94.

örneklerinden birini oluşturmaktadır. Cooke bu araştırmasıyla, kentlerin kimliğini de göstermek istemiştir. Ona göre bir kent ulus-devletin ona atfettiği bir kimliğe sahip olsa da aynı zamanda kendine özgü bir kimliğe de sahiptir. Onun bu öznel kimliği, ulusal kimliğin oluşumuna da belli noktalarda etki eder. Yerel ile ulusalın arasındaki zorunluluk ilişkisi her ikisinin de birbirine indirgenemez nesnelere olarak dikkate alınmasını gerektirmektedir. Bu noktada yerel kimlik ve ulusal kimlik birbirini etkileyen ve farklılaşabilen durumları ifade etmektedir.⁶²

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu çok unsurlu bir yapıya sahipti. Tanzimat ile başlayan reform sürecinde Osmanlı bürokratlarının örnek aldığı batılı devletler ise ulus devlet yapılanması içindelerdi. Osmanlı, ulus devlet olmadan ulus devlet modellerinde görülen birtakım uygulamaları imparatorluk yapılanmasına entegre etmeye çalıştığı için ikilem yaşanmıştır. 1860'lardan sonra vilayet düzenlemelerinde başlayan yoğunlaşma da bu durum çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu nedenle, 19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus, imparatorluk bütününe bir parçası olmakla birlikte, ona aynı zamanda ulus devlet olma sürecinin sancıları içinde değerlendirilmesi gereken bir kent gözüyle de bakılmalıdır. Kent tarihi yazımlarında 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bir çevreselleşme⁶³ modelinden yararlanılabilir. Bir de kenti dış ilişkileri çerçevesinden yararlanarak açıklama yolu vardır. Bu da kentin yerleşiminin dış

⁶² Pınarcıoğlu, a.g.m., ss. 95-103.

⁶³ Çevreselleşme iki boyutta ele alınabilir. Uluslar arası anlamda merkez-çevre yapılanması, 19. yüzyılda Avrupa'nın merkez olduğu ve bu merkezin etrafında öbeklenmiş çevre ülkelerden oluşurken; ulusal anlamda merkez-çevre yapılanması ülkelerin kendi içlerindeki hiyerarşiyi gösteren bir yapıdır. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda bir çevre ülke olarak dünya ekonomik sistemine eklenmiştir. Ancak bu çevre ülke de kendi içinde bir merkez ve çevre ayrımına tabidir. Merkezde İstanbul ve çevresinde öbeklenmiş taşra kentleri bu yapının unsurlarıdır. Merkez çevrenin üzerinde hakim güç olmasına rağmen yerel unsurlar birer merkez-kaç kuvveti olarak bu yapı içinde önemli roller üstlenmiştir. Nuri Adıyeye, "Anadolu Osmanlı Ölçeğinde Yerel Tarih Yazımında Kuramların Değişimi: Merkez-Çevreden Çevreselleşmeye, Çevreselleşmeden Globalleşmeye" *III. Uluslararası Tarih Kongresi, Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar; Küreselleşme ve Yerelleşme*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2000, ss. 260-270.

belirleyicilerinin neler olduğuna açıklık kazandırır.⁶⁴ Bu yaklaşımlar çerçevesinde hazırlanmış olan Sevilay Kaygalak'ın *Kapitalizmin Taşrası* adlı eseri bulunmaktadır. Bu eserde yazar, Kapitalizmle eklenme sürecinde taşra kentlerindeki sosyo-ekonomik ve mekansal değişimleri Bursa örneğinden hareketle ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁵ Bursa örneğinde ipek merkezli ekonomik faaliyetlerde, Çukurova'da 19. yüzyılın ikinci yarısında pamuk tarımı merkezinde gelişme gösteren sanayileşme ve kapitalistleşme eğilimlerini görmek mümkündür. Batı Anadolu kentlerinin tarihsel değişim süreçlerine bakıldığında, 19. Yüzyılda kapitalist ekonomik ilişkilerdeki dönüşümün etkisini görmek mümkündür. Bu bağlamda Nuri Adıyeke tarafından hazırlanan *XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi* adlı eser çalışmamıza yol göstermesi açısından önemlidir.⁶⁶

Kent tarihi yazımlarında kentin biçimlenişini tamamen sosyo-ekonomik mekânsal süreçlere bağlayarak inceleme eğilimi de görülmektedir. Ancak bu süreçte insan faktörünü göz ardı etmek, kentin fiziki biçimlenmesine ilişkin anlatının kurulmasında kavramsal bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Kent tarihi yazımında dikkat edilmesi gereken en önemli unsurların başında; kentin dış ilişkilerinin betimlenmesi, kentin ekonomisi ile üretim ve hizmet faaliyetlerinin niteliği, nüfus ve demografik özellikler, kentli nüfusun toplumsal farklılaşması, kent içi yönetim örgütlenmesi ve planlama gibi kurumsal yapılar yer almaktadır. Ayrıca, kentte kamu hizmetlerinin ve alt yapılarının gelişimi, kentteki yapı ve konut arz biçimleri, kentin makro formu, fiziksel nitelikleri, imajı, kentteki yaşamın özel ve kamu alanına ilişkin

⁶⁴ Tekeli, a.g.m., 1998, s. 159.

⁶⁵ Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

⁶⁶ Nuri Adıyeke, *XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi*, Milas: Yeni Milas Matbaası, 1995.

katalogları, ritimleri, özel olayları gibi öğelerin incelenmesi de dikkat edilecek hususlar arasındadır.⁶⁷

19. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı İmparatorluğu için gerek siyasal gerekse toplumsal anlamda yoğun hareketliliğin yaşandığı bir süreç olmuştur. Dünya konjonktüründe de izlenen siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik yapılardaki hareketliliğin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansımalarını merkezlerde açık bir şekilde gözlemlemek olanaklı iken bu etkilerin farklı bir boyutta görülebileği diğer mekanlar da taşra kentleridir. Taşra kentleri aynı zamanda Osmanlı iç dünyasındaki merkez için bir problem teşkil eden adem-i merkezîyetçi güçlerin öbeklendikleri mekanlardır. Bu nedenle sosyo-kültürel ve ekonomik yapıdaki değişimleri farklı bir bakış açısıyla gözlemlemek mümkün olabilmektedir.

Kentlerin şekillenme sürecinde kentin dış ilişkilerinin biçimiyle, siyasal ve toplumsal yapısının nitelikleri en önemli belirleyiciler olmaktadır. Dünya ekonomisiyle eklemlenme sürecinde özellikle denizle bağlantısı olan kıyı bölge ve kentlerinde kapitalizm ve yabancı sermaye daha fazla yayılma alanı bulmuştur. Yapılan çalışmanın inceleme alanı olan Tarsus Kazası, antikçağlardan itibaren Akdeniz'e kıyısı olan güçlü yönetim ve ticari merkezlerdendir. Çevreselleşme sürecinin etkilerini de bu özelliğini devam ettirmesi sebebiyle doğrudan yaşayan mekânlardan biri olmuştur. İlk etki kaza ekonomisinde baş göstermiştir. Ticari tarım ve sonrasında gelişen sanayi, kapitalistleşme sürecinin Tarsus ekonomisine getirilerinden biri olmuştur. Sanayi alanında ve üretim teknolojilerindeki değişimler dolayısıyla kent dokusunu da doğrudan etkilemiştir. 16. yüzyılda içe dönük kentsel dağılım, 19. yüzyılda dışa bağımlı ticaret biçimi ile dışa dönük

⁶⁷ Tekeli, a.g.m., 1998, ss. 159-162.

hale geldi. Liman kentleri önem kazanmış; eskileri büyürken yenileri doğmaya başlamıştır. Dış pazarlara açılma ve beraberinde gelişen ulaşım, kentleşmeyi daha olanaklı hale getirmiştir.⁶⁸ Kentin yeni ticaret merkezi de genellikle Rum ve Ermeni tüccarların işyerlerinin bulunduğu yerler olmuştur. 16. yüzyılın hanı ve kervansarayını istasyon, antrepo ve otel halini almıştır. Bedestenler yerini banka ve iş hanlarına bırakmıştır. İkinci kent merkezi yönetici merkezdir. Resmi kurumlar oluşturulmuştur. Yönetim konuttan kuruma geçmiştir. Kadı evi yerine mahkeme, belediye, hükümet konağı gibi kurumsal binalar yapılmıştır. Dolayısıyla kentlerde memur, asker ve sivil bürokratların da sayısı artmıştır.⁶⁹

Kentlerin ekonomik ilişkileri ile demografik yapıları da hemen hemen doğru orantılı işleyebilmekteydi. Mesela bir kırsal kesimde yönetim ve pazar işlevlerini gören bir kent için 2500 nüfus yeterli olmaktadır. Nüfusun 10.000'i gösterdiği kentler önem arz eden kentlerdi. 50.000 ve 100.000 nüfusun üstündeki kentler ise önemli ticaret yollarının başlangıç ve bitişlerinde bulunması ya da kentin siyasal başkentlik gibi fonksiyonlarını taşıması gibi çok özel koşullarda oluşmaktaydılar.⁷⁰ 19. yüzyılda Tarsus bu bağlamda nüfusu 20.000'in üzerinde olan ve önemli ticaret yollarının güzergâhında bulunan, uzun yıllar içinde bulunduğu bölgenin yönetim merkezi fonksiyonunu yerine getiren bir kent olma yanında bir uygarlık merkezidir. Aynı zamanda dinsel açıdan kutsallık atfedilen bir mekandır.

Lüks tüketim malları bulduran dükkânlar, eğlence yerleri ve tiyatro gibi mekânlar yeni yaşam biçimini yansıtmaktaydı. Hastane, eğitim yapıları, telgrafhane ve askeri kışla gibi yeni kamu binaları yapılmıştır. Yeni oluşan elit sınıfla birlikte gösterişli

⁶⁸ İlhan Tekeli, "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Toplum ve Bilim*, 9-10 Bahar-Yaz 1980, İstanbul, ss. 50-57.

⁶⁹ Sevgi Aktüre, "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve Mimari Mirası", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı*, 22-26 Nisan 1985, İstanbul, s. 33.

⁷⁰ Tekeli, a.g.m., 2008, s. 2003.

mahalleler oluşmuştur. Zenginlerin oturdukları konut tipleri farklılaşmaya başlamıştır. Konak, köşk ve yalı gibi konut tipleri ortaya çıkmıştır. Vapur ve tramvay gibi ulaşım yolları işletilmeye başlarken, atlı arabalar kent sokaklarının daha geniş olmasını gerektirmiştir. Demiryolları ise kentin yüzünün değişmesine yol açan bir başka önemli ulaşım faktörü haline gelmiştir.⁷¹ Dolayısıyla kentlerde eski ile yenin bir arada olduğu ikili bir yapı ortaya çıkmış ve Anadolu kentleri modernleşme sürecine girmiştir. Yapılan bu çalışmada üzerinde durulması gereken temel problemlerden biri de bu dönüşümün Tarsus kent dokusu örneğinde ne gibi yansımalar bulduğunu saptayabilmektir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen Tarsus kent planı, kentin hem sınırlarını göstermekte hem de kentsel dokusunu net bir şekilde ortaya koyması açısından önemlidir. Bu plan Tarsus Cephaneliği yapılırken kent ile cephane depolarının konumunu belirlemek üzere yapılmıştı. Buradan yola çıkarak patlayıcı maddelerin depolandığı yerlerin imarında planlama tekniklerinin kullanıldığı ve devletin bu amaç doğrultusunda kent planına verdiği önem ortaya çıkmaktadır. 1903 yılına ait cephanelik yapımı için hazırlanmış olan bu plan, türünün ilk örneklerinden biridir. Plan bu süreçteki kentsel modernleşme anlamında pek çok gelişmeyi de gösterir tarzı ile kayda değerdir.⁷² Harita ve kent planı gibi görsel malzemeler, kent tarihi yazımında çok şey anlatabilecek kapasitede orijinal kaynaklardır.

I.1.4. Bir Yerel ve Bölgesel Tarih Çalışma Alanı Olarak Tarsus

Yerel tarih yazımının genel anlamda durumunu tartıştıktan sonra, çalışma alanı olan, Tarsus'un coğrafi olanak ve olanaksızlıkları üzerinde durularak yapılan bu sınırlandırma anlamlı bir bütün haline getirilecektir. Böyle bir çalışma için yola

⁷¹ Aktüre, a.g.m., ss. 33-34; Tekeli, a.g.m., 1980, ss. 57-60.

⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH.MKT.), 496/19, Hicrî 5 Şa'bân 1320.

çıkıldığında örneklem olarak seçilen mekan neresi olursa olsun, baştan coğrafyanın tarihi değişim süreci üzerinde oynadığı rolün irdelenmesi gereği kabul edilmelidir. Çünkü, sosyo-ekonomik tarih yazımı perspektifinde yürütülen yerel tarih çalışmalarının irdelenmesi gereken en önemli konularından biri, mekan-zaman-insan-iklim gibi dört önemli aktörün tarihi değişim sürecindeki etkileridir. Doğa, aynı zamanda insanların yerleşim biçimlenmelerine de çok yönlü etkilerde bulunmaktadır. Bu anlamda, doğanın insan yerleşimleri için sağlamış olduğu birtakım olanaklar ve olanaksızlıklar mevcuttur. Yerleşimlerin bulunduğu doğal coğrafyadaki bazı olanaklar; toprağın verimliliği, iklim şartları, içme ve sulama suyu açısından zengin oluşu, denize yakınlık, stratejik denetim noktaları oluşturan boğazlar, yolların geçişini kolaylaştıran beller, yolların yakınında onu denetleyecek tepeler, maden üretiminin gerektirdiği yakıtı sağlayan ormanlar vb. birçok doğal koşullardır. Bu olanakların, olanaksızlıklara karşı doğru bir şekilde kullanılıp kullanılmayacağını ise o yerleşimdeki ekonomik ve siyasal sistem belirlemektedir.⁷³ Tarsus yerleşimi, doğanın insanlar için sunabileceği tüm olanaklara sahip bir coğrafyada biçimlenmiştir. Su kaynakları, korunaklı tepeleri, stratejik bir kara ve deniz güzergâhı, iklim, verimli düz ve geniş topraklar, zengin maden yatakları ve ormanlar Tarsus coğrafyasının olanaklarıydı. En büyük olanaksızlık ise kentin içinden geçen nehrin zaman zaman yol açtığı taşkınlardı. Bu olanaksızlığı önlemek isteyen siyasal sistem bir başka olanaksızlığa yol açabilecek bir girişimde bulunmuştur. Kentin Bizans dönemindeki siyasal sistemi, nehir yatağını kentten uzaklaştırarak yerleşimi su taşkınlarının vermiş olduğu zararlardan korumak isterken diğer yandan kentin denizle bağlantısını kesebilecek bir etki yarattığından habersizdi. Böylelikle Tarsus örneğinde hem doğal koşulların hem de insan faktörünün yerleşimin biçimlenmesinde oynadığı rolleri görmek mümkün

⁷³ İlhan Tekeli, "Anadolu'nun Yerleşme Tarihinin Ana Tezlerini Geliştirme Sorumluluğu ve Bazı Örnekler", *Mersin Sempozyumu*, cilt 3, Editör: Yüksel Özdemir, 2008, s. 2007.

olmaktadır. Bu şekilde seçilen örneklem kendi içinde bulunduğu coğrafyanın sunmuş olduğu olanaklara sahip olup böylece üzerinde çalışma yürüten araştırmacıya da bir olanak sağlamış olmaktadır.

Tarih yazımında, kişiler ve tanrıların; gruplar, sınıflar ve uygarlıkların; ekoloji, jeoloji ve coğrafyanın tarihsel değişim süreçlerinde temel aktör kabul edildiği üç farklı eğilim mevcuttur. Tarihçilikte tarihi aktörlerin belirlenmesi sürecinde ilk inanış, büyük adamların ve tanrıların tarihsel değişim süreçlerinde tek ve yegâne aktör olduğudur. 19. yüzyılda materyalist tarih anlayışıyla birlikte tarih yapıcılığı işi, kişi veya tanrılardan, sınıf veya gruplara geçmiştir. 20. yüzyılda ise Annales Ekolü çalışmaları çerçevesinde ve Braudel-Bloch öncülüğünde bu anlamda devrim niteliğinde bir gelişme ile mekanlar/coğrafya, iklim ve insan faktörleri tarihsel değişim sürecinin en büyük aktörleri olarak sahneye çıkarılmışlardır. Bu eğilimlerden sadece birine başvurmak yanıltıcı sonuçlara ulaşmanın kaçınılmazlığını göstermektedir. Üzerinde çalışılan konu perspektifinde öncelikle coğrafi bir üst alan ve süreç belirlenmiştir. İncelemeye, belirlenen bu alan üzerinde yaşayan insanlardan başlanarak kesitler verilmeye çalışılmıştır. Böylece belirlenen süreç ve mekanda yaşayan insan gruplarının yaşamlarından kesitler sunulmuştur. İkinci kesit olarak bu insan gruplarının üzerinde yaşadığı mekanın fiziksel/coğrafi tanımlaması yapılarak devam edilmiştir. Demografik ve fiziksel kesitlerin verilmesinin ardından ele alınması gereken en önemli faktör bu grupların geçimlerini sağladıkları üretim alanları ve üretilen malların dağıtım ve bölüşüm sektörleridir. Bu süreçte değişimin de izlenmesi mümkün olmaktadır. Böylece çalışmanın başlangıcında verilen kesitlerden yola çıkılarak zamansal sınırlandırmamızın son noktasına gelindiğinde değişim daha net bir şekilde ortaya konulması umulmaktadır.

Bu açıdan örneklem mekanı olan Tarsus coğrafyası, üzerine söz söylenebilecek oldukça elverişli bir coğrafyaya ve geçmişe sahiptir. Tarsus, öncelikle hidrografik yapı açısından oldukça zengin bir coğrafyada yer almaktadır. Kent, içinden akan büyükçe bir nehre sahiptir. Adana'dan geçen Seyhan ve Ceyhan, Tarsus'tan geçen Berdan (Tarsus) Nehirleri bölgenin tarihi değişim sürecinde etkili olan önemli aktörlerdendir. Ancak şimdiye kadar bölge tarihini inceleyen pek çok araştırma ve inceleme eser çerçevesinde bölge coğrafyasının tarihi değişim süreci için ne ifade ettiği konusuna değinilmemiş olması büyük bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum sadece Tarsus ve Çukurova için değil yerel ve bölgesel tarih çalışmalarının birçoğunda söz konusudur. Örneğin, nehir gibi hareket halindeki akarsuların coğrafi ve tarihsel süreçlerdeki yeri tartışılmaz boyutta önemli olmasına rağmen bu etkiden bahseden çok az araştırmacı mevcuttur. Bu çerçeveden bakıldığında inceleme alanı olan Tarsus coğrafyasının böyle bir ayırıcı özelliğinin mevcut olması incelenen süreçteki değişimi anlamak açısından elverişli bir olanak sağlamaktadır.

Tarsus, Anadolu'daki ilk yerleşim yerlerinden biri olma vasfına sahiptir. Ayrıca, 19. yüzyıla kadar Doğu Akdeniz coğrafyasının en önemli ve işlek liman kentlerinden biriydi. Jeolojik devirler olan Pleistosen ve Holosen dönemleri, dünya coğrafyasının şekillenmesi açısından değinilmesi gereken değişim süreçlerindedir. Pleistosen, doğanın değişim sürecinde daha etkin bir şekillendirici güce sahiptir. Bu çağın aktörü doğadır. Tarsus'un jeolojik gelişimini inceleyen araştırmalar sonucu, Pleistosen devirde oluşmuş lagüner nitelikte bir jeolojik oluşuma rastlanmaması bu dönemde karasal şartların hüküm sürdüğünü göstermektedir. Su hareketlerinin bu dönemde de şekillendirici etki gösterdiği, birikinti konilerindeki çakıllı kalıntılardan anlaşılmaktadır.⁷⁴

⁷⁴ Beycan Hocaoglu, *Tarsus ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fiziki Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004, İzmir, ss. 40-41.

Bu demek oluyor ki bölge coğrafyasının şekillenmesi Pleistosen devirden bu yana devam eden bir değişim sürecinin kapsamındadır. Yine bu araştırmalarla iklimin bu süreçte de sıcak ve nemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu çağın sona ermesiyle, insanoğlunun tarih sahnesine çıktığı Holosen çağ başlamıştır. Bu dönemde her ne kadar insanoğlu tarih sahnesine çıktıysa da hala çevresel faktörlerin daha baskın bir şekilde belirleyici olduğu görülmektedir. Zira insanoğlu bu dönemde hala çevreye ve doğal ortama bağlı bir şekilde yaşantısını sürdürmekteydi. Bu dönemin önemli bir başka gelişmesi de Buzul Çağı'nın sona ermesidir. Bu sonbuluşla birlikte Tarsus ve çevresinde kıyı çizgisinde birtakım değişimler baş göstermiştir. Suların yükselmesiyle birlikte kıyı Tarsus'un güneyinden 3-3,5 km kadar içeriye doğru sokulmuştur. Denizin ilerlemesinin daha durağan bir hal almasının hemen ardından bölge akarsularının taşıdıkları alüvyonlarla kıyıyı doldurma işlevi başlamıştır. Bu süreçte kıyıda, kıyı kordonları, lagünler ve bataklıklar gibi birtakım coğrafi oluşumlar gerçekleşmiştir.⁷⁵ Tarsus'a uzunca bir süre doğal liman görevi gören Rhegma Liman Gölü'nün jeologlar ve tarihçiler tarafından ne zaman oluştuğu ve kapandığı konusunda kesin bir tarihlendirme yapılamasa da bu jeolojik çağda oluşmuş olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bölgenin jeolojik gelişimi konusunda araştırma yapan Beycan Hocoğlu'na göre lagün günümüzden yaklaşık 2000 yıl önce oluşmuş, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde ise işlevini kaybetmiştir.⁷⁶

Rhegma Liman Gölü Tarsus Tarihi ve gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir. Berdan (Tarsus) Nehri, kentle Rhegma arasında bağlantıyı sağlıyordu. Çünkü kentin önce içinden daha sonra kenarından akan nehrin denize boşaldığı yer Rhegma Liman Gölü'ydü. Rhegma Gölü'nün denizle birleştiği noktalarda Kazanlı, Kulakköy, Adanalıoğlu, Hamurlu ve Pirice yerleşimleri bulunmaktaydı. Tarsus Nehri denizle göl

⁷⁵ Hocoğlu, *a.g.t.*, ss. 41-42.

⁷⁶ Hocoğlu, *a.g.t.*, ss. 54-55.

arasında yer alan Kazanlı'dan denize dökülmekteydi. Bu nedenle göl dolduktan sonra uzun yıllar Kazanlı İskelesi Tarsus'un denize açılan kapısı görevini görmüştür.⁷⁷ Bu açıdan kentin coğrafi olarak ayrıcalıklı konumu kent-nehir-liman gölü-deniz bağlantısıydı. Ancak kent, kıyıdaki bu stratejik konumunu coğrafi birtakım etkenler nedeniyle 19. yüzyılın başlarında kaybetmiştir. Limanın dolmasında ve kıyı kentten kara kente dönüşümde en büyük aktör ise Berdan (Tarsus) Nehri'dir. Nehrin hızlı ve gür akışı, arâzinin alüvyonlu olması akıntının denizin ağzını doldurmasına ve bataklık bir alana dönüşmesine neden olmuştu. İlk bakışta sadece jeolojik bir dönüşüm gibi görünmekle beraber dönüşümün tarihsel arka planına bakıldığında etken faktörlerden önemli birinin insan müdahalesi olduğu görülmektedir. Rhegma Liman Gölü'nün oluşumu, Seyhan ve Berdan Nehirlerinin taşıdığı alüvyonlar limanın kapanmasına etki eden jeolojik faktörlerdir. Nehir yatağının değiştirilmesi ve kente hakim yöneticilerin tavırları ise kara kente dönüşümün hikayesinde insan müdahalesinin de etkili olduğunu göstermektedir. Son olarak diğer önemli bir etken de iklimsel değişimlerdir. İklimin Küçük Buzul Çağı olarak da adlandırılan dönemde oldukça değişken bir yapıya sahip olması her türlü alanda önemli değişim ve dönüşümlerin yaşanmasına yol açmıştı. 17. ve 18. yüzyıla damgasını vuran Küçük Buzul Çağı'nın uzun süreli etki ve sonuçları 19. yüzyılda hissedilmeye başlanmıştır.⁷⁸ Bu dönemde gerçekleşen ekolojik dönüşümler sonucu artan yağışlar Akdeniz kıyısında sık sık yaşanan sel felaketleri bataklık alanların yoğunlaşmasına neden olmuştu. Bu durum Akdeniz coğrafyasının biçimlenmesinde de büyük ölçüde etkili olmuştur. Bu nedenle, Tarsus coğrafyasında yaşanan dönüşümün bu süreçte olgunlaşması da tesadüf olamayacak kadar gerçektir. Limanın dolarak işlevini kaybetmesindeki en

⁷⁷ Süha Göney, *Adana Ovaları*, s. 18.

⁷⁸ Mikdat Kadioğlu, *Küresel İklim Değişimi ve Türkiye, Bildiğiniz Havaaların Sonu*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2008; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân*, Çeviren: Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000; Editör: Elizabeth Zachariadou, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Çevirenler: Gül Çağalı Güven- Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

önemli faktörlerden biri nehrin çok hızlı ve gür akması sonucu alüvyonların kıyıda birikmesiydi. Bu şekilde bataklığa dönüşen kıyıda deniz sığlaşmış ve gemilerin girişine elverişsiz bir hal almıştı.⁷⁹ İklimin sıcak ve nemli oluşu bataklık arâzilerin oluşumunu hızlandırmaktaydı. Yazın yüksek sıcaklık ve nem, kışın ise yoğun yağışlar, kentte hareket halindeki su kaynaklarının mevsimlere göre farklılık göstermesine neden olmaktadır. Dolayısıyla iklim, coğrafyanın şekillenmesinde rol oynayan aktörler arasındaydı.

Kapitalizmle birlikte insanın doğaya müdahalesi daha da artmış ve 20. yüzyılla birlikte insanın coğrafyalar ve tarihsel değişim süreçleri üzerindeki etkileri tartışılmaz bir boyuta ulaşmıştır. Bu süreç artık holosen değil “*Antropocene (antroposen)*” olarak adlandırılan içinde bulunulan çağı da kapsayan yeni bir jeolojik süreci ifade etmektedir.⁸⁰ Bu çağda insan jeolojik değişim üzerinde etkili bir güç olarak tarihsel süreçteki yerini almıştır.⁸¹

Antik dönem kentlerinin ortaya çıkışları ve gelişmelerinin tam olarak açıklanması arkeolojik kazılarla mümkün olmaktadır. Ancak, bazı yerlerde birtakım nedenlerden dolayı bu tür kazılar yapılamamaktadır. Bu kentlere en iyi örneklerden biri Tarsus’tur. Tarsus’ta modern yerleşim antik yerleşimin tam üzerindedir ve bu nedenle de arkeolojik kazıların çalışma alanları kısıtlanmaktadır. Ancak üzerinde yerleşim bulunmayan sahalarda dönem dönem kazılar yapılmış ve antik döneme ait önemli kalıntılar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu nedenle, Tarsus tarihine ilişkin pek çok konu gün

⁷⁹ Bu süreçte Akdeniz coğrafyasındaki kıyı şekillenmeleri sadece Tarsus’ta değil, Alaiye İskeleyi ile Suriye kıyılarının sığlaşmasında da görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Songül Ulutaş, “Bağımlılık Sürecinde Bir Akdeniz Limanının Kapanış Hikayesi: Tarsus Limanı”, *Mersin Sempozyumu 19-22 Kasım 2008*, Editör: Yüksel Özdemir, Mersin Üniversitesi ve Valiliği, Mersin, 2009, ss. 2182-2196.

⁸⁰ Bu çağın isim babalığını Paul J. Crutzen ve Eugene F. Stoermer yapmıştır. Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız; Paul J. Crutzen ve Eugene F. Stoermer, "The Anthropocene," *IGBP [International Geosphere-Biosphere Programme] Newsletter* 41 (2000).

⁸¹ Dipesh Chakrabarty, “Tarihin İklimi: Dört Tez”, *Critical Inquiry*’den çeviren M. Asım Karaömerlioğlu http://www.ata.boun.edu.tr/faculty/Faculty/Asim%20Karaomerlioglu/Karaomerlioglu,%20Asim_TheClimateofHistory_Chakrabarty.pdf.

yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Bu açıdan bakıldığında Tarsus farklı bir gizem de taşımaktadır.

Antik dönem Tarsus'u ile ilgili bulgulardaki gizem, modern dönem Tarsus'u için de söz konusudur. Modernleşme sürecinde Tarsus'u ele alan araştırma ve inceleme eser sayısında da gözle görülür bir eksiklik mevcuttur. Tarsus'a ilişkin, Ahmet Akgündüz ve çalışma ekibinin yapmış olduğu *Eshab-ı Kehf ve Tarsus Tarihi*⁸² ile Ali Sinan Bilgili'nin *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*⁸³ isimli iki çalışma bulunmaktadır. Tarsus üzerine yapılmış çeşitli alanlarda çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmıştır. Bu çalışma ise yöntem ve kuramsal çerçeve açısından onlardan farklılık göstermektedir. Örneğin bu tezlerden ikisi Tarsus Şer'iyye Sicili'nin transkribe edilmesiyle oluşturulmuş bir belge çevirisidir. Hiç kuşkusuz, bu tür çeviri tez çalışmaları da alan ve bölge kaynaklarını tanıtmaları açısından literatürü zenginleştirmektedir.⁸⁴ Yine bir tek sicil defteri üzerinden hareketle Tarsus'u anlatan bir yüksek lisans çalışması mevcuttur. Bu tür bir araştırmada söz konusu kaynaktan seçilen ve örneklem olan defterin, bu dönemdeki Tarsus hakkında neler söyleyebileceği anlatılabilir. Ancak bu defterden yola çıkılarak genel bir Tarsus Tarihi yazma yöntemi anlamlı bir bütün oluşturmaktan uzaktır.⁸⁵ Tarsus Şer'iyye Sicilleri sadece Tarsus konulu tezlerde kullanılmamıştır. Mersin'le ilgili çalışmalarda da Tarsus Şer'iyye Sicillerinin

⁸² Ahmet Akgündüz ve diğerleri, *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshab-ı Kehf*, Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, İstanbul, 1993.

⁸³ Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri: (Sosyo- Ekonomik Tarih)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

⁸⁴ Mustafa Salih Gündoğdu, *Tarsus'un 338 Numaralı Şer'iyye Sicili (H. 25 Şa'ban 1311-6 Şevvâl 1312/M. 6 Eylül 1893-1 Şubat 1895)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004; Arzu Yaman Şahin, *287 Numaralı Tarsus Şer'iyye Sicili H.1240-1244/M.1824-1828*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2006.

⁸⁵ Abdullah Poş, *Şer'iyye Sicillerine Göre Tarsus (1305-1315/1887-1897)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003.

kaynaklık ettiği görülmektedir. Örneğin İbrahim Oğuz tarafından *Tarsus Seriyeye Sicillerine Göre Mersin'in Kuruluş Öyküsü* başlıklı bir yüksek lisans tezi yapılmıştır.⁸⁶ Doktora tezi olarak ise doğrudan Tarsus'u konu alan iki araştırma söz konusudur. Bunlardan biri Tarsus'un müslim-gayrimüslim ilişkilerinin ele alındığı toplumsal ve kültürel yapı analizi olan *Arşiv Belgelerine Göre Tarsus'ta Sosyo-kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)* başlıklı çalışmadır. Bu çalışmada sosyo-kültürel açıdan bir kentin gelişimi değerlendirilmekte, ancak sürecin dünya perspektifinde gerçekleşen ekonomik gelişmelerin de etkisinde olduğu vurgusuna yer verilmemiştir.⁸⁷ Bu çalışmalardan ikincisi olan, *I. Meşrutiyetten Cumhuriyetin ilk Yıllarına Tarsus (1876-1926)* adlı eser ise söz konusu süreçte Tarsus tarihine ilişkin oldukça yoğun bilgi aktarımı yapılmasına karşın bu veri yığınlarının kuramsal ve genel bir perspektiften değerlendirilmediği görülmektedir.⁸⁸ Kısaca bu eserlerin amaç, kapsam, yöntem ve yaklaşım açısından oldukça farklı oldukları, ancak alana ilişkin önemli bir literatür oluşturdukları anlaşılmaktadır. Çalışma alanımızın coğrafi olarak tanımlanmasında yol gösterici olması açısından önemli iki yüksek lisans çalışmasından da faydalanılmıştır.⁸⁹ Ancak araştırmamızın bu çalışmalarla da yöntem, kuramsal çerçeve, kurgu ve içerik bakımından farklılıkları bulunmaktadır. Alanla ilgili bu özel literatür, yol gösterici vasıflarıyla çalışmamız için önem taşımaktadır. Aynı şekilde Afif Erzen, Hikmet Öz, Levent Zoroğlu gibi araştırmacıların

⁸⁶ İbrahim Oğuz, *Tarsus Seriyeye Sicillerine Göre Mersin'in Kuruluş Öyküsü*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Mersin, 2006.

⁸⁷ Abdullah Poş, *Arşiv Belgelerine Göre Tarsus'ta Sosyo-kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2008. Bu konuda Mersin Üniversitesi Tarih Anabilim dalında Tarsus'ta gayrimüslimlerin sosyo-ekonomik yapıya etkilerini inceleyen bir yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır. İbrahim Aytar, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'ta Yaşayan Gayrimüslimlerin Sosyo-Ekonomik yapıya Etkileri*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Mersin, 2006.

⁸⁸ Sacit Uğuz, *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Tarsus (1876-1926)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011.

⁸⁹ Beycan Hocaoğlu, *Tarsus ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fiziki Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004, İzmir; Ayhan Bozlak, *Tarsus'un (Mersin) Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Özellikleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008, Konya.

antik dönem ağırlıklı anlatıları içeren eserleri Tarsus'a ait literatür içinde yer almaktadır.⁹⁰ 19. yüzyıl Çukurova Bölgesini konu edinen pek çok çalışmada da Tarsus'un ayrıntılı bir şekilde incelenmediği dikkat çekmektedir.⁹¹ Oysa Tarsus Adana ile birlikte, 19. yüzyılda Çukurova Bölgesi'nin merkez kentlerinin başında yer alan, göz ardı edilmemesi gereken önemli mekanlardan biridir. Bu açıdan Tarsus kentinin 19. yüzyılın ikinci yarısında dünya perspektifinde gelişen dönüşümler çerçevesinde değerlendirilmesi konusunda önemli bir boşluk söz konusudur. Ayrıca aynı boşluk, Tarsus'un tarihsel değişim sürecinde rol oynayan iklim, coğrafya ve insan faktörü gibi birçok aktörün etkilerinin irdelenmesi konusunda da söz konusudur. Oysaki bu tür etkileri göz önüne alarak, bir kentin tarihi değişim sürecini inceleme konusunda en olanaklı mekanlardan biri olan Tarsus oldukça uygun bir örneklemdir.

Lisans ve yüksek lisans sürecinde oluşturulan bilgi birikiminin doktora çalışmasının temelini oluşturmuştur.⁹² 1839-1856 yılları arasını içeren *Şer'iyye Sicillerine Göre Tarsus'ta Ekonomik Yapı* başlıklı yüksek lisans çalışmasında 1838 Osmanlı-İngiliz Balta Limanı Antlaşması'yla kapitalizmle eklemlenme sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısında meydana gelen değişimin, bir taşra kenti olan Tarsus'taki yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu bu sürecin

⁹⁰ Afif Erzen, *Tarsus Kılavuzu*, Me'ârif Matbaası, İstanbul, 1943; Hikmet Öz, *Tarsus Tarihi*, Tarsus Rotary Kulübü, 1991; Hikmet Öz, *Bilinmeyen Tarsus*, Kültür Bakanlığı Yayinevi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998; Hikmet Öz, *Tarsus Belediyesi Tarihi*, Tarsus Belediyesi, Tarsus, 1988; Levent Zoroğlu, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Kemal Matbaası, Adana, 1995.

⁹¹ Meltem Toksöz, *The Çukurova: from nomadic life to commercial agriculture, 1800-1908*, New York: Binghamton University, 2000; Meltem Toksöz, "Bir coğrafya, bir ürün, bir bölge: 19. yüzyılda Çukurova. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, sayı 21, Ankara, Sanat Kitabevi, 2006, ss. 97-110.

⁹² Songül Ulutaş, *Şer'iyye Sicillerine Göre Tarsus'un Ekonomik Yapısı (1839-1856)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006; Songül Ulutaş, "Bir Tereke Defterinin Penceresinden 1904 - 1909 Yılları Arasında Tarsus", *Kebikeç. İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, sayı: 21/2006, ss. 175-195; Songül Ulutaş, "Tarsus Şer'iyye Sicilleri ve Arşiv Belgeleri Işığında Menemencioğlu Aşireti'nin Mısırlılara ve Osmanlı Devleti'ne İkili Yardım Faaliyetleri (1832-1841)", *Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, cilt 15 sayı 1, ss. 369-392.

genelde ülke ekonomisinde, özelde taşra kentlerindeki etkileri ortaya konulmuştur. Bu değişim süreci içinde Tarsus kenti örneğinde ticaret, tarım ve sanayi üçgeninde bir ekonomik yapı analizi yapılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ve Tarsus Şer'iyeye Sicil Defterleri doğrultusunda bu süreçte meydana gelen artış ve azalışlar gözlemlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma ile de Avrupalı devletlerin 1839-1856 sürecinde, Osmanlı coğrafyasında iktisadî, sosyal, hukuksal ve kültürel alanda elde ettikleri hakları, 1856-1914 sürecinde uygulamaya geçirdiğini görmek mümkündür. Böylece, 1830'lardan itibaren başlayan bir süreçte Tarsus Kazası'nın sosyo-ekonomik yapısında meydana gelen değişimleri ve nedenlerini bütün olarak gözlemlemek mümkün olacaktır.

I.1.4.1. Anadolu'da Kentleşme Süreci ve Tarsus

Kültür olgusu tarihsel bir sürekliliğe sahiptir ve gelenek halinde kuşaktan kuşağa aktarılan bir birikimi ifade etmektedir. Kültürü yansıtan en somut mekanlar ise kentlerdir. Kent ile kültür ilişkisi, gelenek ve değişim çelişkisinin birbirlerinin varlıklarını kabul ettikleri zaman anlam bulmaktadır. Bu anlamlı çelişki, kent kültürlerinin bugünlere ulaşmasını sağlamak yanında, tarihi verileri de canlı kılmaktadır. Tarsus kenti bu açıdan bir süreklilik taşımaktadır. Tarihsel süreçte birçok uygarlığa yerleşim yeri olmuş Tarsus, Anadolu'da kurulmuş en eski kentlerden biri olarak tarihi ve kültürel varlığını hala devam ettirmektedir. Bu nedenle Tarsus tarihi, kentsel kültürün tüm çıplaklığıyla yansıtılması açısından da oldukça zengin verilere sahiptir.

Anadolu'da yerleşim tarihi yaklaşık 10.000 yıl öncesine dayanmaktadır.⁹³

Tarsus da yerleşim geçmişi 3000-5000 yıl öncesine kadar geriye götürülebilen kentler arasında yerini almaktadır. Tarih boyunca kentlerin oluşmasında çevrenin ve coğrafi

⁹³ Tekeli, a.g.m., 2008, s. 1989.

şartların etkisi büyüktür. Şehrin gelişmesini sağlayan sosyal ve ekonomik şartlar da coğrafyaya bağlı olarak şehrin gelişmesini sağlayan unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır.⁹⁴ Tarih boyunca insanları toplu yerleşmeye çevre ve coğrafi şartlar zorlamaktadır. Ancak, 10 bin yıl öncesinde bile insanlar doğal çevrelerine, iklim koşullarına, ekolojik ortamlarına uyum ve onlardan yarar sağlayarak, yakınlardaki canlı ve cansız ortamı zedelemekten yaşamalarını sürdürmeyi başarmışlardır.⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin kentleşmeyi her zaman desteklediği görülmektedir; çünkü kentler merkez ile taşra arasındaki aracı mekanlar olup aynı zamanda üretim alanlarıydı.⁹⁶ Bu teze karşı Kentlerin siyasi ve toplumsal anlamda olduğu kadar ekonomik alanda da bir ticari mübadele merkezi olduğu düşünüldüğünde pazar, çarşı, mağaza, dükkan gibi mekanlar şehrin dinamiğini oluşturmaktadır.⁹⁷ Kentler, yakın çevrelerindeki kırsal alanlardan beslendikleri için hem ekonomik hem de yönetim açısından bu bölgelerle ilişki içindedir. Bu açıdan kentlerin kendi içinde bir üretim faaliyeti olduğu gibi, yakın çevresinde de özellikle tarımsal üretim faaliyetlerinin gerçekleştiği bir art bölgeleri vardı.⁹⁸ Diğer bir mübadele şekli fikri mübadeledir ki kentler fikir alışverişlerinin en yoğun yaşandığı yerleşimlerdir. Bu nedenle okul, üniversite, dini mekanlar, müze ve tiyatro gibi sosyal mekanlar da zihni kültür göstergeleridir.⁹⁹

⁹⁴ Alfred Agache, "Bir Tatbiki Sosyoloji Nümunesi: Urbanism", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı: 53, 1935, s. 3.

⁹⁵ Ufuk Esin, "On Bin Yıl Öncesinde Aşıklı: İç Anadolu'da Bir Yerleşim Modeli", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Yazar/Editör: Yıldız Sey, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 31-42.

⁹⁶ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çeviren: Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 47.

⁹⁷ Agache, a.g.m., s. 7.

⁹⁸ Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 196.

⁹⁹ Agache, a.g.m., s. 8.

Anadolu kentlerinin en önemli nüveleri kale, sur ve pazar idi. Bu vasıflar sadece Anadolu’da değil, Yunan ve Alman kentleri için de geçerliydi.¹⁰⁰ Kent üzerine ayrıntılı incelemeler yapan Weber’e göre kentsel bir mekanın sahip olması gereken birtakım unsurlar vardır. Weber de bu unsurların kale, pazar, kendine ait bir mahkeme ile özerk bir hukuk, ilgili bir birlik biçimi ve kısmi bir özerklik, kendi kendini yönetebilme veya en azından şehrin sakinlerinin katılımının gerçekleştiği yetkililerce yönetilme gibi nüveler olduğunu savunmaktadır.¹⁰¹

Kale yerleşmeleri kale içi ve dışı olarak ikiye ayrılmaktaydı. İç kale denilen yönetim kurumlarının, askeri güçlerin ve kutsal mekanın bulunduğu yerdir. Kentin odak noktasını oluşturup, gücü simgelemektedir. Kale yapılanması böylelikle üç ana kısma ayrılmaktaydı. İç kale, iç kaleyle dış kale arasındaki mekan ve kalenin ana girişinin dışında kalan “*tahte’l-kale (kale altı)*” denilen yerdi. Kentin toplumsal yapısı da bu mekansal yapılanmayla şekillenmekteydi. Yönetici ve askeri sınıf iç kale denilen mekanda, yerleşik halk ise iç kale ile dış kale arası mekandaki mahallelerde yaşamaktaydı. Ticari ve bazı üretim mekanları ise yerleşimin dışında kale giriş kapısının bulunduğu alanda yer almaktaydı. üretimi esnasında tehlike, gürültü ve kirlilik yaratarak yerleşimleri rahatsız eden debbağhane gibi bazı üretim sektörleri de bu alanda yer almaktaydı. Bu kale dışı alanda az da olsa yerleşmeler bulunmaktaydı. Burada genellikle yerleşik halkla bütünleşemeyen marjinal gruplar yaşamaktaydı. Ayrıca kentteki tüm üreticilerin mal mübadeleleri de bu alanda gerçekleşmekteydi. Bu anlamda kenti temsil eden kale yerleşkesi yönetsel-askeri, yerleşim, üretim ve mübadele alanı olarak iç içe geçmiş dairesel bir mekansal örgütlenmeden oluşmaktaydı. Emniyetle ilgili problemlerin

¹⁰⁰ Gerhard Kessler, "Şehirin Tarihi ve Sosyal Fonksiyonu", Çeviren: Refii Şükrü, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl 1, Teşrin-i sani 1935, sayı:4, ss. 524-534.

¹⁰¹ Max Weber, Şehir, *Modern Kentin Oluşumu*, Çeviren: Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul, 4. Baskı, 2003, s. 105.

çözülmesi ve daha güçlü siyasi yapılanmalarla birlikte kent yerleşiminin kale dışına çıkması sınırların genişlemesiyle sonuçlanmıştır.¹⁰² Kentin kale dışına taşmasıyla birlikte birden fazla merkez oluşmaya başladı. Özellikle ekonomik ilişkilerin gelişmesi, ticaret ve üretim sektörlerinin ilerleme kaydetmesiyle birlikte kale altı yerleşkesi üretim ve tüketim ilişkilerinin geliştiği bir çekim merkezi haline dönüştü. İşyerleri ve resmi kurumlar ile konutlar birbirinden ayrılmaya başladı. Yönetmel ve kurumsal merkez, kentin tam odağındaki yerini korumaya devam etmiştir. Yerleşim alanları ise daha dağınık bir şekilde mahalleler halinde örgütlenmiştir.¹⁰³

Kentlerde görülen kale içi yerleşmeler ve bu kalenin etrafını surlarla kaplama eğilimi, güvenliği sağlama amacını güdüyordu. Kaleler yerleşimle bütünleşerek buraların isimlendirilmesinde de etkin olmuşlardır. Örneğin, Tarsus ve çevresinde yer alan yerleşimlerin birçoğunun o yerlerde bulunan kale isimleri ile örtüşmesi bu durumu açık bir şekilde göstermektedir.¹⁰⁴ Pazar yerleri, şehrin ihtiyacının karşılandığı ekonomi sahasını oluşturmaktaydı. Kale, sur ve pazar üçlemesinin yanına eklenebilecek bir başka unsur da ibadet mekanlarıydı. Osmanlı Devleti'nin kent ve kasaba tanımlaması da "*Cuma kılınur ve ba'zârı durur yer*" şeklindedir. Bir yerleşimin kent olarak tanımlanabilmesi için orada yaşayanların güvenliklerini sağlayabilme ve kendilerini yönetmek için kısmi otonomiye dayanan kimi kurumları geliştirmeleri gerekir. Dolayısıyla, şehri belirleyen en önemli unsurlar da sur, pazaryeri, yönetim binaları ve ibadethanelerdi.¹⁰⁵ Bu unsurların hiçbiri tek başlarına şehri tanımlayıcı özellik olamazlar; ancak ayırt edici özellik olarak kabul edilebilirler.

¹⁰² Tekeli, a.g.m., 2008, ss. 2004-2005.

¹⁰³ Tekeli, a.g.m., ss. 2003-2004.

¹⁰⁴ Tarsus, Gülek, Namrun, Ulaş, vb. yerler hem kale hem de yerleşimin ismini oluşturmaktadır.

¹⁰⁵ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, TTK, Ankara, ss. 1267-1274.

Türklerden önce Anadolu kent kültürünün şekillenmelerinde Arap ve Bizans dönemleri büyük rol oynamıştır. 7. yüzyılda Arap saldırıları bir kısım kentin yıkılmasına, bir kısmının da tepelere güçlü, surlu kale kentleri kurmalarına yol açmıştır. Bizans Doğu ile olan ticari ilişkileri döneminde ise ticari yollar üzerinde bulunan kentler önemli ticaret merkezleri haline gelmişlerdi. Böylece 7. ile 10. yüzyıllar arasında Bizans kentleri, para ekonomileri gelişmiş, örgütlü üretim yapısı ve ekonomik yaşantısı olan nüfus merkezleri haline gelmişti. Kültürel dönüşüm açısından da bu kentler Hıristiyanlaşma sürecini tamamlamıştı. 10. ve 11. yüzyıldaki Akdeniz ve doğu ticaretindeki üstünlüklerini Venedik, Pisa ve Cenovalılara kaptıran Bizans, Anadolu'da da toprak kaybedince ekonomik çöküntüye uğramıştı. 11. yüzyılın sonlarına doğru Selçukluların Anadolu'ya gelmesiyle Türk-İslam kültürünün oluşmasına ortam hazırlanmıştı.¹⁰⁶

Anadolu yerleşim tarihinde kent kültürüyle birlikte oluşan bir başka yerleşim türü de kasaba idi. Osmanlı coğrafyasında taşra kasabaları devletin ekonomik hayatında önemli bir yere sahipti. Bu kent ya da kasabaların birçoğu önemli ticaret yolları üzerinde olan ticaret merkezleri veya ekonomik düğüm noktaları olarak belirmişti. Birçoğu da farklı ekonomik hizmetler alanında uzmanlaşmıştı. Bu açıdan kentler ve kasabalar, içinde buldukları ticaret bölgesi için bir merkez niteliği de taşıyorlardı. Bölgelerin görece olarak birbirinden ayrılığı, kasabaları bölge çapındaki ekonomik, siyasal ve kültürel faaliyetlerin merkezi durumuna getiriyordu. Bu merkezler kırsal alandaki köy toplumu ile kente dayanan Osmanlı toplumu arasında bir aracı rolü oynamaktaydı.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Sevgi Aktüre, "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı*, 22-26 Nisan 1985, İstanbul, ss. 21-22.

¹⁰⁷ Peter Benedict, "Türkiye'de Küçük Kasabaların Etüdüne İlişkin Bazı Sorunlar", *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, Editörler: E.Tümertekin-F.Mansur-P.Benedict, İÜEF., Coğrafya Enstitüsü, İstanbul, 1971, ss. 148-149.

I.1.4.2. Tarsus'un Yerleşim Tarihine Kısa Bir Bakış

Tarsus'un kentleşme tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Bu nedenle Tarsus için tek tip bir kent sınıflaması yapmak pek mümkün değildir. Kent, hem Roma hem de İslam kenti özelliği taşımaktadır. Kentin, Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olması, burada farklı uygarlıkların doğup yaşadığının da ifadesidir. Anadolu'da yerleşik hayata geçildikten sonra ortaya çıkan yerleşmeler arasında kentsel özellikler gösteren ilk örnek M.Ö. 2500'de ortaya çıkmıştır. Bu uzun süreçte Anadolu'da, siyasal, ekonomik ve toplumsal yapı ile birlikte kentlerin yapılarında da değişiklikler meydana gelmiştir. Anadolu'da yaşanan kültürel dönüşüm süreçleri Yunanlaşma, Romalılışma, Araplaşma, Hıristiyanlaşma ve son olarak Türkleşme-İslamlaşmadır. Bu süreçlerde kentlerin mekansal yapılarında da önemli dönüşümler yaşandığı görülmektedir.¹⁰⁸

Bölgede ilk sürekli yerleşmelerde iklim, jeoloji ve topografya gibi doğal koşulların yanı sıra; savunma kolaylığı, su kaynaklarına yakınlık, tarıma elverişli topraklar etkin olmuştur. Antik dönem yazarları eserlerinde Tarsus kentinin kuruluşu, siyasi, kültürel ve ekonomik tarihi hakkında oldukça geniş bilgiler aktarmışlardır. Antik dönem Tarsus'uyla ilgili en geniş bilgileri bu yazarların eserlerinde bulabilmekteyiz. Bu kaynaklardan en önemlisi M.Ö. 64-63 - M.S. 19 yılları arasında yaşamış olan coğrafyacı Strabon'dur. Strabon *Geographika* adlı eserinde Tarsus'un kuruluşu, coğrafyası ve tarihi hakkında önemli ve ayrıntılı bilgiler vermektedir.¹⁰⁹ M.S. 322-400 arasında yaşamış Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus¹¹⁰, M.S. 40-120 arasında yaşayan Dion

¹⁰⁸ Aktüre, a.g.m., s. 20.

¹⁰⁹ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çeviren: Adnan Pekman), İstanbul, 1997.

¹¹⁰ Ammianus CetG, *Ammianus Marcellinus I, "Constantius et Gallus"*, The Loeb Classical Library, London 1935.

Chrysostomos¹¹¹, M.S. 39 - 65 yılları arasında yaşayan Marcus Annaeus Lucanus¹¹², Athenaeus (olgunluk çağı M.S. 200)¹¹³, M.S. 95 - 175/180 tarihleri arasında yaşayan Nikomedialı tarihçi Arrianos¹¹⁴, Xenophon (M.Ö. 430 - 355)¹¹⁵, M.Ö. 90-20 arasında yaşayan tarih yazarı Sicilyalı Diodorus¹¹⁶, M.S. 1. yüzyılda yaşamış olan tarih yazarı Quintus Curtius Rufus¹¹⁷ ve Kilikya valiliği yapmış olan Cicero¹¹⁸ gibi pek çok antik dönem yazarının eserinde Tarsus'tan bahsettiği görülmektedir.

Bölgeyi ziyaret eden seyyahların, Tarsus kenti hakkında yapmış oldukları tasvirler de oldukça önemli veriler içermektedir. Wilbrandus de Oldenburg, Langlois, Beaufort, Charles Texier, Vital Quinet, Irby ve Mangles, Collignon, Tremoux, Bent ve Hicks, Heberdey ve Wilhelm bölgeyi gezen önemli seyyahlar arasında yer almaktadır. Bölgeyle ilgili ilk bilgiler, seyyah Wilbrandus de Oldenburg tarafından elde edilmiştir. Ortaçağ seyyahlarından olan Oldenburg, bölgeye dair kısa ve genel bilgiler vermiştir. 1209 yılında Kutsal Topraklardan gelen seyyah, bölgenin önemli dini merkezlerini ziyaret etme fırsatı bulmuştur. Vermiş olduğu bilgiler de daha çok bölgedeki eski ve modern Hıristiyanlık yapıları hakkındadır.¹¹⁹ Kilikya'ya ait betimlemeler, bölgenin

¹¹¹ Dion Chrysostomos III, *Dion Chrysostomos, Dio Chrysostom, III*, The Loeb Classical Library, London 1951; Dion Chrysostomos IV, *Dion Chrysostomos, Dio Chrysostom, III*, The Loeb Classical Library, London 1956.

¹¹² Lucan TCW B III, *Lucan, "The Civil War"*, Books I-X, The Loeb Classical Library, London 1928.

¹¹³ Athenaeus D III, *Athenaeus, The Deipnosophists, III*, 1929; Athenaeus D IV, *Athenaeus, The Deipnosophists, IV*, 1930; Athenaeus D V, *Athenaeus, The Deipnosophists, V*, 1933.

¹¹⁴ Arrianos, *Arrianos, İskender'in Anabasisi*, İstanbul 1945.

¹¹⁵ Ksenophon, *Ksenophon, Anabasis. Onbinlerin Dönüşü*, İstanbul 1988.

¹¹⁶ Diodorus of Sicily, B XIV, *Diodorus of Sicily, VI, Books XIV-XV*, The Loeb Classical Library, London 1954.

¹¹⁷ Quintus Curtius HofA, *Quintus Curtius, I, "History of Alexander"*, Book I-V, The Loeb Classical Library, London 1956.

¹¹⁸ Cicero EadF, Marcus Tullius Cicero, *The Letters to his Friends I, Epistulae ad Familiares*, The Loeb Classical Library, London 1927; Cicero LtoA I, Marcus Tullius Cicero, *Letters to Atticus, I*, The Loeb Classical Library, London 1928.

¹¹⁹ Emanuela Borgia, "Archaeology in Cilicia in the Ancient Travellers' Note (Lev 1-5)", *OLBA*, sayı VII (Özel Sayı), KAAM (Mersin Üniversitesi Kilikya Arkeolojisini Araştırma Merkezi) Yayınları, Mersin, 2003, ss. 42-43.

Memlûk hakimiyeti döneminde Josaphat Barbaro; 1811–1812 yılları arasında Kaptan Beaufort ve 1817–1818 arasında da Irby ve Mangles tarafından yapılmıştır.¹²⁰

Josaphat Barbaro, Tarsus’u güzel bir şehir olarak tanımlamıştır. Seyahat ettiği dönemde Memlûkler tarafından şehrin hakimiyet altına alındığını belirtmiştir. Seyyahın anlattıklarına göre;

...şehrin çevresi 6 mildir. Yanında bir ırmak akıyor ve onun üzerinde taştan bir köprü yapmışlardır. Şehirden dışarı çıkmak isteyenler oradan geçmek zorundadır. Bu ırmak şehri neredeyse sarmıştır. Burada da her iki tarafı burç ve hisarlı, 15 adım yüksekliğinde duvarları olan müstahkem bir kale yapmışlardır. Bu duvarları çekiçle yontmuşlardır. Bu çevrili alanın karşısında oldukça güzel dört köşeli boş bir saha olarak görünüyordu. Nihayet merdivenler tırmanılıyor ki oradan kalenin içine giriliyordu. Bu avlu o kadar geniş ve uzun ki aynı anda yüz kişi kolaylıkla sıralanıyordu. Bu şehir çok fazla yüksek olmayan bir tepenin üstünde yer alıyordu.¹²¹

“Kilikia” olarak adlandırılan bölge, fiziksel olarak iki farklı coğrafi alanı ifade etmektedir. Bunlardan birisi tarımsal aktivitelerin daha rahat yapılabilirdiği, bir at nalı şeklinde dağlarla sınırlanmış ve üç büyük nehir tarafından sulanan düzlük bir coğrafyaya sahipti. Diğer ise bir dağ kütesinin içerisinde yer alan, denize kıyısı olan ve sadece önemli bir nehir tarafından sulanan bir coğrafyada yer almaktaydı. Kilikia’nın düzlük olan ve Yunanlıların “*Kilikia Pedias*” olarak isimlendirdiği Ovalık Kilikia olarak da adlandırılan alanı zengin bir tarımsal bölgeydi. Buğdaydan susama ve hatta pirince kadar uzanan geniş tarımsal ürün yelpazesinin üretilmesine olanak sağlayacak kadar zengin bir toprak yapısına sahipti. Kilikia, Tracheia ya da Dağlık Kilikia olarak da adlandırılan alanın en değerli ürünü ise sedir ağaçlarıydı.¹²²

¹²⁰ Borgia, a.g.m., ss. 42–43.

¹²¹ Josaphat Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, İstanbul Yeditepe Yayınları, 2005, s. 62.

¹²² A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Amsterdam, 1983, s. 190.

Ovalık Kilikia ise bulunduğu konum itibari ile önemli ticaret rotaları üzerinde yer almaktaydı. Suriye’den ve Asya’nın batısından gelerek Ege kıyılarına kadar ulaşan en işlek antik ticaret güzergâhları, Amanos ve Toros Dağları üzerinden geçerek Kilikia Kapıları ve Suriye Kapıları olarak adlandırılan geçitlere ulaşmaktaydı. Öte yandan Dağlık Kilikia bölgesi de kuzey bölümden özellikle *Lycaonia* bölgesine ulaşımı sağlayan diğer bir önemli yol üzerinde yer almaktaydı. Bu coğrafi farklılar aynı zamanda bölgenin yerleşimleri üzerinde de etkili olmuştu. Özellikle Ovalık Kilikia’nın coğrafi özellikleri ve sahip olduğu ticaret yolları bölgede yer alan kentlerin stratejik açıdan önem kazanmasını sağlamıştı. Bunun yanı sıra, Dağlık Kilikia’nın daha çok kabileler halinde yaşayan toplulukların yaşadığı ve sadece deniz ticareti yapmaya elverişli coğrafyaya sahip olması sadece kıyı kesiminde yer alan kentlerin gelişmesine olanak sağlamış; buna karşılık iç kesimlerdeki kentler ise ancak belli oranda büyüebilmişlerdi.¹²³ Tarsus kent yerleşimi ise, “*Ovalık (Zirai) Kilikya*” denilen alanda konumlanmıştı.¹²⁴ Ayrıca kent, kenarında yapılanmış olduğu Kydnos nehri ile bütünleşmiş olarak yansıtılmaktaydı. Bu durum diğer tüm yerleşme tipleriyle ortak bir eğilim olan, yaşamı ifade eden bir su kenarına yerleşme eğilimini de yansıtmaktadır.

Kilikya Bölgesinin diğer bir adıyla Çukurova’nın tarihinin şekillenmesinde nehirler önemli bir rol oynamışlardır. Bölgenin en önemli nehirleri Pyramus-Ceyhan, Saros-Seyhan, Cydnus-Berdan¹²⁵ ve Calycadnus-Göksu’dur. Bu nehirlerin her biri çevresine kurulan yerleşimlerle özdeşleşmişlerdir. Adana Saros üzerinde, eski adıyla Mallos şimdiki Karataş Pyramus üzerinde ve Tarsus Cydnus üzerinde kurulan bölgenin

¹²³ Jones, *a.g.e.*, s. 190.

¹²⁴ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çeviren: Ali Suat), III. cilt, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, s. 476.

¹²⁵ Antik dönem adı Cydnus olan nehre yine Araplar tarafından Al-Baradan ismi verilmiştir. Hansgerd Hellenkemper– Friederich Hild, (1990), *Kilikien und Isaruen*, Wien: Verlag Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 429.

en önemli kentleridir. Saros ve Pyramus, Cydnus'a oranla daha büyük bir su potansiyeline sahipti ve tam kent merkezinden geçmekteydi. Cydnus, üzerine kurulan Tarsus kentinin tarihinde diğerlerinden çok daha fazla etkin olmuştur.¹²⁶ Nehir, "Rhegma" denilen lagün gölünün oluşumuna kadar kentin ortasından geçip doğrudan denize dökülüyordu. Ksenophon, Dion Chrysostomos, Strabon ve Arrianos gibi pek çok antik dönem yazarı, nehrin bir dönem kentin tam ortasından geçtiği konusunda birleşmişlerdir.¹²⁷ Ancak Seyhan Nehri'nin yatak değiştirerek batıya kayması ve kumulların rüzgâr etkisi ile kıyıyı şekillendirmesi sırasında Rhegma lagün gölü oluşmuştur.¹²⁸ Böylece, Cydnus Nehri göl aracılığıyla denize ulaşmış ve Tarsus'un tarihinde kent-nehir-göl ve deniz arasında önemli bir ilişki biçimi doğmuştur. Nehir, lagün gölü ve deniz bağlantısı, tarihte eşine az rastlanır bir durum yaratmış ve kentin yerleşim, ekonomi, toplumsal ve kültürel gelişiminde oldukça önemli bir etken olarak tarihe geçmiştir.

Kaynağını Toroslar'dan alan Cydnus Nehri, kentin gündelik hayatını da etkileyen bir unsurdur. Kış aylarında eriyen kar suları nedeniyle yaşanan su baskınları kent hayatının şekillenmesine zemin hazırlarken bir yandan da kentin kaderini belirleyecek gelişmelere yol açmıştır. M.S. 537-550'de Bizans hükümdarı I. Justinian büyük su baskınları ile oluşan zararları önlemek amacıyla, nehir yatağının kentin kenarından

¹²⁶ W. M. Ramsay, "Cilicia, Tarsus and The Great Taurus Pass", *The Geographical Journal*, Vol. 22, No. 4. (Oct., 1903), pp. 359-360.

¹²⁷ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çeviren: Adnan Pekman), İstanbul, 1997, s. 11; Ksenophon, *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*, (Çeviren: Tanju Gökçöl), Sosyal Yayınları, İstanbul, II. baskı, 1998, ss. 18-19; Arrianos, *İskender'in Anabasisi*, Me'ârif Matbaası, İstanbul, 1945, s. 75, Ramsay, a.g.m., s. 365. Ksenophon, a.g.e., ss. 18-19. Nehirle Rhegma denilen gölün uzaklığının 8-9 km olduğu da söylenmektedir. Erzen, a.g.e., 1943, s. 23; W. M. Ramsay, *Tarsus (Aziz Paulus'un Kenti)*, (Çeviren: Levent Zoroğlu), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 25.

¹²⁸ Rhegma Gölü'nün eski adı "Rhegmoi" idi ve Ramsay, bu adın onun, sonradan denizin kumla kapattığı bir lagün olduğuna kanıt olabileceğini söylemektedir. Ramsay, a.g.e., s. 25. Kemal Gürbüz, "Berdan Nehri'nin Kuvaterner'deki Evrimi ve Tarsus'un Tarihçesine Jeolojik Bir Yaklaşım", Kuvaterner Çalıştayı IV, 2003, İTÜ Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, s.s. 80-81.

dolaştırarak doğuya doğru yönlendirmişti.¹²⁹ Nehir için yeni bir yatak açıldığı kaynaklarda yazılmış olsa da büyük bir ihtimalle var olan başka bir yatağa yönlendirilerek yönü değiştirilmiştir. Bu ihtimale göre, yeni yatak daha önce Seyhan Nehri tarafından yarılmış bir yataktı. Fakat aynı şekilde Seyhan Nehri'nin de doğuya doğru yön değiştirmesiyle yatak boş kalmış ve Tarsus Nehri'nin akış yönü buraya çevrilerek buradan akması sağlanmıştı. Böylelikle taşkınlar kent yerleşimini daha az etkileyecekti. Diğer bir bakışa göre bir zamanlar Seyhan ve Tarsus Nehirleri'nin bu yatakta birlikte aktıkları ve daha sonra Seyhan Nehri'nin ayrıldığıdır. Ancak ilk ihtimal kuvvetle muhtemel gibi görünmektedir.¹³⁰

Kent birçok kez yıkılıp yeniden imar edilmiştir. Sürekli eski yerleşimin üzerine yeniden inşa edilen kent, günümüzde asıl tabanından 7-8 metre yukarıda kalmıştır. Anadolu'da kent kültüründe mevcut bu süreklilik Tarsus kentinin kültürel anlamda zenginliği de anlaşılmaktadır. Ancak yerleşimlerin dikey olarak gerçekleşmesi, kent tarihi açısından bir dezavantajı da beraberinde getirmektedir. Dikey yerleşimle birlikte kente ait tüm zengin arkeolojik veriler şimdiki kent yerleşiminin altında kaldığından herhangi bir kazı çalışması yürütülmemektedir. Tarsus eski yerleşimi klasik olarak erken Hıristiyanlık ve Arap dönemi içinde Bizans dönemine kadar aralıksız devam etmiştir. Kent hakkında en net bilgilerin bu dönemlere ait olduğu söylenmektedir. Fakat modern arkeolojik kazılar daha eski tarihlere ait bilgi ve verilerin de gün yüzüne çıkmasına olanak vermiştir. Bu araştırmalar, Tarsus'ta ilk yerleşimlerin Neolitik Devre kadar geriye götürülebildiğini kanıtlamıştır. Klasik dönemde adı Kidnos (Cydnus), erken

¹²⁹ Friedrich Hild-Hansgerd Hellenkemper, *Kilikien und Baurien, Tabula Imperii Byzantini*, Band 5, Wien, 1990, s. 429, 437. Ayrıca M.S. 10. yüzyılda, kentin Arapların kuşatması altında olduğu sırada kazıldığı ve nehrin kentin doğusundan akmaya başladığı da söylenmektedir. Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi Ve Arkeolojisi*, Çeviren: Ali Suat, III. Cilt, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, s. 482.

¹³⁰ Beycan Hocoğlu, *Tarsus ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fiziki Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004, ss. 37-39.

Arap döneminde Berdan ve modern dönemde Tarsus Nehri civarı Kilikya'nın zengin tarım ve yerleşim alanlarını oluşturmaktadır. Çukurova'nın bu verimli toprakları ve konumu bölgenin önem kazanmasını sağlamıştır. Öncelikle zengin tarımsal alanları toplulukları bölgeye yerleşmeye yönlendiren en önemli etkidir. Bunun yanı sıra kentin stratejik konumu, Kilikya geçitleri kenti kuzeyden Anadolu ile güneyden de Akdeniz ile bağlantı kurmasını sağlıyordu. Örneğin kaynaklar Xenophon ve Büyük İskender bu orduları ile birlikte bu geçitleri kullanarak bölgeden geçtiklerini belirtmektedir. Bölgeye önem kazandıran diğer bir önemli coğrafi özellik ise korunaklı bir liman olan Rhegma Gölü'dür. Rhegma uzunca bir süre Doğu Akdeniz'in nüfuzlu kıyılarıyla bağlantı kurmasını sağlayarak kente canlılık kazandırmıştır.¹³¹

Yunanlılar kentin kuruluşunu Perseus ve Heracles'e bağlamaktadır. Ancak kesin ve net olarak bilinmektedir ki kent Asur kralları tarafından kurulmuştur. Asur kaynaklarında kentin yeniden kuruluşunun M.Ö. 696'da Sennacherib tarafından gerçekleştirildiği yer almaktadır. Sennacherib, Tarsus kentini Babil gibi inşa edilebilecek en ideal yer olduğunu düşündüğü için burayı yeniden kurmuştur.¹³²

Makedonya krallarının idaresi altında iken Tarsus Selevkoslar ve Ptolemies'lar arasında mücadele alanı olmuştur. Kent (M.Ö. 175-164) Seleukos kralı Antiochos IV. Epiphanes tarafından ele geçirilmiş ve Antiocheia olarak yeniden adlandırılmıştır. Benzeri bir örnek İ.Ö. 47 yılında yaşanmıştır. Bu tarihte Tarsus'a gelen Caesar Iulius şerefine kentin adı Iulipolis olarak değiştirilmiştir.¹³³ Daha sonra kent Toros

¹³¹ C. Edmund Bosworth, "The City of Tarsus and The Arap-Byzantine frontiers in Early And Middle Abbasid Time", *Oriens*, Vol. 33. (1992), ss. 268-269.

¹³² Stephanie Dalley, "Sennacherib in Tarsus", *Anatolian Studies*, Vol. 49, Anatolian Iron Ages 4. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997 (1999), ss. 73-74.

¹³³ Bu durum dönemin kentleşme politikasını da göstermektedir. Bu dönemde yöneticiler ele geçirdikleri yada yeniden kurdukları kentlere aile bireylerinden birinin ismini vererek onurlandırma eğilimi

haydutları ve deniz korsanları tarafından saldırıya uğrayarak yıkılmıştır. M.Ö. 67'de kent Pompey (Gnaeus Pompeius Magnus) tarafından kurtarılmış ve Kilikya Bölgesinde Roma Vilayeti'nin merkezi haline getirilmiştir. Kleopatra da Marcus Antonius ile buluşmak üzere gemisiyle Cydnus Nehri'nden geçerek Tarsus'a ulaşmıştır.

Kent aydınları ve üniversitesi ile zamanla önemli bir entelektüel yer haline geldi. Aydınları arasında Stoa felsefecilerinden, İmparator Augustus'un öğrencisi, Athenodorus Cananites de vardı. Ayrıca kent emperyal patronaj sistemiyle himaye altına alınmıştır. Bu gelişmeler Tarsus'un hem yönetsel hem de entelektüel anlamda ne kadar ilerlemiş olduğunun göstergeleridir. Kent Helenizmin merkezi olarak erken Hıristiyanlık döneminde gelişmesine devam etmiştir. Bu ilerlemede kuşkusuz St. Paul'un burada doğmuş olması ve kentteki yoğun entelektüel yaşamın da etkisi olmuştur. Ayrıca Tarsus'un piskopos ve metropolitlerinin isimleri Erken Kilise Konsillerinde sıklıkla geçmektedir. Bunlardan biri Antioch (Antakya) Teoloji Okulunun kurucusu ve İskenderiye ile karşıt düşüncede olan Diodorus (378-94)'tur. Böyle Bizans İmparatorluğu yönetsel idaresi altında iken Tarsus Birinci Kilikya'nın, Anazarbus da İkinci Kilikya olarak bilinen bölgenin başkenti olmaya başlamıştır.¹³⁴ Kente bu anlamda Hıristiyanlık dini için kutsal bir mekan olma özelliği atfedilmiştir. Tarsus'un tarihsel gelişim sürecindeki Hıristiyanlık geleneği, bu dine mensup inananlar için bir çekim merkezi haline gelmiştir. Bu ayrıcalıklı statüden dolayı globalite kente çok erken tarihlerden itibaren atfedilmiştir.

Bu gelişme içinde Tarsus ilk olarak Müslüman Araplarca tehdit edilmiş olmalıydı. Birçok Arap kaynağında da Tarsus en önemli deniz merkezleri arasında

göstermektedirler. Friedrich Hild-Hansgerd Hellenkemper, *Kilikien und Baurien, Tabula Imperii Byzantini*, Band 5, Wien, 1990, s. 428.

¹³⁴ Bosworth, a.g.m., s. 269.

sayılmıştır.¹³⁵ Arapların bölgedeki düzenli ilerlemesi Toroslar çizgisinde devam etmiştir. Bizans'a karşı elde edilen büyük zaferler bölgedeki başarılarını sağlamlaştırmıştır. Arap Tarihi kaynakları, İmparator Heraclius'un Urfa'dan Kilikya'ya doğru geri çekilirken İskenderun ile Tarsus arasında kalan bölgeyi yakıp yıktıklarını anlatmaktadır. Ayrıca, bölge sınırını koruyan çiftçi görünümündeki insanların boşaltılarak, Batı Kilikya'daki Yunan istihkam mevki'ine Araplara karşı saldırı amaçlı yerleştirildikleri belirtilmektedir.¹³⁶ Erken Abbasi döneminde kentte Arap kontrolü çok net değildi. Yunanlılarla Araplar arasında dalgalanmalar yaşanmaktaydı. 646 yılında Anadolu'ya Muaviye akınları olmuştur. Antakya ile Tarsus arasında Bizans imparatorunun boşalttığı bölge Muaviye için bir kapı olmuş ve buraya askeri birliklerini yerleştirmiştir.¹³⁷

Modern Tarsus'un güney kıyısında bulunan Gözlü Kule höyüğünde yapılan kazılar¹³⁸ sonucunda, kentin ilk sakinlerinin, Neolitik (Yenitaş) Çağ insanları olduğu ve yerleşimin zamanımızdan yaklaşık 7 bin yıl öncesine kadar uzandığı anlaşılmıştır.¹³⁹ Tarsus, M.Ö. 15. yüzyılda Kizzuwatna Devleti hakimiyeti altındaydı¹⁴⁰. Neolitik dönemden itibaren yerleşim gören Tarsus, Hitit hakimiyeti altında Tarşa olarak tanınmaktadır.¹⁴¹ M.Ö. II. bin yılın ortaların itibaren kenti Hititler tamamen ele geçirmişlerdir. Gözlükule Höyüğü kazılarında ele geçen çok sayıda Hitit mührü ve baskısı bunu desteklemektedir. M.Ö. II. bin yılın sonlarına deniz kavimleri göçleri

¹³⁵ Kent 788'de Abbasiler tarafından ele geçirilmiştir. Harabe halde olduğu söylenen kent Araplar tarafından yeniden inşa edilmiş ve Müslümanlar yerleştirilmiştir. Bu dönemde Tarsus önemli bir Akdeniz Limanı olarak belirtilmektedir. Aly Mohammed Farny, *Muslim Naval Organisation in The Eastern Mediterranean: from the Tenth Century A.D.*, Kahire: Egytian Book Organisation, 1980, ss. 56-63.

¹³⁶ Bosworth, a.g.m., s. 270.

¹³⁷ Bosworth, a.g.m., s. 270.

¹³⁸ Tarsus'ta yapılan en büyük kazı çalışması Gözlükule'de Miss Hetty Goldman tarafından (1935-38) yılları arasında yapılmıştır. Sistemantik ve modern bir tarzda yapılan bu kazılar sonucunda, tarihten önceki devirlerden Selçuklulara kadar her biri üzerinde çeşitli kültür tabakaları ortaya çıkmıştır. Hetty Goldman (Ed.), *Excavations at Gozlu Kule, Tarsus*, Princeton: Princeton University Press, 1950-1963.

¹³⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, "İçel maddesi", cilt 5, İstanbul, 1982, s. 3631; Zoroğlu, a.g.e., 1995, s. 13.

¹⁴⁰ H. F., a.g.e., 2002, s. 38.

¹⁴¹ Hellenkemper-Hild, a.g.e., 1990, s. 428.

sonucunda Anadolu'da Hitit devleti yıkılmıştır. Yine Gözlükule Höyüğü'nde ele geçen ve M.Ö. 1250 yıllarına tarihlenen Miken seramikleri ile Ege ve Akdeniz kıyılarına kadar uzanan Akhalar'ın Tarsus'a kadar geldikleri anlaşılmaktadır.

Tarihinin bu kadar eskiye dayanmasının yanında, Tarsus'un, kuruluşu ile ilgili olarak çok sayıda efsane de bulunmaktadır. Bu efsaneler incelendiğinde, kentin kuruluşunun bir tanrıya veya tanrısal bir kavrama dayandırılmak istendiği görülmektedir. Tarsus, Helenistik ve Roma dönemlerinde Yunanlaşmıştır. Yunan halkının, Tarsus'un kuruluşunu Yunanca *Tarsos* kelimesinden esinlenerek, kendi mitoloji kahramanlarına atfetme çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, konuyla ilgili eski Yunan efsanelerinden birine göre Pegasos (kanatlı uçan at) veya Bellerofontes, Kilikya Ovası'nda yolunu kaybetmiş ve bugün Tarsus'un bulunduğu yerde ayağını sakatlamış olduğundan şehre, Yunanca ayak tabanı anlamında *Tarsos* denilmiştir. Bir diğerinde, Yunan mitoloji kahramanlarından Perseus'un, rüyasında attan inerken ayak tabanını kaybettiği yere Tarsus şehrini yaptırmış olduğu anlatılmaktadır.¹⁴² Yine başka bir efsaneye göre, şehrin kurucusu Herakles olup Tarsus adı da *Tarhon*'dan gelmektedir.¹⁴³ Şemsettin Sami, Tarsus'un Fenikeliler tarafından kurulduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴ Tarsus'un kuruluşu ile ilgili pek çok eserde ise şehrin Asur hükümdarı Sardanapal tarafından yaptırılmış olduğu vurgulanmaktadır.¹⁴⁵ Hatta Osmanlı Dönemi belgelerinde Tarsus'ta eski kale olarak bilinen harabe halinde bulunan surlarla çevrili mekanın içindeki yapının Sardanapal'in kabri olduğu belirtilmektedir. Adana Vilayeti'nce gönderilen kişilerce yapılan araştırmalar sonucu söz konusu kabrin 8 metre yüksekliğinde, 82 metre

¹⁴² Erzen, *a.g.e.*, ss. 4-5.

¹⁴³ Levent Zoroğlu, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Kemal Matbaası, Adana, 1995, s. 14.

¹⁴⁴ Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, cilt IV, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s. 3009.

¹⁴⁵ Hikmet Öz, *Bilinmeyen Tarsus*, Kültür Bakanlığı Tanıtma Eserleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 84; Ahmet Akgündüz ve diğerleri, *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshab-ı Kehf*, Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, İstanbul, 1993, s. 12; Bilgili, *a.g.e.*, s. 18.

uzunluğunda, 40 metre genişliğinde ve 4 metre kalınlığında fiziki bir yapılanmaya sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu kale harabesinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta yaşayan Ermeniler tarafından mezarlık olarak kullanılıp bir de kiliselerinin bulunması konusunda bazı anlaşmazlıklar çıktığı merkezi hükümetin bu duruma antik bir mekan olmasından dolayı kesinlikle izin vermediği bilinmektedir. 1896 yılında bu konu Tarsus yerel idaresini meşgul eden en önemli siyasi ve toplumsal anlaşmazlıkların başında gelmektedir.¹⁴⁶ Bu alan etrafının surlarla çevrili olması dolayısıyla pek çok kişi tarafından saray ya da kale olarak ifade edilmiştir. 16. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Josaphat Barbaro adında bir seyyah bu yapıyı etrafı yüksek surlarla çevrili bir kale olarak tanımlamıştır.¹⁴⁷ 1853'te Victor Langlois bu yapıyı Sardanapal'in mezarı olarak tanımlamıştır. Ancak burası ne bir saray ne de bir kale yapılanması idi. Bu yapının bölgede yürütülen arkeolojik çalışmalar sonucunda "Donuktaş" olarak da bilinen Roma Dönemi tapınağı olduğu anlaşılmıştır.¹⁴⁸

Antik çağlarda Tarsus Nehri'ne Kilikya'nın yerli halkı tarafından mitolojik kahramanlardan nehir tanrısının adı olan *Kidnos* adı verilmişti. Bununla bağlantılı olarak, Tarsus'un Kidnos tarafından kurulduğu ve *Parthenia* olarak adlandırıldığı yönünde bir başka efsane daha vardır.¹⁴⁹ Strabaon, Tarsus'un kuruluşunu "*Tarsos'a gelince O, bir*

¹⁴⁶ BOA., DH.MKT., 306/12, Hicri 12 Cemâziye'l-evvel 1312; İradeler Hususi (İ.HUS.), 30/1312.R/93, Hicri 27 Rebi'ü'l-âhir 1312.

¹⁴⁷ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, İstanbul Yeditepe Yayınları, 2005, s. 62.

¹⁴⁸ Nezahat Baydur, "Tarsus - Donuktaş Çalışmaları", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı 40/41, İstanbul, 1988, s.s. 10-13; Nezahat Baydur, *Tarsus – Donuktaş Kazısı*, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 2000, ss. 260-264; Winfried Held, "Der Donuk Taş in Tarsos, Überlegungen zur Rekonstruktion und Funktion Eines Kolossaltempels", *Olba*, XVI, KAAM Yayınları, Mersin, 2008, s. 164.

¹⁴⁹ Hikmet Öz, *Tarsus Tarihi*, Tarsus Rotary Kulübü ve Tusev Vakfı, Tarsus, 1991, s. 23.

ovada uzanır. İo'yu araştırmak üzere Triptolemos'la birlikte dolaşan Argoslular tarafından kurulmuştur.” şeklinde açıklamaktadır.¹⁵⁰

Tarsus için kullanılan adlar; *Tarse, Tarza, Tarzil, Tars, Tarsos, Tarzoy, Tarsis, Tars, Julyopoli, Parsenya*'dır. Evliya elebi'ye göre, kent adını Hz. Nuh'un oğlu Sam oğlu Bakan oğlu Rum oğlu Tarsus'tan almıştı.¹⁵¹ M.S. 117 yılında Roma imparatoru Hadrianus, Tarsus'u ziyaret etmiş ve bundan dolayı da kente Hadrianus unvanı verilmiştir. Kente ziyaretinden dolayı da imparatorun heykeli dikilmiştir. Tarsus isminin yanına imparator ismi koyma Hadrianus'tan sonra gelenek haline gelmiş ve başa geçen imparatorlar, Komodiane, Antoniane, Severiane gibi isimler eklemişlerdir.¹⁵²

şehre sırayla, Hititler, Akhalar, Frigler, Fenikeliler, Asurlular, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Mısırlılar ve Romalılar egemen olmuştur. Ardından, İşlam orduları, 637'de şehri ele geçirmiştir.¹⁵³ Tarsus ve çevresi, tarih boyunca yoğun nüfuz mücadelelerine sahne olmuştur. Tarsus'un zenginliği sadece konumuna ve bulunduğu coğrafyaya değil; aynı zamanda farklı yerlerden gelen ve değişik kültürlere sahip insanların bu kentin yaşamına olan katkılarına da bağlıydı. Kentin eski halklarını Luwi-Hititlerden başlayarak Suriyeliler, Fenikeliler, İyonyalılar, Grekler, Yahudiler ve daha sonra Romalılar gibi deniz aşırı yerlerden gelmiş başka topluluklar oluşturmaktaydı ve bu eşitlilik Tarsus'ta zengin bir kültürün oluşmasına katkıda bulunmuştur.¹⁵⁴

Osmanlı döneminde kentteki asr-ı atıkaya dair bol miktarda verinin bulunması da coğrafyanın kültürel anlamdaki önemine işaret etmektedir. Ancak, dönemin

¹⁵⁰ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (eviren: Adnan Pekman), İstanbul, 1997, s. 12.

¹⁵¹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 9, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 166.

¹⁵² Zoroğlu, *a.g.e.*, 1995, s. 25.

¹⁵³ öz, *a.g.e.*, 1988, ss. 10-23; Zoroğlu, *a.g.e.*, ss. 13–28.

¹⁵⁴ Levent Zoroğlu, “Luwilerden ukurovalılara Adı Değişmeden Kalan Tarsus”, *Sırtı Dağ. Yüzü Deniz: Mersin*, Editör: Filiz zdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 101.

koşulları çerçevesinde bölgede yaşayan halkın bu eserlerin taşlarından keserek başka yapılarda kullanmaları bu konudaki bilinç eksikliğini de ifade etmektedir. 1880’de Demirkapı ve Hancıkapı adlı yerlerin tahrip edilerek elde edilen taşların depo yapılmak üzere kullanılmak istenmesi üzerine bu antik yapıların resimlerinin çekilerek müze-yi hümâyûna gönderilmesi ve bu gibi girişimlerin engellenmesi için mahallî idareler uyarılmıştır.¹⁵⁵ Başka bir örnekte, 1908’de *Câmi’-i ‘Atîk* olarak bilinen caminin kapısında Ermenice olduğu iddia edilen yazıtın tahrip edilmemesi için müze-yi hümâyûna gönderilmesinin istendiği belirtilmektedir.¹⁵⁶ Bu gibi yapıların yanı sıra Tarsus ve çevresinde sık sık “*Meskûkât-ı ‘Atîka*” denilen eski paraların bulunduğu dair veriler mevcuttur. 1879’da Silifke’de bir kadında 6000 altın ve Tarsus’ta eski paralar bulunduğu kayıtlara geçmiştir. Bulunan bu para ve altınların *Müze-i Hümâyûn’a* gönderilmeleri istenmekteydi.¹⁵⁷ Aynı şekilde 1877 yılında Tarsus’ta harap bir mahalden taş çıkartma esnasında bir taş parçasındaki kurşun bir kap içinden 14 adet eski para çıkarılmıştır. Durumun derhal merkeze bildirilmesi ile önce arâzinin kime ait olduğu, arâzi çeşidi ve paraları kimin bulduğu hakkında bir araştırma başlatılmıştır.¹⁵⁸ 1882’de Kaymakam Nuri Bey’in Tarsus’ta Roma Hükümdarı Takyanus (Dacianus) zamanına ait altın ve mücevherat definesini aramak ve çıkartmak üzere merkezden izin talebinde bulunduğu bilinmektedir. Nuri Bey bu hafriyatı yapmak üzere merkezden izin isterken aynı zamanda mabeyn-i hümâyûndan da bir görevli talebinde bulunmuştur. Ayrıca söz konusu eserler çıkarılırken tüm asar-ı atika nizamına uyulacağına dair de teminat verilmiştir. Bu anlaşma ile Nuri Bey’e izin verilmiştir.¹⁵⁹ 1890 yılında Tarsus’un Gülek Nahiyesi’nin Muzur köyünde Maraz Ali isimli biri köy civarında bir define bulmuştur. Söz konusu kişinin bu

¹⁵⁵ BOA., Me’ârif Nezâreti Mektûbî Kalemî (MF.MKT.), 61/80, Hicrî 10 Rebî’ü’l-âhir 1296.

¹⁵⁶ BOA., İ.HUS., 148/1324.1/52, Hicrî 20 Şevvâl 1324.

¹⁵⁷ BOA., MF.MKT., 54/94, Hicrî 23 Rebî’ü’l-evvel 1295.

¹⁵⁸ BOA., MF.MKT., 38/43, Hicrî 28 Cemâziye’l-evvel 1293.

¹⁵⁹ BOA., Yıldız Perâkende Umûm Evrâkı (Y.PRK.UM.), 4/48, Hicrî 08 Cemâziye’l-evvel 1298.

defineyi nahiye eski müdürü Mehmet Efendi ve Kaza İdare Meclisi azalarından Mısrîzâde Kamil Efendi ile aralarında paylaşımları nedeniyle İsmail Hakkı adından biri merkeze dilekçe ile durumu bildirmiş ve tahkikat yapılmasını talep etmiştir.¹⁶⁰ Tarsus'un arkeolojik açıdan oldukça zengin oluşu, yerleşimin oldukça eskilere dayandığı göstermektedir. Bu açıdan bölge, define avcılarının da odak noktası gelmiştir.

Bölge, Emeviler zamanında Müslümanlar tarafından fethedilerek uç beylerinin yönetimine verilmiştir. Tarsus'ta oturan uç beyleri Halep yakınlarındaki Kinnesrin valilerine bağlı bulunmaktaydılar.¹⁶¹ Abbasiler döneminde, Bizans saldırılarına karşı askeri üs olarak kullanılan Tarsus'a, saldırılara karşı koymak amacıyla Orta Asya'dan getirilen Türkler yerleştirilmişlerdi.¹⁶² Böylece, bölge 8. yüzyıldan sonra giderek Türkleşmeye başlamıştı. Tarsus tarihinde önemli rol oynayan Varsak Türkmenleri, bölgeye yerleştirilen Türkmen boylarının birleşmesi sonucu oluşmuştur.¹⁶³ Türkmenlerle birlikte bölgede yerleşim geleneği de şekillenmeye başlamıştı. Uzun yıllar göçebe bir hayat süren Türkmenler zamanla yarı yerleşik bir düzene geçerek yerleşik hayata ayak uydurmaya çalışmışlardır. Bu yerleşim tarzı göçerlerin kışlak yerleşmelerini sabitleştirerek, yazın yayla yerleşimlerine devam etmeleri şeklinde gerçekleşmekteydi.¹⁶⁴ Böylece, yönetsel baskıdan uzaklaşarak, bölge yerleşim geleneğine yeni bir düzen getirmiş olmaktadır. Çukurova Bölgesi'nde, yaz ayları oldukça sıcak ve nemli geçmektedir. Bu açıdan yaz aylarında bölgede yaşayan halk için daha yüksek ve serin olan Toros etekleri yaylak yerleşimleri için oldukça elverişli idi. Tarsus nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan Türkmen boyları genellikle hayvancılıkla uğraştıkları için bu

¹⁶⁰ BOA., DH.MKT., 1543/94, Hicri 11 Muharrem 1306.

¹⁶¹ Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar, (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)," *Tarih Araştırmaları Dergisi I*, Ankara, 1963, s. 3.

¹⁶² Öz, a.g.e., 1988, s. 26.

¹⁶³ Bilgili, a.g.e., s. 1.

¹⁶⁴ İlhan Tekeli, bu yerleşim düzenini "trans-humans" olarak da ifade etmektedir. Tekeli, a.g.m., 2008, s. 1993.

tür yerleşim sisteminde hiç zorlanmamaktaydılar. Günümüzde bile bölgede bu tür yaylaların yaz aylarında kullanıldığı görülmektedir.

1082’de Venedik ticaretine açılan pazarlar arasında Tarsus, Misis ve Adana da sayılıyordu. Venedik’le kurulan bu ticari ilişkiler 13. yüzyılda Ermeni Krallığı ile yapılan antlaşmalardan sonra artmış ve İtalyanlar bu tarihten sonra ülkeye yerleşip koloniler oluşturmuşlardır. 11. yüzyılda Avrupa tüccarlarının uğrak limanları arasında yer alan Tarsus Limanı, etkinliğini 14. yüzyılda hala korumaktadır. Özellikle Venedik ve Ceneviz kolonilerinin Tarsus’ta da kurulması kent ve limanın ticaretinin gelişmesinde etken faktörlerden biri olmuştur.¹⁶⁵

12. yüzyılda I. Haçlı Seferleri sonunda Ermeniler Toroslardan ovaya inerek burada Kilikya Ermeni Krallığını kurmuşlardır. Bölgede Arap ve Bizans döneminde zayıflayan deniz ticareti, Ortaçağ’da Doğu Akdeniz’de kurulan Haçlı Krallıkları ile Kilikya Ermeni Krallığı döneminde yeniden canlılık kazanmıştır.¹⁶⁶ Bu süreçten sonra Tarsus, Memlûkler, Karamanoğulları ve Ramazanoğulları Beylikleri’nin mücadele alanı haline gelmiştir. Memlûkler döneminde Tarsus, Adana ve Sis ile birlikte üç eyaletten birini oluşturmaktaydı. Bu kentlerin etrafında, Türkmenler iskân edilerek, birçok yer Türkmen beylerinin yönetimine bırakılmıştır.¹⁶⁷ Tarsus Sancağı 1337-38’den itibaren Oğuzların Üçoklu koluna bağlı olan Yüreğirler boyundan Ramazanoğullarına mensup aşiret ve cemaatlerle iskân edilmişti.¹⁶⁸ Burası ilk kez Karagöz Paşa tarafından 1485’te

¹⁶⁵ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çeviren: Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2000, ss. 411-415; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalyan İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans’ın Sona Erişine*, İstanbul, 1990, ss. 91-93.

¹⁶⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çeviren: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 350, 357; Bilge Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi, Türkiye Türkleri Ulusunun Oluşması*, İnkılap yayınları, İstanbul, s. 92, 119, Ramsay, a.g.m., s. 365.

¹⁶⁷ Sümer, a.g.m., s. 19.

¹⁶⁸ Sait Uğur, *İçel Tarihi*, II. cilt, Yeni Mersin Matbaası, Mersin, 1944, ss. 50-51; Öz, a.g.e., 1988, s. 28; Bilgili, a.g.e., ss. 18-23.

Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Ancak Memlûklerle süregiden mücadeleler devam ettiğinden tekrar tekrar kaybedilmiştir. Son olarak 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye seferleri ile Yavuz Sultan Selim zamanında fethedilmiş olan Tarsus'ta Varsak Türkmenleri Osmanlı Devleti'ne karşı hiçbir direniş göstermemişlerdir. Bunda II. Bayezid'in Türkmenler ile iyi ilişkiler kurmaya çalışması etkili olmuştur.¹⁶⁹

Osmanlı Devleti, yönetim politikası gereği yeni fethettiği bölgelerde yerel otoritelere pek karışmamaktaydı. Yönetimde olan kişiler yerlerinden edilmiyordu. Osmanlı'nın ele geçirdiği dönemde Tarsus'ta, Ramazânoğulları Beyliği yerleşik olup yönetimdeki kişiler de genellikle bu aileden idi.¹⁷⁰

Tarsus'un farklı dönemlerde farklı eyaletlere bağlandığı görülmektedir. Örneğin, 14. yüzyılda Şam'a, 15. yüzyılda da Halep'e bağlı bir kaza iken, daha sonra Arap Vilayeti'ne bağlamıştır. Bu bağlılık 1526'da "*Çukurâbâd Vilayeti*" kurulana kadar devam etmişti. Kimi zaman İçel ile birlikte Karaman Vilayeti'ne kimi zaman da Kıbrıs'a bağlanmıştı.¹⁷¹ Tarsus, Kıbrıs'a bağlı olduğu dönemde aynı zamanda ya Adana ya da Karaman'a da bağlı olarak görülmekteydi. Bunun nedeni Osmanlı yönetim geleneğine göre Anadolu'dan Kıbrıs'a bağlanan yerlerden savaşa katılacak askerlerin Anadolu'dan bir beylerbeyi emrinde bulunması gerekliliğiydi. Bu nedenle Osmanlı kaynaklarında Tarsus Kıbrıs'a bağlı iken aynı zamanda Anadolu'da bir eyalete yani Karaman ya da Adana'ya da bağlı görünmekteydi.¹⁷² 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar Tarsus, Adana Vilayeti'nin sınırları dahilinde zaman zaman yönetim yapısında

¹⁶⁹ Sümer, a.g.m., s. 56.

¹⁷⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, cilt 9, ss. 168–169; Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış*, Hürsöz Matbaacılık, Adana, 8. baskı, 1990, s. 264.

¹⁷¹ Bilgili, a.g.e., s. 34, 37.

¹⁷² Ahmet Akgündüz ve diğerleri, *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshâb-ı Kehf*, Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1993, ss. 113-120.

birtakım değişikliklere uğrayarak varlığını sürdürmüştür. Bu süreçte Çukurova Tarihinde Tarsus'u da kapsayan bir kesinti yaşanmıştır. Mısır'ın doğal sınırlarının Süveyş'te değil Toroslar'da olduğu düşüncesinden hareketle korunması daha kolay olan Suriye'yi Mısır'a sınır yapmak gerektiğini düşünen Mehmet Ali Paşa oğlu İbrahim Paşa'ya Çukurova'yı işgal ettirmiştir.¹⁷³ 1832-1841 yılları arasında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın bölgeyi işgal etmesiyle Tarsus yaklaşık 9 yıl Osmanlı hakimiyetinden çıkmıştır.¹⁷⁴ 1867'de vilayet düzenlemeleri kapsamında Adana Sancağıyla birlikte kısa bir süreliğine Halep Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1888-89'da Mersin sancak merkezi oldu ve Tarsus Mersin'e bağlı bir kaza statüsünü alarak buraya bağlandı. 20. yüzyılın başlarında ise Tarsus Mersin Sancağı'nın merkez kazası konumunda idi.¹⁷⁵

I.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yapısı: Kuramlar ve Yaklaşımlar

I.2.1. Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu

Dünya konjonktüründe siyasi ve ekonomik alanda pek çok devrim yaşanırken Osmanlı İmparatorluğu ise 19. yüzyıl boyunca uluslar arası alanda varlığını koruyabilme, kendi sınırları içinde ayrılıkçı hareketleri önleyebilme savaşı vermekteydi. Avrupa'nın dünya üzerindeki nüfuzunun giderek artmasına karşın, coğrafi olarak da giderek küçülen Osmanlı İmparatorluğu, daha sıkı bir merkezileşme politikasına yönelmiş; modern dünyaya ayak uydurma faaliyetlerine girişmiştir. Merkezileşme politikası kapsamında

¹⁷³ Şinasi Altundağ, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁷⁴ Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 7, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1993; Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, (Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt), Akçağ Yayınları, Ankara, 1997; *Mısır Meselesi*, (Bâb-ı âli Hâriciye Nezâreti), İstanbul Matbaa-i Amire, 1334.

¹⁷⁵ Mersin'in 1841'de bir köy, 1852'de nahiye olarak Tarsus'a bağlandığı ve 1865'te Tarsus'tan ayrılarak Kaza statüsüne ulaştığı ve son olarak da 1889'da sancak konumuna yükseltilerek Tarsus'u da içine alan bir idari yapılanmaya gittiği de belirtilmektedir. Adana Vilayet Salnamesi, 1312.

devletin öncelikle güçlü bir orduyu, bütçeyi ve kontrollü bir idareyi sağlaması gerekiyordu. Bu amaçla askeri, yönetsel, toplumsal ve iktisadî alanlarda yeniden düzenleme faaliyetlerine girişmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Tanzimat ve Islahat Reformları, 1876 Kânûn-ı Esâsî ile anayasal düzenlemeler, vilayet düzenlemeleri bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilmiş düzenlemelerdir.

19. yüzyılın ikinci yarısında “*gelenek*” siyasal bir ideoloji olmaktan çıkmaktadır. Artık yönetim ilişkileri ve kurumlarının kompleksleşmeye başladığı bir sürece girilmiştir. Bu dönem, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla kişi temel hak ve özgürlüklerinin de tanımlandığı bir süreç olmuştur. Bürokrat ve aydın sınıfı gibi farklı insan tipleri ortaya çıkmıştır. İktidara karşı muhalif tavırlar oluşmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu gelişmeler toplumsal yapıdaki bütün dengeleri alt üst etmiştir. 19. yüzyılın en önemli gelişmelerinden biri olan Tanzimat ile başlatılan gelenekten kopuş hareketi, Islahat Fermânı ile devam etmiş, Osmanlı İmparatorluğu’nu “*değişim*” denilen olgu ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu şekilde başlayan reform süreci yüzyıl sonuna kadar da devam edecektir. Siyasal, sosyal ve ekonomik olaylar ve gelişmeler bir dizi halinde, birbirine zincirleme bir şekilde bağlı olarak süregelmiştir. Bu nedenle 19. yüzyıl değişimlerin en yoğun yaşandığı yüzyıl olmuştur.

Her toplum tarihsel süreçte değişim gösterir. Osmanlı modernleşmesi açısından da değerlendirildiğinde değişimin birden fazla boyutu olduğu görülmektedir. Hangi dönemde yaşanırsa yaşansın, değişim denilen olgu, toplumun içinde bulunduğu çağın gereklerine ayak uydurma zorunluluğu ile ortaya çıkar. Çünkü, üzerinde yaşanan coğrafya ve zaman genel olarak bakıldığında ortaktır. Ancak bu ortak coğrafya ve zaman içerisinde toplumlar farklı gelişme çizgilerinden dolayı farklı zamanlar ve coğrafyalar oluşturmuşlardır. Dolayısıyla ortak bir zamanın ve mekanın paydaşı olmak, farklı

frekanslarda bulunan toplumları değişime doğru itmektedir. Böylece içinde yaşanan çağa ayak uydurma çabası, değişimi kaçınılmaz kılmaktadır. Osmanlı toplumunu da bu gereksinim dahilinde değerlendirmek mümkündür. Bu durumda asıl öznemiz olan Tarsus, bu genel değişim sürecinde ele alınıp incelenecektir.

Osmanlı örneğinden bakıldığında değişimin her alanda kendini gösterdiği fark edilmektedir. Sadece kurumsal ve siyasal bir değişimden söz etmek yerine kültürel, ekonomik, toplumsal, hatta toplumu oluşturan bireylerin düşünce ve dünya görüşünde yaşam biçimlerinde değişimi aramak çok daha anlamlı ve gerçekçi olacaktır. Tarih yazımında Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin diğer ülkelere oranla daha sorunlu geliştiği yaklaşımının arkasında yatan neden tarihin salt modernleşme süreci olarak anlatılmaya çalışılması ve modernleşmenin Avrupa (batı) merkezli bir ilerlemeye sabitlenmesidir.¹⁷⁶ Oysa Osmanlı modernleşmesini 17. yüzyılda oluşmaya başlayan aydın zümrenin önce dil, tarih ve coğrafya bilgisini geliştirmekle başlayan ve beraberinde yaşadığı dünyayı algılamaya çalışan bir süreç olarak değerlendirmek çok daha anlamlı ve açıklayıcı olacaktır.¹⁷⁷ Denilebilir ki Osmanlı aydını önce kendi tarih bilincini oluşturdu sonra dış dünyayı algılamaya çalışarak bir karşılaştırma yapma yolundan gitti ve bu imkan onu değişime doğru iten bir etken oldu. Modernleşme sürecinde yerel koşulların da büyük rol oynadığını göz önünde bulundurursak, Osmanlı modernleşmesinin salt Avrupa merkezli dış faktörlerin etkisiyle gerçekleştirilmiş bir olgu olarak değerlendirilmesi, Osmanlı Devleti'nin kendine özgü iç faktörlerinin etkisini göz ardı etmek demektir. Tarih yazımında Avrupa'nın üstünlüğünü Huricihan İslamoğlu, "*Neden Avrupa Tarihi?*" adlı bir seminer düzenleyerek tartışmıştır. Bu tartışmada Avrupa merkezli tarihin üstünlüğü,

¹⁷⁶Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2004, s. 76.

¹⁷⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 13-16.

Avrupa dışı alana bir yokluklar tarihi olarak bakıldığında ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Avrupa egemenliğinin sorgulanması için karşılaştırmalı tarih anlayışı çözüm önerisi olarak sunulmuştur. Bu anlayış, farklı bölgelerin tarihinin birbirlerinin başarı ve başarısızlıklarına göre biçimlenmediğini savunmaktadır. Ayrıca içinde yaşadıkları tarihsel süreçleri anlayan ve bu süreçler arasındaki bağlantıları görebilen bir tarih yazımının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu anlayış çerçevesinde kapitalizm, modernleşme, ulus devletlerin inşası, demokrasi vs. gibi olguların evrensel olduğu, farklı coğrafyalarda, zamanlarda ve şekillerde yaşandığı ve farklı sonuçlar doğurduğu kabul edilmektedir. Bu tür olguların ilk ortaya çıktığı coğrafya, devletler ve toplumların diğerlerine oranla daha öncelikli olduğunu söylemenin de yanıltıcı olduğu düşünülmektedir. Başarı ya da başarısızlığı belirleyense önce nerede yaşandığından ziyade yaşanan sürecin kendisidir.¹⁷⁸

Osmanlı modernleşme çabalarının getirdiği kurumsallaşma çalışmaları yüzyıla damgasını vuran en önemli hareketliliklerden biridir. Max Weber'e göre bir devlet, aile, din ya da hukuk sistemi gibi kurumlar bir ilişkiler sistemidir. Kurum gerçekte yalnızca insanlar belli şekillerde davrandığı sürece var olur. Kurum, karmaşık sosyal etkileşimler dizisinin meydana gelmesine ilişkin açıklayıcı bir araç olması bakımından önemlidir.¹⁷⁹ Bu nedenle yönetsel, siyasi, ekonomik ve sosyal kurumlar, sosyo-ekonomik yapı temelli araştırmalar için vazgeçilmez öğelerdir. Hele de kurumsallaşmanın arttığı bir süreç, araştırma probleminin tarihsel sınırlandırmasını oluşturuyorsa, kurumlar oldukça açıklayıcı veri taşıyıcısıdırlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda değişimin yönü tavandan tabana doğrudur. Öncelikle Tanzimat reformistlerinin merkezde başlattığı yenileşme çabası aynı anda

¹⁷⁸ Huri İslamoğlu(derleyen), *Neden Avrupa Tarihi?*, Yayına hazırlayan: Yıldırım Kırgöz, Çevirenler: Simten Coşar, Özgür Gökmen, Yıldırım Kırgöz, İletişim yayınları, İstanbul, 1997, ss. 19-21.

¹⁷⁹ Weber, *a.g.e.*, s. 55.

olmasa da hemen sonrasında taşrada da yansımaları bulmuştur. Değişen sadece yönetsel, siyasi, ekonomik görüntüler değil; paralelinde yaşam tarzları, kültürel unsurlar, üretim-tüketim-bölüşüm ilişkileri ve biçimleri vb. kısaca “*sosyo-kültürel hayat*”tır.

19. yüzyılda toplumsal öğelerdeki farklılaşmalar da dikkati çekmektedir. Kapitalizmin getirmiş olduğu yenilikler ekonomiye, siyasete olduğu kadar toplum yapısına da yansımıştır. David Harvey, toplumdaki gelenek ve yeninin bir aradalığını tortul ve türev olarak adlandırdığı öğelerle açıklamıştır. Ona göre tortul öğeler, tarihsel olarak öncel üretim biçiminden ya da egemen ve bağımlı üretim biçimleri arasındaki coğrafya ilişkisinden doğmaktadır. Toplumsal dönüşümlerde bu öğeler önemli bir yer tutmaktadır. Tortul öğeler zamanla ortadan kaybolabilir ya da fark edilemeyecek kadar dönüşüme uğrayıp, varlığını sürdürebilir. Toprak ağaları bu duruma örnek olarak verilebilir. Türev öğeler ise kapitalizmin yarattığı unsurlardır. Burjuva sınıfı, sermaye sahipleri, tüccarlar da bu duruma örnek olarak verilebilir.¹⁸⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus kenti örneğinde bu iki grup öğeye de rastlanmaktadır.

İncelenilen süreçte uluslar arası siyasete hakim olan rekabet Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki politikalarına da yansımıştır. Özellikle İngiltere ve Rusya arasındaki çatışma Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalama, İngiltere'nin ise ülkenin toprak bütünlüğünü koruma siyasetini açıkça gözler önüne sermiştir. Bu durum; Kırım Savaşı sonunda imzalanan ve Rusya aleyhine sonuçlar doğuran 1856 Paris Anlaşması ile meşruiyet kazanmıştır. Böylece Avrupa devletler topluluğuna dahil edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı da Avrupalı devletlerin ortak garantisi altına alınmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında siyasal

¹⁸⁰ David Harvey, “Sınıfsal Yapı ve Mekansal Farklılaşma Kuramı”, *20. Yüzyıl Kenti*, Derleyen ve çeviren: Bülent Duru-Ayten Alkan, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 153.

birliklerini sağlayan yeni devletlerin kurulması –Almanya ve İtalya gibi- Avrupa’da tüm dengelerin ve uluslararası siyasetin yönünün değişmesine ortam hazırlamıştır.¹⁸¹

Tanzimat’ın ıslahat programının laik bir içerik taşımasının yanı sıra siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadî her alanı kapsaması, toplumsal anlamda bir dönüşüme işaret etmektedir.¹⁸² 1856 Islahat Fermânı bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal açıdan en önemli dönüm noktalarından biridir. Bu girişim ile Osmanlı toplumu ve tebaası bir yeniden yapılanmaya doğru gitmiştir. Islahat Fermânı, Tanzimat Fermânı ile her din ve mezhepten olan tebaaya tanınan hak ve imtiyâzların bir kez daha kabul edilerek teyit edilmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Islahat Fermânı, 1839 Tanzimat Fermânı ile başlatılan reform sürecinin bir devamı niteliğindedir. Ancak, Islahat Fermânı’nı Tanzimat’tan ayıran en temel fark, eşitlik prensipleri dahilinde bütün tebaayı kapsaması ve siyasi hakların tanınmasını da içermesidir.¹⁸³ Fermânda vurgu yapılan temel nokta “eşitlik” kavramı olmasına rağmen, fermânın okunulmasının ardından geleneksel hayır duasında yapılan “İslâm’a ve Müslüman ümmetine” vurgusu, dinleyenleri oldukça şaşırtmış ve hareketi eşitlik söyleminden uzaklaştırmıştır.¹⁸⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nu Tanzimat ve Islahat Fermânlarını ilan etmeye iten birçok neden vardı. Her iki harekete de bakıldığında hemen öncesinde iki siyasi gerilim görülmektedir. Tanzimat Fermânı’ndan hemen önce yaşanan Osmanlı-Mehmet Ali Paşa çatışması, Islahat Fermânı öncesinde ise Kırım Savaşı’nın yaşanmış olması, bu hatt-ı hümayûnlar için siyasi birer itici güç oluşturmaktaydı. Devleti bu hareketlere iten temel

¹⁸¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih, (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 251-256.

¹⁸² Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, cilt 2, 1600-1914*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 890.

¹⁸³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, cilt VI, Islahat Fermânı Devri (1856-1861)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, ss. 1-10.

¹⁸⁴ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, Türkçesi: Osman Akınhay, Agorakitaplığı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 2.

etken sadece batılı güçlerin baskısı değildi. Tanzimat döneminde 1876 Anayasası da dahil olmak üzere yapılan bütün ıslahat hareketlerinin ilk göze çarpan nedenlerinden birinin imparatorluğun Avrupa'ya karşı yapmış olduğu bir jest olduğu düşüncesi hakimdir. Ancak, ayrıntılı incelediğinde, uzun vadeli hedefin, imparatorluğun bütünlüğünü korumak olduğu ve bunun bir devlet politikası olarak uygulandığı açıkça görülmektedir.¹⁸⁵ 1908 devrimi Türk siyasal hayatı ve modernleşmesi için bir dönüm noktasıdır. Modern Türkiye tarihinde meşruti monarşinin ilk kez ciddi anlamda 1908'de kurulmasıyla, bu tarih yeni bir dönemin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Aykut Kansu, Türk siyasal tarihinde meşruti monarşiye geçilmesinde 1876 yılını sadece bir aşama olarak görmekte ve bu nedenle 1908'i meşrutiyetin ciddi anlamda uygulanmaya başlandığı yıl olarak kabul etmektedir. Çünkü Kansu, Coşkun Üçok ve Tarık Zafer Tunaya gibi akademisyenlerden de esinlenerek, 1876 anayasal hareketinin kökeninde mutlakiyetçi monarşiye çeki düzen verme amacının yattığını düşünmektedir. Kânûn-ı esâsî ise katı bir tutumla siyasal gücü monarşi ile bürokrasi arasında paylaştırmaktan ibaretti ve bu nedendir ki padişah ve bürokrasi tarafından sakıncalı görülüp ilan edildikten bir yıl sonra kaldırılmıştır.¹⁸⁶

1908 ile 1914 arasında Osmanlı toplumsal yapısı için tehcir ve göç gibi iki önemli nüfus hareketliliği yaşanmıştır. 19. yüzyıl içindeki dönüşümler 20. yüzyıla girerken çok farklı bir boyuta geçmesinden dolayı bu geçiş aşamasının görülebilmesi ancak 1914 sonrası dönemin incelenmesi ile mümkün görülmektedir.

¹⁸⁵ Davison, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁸⁶ Aykut Kansu tarihçilikte 1908 devrimine karşı değişik bakış açılarını eserinde ayrıntılı bir şekilde tartışmış mevcut geleneksel bakış ve tutumları da eleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Çeviren: Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul, 4. Baskı, 2006.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde değişim olgusunun en çok demokratikleşme ve ekonomik alanda hissedildiği görölmektedir. Bu iki büyük kırılma noktası üşke genelinde ve Tarsus özelinde yaşanan değişimin tarihsel sürecini anlamak ve anlatmakta oldukça faydalıdır.

I.2.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Demokratikleşme Süreci ve Osmanlı Bürokrasisi

Osmanlı'nın bürokrasi geleneğindeki en belirgin kırılma; tüm yönetici sınıfı “*askerî*” olarak kategorilendirme anlayışının 19. yüzyıl içinde bozulmasıdır. Askeri olarak nitelendirilen bu sınıf içindeki uzmanlaşmanın artması bu anlayışın sarsılmasında en önemli etkenlerden biridir. Öncelikle kalemiyyenin sarayın dışına çıkarak ayrı bir birim oluşturması gerçekleşmiştir. Böylece, yeni bir bürokrasi sınıfı oluşmuştur.¹⁸⁷

Sınıflandırma açısından bu dönüşüm, birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Bu değişimin en önemli etkilerinden biri, yönetimin saraydan Bâb-ı ‘âlî’ye kayması olmuştur. Böylece 19. yy içinde saray, yönetimde merkez olma niteliğini yavaş yavaş kaybetmeye başlayacaktır. Ancak bu durum, siyasal erkin en üst seviyede olma anlayışını pek etkilememiş ve bu güç merkezileşme çalışmalarıyla sıklıkla hatırlatılmaya çalışılmıştır. II. Mahmut ve II. Abdülhamit dönemlerinde bu tür merkezileşme hareketleri doruk noktasına ulaşmıştır. Örneğın, II. Mahmut Bâb-ı ‘âlî’nin yükselişine tepki olarak Sadaret makamını 1836’da çok küçük bir kurum olarak başvekalete çevirmiştir. Tanzimat’ın hemen öncesinden başlayarak, uzmanlaşmaya dayalı birimlerin ve nezâretlerin kurulmasıyla başta Bâb-ı ‘âlî’nin klasik yapısı önemli değişimlere uğramıştır. Nezâretlerin kurulmasıyla sadrazamın yetkilerinin bir kısmı bu kurumlar tarafından

¹⁸⁷ Carter V. Findley, “19. yy’da Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Gelişme“, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 259.

kullanılmaya başlanmıştır. Böylece, sadaret kurumu eski önemini yitirdiği için, yönetimde ikinci en yetkili kişi olan sadrazamın konumu yeniden ele alınarak, vekiller heyetinin başı derecesine indirilmiş ve artık kabine sistemine geçilmiştir.¹⁸⁸

Sivil bürokrasinin sivrilmesine etki eden faktörlerden biri de ayanların sindirilmesidir. İltizam sisteminin kaldırılması ile birlikte yerel yönetsel hizmetlere de maaşlı memurlar getirilmiş ve böylece, sivil bürokrasi taşraya da hakim olmaya başlamıştır.¹⁸⁹ Mülkiye teriminin ortaya çıkışı da kalemiyye denilen sivil bürokrasinin mahallî idare sorumluluklarını yüklenmesiyle bağlantılıdır.¹⁹⁰ Ancak, taşraya memur atama sisteminin işleyişi ve ayanların sindirilmesi hiç de kolay olmamıştır. Ayanlık, sivil bürokrasi önündeki engellerin en önemlisiydi. Bu açıdan sivil bürokrasinin gelişme bulması, siyasal katılımın tabana yayılması çalışmalarına ve geleneksel yönetim şeklinin değişimine etki eden önemli bir faktördü.¹⁹¹ Bu süreçte sivil bürokrasi için engel oluşturan diğer bir unsur da, yenileşme hareketlerinin karşısında olan ulemayı destekleyen yeniçerilerdir. Ancak, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile birlikte bu engel de ortadan kalkmıştır.¹⁹² Bütün bu engeller içinde değişim olgusunun vermiş olduğu tedirginlikle sivil bürokrasi de sürekli bir denetime maruz kalmıştır.

Sivil bürokrasinin yanında dini bürokrasi de çalışmalarına devam etmiştir. Bu durum Tanzimat dönemi ikilemlerinden birini oluşturmaktadır. Osmanlı batılılaşmasının da tam anlamıyla gerçekleştirilemeyişinin ana nedenlerinden biri İslami normların toplum ve siyasi hayatında hala sürdürülüyor olmasıdır. III. Selim'in askeri ve sivil bürokrasiyi

¹⁸⁸ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, ss. 26-27.

¹⁸⁹ Heper, a.g.m., s. 246.

¹⁹⁰ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, Çeviren: Latif Boyacı- İzzet Akyol, İstanbul, İz Yayınevi, 1994, s. 57.

¹⁹¹ Findley, a.g.e., s. 59.

¹⁹² Heper, a.g.m., s. 247.

modernleştirme çabalarında bile dini bürokrasinin göz ardı edilmediği görülmektedir. Tamamen kaldırılması neredeyse imkansız gibi görülen dini bürokrasinin etki alanı sivil bürokrasiyle yavaş yavaş daraltılmaya çalışılırken, şeriatın bağımsız karar alma sürecine kısmen de olsa girilmiştir.¹⁹³ Dolayısıyla, ikilemli bir yapı bu döneme damgasını vurmaya devam etmiştir.

19. yüzyılda yaşanan sanayi devriminin en önemli tamamlayıcısı demokratikleşme sürecidir. Avrupa coğrafyasında ortaya çıkan bu iki akım kısa sürede tüm dünyayı etkileyerek bir dizi yapısal değişmeye yol açmıştır. Bu gelişmeler 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na kadar batılı ulusların güç ve zenginliklerini artırmasına ortam hazırlamıştır. Sanayi devrimi kuşkusuz sürece damgasını vuran en önemli gelişmedir. Ancak madalyonun diğer yüzünü oluşturan demokratik devrim ve parlamenter sisteme geçiş aşaması dünya tarihin önemli biçimlendiricilerindendir. Böylece bu süreçte devletlerarası siyasal ve ekonomik rekabetin iç içe geçtiği net bir şekilde görülmektedir.

Parlamenter rejimin ilk doğduğu ülke İngiltere'dir.¹⁹⁴ Halkın yönetimde söz sahibi olma düşüncesi birçok Avrupa ülkesinde büyük ilgiyle karşılanmıştır. 1688'den itibaren parlamento üstünlüğünün, parlamento üyelerini seçme hakkına sahip olan azınlık

¹⁹³ Heper, a.g.m. , s. 245.

¹⁹⁴ İngiltere "*Westminster Modeli*" adı verilen bir parlamenter sisteme sahipti. İngiltere'de uygulanan bu modelde yasama gücü, halkın temsilcilerinin oluşturduğu yasama organında vücut bulmuştur. Bu güç başka hiçbir kurum tarafından paylaşılmazdı. Ayrıca, serbest ve hakça seçimlerle temsilcilikleri onaylanan milletvekilleri halk adına siyasal karar alma yetkisine meşru olarak sahip olan tek heyettir. Çünkü bu heyetin, egemen iradeyi temsil yetkileri meşru olarak onaylanmıştır. Halk yani seçmenler, bu gücü onlara seçtikleri yasal süre boyunca kullanmak üzere devir ve teslim ettiğini seçim işlemiyle onaylamış bulunmaktadır. Dolayısıyla, halkın (seçmenin) temsilcisi konumunda bulunan parlamento (uygulamada alt-meclis konumundaki Avam Kamarası üyeleri) her türlü konuda meşru otoriteye dayalı karar alma yetkisine sahipti. Onlar, ancak seçim döneminde halka siyasal kararları dolayısıyla hesap verirlerdi. Halk (seçmen) bunları onaylamıyorsa, onlara oy vermemek suretiyle tercihini belirtir. Bu kararların kaldırılması veya yerine yeni kararların alınması ise bir dönem sonra seçilecek olan temsilcilerin görevidir. Bu uygulamada halkın siyasal sistemin yönetimine doğrudan doğruya bir etkisi yoktur; halk kararları ancak dolaylı olarak etkiler. De Montfort'un 1295'te örnek parlamentoyu kurmasıyla Avam Kamarasının da temeli atılmış ve Magna Carta bir kez daha onaylanmıştır. 1297'de Magna Carta'ya yapılan bir ekleme ile temsilciler olmadan vergi konulmaması ilkesi getirilir. Bundan sonra, Westminster Hall İngiltere Parlamentosunun sürekli mekânı olmuştur. Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, Çeviri Editörü: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitapevi, İstanbul, 2006, s. 435.

mülk sahipleri grubunun üstünlüğü anlamına geldiği İngiltere’de gördüğü ilgi, diğer Avrupa ülkelerinde de aynı ölçüde etki yaratmıştır. Ancak, bu tür yeni siyasal kuramların mutlak krallığa karşı büyük bir devrimi kışkırttığı yer Fransa olarak görülmektedir. Kısa sürede diğer Avrupa ülkelerine yansıyan demokratik devrim 19. yüzyıl boyunca etkilerini tüm dünyaya yaymıştır. Dönemin sanayi ve demokratik devrimleri, düşünce ve kültür devrimleri ile devam etmiştir.¹⁹⁵

19. yüzyıl Türk siyasal hayatındaki değişimin dış konjonktürün bir ürünü olduğu ya da Türk demokrasisinin yabancı modellere dayandığı doğrudur ancak, bu modellerin seçimini, demokratik gelişmenin adımlarını ve biçimini belirleyen iç dinamiklerdir.¹⁹⁶ Türk siyasasında, demokrasinin olabilmesi için öncelikle halkın araç olmaktan çıkıp, amaç olması gerekmektedir. Osmanlı Devleti’nde bu demokratikleşme süreci, Tanzimat’la birlikte başlamıştır. “*Nizâm-ı Âlem*”in tekrar kurulamayacağı anlaşıldığı zaman yeni bir düzen (Nizâm-ı Cedîd) kurma gereği doğmuş ve ‘hayat artık bir ilerleme’ olarak görülmeye başlanmıştır. Böylece, demokrasinin de temelleri oluşmaya başlamıştır. Parlamenter sisteme geçiş de Türk demokrasi tarihi açısından oldukça önemli bir süreçtir. Osmanlı Devleti’nde halkın siyasal hayata katılımının sağlanması oldukça zorlu ve uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. İngiltere modelinde halk, temsili sistemle siyasal katılımı sağlıyordu. Çoğulcu demokrasinin uygulandığı rejim olan parlamenter sistemin ayırıcı özelliği seçime dayalı ve temsil niteliği olan parlamentoya karşı sorumlu bir hükümetin bulunduğu, yasama-yürütme ilişkisinin esnek kuvvetler ayırımına dayandığı bir siyasal mekanizma olmasıdır.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Mcneill, *a.g.e.*, ss. 657-676.

¹⁹⁶ Bernard Lewis, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, Çevirenler: Hamdi Aydoğan, Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 3. baskı, 2007, s. 49.

¹⁹⁷ Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003, s. 29.

Farklı fikirlerin temsil edildiği, temsilcilerin özgürce seçilebildiği bir sistem olan demokrasi, bünyesinde muhalefet olgusunu barındıran bir kavramdır. Türk demokrasi tarihinde, mevcut siyasal sistemin yapısını değiştirmeye yönelik ilk örgütlü muhalefet 1859 Kuleli Vak'ası ve 1865 yılında Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulmasıdır. Örgütlü muhalefette bir üçüncü aşama ise 1876 tarihli Kânûn-ı Esâsî'dir. İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalif bir siyasî oluşum olarak iktidara geldikten sonra kendi diktatörlüğünü kurmuştur.¹⁹⁸

Kralın ya da en yüksek yöneticinin iktidara gelmek için yetkilerini sınırlayan bir belgeyi kabul etmesi örneğine Osmanlı Devleti'nde, 1876'da II. Abdülhamit'in Kânûn-ı Esâsî'yi kabul ederek anayasal monarşiye geçişinde rastlanabilmektedir. Olayın İngiltere örneği 1689'da yaşanırken Osmanlı'da benzeri durum ancak 187 yıl sonra, 1876'da, yaşanmıştır. Daha önceki sürece bakıldığında kralın keyfi müdahalelerine karşın kişi hak ve özgürlüklerinin sınırlarını genişleten diğer bir belge İngiltere'de 1215 Magna Carta Libertatum, Osmanlı Devleti'nde ise padişahla kulları arasında imzalanan 1807 tarihli Şer'î Hüccet ve 1808 tarihli Sened-i İttifak'tır.¹⁹⁹ Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın karşılaştırılması da eleştirel bir boyut kazanmıştır.²⁰⁰ Ancak, Osmanlı Devleti'nde bu gelişmenin İngiltere'de olduğu gibi bir sonuç vermediği konusunda ortak bir kanı mevcuttur. Bununla birlikte, Sened-i İttifak'ın Osmanlı Devleti'nde hürriyet ve parlamentarizmin gelişmesini sağlamadığı gibi, güçlü bir merkezi devletin varlığını tehdit

¹⁹⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına Hazırlayan: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 3. baskı, 2002, ss. 271-275; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 180.

¹⁹⁹ Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Cilt I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1960, s. 149; Berkes, *a.g.e.*, ss. 133-139.

²⁰⁰ Oldukça tartışma yaratan Sened-i İttifak'ın Divan-ı Hümayun Beylikçisi Mehmet İzzet'in istinsah edip onayladığı nüshasının karşılaştırmalı olarak transkript edilmiş tam metni için bakınız Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 91-102.

ettiği, padişahın ve merkezi devlet bürokrasisinin tepkisini aldığı bu konuda öne sürülmüş görüşler arasında yer almaktadır.²⁰¹

Anglo-Sakson dünyanın politik düzey açısından üstünlüğü üzerine bir araştırma yapan Edmond Demoulins'in 1897'de yayımladığı *Anglo-Saksonların Üstünlüğü Neden İleri Geliyor?* adlı kitabı Türk siyasal hayatına Prens Sabahattin ile girmiştir. Kitap, özellikle kendi toplumlarının geriliğinin sebeplerini araştıran Müslüman reformcular, hürriyetçiler ve yenilikçiler tarafından rağbet görmüştür. Demoulins'in kitabında savunduğu tez, Anglo-Saksonların üstünlüğünün ferdi teşebbüsü geliştiren eğitimlerine ve diğer toplumlarda olduğu gibi topluma güven yerine kendine güven ilkesine dayandığıdır. Demoulins, zümrelerin ve bireylerin hâkim olduğu toplumlar olduğunu ve bireylerin önem kazandığı Anglosakson ülkelerindeki (İngiliz ve Amerikan) toplumların bu nedenle geliştiğini öne sürüyordu. Ona göre, bu tip toplumlarda bireyin kişisel gelişme eğitimine önem verildiği için memurlara da çok fazla ihtiyaç duyulmamaktadır.²⁰²

Prens Sabahattin, Demoulins ve öncülü Le Play'den etkilenerek merkezi otoriteye karşı bireysel girişimciliğe destek veren bir yaklaşımı savunmuştu. Osmanlı muhalefetinin ilk kongresi sayılan 4-9 Şubat 1902 Paris Kongresinde, Jön Türkler ikiye ayrılmışlardı. Muhalif gruplardan bir kısmı imparatorluğun dağılmasını önleyecek seçkin otoriter bir yönetimi savunan Ahmed Rıza'nın, bir kısmı ise liberal İngilizlerin desteğini savunan Prens Sabahattin'in etrafında toplanmışlardı. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra yurda dönen Prens Sabahattin ve arkadaşları, çeşitli

²⁰¹ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, 2005, s. 36.

²⁰² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, 4. baskı, 1992, ss. 291-292.

gazetelerde, “*Adem-i Merkeziyyet ve Teşebbüs-i Şahsî*” adıyla kurdukları cemiyetle fikirlerini yayınlarak taraftar toplamışlardı.²⁰³

Prens Sabahattin’e göre, İngiliz tarzında bir meşruti monarşi, merkezi hükümetin asgari derecesini sağlayacaktı. Diğer tarafta ise imparatorluğun farklı halkları ve toplumları bölgesel ve mahallî idare altında ve kolektif veya hükümet denetiminden kurtulmuş bir kamu hayatı içinde isteklerini gerçekleştirebilir ve haklarını koruyabilirlerdi.²⁰⁴ Ancak, İngiltere’de böyle bir sistemin oturması tepeden gelen bir devrim süreciyle değil uzun süreli evrimsel bir gelişme ile gerçekleşmişti. Bu nedenle, geleneksel yapısına sıkı sıkıya bağlı merkezi Osmanlı Devleti için böyle bir sistemi oturtmak hiç de kolay olmamıştır. Nitekim II. Abdülhamit de diğer modernleşme dönemi padişahları gibi meşrutiyetin çok uluslu bir imparatorluk için sakıncalı bir yönetim tarzı olduğunu düşünmekteydi. Buna karşılık aydınların söylemleri daha farklıydı. Genç Türkler her ne kadar kendi aralarında Ahmet Rıza ve Prens Sabahattinciler olarak kutuplaşıyorlar da bir noktada birleşiyorlardı. Abdülhamit anayasayı askıya alarak parlamenter sistemin gelişmesini, doğal olarak bu çok sesli muhalefet gruplarının siyasal varlık alanlarını da engellemiş oluyordu.²⁰⁵

Osmanlı Devleti’nin demokratikleşme sürecine girmesi parlamenter sisteme geçişle gerçekleşmiştir. Ancak, 13 Ocak 1845’te Sultan Abdülmecid’in çıkardığı bir fermânla, Meclis-i Alî-i Tanzîmât’a vilayetlerden katılacak olan ikişer temsilcinin, kendi bölgelerinin sorunlarını meclise taşıyabildikleri bilinmektedir. Bu nedenle denilebilir ki, bu kişiler anayasal monarşinin ilk sessiz provasını yapmışlardır. Tarık Zafer Tunaya gibi

²⁰³ Suavi Aydın, “İki İttihat-Terakki: İki Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 4. baskı, 2002, ss. 122-123.

²⁰⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çeviren: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 9. baskı, 2004, ss. 201-201; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, ss. 80-81.

²⁰⁵ Lewis, *a.g.e.*, 2004, s. 231; Aydın, *a.g.m.*, s. 122.

bazı anayasa tarihçileri tarafından da belirtildiği gibi Tanzimat meclisleri anayasal monarşiye geçiş için bir deneme niteliği taşımaktadırlar.²⁰⁶

Osmanlı parlamenter rejimi incelendiğinde İngiltere örneğiyle benzerlikler kurulabilmektedir. Mesela en temel ortak noktalar parlamentonun iki meclisli yapısı ve liberal ve muhafazakar gibi iki muhalif kutuplu oluşudur. Ancak Osmanlı anayasal monarşiye geçiş aşamasında İngiltere örneğinden çok Fransa ve Almanya parlamentoları model alınmış izlenimi mevcuttur. Osmanlı, İngiltere, Fransa ve Almanya Parlamentolarına bakıldığında, en önemli farkın bu sisteme geçişte geçirdikleri değişim süreci olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti bu aşamaya Fransa da olduğu gibi bir devrim ve reformasyon sürecinden geçerek gelmiştir.

Jön Türkler, genellikle pozitivism gibi bireyin toplum içindeki rolünü pek fazla önemsemeyen kuramlara ilgi duymuşlar, ancak bireyin toplumdaki gelişmeye muhalefetini arttırması gerektiği yolundaki fikirlere de kayıtsız kalmamışlardır. Dolayısıyla bu iki farklı fikrin aynı potada birleştirilmesi ve anlaşılması da pek kolay olmamıştır. Ancak, Jön Türklerin asıl amaçları ne özgürlük ne de anayasacığın gerçek manada yerleştirilmesi idi. Anayasa, Jön Türkler için sadece çağın gereklerinden biri ve modernleşmenin bir ölçütü idi. Kânûn-ı Esâsî ve parlamentodan beklenen milliyetçilik hareketleri ile ortaya çıkan yeni kimlikleri aşan birer üst kimlik yaratmaktı. Bu üst kimlik, “*Osmanlı vatandaşı*” kavramında ifadesini bulmuştur. Böylece, ortaya çıkan bu yeni kimlikleri Osmanlı vatandaşı etrafında tanımlayarak, devleti kurtarmak yolunda bir adım atılmıştır. Dolayısıyla Anayasacılık hareketinin de temelinde halkın yönetime katılması

²⁰⁶ Ortaylı, *a.g.e.*, ss. 148-149.

ve temsilinden ziyade devleti kurtarmak fikri yatıyordu.²⁰⁷ Yani halk amaç değil araç olarak kullanıldığı için bu gerçek demokrasi olarak tanımlanamaz. Ancak demokratikleşmeyi ifade eden seçim, temsil, siyasî katılım gibi birtakım yeni oluşumlar Türk siyasal hayatına bu aşamada girmiş bulunduğundan önem arz etmektedir.

Türk siyasal hayatı için bu değişim sürecinde yaşanan bir başka yenilik de yerel yönetim alanında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen reform hareketleri çerçevesinde kurumsal anlamda yerel yönetimler de ele alınmıştır.²⁰⁸ Yerel halkın yönetimde söz sâhibi olması aynı zamanda siyasi katılım bilincini oluşturmak için bir adımdı. Kurumsallaştırılan taşra meclisleri karar mekanizması ve temsil kavramını içermektedir. Yerel yönetim alanındaki düzenlemelerde asıl amaç merkezi otoritenin tüm ülke geneline yayılarak kanunî ve adil bir idare oluşturmaktır. İlk düzenleme 1864 Vilayet Nizamnamesi'dir. 1867 ve 1871 Vilayet Nizamname'leri ile taşra idarelerini düzenleme çalışmaları devam etmiştir.²⁰⁹

Ülke genelinde yayılan bu siyasi ve kültürel gelişmeleri Anadolu taşra kentlerinde izlemek dönemin şartları gereği ulaşım ve iletişim kanallarının kısıtlı imkanlarla sağlanıyor olması sebebiyle çok da kolay olmamasına rağmen, dış dünyayla bağlantıları kuvvetli Tarsus, bu anlamda modernleşmenin hem ekonomik hem de sosyo-kültürel boyuttaki yansımalarının çok fazla gecikme olmadan merkezle paralel bir şekilde izlenebilen ender yerleşimlerden olmuştur. Avrupa ve Osmanlı merkezinde yaşanan pek çok gelişmenin etkilerini aynı süreçte Tarsus'tan izlemek mümkün olabilmektedir. Örneğin, 1878 sonrası merkezî yönetime karşı yürütülen örgütlü muhalefet örneklerinden

²⁰⁷ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 70.

²⁰⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri, (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, ss. 13-18.

²⁰⁹ *Düstur*, 1. Tertib, Cilt I, ss. 608-625.

birine Tarsus'ta rastlanılmıştır. Tarsus'un önde gelen ailelerinden Müftüzâdeler ve Mısrızâdelerin önderlik ettiği bir cemiyet ve bu cemiyetin çalışma prensiplerini içeren “*İttifâknâme-i Hayriyye*” adında bir sözleşme mevcuttur. Çalışmalarına 1878’de başlanılan bu örgütlenmenin varlığının merkez tarafından öğrenilmesi ise 15 yıl sonrasına isabet etmektedir.²¹⁰ Örgütlenmenin büyük bir kısmını bölgenin ileri gelenleri oluşturmaktadır. Yerel yöneticilerin hükümetin politik tutumuna ve mevcut kanuni düzene karşı kendi aralarında bir birlik oluşturarak örgütlenme çabaları dönemin şartları göz önüne alındığında oldukça ilgi çekicidir. Merkeze uzak bir Anadolu taşra kentinde politik davranışların çağın gereklerine paralel bir ilerleme kaydetmesi bu mekanın dışa açık bir konumda olduğunun da göstergesidir. Tarsus’un kıyıya yakın oluşu ve zamanla kalıplaşmış toplumsal dokusu gelişmelere her zaman açık bir kapı bırakmaktaydı.

Tarsus’ta 1878 sonrası bu siyasi örgütlenmenin yanı sıra aynı aile fertlerinden Jön Türk faaliyetlerine katılan şahıslar da çıkmıştır. Bu siyasi kişiliklerden en çok sivrilen Tarsusîzâde Münif Efendi olmuştur. Tarsusîzâde Münif Efendi bölgenin en güçlü ve en kalabalık ailelerinden olan Ramazânoğullarına mensuptur. Münif Bey eski Tarsus Müftüsü Hakkı Efendi’nin oğlu olarak bilinmekte ve Müftüzâdeler ailesine mensuptur.²¹¹ İstanbul’da Mülkiye Mektebi’nde 5 yıl kadar okuyup son yılında okulu bırakıp, Tarsus’taki sahip olduğu tüm mülkü devrederek yurt dışına kaçmıştır. Cenevre’de uzun yıllar çeşitli gazete ve kitaplar yayınlamış Jön Türk faaliyetlerine yurt dışından katılmıştır. Abdülhamit Dönemi yönetimine karşı fikirleri savunan yayımlar ortaya çıkarması hem kendisinin hem de yayınlarının kesinlikle ülkeye girişinin yasaklanmasına neden olmuştur. Kendisi Tarsus’tan çıkan, hükümete ve devletin resmi siyasi görüşüne

²¹⁰ BOA., Yıldız Sadâret Husûsî Marûzât Evrâkı (Y.A.HUS.), 275/88, Hicrî 26 Safer 1310.

²¹¹ Z. Fahri Fındıkoğlu, *XIX. Asırda Türkiye Dışında Türk Gazeteciliği Tarsusîzâde Münif Bey Hayatı ve Neşrettiği Gazeteler (1873-1930)*, Türkiye Harsi ve İctimai Araştırmalar Derneği, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962, s. 21.

muhalif çatlak seslerden biri olması ile ün kazanmıştır. Cenevre’de çıkardığı *Müsâvât-ı hakk ve Adâlet* isimli risalelerin ülkeye girişi kesinlikle yasaklanmıştır. Bunların yanı sıra Fütûhat, Hürriyet, Cumhuriyet, Zafer, İnkılâb ve Validem isimli yayınlarını da yurtdışında kaldığı süre içinde taş basmasıyla Türkçe olarak yayınlamıştır. Doktor Necmettin ve Adanalı Salih de Münif Bey’in aynı amaçla bölgeden yurtdışına kaçan arkadaşları arasında yer almaktadır.²¹² Cenevre’den Mısır’a giderek orada Osmanlı ve Yıldız adlı gazetelerini çıkarmıştır. Tarsusizâde’nin 1908’e kadar ülke dışında kaldığı bilinmektedir.²¹³

I.2.1.2. Ekonomik Alanda Değişim

Toplumların tarihsel gelişim süreçleri incelendiğinde ekonomik yapıdaki değişimin kaçınılmaz olduğu görülmektedir. 19. yüzyıla damgasını vuran değişim olgusunun diğer bir yüzünü ekonomik alan temsil etmektedir. 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi genel itibarıyla dört ana döneme ayrılarak incelenebilir. Bu dönemlemeye göre, yüzyılın başından 1826’ya kadar himayeci politikalar ekonomiye hakim olmuştur. 1826-1860 arası dönemde mevcut şartlara uyarak Osmanlı pazarları dışa açılmış, iç pazarlar bir derece serbest bırakılmış ve serbest ticaret uygulanmıştır. 1860-1908 arası dönemde bu serbest ekonomiye karşı gümrükler arttırılarak yerli imalatçılar himaye edilmiştir. Özellikle 1867-1874 arası Osmanlı loncalarının inhisarlarını yenileme çalışmaları yapılarak eski kapalı ekonomiye dönüş eğilimi dikkat çekmektedir. 1908-1914 dönemine ise himayeci politikalar ile liberal politikaların çatışması hakimdir. Ancak

²¹² BOA., DH.MKT., 863/17, Hicrî 5 Rebî’ü’l-âhir 1322; DH.MKT., 863/8, Hicrî 7 Rebî’ü’l-âhir 1322.

²¹³ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

“*milli ekonomi*”, serbest ticaret yanlılarından üstün gelmiştir.²¹⁴ Buna rağmen, 1856-1914 arası dönemde Tarsus’a ait incelenen kaynaklarda daha çok yabancı sermayenin ekonomik faaliyetlere hakim olduğu ve liberal eğilimlerin daha ağır bastığı dikkat çekmiştir.

Bir başka dönemleme denemesi, Şevket Pamuk tarafından Osmanlı ekonomisinin çevreselleşme süreci çerçevesinde yapılmıştır. Pamuk, dört döneme ayırdığı çevreselleşme sürecini 1820-1853 İngiliz Hegemonyası altında dış ticaret ile başlatmıştır. Bu döneme, Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılmasını kolaylaştıran 1838 Osmanlı İngiliz ticaret antlaşması, damgasını vurmuştur. İkinci dönem 1854-1876 dış borçlanma ile artan bağımlılık dönemidir. Bu dönemde ekonomide Kırım Savaşı ve Amerikan İç Savaşı etkisini hissettirmiş, 1850’lerden sonra dış borçlanma ve yabancı sermaye, dünya kapitalizmiyle eklemlenme sürecine başka bir boyut kazandırmıştır. Bu dönemin etkilerini Tarsus’ta açık bir şekilde gözlemlemek mümkün olmuştur. Üçüncü dönem olan 1880-1896 durgunluk ve malî denetim dönemine ise Osmanlı İmparatorluğu siyasi, toplumsal ve iktisadî buhranlar ile başlar. Bu dönemin en önemli gelişmesi Duyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin devletin malî kaynaklarına el koymasıyla birlikte Avrupa’ya artı değer aktarımının hız kazanmasıdır. Bu dönemde Tarsus’ta yabancı sermaye kaynaklı sanayileşme girişimlerinin hat safhaya ulaştığı görülmektedir. Bu durum kentte sanayileşme adına büyük atımlar gerçekleştiğini ifade etse de mali kaynakların dışa akıtıldığı göz önüne alındığında devlet ekonomisinde durgunluk ya da iktisadi buhran yaratan bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Son olarak 1896-1913 dünya savaşına doğru büyüme ve emperyalistler arası rekabet dönemi olarak süreç devam

²¹⁴ Donald Quataert, “19. Yüzyıla Bir Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Cilt 2, Editörler: Halil İnalcık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, 2004, İstanbul, s. 888.

etmektedir. Bu dönemlemeye göre Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreselleşme sürecine girişi dünya ekonomisinin uzun dönemli dalgalanmalarının etkisi ve kendine özgü koşulları çerçevesinde şekillenmişti.²¹⁵

19. yüzyılın başlarında Osmanlı geleneksel ve kapalı ekonomik yapısını sürdürmekteydi. Kontrollü yürütülen ticari faaliyetlerin yanı sıra, dengeli bir üretim-tüketim ilişkisi söz konusuydu.²¹⁶ Osmanlı'nın geleneksel iktisadî politikasının temelini iaşecilik (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve gelircilik (fiskalizm) gibi üç ilkeye dayandırarak açıklamak mümkündür.²¹⁷ Bu geleneksel iktisadî politika, iaşeyi sağlamak, gelirleri mümkün olduğunca üst düzeyde tutmak ve geleneksel düzenin korunması gibi amaçlara dayanmaktaydı. Bu çerçevede, Osmanlı iktisadî zihniyetinde üretimin temel amacı, kâr elde etmek değil, ihtiyacın karşılanmasını sağlamaktı. Devlet, malın kalitesini ve fiyatını bir standarda bağladığı için de rekabete yer verilmemişti.²¹⁸ Bununla birlikte, ihracata da pek sıcak bakılmamaktaydı. Üretilen mal, önce merkezin ihtiyacını karşılamakta, artarsa daha küçük yönetim birimlerine gönderilmekteydi; ancak tüm ihtiyaçlar karşılandıktan sonra artık mal kalırsa, ihraç edilebilirdi. Bu anlamda, devlet ihracata çok sınırlı ölçüde yer vermekle birlikte, ithalatta hiçbir sakınca görmemekteydi. Devletin ihracata karşı temkinli yaklaşması, ihraç gümrüğü vergilerinin ithalata oranla caydırıcı derecede yüksek olmasından da anlaşılmaktadır.²¹⁹ Devletin bu

²¹⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 152-159.

²¹⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 6.

²¹⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, 3. baskı, İstanbul, 2003, ss. 45-52.

²¹⁸ Davut Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Narh Uygulaması", *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, cilt 32, sayı 6, Mart-Nisan 2000, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, ss. 74-81.

²¹⁹ İthal mallarından %3 amediyye ve %2 munzamm (ekli) olmak üzere toplam %5; ihraç malları için ise, %9 amediyye ve %3 refiyye olmak üzere toplam %12 gümrük vergisi alınmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri, 1580-1838*, Cilt I, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974, s. 62, 72.

derece kapalı bir ekonomik politika izlemesinin ardında halkını olası bir kıtlıktan olabildiğince uzak tutabilmek yatmaktaydı. Kapalı ve geçimlik bir ekonomiye sahip olan Osmanlı, bu amaca yönelik olarak üretilen malı önce ihtiyacı karşılayarak iâşeyi sağlamak amaçlı kullanmaktaydı. Bu nedenle ihracat, 1838'lere kadar hep ikinci planda yer almaktaydı.

Sanayi Devrimi'nin bir getirisi olan buhar gücü, Avrupa'da üretimde artışı sağlarken, Osmanlı pazarının paylaşılabilir bir rekabet alanı haline gelmesine sebep olmuştur. Bu oluşumun en önemli aktörleri İngiltere, Rusya ve Fransa gibi dönemin güçlü ülkeleri idi. Ülkenin zengin hammadde kaynaklarına sahip olması rekabeti daha da körüklemekte ve bu da ticaret hacmini arttırmaktaydı. Kısa süre sonra bir dizi serbest ticaret antlaşmaları imzalanmış ve Osmanlı giderek batılı ülkelerin bir yarı sömürgesi haline dönüşmeye başlamıştır. Osmanlı geleneksel yapısındaki kırılmalarda da 1838 Balta Limanı Antlaşması ve beraberinde batılı devletlerle imzalanan serbest ticaret sözleşmeleri büyük rol oynamışlardır. Bu antlaşmalar aynı zamanda, Sanayi Devrimi sonrası Avrupa'da ve tüm dünyada ortaya çıkan yeni siyasal, askeri ve iktisadî dengeleri de yansıtmaktaydı. Özellikle İngiltere ile imzalanan 1838 Balta Limanı Antlaşması, bir yandan dış ticaretteki tekelleri ortadan kaldırarak, Mısır'ın sanayileşme ve askeri harcamalarının dayandığı gelir kaynaklarını kurutuyordu ve buradaki sanayileşme sürecine son veriyordu. Bu anlaşma, Osmanlı'nın Mehmet Ali Paşa tehlikesi üzerine elde ettiği İngiliz himayesine karşı Mısır'ı feda etmesine neden olmuştur. Antlaşmayla Osmanlı Devleti, dış ticaret üzerindeki müdahale haklarının önemli bir bölümünden vazgeçmiş oluyordu. Böylece hem Osmanlı pazarları, hem de Osmanlı hammaddeleri Avrupa ticaretine açılmış oluyordu. Yani uluslararası işbölümü çerçevesinde Osmanlı, Kıta Avrupası için hammadde tedarikçisi olma işlevini pekiştirmiş oluyordu. 1873-1896

yılları arasındaki büyük buhran sonucunda batı Avrupa ekonomilerinin yeni bir genişleme ve birikim dönemine girmeleriyle birlikte, Osmanlı hammaddelerine olan talep hızla artmış ve bu arada Osmanlı ihraç ürünlerinin fiyatları ithal edilen mamul malların fiyatlarından daha hızlı bir biçimde yükselmiştir.²²⁰

Bu gelişmelerin önemli diğer bir getirisi yabancı sermayenin ve kapitalist-merkantil ekonomik sistemin ülke içine girmiş olmasıydı. Artık, Osmanlı Devleti eskiden olduğu gibi kendi kurmuş olduğu dengelerle hareket edememeye başlamıştır. Bu durum hükümeti, Avrupa'nın bu meydan okumasına karşı ilerleme kaydetmek için yoğun bir ıslahat programına itecektir. Öncelikle devlet adamları ekonomik sistemdeki açmazları tespit ederek sorunun nereden kaynaklandığı üzerine tartışmalar yürütmüşlerdir. Verimi artırarak ekonomik kalkınma sağlama çabaları sorunsallaştırılarak layihalarda yerini almıştır.²²¹ David Urquart ve Palmerston gibi devlet adamları kameralizm, liberalizm ve liberal-muhafazakar tutum gibi Batılı iktisadî fikirlerin ülke ekonomisine girmesini ve Osmanlı iktisadî düşüncesinin değişmesini sağlamışlardır. Bunun yanı sıra Sadık Rifat Paşa gibi Osmanlı devlet adamları da ekonominin kalkınması için yeni fikirler üreten çalışmalar yapmışlardır.²²² Yurtdışında bulunan Osmanlı devlet adamları batıdaki ekonomik gelişmenin sanayileşmeden geçtiğine yakından şahit oldukları için Osmanlı kalkınmasının da sanayi alanında sağlanabileceğine vurgu yapmaktaydılar. Sanayileşmeden yana devlet adamlarından biri de Ahmet Fethi Paşa'dır. David Urquart ile liberalizm, Palmerston ile liberal-muhafazakar tutum ve Sadık Rifat Paşa aracılığı ile de iktisadî kalkınmanın devlet müdahalesi ile olması gerekliliğini savunan kameralizm

²²⁰ Şevket Pamuk, "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 655.

²²¹ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 618, 620, 622.

²²² Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, 1985, ss. 621-622.

Osmanlı iktisadî düşüncesine etkide bulunmuştur. Aynı sürecin devamında gündemde olan Yeni Osmanlılar ve Milli İktisat teorileri de sanayileşme ve devlet müdahalesinden yanaydı. Ancak devlet müdahalesi ile kalkınma girişimlerinin yanı sıra bireysel girişimler de toprak dağıtımı ve vergi muafiyetleri gibi teşviklerle desteklenmiştir.²²³

Osmanlı ekonomik düşünce sistemindeki bu kırılmaya paralel olarak kapitalist ekonomiye eklemlenme süreci yaşanırken giderek batıya bağımlı hale gelinmiştir. Osmanlı sultanlarının benimsedikleri eski Ortadoğu devlet ilkeleri ile şeriat karışımı adalet kavramı, devlet mekanizmasının gümrük gelirlerine yönelik politikası, esnaf örgütlerini devlet korumacılığı altında yakın bir zamana kadar faaliyet göstermeleri gibi öğeler Osmanlı kentlerinin ekonomik durumu için tayin edici olmuştur.²²⁴ 19. yüzyılda, merkezi otoritelere karşı bir şehirlilik bilinci ve kentin özerklik arayışı gündeme gelmiştir. Bunun en önemli nedeni, iktisadî faaliyetlerin ağırlığının kentlere kayması ile birlikte İngiltere'nin güdümünde serbest ticareti temel alan bir dünya ekonomisinin bütün pazarlara yayılması idi.²²⁵

Dönemin dünya konjonktürünün bir getirisi olan kapitalist ve merkantil ekonomilerin etkisi toplumsal yapıya da yansyarak yeni sınıfların doğmasına ortam hazırlamıştır. Merkantil ekonomilerin yaygınlaşmasında Amerika'dan getirilen değerli madenlerin Osmanlı'ya girişinin de etkisi olmuştur. Piyasadaki değerli maden miktarındaki artış, yerli ve yabancı birçok değişik isim ve ayarlı paranın kullanılması, bunlar arasında fiyat farklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum para alıp satmayı ve bunlar arasındaki farktan yararlanmayı meslek haline getiren bir sınıf olarak

²²³ Mardin, a.g.m., 1985, s. 622.

²²⁴ Suraiya Faroqhi, "On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Kentleri: Bilinenler ve Bilinmeyenler", *Kent Tarihçiliği* (İstanbul, 5-6 Mart 1994), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 58.

²²⁵ Çağlar Keyder, "Kent Tarihi Nasıl Dönemlenmeli?", *Kent Tarihçiliği*, (İstanbul, 5-6 Mart 1994), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 14.

sarraflık kurumunu ortaya çıkarmıştır. Ağırlıkla Levanten zümresi ile Rum, Ermeni ve Yahudi gibi yerli tebaadan oluşan sarraflar genellikle ticaretin yoğun yaşandığı şehirlerde faaliyet göstermekte; devlet adamları ile de sıkı ilişkiler kurmaktaydılar. Sarraflık kurumu özellikle 19. yüzyılda iltizam sisteminin işleyebilmesi için gerekli olan borçları sağlama konusunda büyük role sahip olmuştur. Bu durum kurumun giderek yaygınlaşarak sarraflık mesleğinin öne çıkmasına ve Müslüman olmayan bir burjuva sınıfının oluşmasına ortam hazırlamıştır.²²⁶

Ticari ve sınaî alanda yaşanan devrim kısa sürede tarımsal alanda da yansımaları bulmuş; makine, kol ve hayvan gücü yerine geçmeye başlamıştır. Ancak hala geleneksel yöntemlerle yürütülmeye çalışılan Osmanlı tarımsal faaliyetleri, bir yeniden düzenlemeye muhtaç durumdaydı. Bu olumsuz teknolojik şartlara rağmen, Osmanlı Devleti konumu ve doğal yapısı gereği dünyanın önde gelen tarım ve hayvancılık ülkeleri arasında yer almaktaydı. Ticari alanda giderek serbestleşen koşullar Osmanlıyı ticari tarıma doğru yönlendirmekteydi. Çünkü, ülkenin en önemli hammadde kaynaklarının başında tarımsal ürünler yer almaktaydı. Bu alanda kurumsal anlamda oluşturulan ziraat meclis ve komisyonları da taşra eyaletlerinde tarımsal gelişmeyi destekler nitelikte idi.

Bir ülkede sanayileşmenin gerçekleşebilmesi için öncelikle toplumsal bir dönüşüm gerekmektedir. Bunun için mülkiyet ilişkileri geliştirilmeli ve nüfus devrimi yapılmalıydı. İngiltere örneğinde büyük toprak sahipliği korunabildiği gibi nüfus devrimi de yaşanmıştı. Nüfusun çok olması aynı zamanda işsizliğin varlığına da işarettir. Bu nedenle nüfusun fazlası kentlere akmakta ve bu grup sanayileşmeye işgücü sağlıyordu. Bu sürede toplumun bir kısmı işsizleşirken ve mülksüzleşirken tarım devrimi de

²²⁶ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 33.

yaşanmıştı. Diğer taraftan bu koşulları değerlendiren bir zümre zenginleşerek fabrikalaşma girişimlerini gerçekleştirmiştir. Fransa'da ise feodalizm çözüldükten küçük toprak sahipliği destekleniyordu. Üretim artmayınca pazar arayışı, kentlere akım, mülksüzleşme ve işsizleşme gibi koşullar da gerçekleşmemiş ve dolayısıyla sanayileşme için gerekli ortam sağlanamamıştı.²²⁷ Osmanlı'da topraklar geniş olmasına rağmen işgücü sayısı azdı. Toprak mülkiyetinin ve tarım devriminin geç yaşanması, parasallaşma gibi gelişmelerin olmaması sanayileşme sürecini geciktirmiştir. Sanayileşme süreci için en önemli gelişmelerden biri de ulaşım teknolojisinin ilerletilmesi idi. Pazar ekonomisi için en etkili alanlar olan ticaret yolları için demiryolu ulaşımı 19. yüzyılın ikinci yarısında tam anlamıyla bir kurtarıcı niteliği taşımaktadır. Osmanlı'da 1850'lerden sonra büyük oranda yabancı sermaye desteği ile gelişme bulan demiryolları ürünün pazara gelmesini sağlarken pazara yönelik üretime ivme kazandırmaktaydı. Böylelikle tarımsal aktivite, parasallaşma ve pazar ekonomisi ile buluşmaktaydı. Bu gelişmeler arz-talep ilişkisine farklı bir boyut kazandırırken mal ve hizmet üretimindeki kısırlığı kaldırarak büyük ölçekli üretime geçilmesini sağlamaktadır ki bu denklemin oluşturduğu gelişmeye de sanayileşme süreci denilmekteydi. Makineli tarım, öncelikle pazara yakın ve ulaşımın kolay olduğu kıyı bölgelerinde faaliyete geçmiştir. Bu durum kıyı bölgelerinde makineli tarıma geçen büyük toprak sahiplerinin daha çok gayrimüslim tekelinde oluşmasına zemin hazırlamıştı. Makro düzeyde yaşanan bu gelişmelerin etkilerini Tarsus'ta aynı süreçte izlemek mümkün olmuştur.

²²⁷ Tünay, *a.g.e.*, ss. 37-52.

II. BÖLÜM: OSMANLI'DA YÖNETSEL DEĞİŞİM VE TARSUS

II.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatındaki Gelişmeler

Taşra idaresindeki reform, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan milletlerin yeniden düzenlenmesinin doğrudan etkisini taşımaktadır. Tanzimat ve Islahat fermânlarıyla, millet sistemini yeniden düzenleme ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına tanınan hak ve özgürlüklerin genişletilmesi çalışmaları ilk yansımalarını taşrada göstermiştir. Bunun hemen akabinde taşra teşkilatında reformlara gidilmiştir.²²⁸ Tanzimat'ın temel amacı, modern bir devlet yaratma prensibiyle merkezi taşraya karşı kuvvetlendirmektir. Bu dönemde, oluşan yerel yönetim geleneğinin bu açıdan hem geleneksel hem de modern yönü ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda merkeze bağlı vilayetler, merkeze bağlı müstakil sancaklar ve imtiyâzlı eyaletler olmak üzere üç tür idare bölgesi vardı. Bu idare bölgeleri Vilayet Nizamname ve Kânûnnâmeleri ile bir düzene konulmaya çalışılmış ve mülkî idare yapısı gelişmiştir.²²⁹ Osmanlı Devleti, taşra yönetim sistemini son derece pragmatik bir şekilde sisteme oturtmaya çalışmıştır. vilayetleri kendi iç farklılıklarına göre gruplandırarak buraları nasıl yönetmek daha kolay ise o idare tarzını kurma eğilimini göstermiştir. Bu anlayışla uzun yıllar taşra yönetim sistemine Tımarlı Eyaletler, Salyaneli Eyaletler, Yurtluk-Ocaklık, Mümtaz Eyaletler ve Yarı Bağımlı-Yarı Özerk Eyaletler olmak üzere beş farklı sistem hakim olmuştur.²³⁰

Osmanlı kentlerinin en belirgin ve ayırıcı özellikleri, aynı zamanda bir yönetim merkezi oluşlarıydı. Her kent ya bir vilayet ya da bir sancak merkezi konumundaydı. Bu nedenle, Osmanlı kentleri aynı zamanda devletin merkez ve taşra

²²⁸ Davison, *a.g.e.*, s. 141.

²²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII, s. 309.

²³⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss. 241-242.

yönetim yapısına ilişkin de önemli bilgiler yansıtmaktadır. Klasik dönem Osmanlı yönetim sistemi içinde kaza, idari ve adli bir kimliğe sahipti. Yönetim sisteminin birimleri eyalet, sancak, kaza ve köy olarak ayrılmıştı. Her eyalet, sancak ve kazada bir kadı bulunmaktaydı. Devlet ile reaya arasındaki ilişki bakımından en önemli idari bölüm kazaydı. Kaza, kadının birinci ve en önemli yetki alanıdır. Yargı örgütünün de en küçük birimidir. Osmanlı Devleti memleketi yüzlerce kazaya bölerek, buralarda idari – kazaî (adli) örgütler kurmuş ve hükümet yönetimini geniş halk tabakalarına böyle iletmiştir.²³¹

Kazanın, hem adli hem de yönetici amiri “*kâdı*” idi.²³² Kadı’nın başlıca görevi, devletin her kesiminde kendisini atayan hükümdar adına adaleti dağıtmak, onun adına kanunları uygulamak, cezai işlemleri yürütmek²³³, devlet ile halk arasındaki bağı kurmaktır. Bu uygulama ilk İslam devletlerinden Osmanlı’nın son dönemlerine kadar devam etmiştir. Kadı, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin taşradaki en önemli temsilcisi durumundaydı. Bu konumu itibarıyla kadı devletin idari, beledi ve adli örgütünün amiri durumunda bulunuyordu.²³⁴ Ancak, kadının temel görevi adlidir, çünkü diğerlerine sonradan sahip olmuştur.

²³¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, cilt II, Cem Yay., 1995, s. 59

²³² Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları”*, Bilgi Yayınevi, 1975, 1. baskı, s. 90

²³³ İlber Ortaylı, *Hukuk İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994, s. 7.

²³⁴ Kadı kaza bölgesindeki şer’î mahkemenin yöneticisidir yani hakimdir. Halk arasındaki her türlü hukukî ve cezâî davaları halletmeye yetkili bulunuyordu. Yargı görevi kadının en önemli ve asıl göreviydi. Çünkü idari ve beledi fonksiyonlarını zamanla yitirdiği halde yargı fonksiyonu kurum kaldırılana kadar devam etmiştir. Adli görevleri arasında bugünkü noterlerin yaptığı işlemler de yer alıyordu. Halkın kendi aralarında yaptıkları anlaşmaları onaylamak, vakfiye tanzim ve tescili, vasi tayini, yetim mallarının idaresi ve korunması, nafaka tayini, alacak senedi (hüccet) ve kefalet vs. gibi senetlerin düzenlenmesi, miras ve evlilik akdi tanzimi, infaz hakimliği, tapu sicil muhafızlığı (kent arâzisi üzerinde emlak alım satım kaydı) kadının başlıca adli görevlerini oluşturuyordu. Kadı şer’î niteliğinden dolayı idari görevleri de denetler ve yürütürdü. Cami, vakıf gibi kurumların yönetim ve denetiminden, şehir idaresi ve asayiş işlerine kadar her alanda onu baş sorumlu olarak görmek mümkündür. Naib, mütevellî, imam, hatip ve benzeri görevlilerin tayinini de kadılar yaparlardı. Vüzera haslarının denetimi, narh tespiti, lonca teftişi, iaşe, kale dizdarlarının teftişi, mukataa işlerinin kontrol ve kaydı, ordunun iaşe ve ibadesi (yedirme barındırma), birtakım dini grup zaviye ve tekkelerin denetim ve kontrolü gibi işler kadının mülki görevlerini oluşturmaktadır. Bunlar aynı zamanda onun yerel yönetim alanındaki görevleridir. Bölgelerindeki yöneticileri denetlemek, vergi salınma

Yönetimde ilk kademe olan kaza birimi, belli bir köyler grubunun doğal merkezi olup aynı zamanda, siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal merkez durumundaydı. Kazada idari, beledi ve adli olmak üzere üç örgüt bulunuyordu. Bu örgüt birliğine kaza idaresi denilmekte ve başında da kadı bulunmaktadır.²³⁵ Ancak, kadı sorumluluğu tek başına üstlenmiyordu. Ona yardımcı pek çok görevli memuru himayesinde barındırıyordu.

Kadı eğer kaza kadısı ise ehl-i orfe tabi görevliler de dahil olmak üzere tüm kaza idaresinin başıdır. Ancak, bu sancak ve eyaletin yönetici başı kadı değil, sancakbeyi ve beylerbeyidir. Kadı sadece yargı idaresinden sorumludur. Oysa, kazada bu konuda mevcut boşluktan dolayı sancakbeyi ve beylerbeyi gibi yöneticilerin görevini kadı üstlenmiş ve kaza dahilinde diğer bütün görevlilerin amiri niteliğini almıştır.

Eyalet → Beylerbeyi → Kadı

Sancak → Sancakbeyi → Kadı

Kaza → ? → Kadı

Nahiye ve köyler dışında eyalet, sancak ve kazalar birer yargı merkezidir ve her yargı merkezinde de bir kadı bulunurdu. Nahiye ve köyler yargı merkezi olmadığı için bağlı oldukları kaza merkezinin kadısı, buralara bir naib görevlendirirdi.²³⁶

listelerini onaylamak, yetki ve nüfuz alanı anlaşmazlıklarında arabuluculuk yapmak, yasaları çiğneyen yerel memurları azlederek İstanbul'dan yenisi gelene kadar yerine bakmak, askeri sınıf üyelerinin bölgede düzeni koruma çalışmalarını denetlemek, vergi salınması ve toplanmasını kontrol etmek gibi... Ayrıca kadıların geniş görev alanları arasında bugünkü belediye hizmetlerini karşılayan işler de yer almaktaydı. İlber Ortaylı, *Hukuk İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994, ss. 28-29; Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt I, E Yayınları, İstanbul, 1994, 2. baskı, ss. 194-195; Akdağ, *İktisadi ve İçtimai Tarih*, cilt II, s. 68; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 108; Mumcu, *Rüşvet*, ss.121-122

²³⁵ Akdağ, *İktisadi ve İçtimai Tarih*, cilt I, s. 43

²³⁶ Ahmet Akgündüz, Sait Öztürk, *700. yılında Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 407

Taşra yönetiminde, her türlü idari yapı bir kadılıktı ve kadılar sadece buldukları yerden sorumluydular. Bir kaza kadısıyla, sancak ve eyalet kadıları arasında yetki ve görev yönünden bir farklılık yoktur. Bunlar arasındaki tek fark unvan ve gelir düzeylerindedir. Yani dereceleri itibariyle birbirlerinden farklıdır. Görev ve yetkileri birbirinin aynıdır. Ancak hukuki açıdan bir farkları yoktur.²³⁷ Kadılık kurumu içinde kadılar arasında bir hiyerarşi/astlık-üstlük ilişkisi yoktur.²³⁸

Mülkî amirlerle kadının ilişkisine bir yardımlaşma ve müşavere esasına dayanırdı. Aralarında hiyerarşik bir ast üst ilişkisi bulunmamaktadır.²³⁹ Ehl-i şer' ile Ehl-i örf arasında dengeyi ve denetimi sağlamak üzere böyle bir düzen kurulmuştur. Bilindiği gibi, Osmanlı devlet yönetimi içinde kuruluş döneminden itibaren, her unsur arasında bir denge kurulmuş ve bu denge korunmaya çalışılmıştır.

Tanzimat dönemi idari düzenlemeleri ile birlikte, “kaza” adli kimliğinden kurtularak sadece idari bir birim olarak yapılandırılmıştır. Bu açıdan klasik dönem kaza mülkî idaresi ile birlikte değişen başlıca kurum, kazada idari yönetici konumunda olan kadılık kurumu olmuştur. Muhassıllığın vergi toplama konusundaki başarısızlığı üzerine 1840’larda “Kaza Müdürlüğü” kavramı getirilmiştir. Kazalara bağlı köylerden aşar ve benzeri vergilerin zamanında toplanmasını sağlamakla görevli kaza müdürü, halkın güvenliğini sağlamaya da yardımcı olarak, Tanzimat’ın yeniliklerinin taşrada uygulanmasını kolaylaştırmakla da görevlendirilmiştir.²⁴⁰ 1864 Vilayet Nizamnâmesiyle en temel değişiklik “eyalet” adı yerine “vilayet”in kullanılmaya başlanmasıdır. Yönetici olarak da vali atanmıştır. Taşra idaresi vilayet, liva, kaza ve köy olarak yapılandırılmıştır.

²³⁷ Mustafa Akdağ, *İktisadi ve İçtimai Tarih*, cilt I, s. 321; Yaşar Şahin Anıl, *Osmanlı’da Kadılık*, s. 45.

²³⁸ Bu hiyerarşinin olduğu tek yer Girit’tir. Girit kadı sicillerine göre kadılar arasında böyle bir hiyerarşi sadece Girit’te var gözükmemektedir Ayşe Nühket Adıyeye-Nuri Adıyeye, “Newly Discovered in Turkish Archives: Kadı Registers And Other Documents On Crete.” *Turcica*, Tome 32, (2000) pp. 447-463.

²³⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 18.

²⁴⁰ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 10.

Sancak yerine kurulan liva idari biriminin başında mutasarrıf, kazaya da müdür yerine kaymakam atanmıştır. Yöneticiler yerel eşraftan seçilmek yerine doğrudan merkezden atanmaktadır. 1871’de vali yardımcılığı da sisteme eklenmiştir. Bu nizamnâme ile ilk kez, nahiye örgütlenmesi idari bir birim olarak kaza sınırları içinde tanımlanmıştır. 500 nüfustan fazla olan köy ve çiftliklerin nahiye oluşturmaları mümkündür. Yönetici olarak ise nahiye müdürü atanmıştır. 1876’da nahiyelerle ilgili yeniden bir düzenlemeye gidilmiştir.²⁴¹

Vilayet Nizamnâmelerinde nahiye, kazanın idari sınırları içerisinde olan köy ve çiftliklerin yakınlık ve ilişkilerine göre bir veya daha fazla daireye ayrılarak oluşturulan idari birimler olarak tanımlanmıştır. Bu nahiyelerin merkezleri, bağlı oldukları daire içindeki tüm köylere yakınlık açısından en uygun yer olmalıydı. Nahiyelerin oluşması için en az 500 erkek nüfus olması şartı konulmuştur. Ayrıca her nahiyede bir müdür ve nahiye meclisi adıyla bir danışma heyeti bulunacaktı.²⁴²

Osmanlı Devleti’nin bu süreçteki yönetim planı, merkezileşme politikası çerçevesinde yürütülmeye çalışılmıştır. Bu dönemde taşra teşkilatında da yoğun bir merkeziyetçi tutum ve idare kendini hissettirmiştir. Taşrada ayanların etkisi II. Mahmut döneminde aynı merkeziyetçi önlemlerle kırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, 19. yüzyılda yapılan Tanzimat ve ıslahat düzenlemeleri çerçevesinde ele alınan kurumsal yeniliklerden biri, yerel yönetim alanında getirilmiştir. Tanzimat’a kadar yerel idarelerden kurumsal anlamda söz etmek pek mümkün değildi. Merkezi yönetimi güçlendirmek amacıyla yerel yönetimler üzerinde denetimi artırma çabaları, 19. yüzyılın ikinci yarısında kendini göstermiştir. Yöneticilerin yörenin ileri gelenlerinden seçilmesi, Tanzimat sonrası

²⁴¹ Çadırcı, *a.g.e.*, ss. 240-253.

²⁴² *Düstûr*, I. Tertip, I. Cilt, s. 636.

yapılandırılan yerel yönetim geleneğinin sadece bir idari örgütlenme biçimi değil, aynı zamanda siyasi katılım bilincini de ifade ettiğini göstermektedir. Ayrıca karar mekanizması ve temsil kavramını içermesi açısından da bu dönemde taşra meclisleri büyük önem taşımaktadır.²⁴³

İlber Ortaylı'ya göre Islahat Fermânı ile getirilen yeniliklere bakıldığında dikkat çeken en önemli ayrıntı, Avrupa'nın artık ekonomik ve kültürel yatırımlarını arttıracığı bir ülkede kendisi için bazı hukukî güvenlik araçlarını sağlamaya çalışmasıdır. Osmanlı açısından ise yerel yönetim alanındaki düzenlemelerde asıl amaç, kanunî ve adil bir idare oluşturmaktır. Tanzimat devlet adamlarının eliyle yürütülmeye çalışılan reformlar konusunda birçok Avrupa Devleti'nden esinlendiği bilinmektedir. Mustafa Reşit Paşa'nın Fransa gezisinde, buranın mülkî taksimat ve idaresi olan "*Department Sistemini*" inceleyip bazı yönlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na uyarlanabileceğini düşündüğü bilinmektedir.²⁴⁴ Önermiş olduğu yöntem, valileri maaşlı memur haline getirerek yetkilerini kısıtlamak ve böylece taşradaki baskıcı yönetimlerine son vermektir. Ayrıca, Reşit Paşa halkın yönetime katılmasını sağlamak ve valileri meşveret usulü ile çalışmaya zorlamak gerektiğine inanıyordu. Bundan sonraki süreçte, Reşit Paşa'nın önerileri doğrultusunda valiler artık merkeze karşı sorumlu hale gelerek, yetkilerini defterdar ve mal müdürüyle paylaşmıştır. Ayrıca, kurulan meclislerle de valilerin kendi başlarına buyruk karar almalarının engellenmesi planlanmıştır. Fransa'nın Department Sistemi, Osmanlı için gayet mantıklı ve modern görünmesine rağmen, bu sistem Fransa'nın coğrafya, millet ve kültürel unsurlarına göre hazırlanmıştı ve dolayısıyla buraya uygundu. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu çokuluslu bir yapıya sahip olup, oldukça geniş bir

²⁴³ Tanzimat öncesinde merkezi hükümet bazı hizmetleri mahallî gruplara, dini cemaatlara, vakıflara vs. bırakmaktaydı. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri, (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, ss. 13-18.

²⁴⁴ Davison, *a.g.e.*, ss. 152-153.

coğrafyada kurulu idi. Dolayısıyla, bu sistem uygulandıysa da başarıya ulaşamamıştır.²⁴⁵ Ancak, Osmanlı'nın Fransa ve İngiltere'den ziyade kendisine model olarak Metternich Avusturyasını örnek aldığını da düşünülmektedir. Metternich'in "*imparatorluk dış politikada güçlü olmak istiyorsa içte de düzeni sağlamalıdır*" sözü Tanzimat devlet adamlarına yol gösterici olmuştur. Metternich'in politikasını Osmanlıya taşıyan devlet adamı ise Sadık Rıfat Paşa olmuştur. Ancak, ne Fransa ne İngiltere ne de Metternich Avusturya'sı Tanzimatçılar üzerinde tek başına etkili olmamıştır. Osmanlı devlet adamları etkilendikleri bu devletlerin politikalarını kendi yorumlarıyla harmanlayarak uygulama yoluna gitmişlerdir.²⁴⁶

Yönetime yerel halkın katılması, bu noktada amaç olmaktan ziyade araç olarak değerlendirilebilir. Çünkü, Tanzimat bürokratlarının asıl amacı, eyalet idaresinin ıslahı, gelirlerin arttırılması ve tutarlı bir idarenin yerleşmesini sağlamaktı. Böylece, merkeze uzak yerlerde baskın bir kontrol mekanizması da kurulabilecekti. Ayrıca, bu türden bir örgütlenme merkezi hükümeti taşrada nüfuz sahibi gruplar üzerinde otoriter kılabilirdi. Bu politika, Tanzimat yöneticilerinin hürriyetten çok kazanç, mal ve hayat güvenliğine önem verdiklerinin bir göstergesidir. Modernleşme sürecine girmiş devlet yapılarında genel eğilim bu yönde gelişmektedir.²⁴⁷

Gayrimüslimlerin vilayet, sancak ve kaza meclislerinde temsil edilerek ülke yönetiminde Müslümanlarla eşit bir şekilde yer almaları, Tanzimat ve daha ziyade Islahat Fermânı'nın bir getirisi olarak ortaya çıkmıştır.²⁴⁸ Islahat Fermânı'nın getirdiği yeniliklerin taşra vilayetlerinde uygulanması esnasında çıkan Müslüman ve gayrimüslim

²⁴⁵ Karal, *a.g.e.*, cilt VI, s. 130; Cilt VIII, s. 316.

²⁴⁶ İlber Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", *Prof. Dr. Fehmi Yavuz'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, ss. 361-369.

²⁴⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007, s. 427.

²⁴⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye'de Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara, 2007, s. 210.

halkın hoşnutsuzluğu üzerine, Suriye ve Rumeli’de isyanlar çıkması merkez hükümeti tekrar vilayet düzenlemelerine yöneltmiştir. Bunun üzerine ilk düzenleme, 1864 Vilayet Nizamnâmesi’dir. Bu dönemde hükümeti taşra teşkilatında düzenlemeye iten nedenlerin biri de bu tür siyasi kargaşa içeren olaylara dış müdahalelerin yoğunlaşmasıydı. 1860’ta Cebel-i Lübnan olayları ve Avrupalı devletlerin buraya tanınan ayrıcalıkların, Balkan vilayetlerine de tanınmasını istemesi hükümeti 1864 Vilayet Nizamnâmesine itmiştir. İlk olarak, Tuna Vilayeti’nde Mithat Paşa’nın üstün başarısıyla sonuçlanan uygulama 1871’de tüm vilayetleri kapsayacak şekilde ilan edildi.²⁴⁹

1867 ve 1871 Vilayet Nizamnâmeleri, taşra idarelerini düzenleme çalışmaları açısından önemlidir. 1864 Nizamnâmesi, alt yönetim birimlerine kadar merkezi kontrolü sağlamayı amaç edinmekteydi. 1867 Nizamnâmesinde daha geniş bir uygulamaya gidilmiştir. Değişiklik yapılmasına ihtiyaç duyulmasının nedenlerinden biri de nizamî mahkemelerin kurulması ve yargı örgütündeki değişikliklerdir. 1871’de ise vilayet idaresinde işbölümünün ve yürütme alanında merkezi hükümetin kontrolünün yoğunlaştığı bir merkeziyetçi eğilim göze çarpmaktadır.²⁵⁰ Bu gelişmeler doğrultusunda vilayet, liva ve kazalarda kurulan meclisler, hükümetin yerel idareleri denetleme aracı haline gelmişti. Meclislerle birlikte me’ârif, ziraat, nafia gibi uzmanlaşmış komisyonlar da bu dönemde taşra teşkilatında yerlerini almıştır. Tanzimat Dönemi meclis uygulamaları iki genel seyir takip eder. İlki, merkezde kurulan Melis-i Vala başta olmak üzere modernleşmenin genel politikalarını belirlemek üzere faaliyete geçirilen nezaretlerüstü meclislerdir. Merkezde kurulan bir diğer meclis türü ise eğitim, sağlık, tarım, ticaret vb. alanların problemlerini ve yeniden yapılanmanın ilgili kuruma özgü

²⁴⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.153-154.

²⁵⁰ Bazı araştırmalarda 1867 Vilayet Nizamnamesi ile 1871 Vilayet Nizamnameleri arasında fark olmadığı düşünülmektedir. Ortaylı, *a.g.e.*, ss. 62-63, dipnot 80; Çadircı, *a.g.e.*, ss. 252-253.

dinamiklerini belirleyen İhtisas Meclisleri'dir. Bunların taşradaki benzer örnekleri de ikinci seyri oluşturur. Vilayet merkezinde faaliyet geçirilen vilayet/eyalet, liva, sancak ve kaza idare meclisleridir. Merkezdeki ihtisas komisyonlarının benzerleri de taşrada kurulmuştur ki ziraat, nafıa vb. meclisleri adını almıştır. Sözü edilen meclisler bu uygulamanın bir parçası niteliğindedir.²⁵¹

19. yüzyılın en önemli yönetim politikalarından biri olan merkezileştirme çalışmalarının bir diğer sonucu da, yöneticilerin iş yükünün ve sorumluluklarının artması olmuştur. Yerel nüfuzun etkisini azaltmayı amaçlayan merkezileştirme hareketi, Tanzimat yöneticilerini yetersiz bırakmış ve bu nedenle yerel nüfuz gruplarının desteğine ihtiyaç duyulmuştur. Böylece, liberal bir tutumun ifadesi olarak ortaya çıkmasa da bu merkezîyetçi yapı, içerisinden adem-i merkezîyetçi bir oluşuma ortam hazırlamıştır.²⁵² İlber Ortaylı, Osmanlı'da yerel yönetimlerin merkezîyetçilik çalışmalarıyla birlikte oluştuğunu ve şekil aldığını savunmaktadır. İlk bakışta, birbiri ile çelişen iki kavram aslında karşılıklı bir ilişkinin göstergesi idi.²⁵³

Birçok kent ve kasaba tarihsel olarak kendi bölgelerinde siyasal ve kültürel bakımdan çok önemli bir rol oynamışlardır. Başlıca Osmanlı yönetim merkezlerine yakın kentler genellikle devlet kontrolünün en uç noktaları sayılıyordu. Bunun ötesindeki kentsel ya da kırsal alanlardaki nüfus kentte oturan ve yetkili kılınmış veya kendisini yetkili sayan bir üst tabaka (elite) tarafından sosyal denetim altında bulunduruluyordu. 18. yüzyıla kadar birçok taşra kenti ve kasabası zamanla artan bir oranda yöresel otoritelerini geliştirdiler ve bunun sonucu olarak bazı bölgeler büyük oranda merkezi

²⁵¹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 179-257, 258-290.

²⁵² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 156.

²⁵³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri, (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 28.

hükümetten bağımsız hale geldi. Uzak, ulaşımı zor olan diğer bazı kentler ise zaten kendileriyle pek az yakınlığı olan devletin kontrolüne öteden beri şiddetle karşıydılar. Bu yerlerdeki kültürel, ekonomik ve siyasal kurumlar geniş ölçüde kentli seçkin bir tabaka tarafından kontrol edilmekteydi. Bu yerel eşraf, çoğu zaman aşiret reisliği ve Avrupa aristokrasisi özelliklerini bir arada taşıyan güçlü bir tabakayı temsil ediyordu. Bunlar, yerel eşraf olarak görünüşte seçkin ancak, Osmanlı kültürü ile oldukça az ortak yönü olan geleneksel birtakım değerleri temsil etmekteydiler.²⁵⁴ Bu vücûh-ı memleket grubu birçok bakımdan büyük ölçüde kontrolleri altında olan halkın kültürüne de yabancı kalmaktaydı. Buralarda dini açıdan muhafazakar çok sayıda esnafın bulunması, toplum yaşantısına yaygın bir ahlaki hava getiriyordu ki bu aslında yerelin ticaret ve iş yaşantısındaki ekonomik ilişkilerin, ekonomik ve etnik olarak denetimini sağlamaktaydı. Yerel ağaların, tüccar ve esnafın, yerelin toplumsal yapısında etkili olan üstünlüğü uzun yıllar sürmüştür.²⁵⁵

Taşra kentlerinde, bir yandan merkezleşmenin simgesi olan kurumlar oluşmaya başlarken, diğer yandan bu kurumların yönetimine yerel eşraftan beylerin geçmesi de çevrenin merkeze karşı olan gücünü ve etkinliğini gözler önüne sermektedir. Bu nedenle, taşra idaresinde önemli iki unsurdan biri merkezin çevreye karşı koyduğu belirleyicilikler, diğeri de çevrenin bu belirleyicilikleri merkeze karşı kullanmasıydı. Bu nedenle merkezin aldığı kararlarda çevrenin de önemli bir etken faktör olması, merkezle çevre arasındaki karşılıklı etkileşimi göstermektedir. Bu açıdan taşra kentleri önemli bir

²⁵⁴ Peter Benedict, "Türkiye'de Küçük Kasabaların Etüdüne İlişkin Bazı Sorunlar", *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, Editörler: E.Tümertekin-F.Mansur-P.Benedict, İ.Ü.E.F. Coğrafya Enstitüsü, İstanbul, 1971, s. 150.

²⁵⁵ Benedict, a.g.m., s. 150.

merkez-kaç kuvveti idi.²⁵⁶ Yerel eşrafın merkeze karşı çevre, çevrenin içinde ise ayrı bir merkez olması da önemli bir noktadır. Bu kesim, köylünün elinde avucunda olanı almak konusunda en az devlet kadar hırslı, ancak sistemin yürümesini sağlayan temel hizmetleri sağlamanın kendi çıkarlarına uygun düştüğünün de bilincinde idi.²⁵⁷ Türk siyasi hayatında merkez-çevre ilişkileri üzerine ilginç saptamalarda bulunan Şerif Mardin'e göre nasıl ki çevrenin bünyesinde –yerel eşraf gibi- merkezler var ise merkezde yer alan kentler içinde de -batılılaşmaya karşı kitleleri harekete geçirmeye çalışan- çevresel unsurlar yer alabilmekteydi. Bu noktada ortaya çıkan davranış ise çevrenin merkezden, kitlelerin de yöneticilerinden kültürel açıdan yabancılaşmasıdır. Mardin, modernleşmenin sonraki evrelerinde bu yabancılaşmanın daha fazla gün yüzüne çıktığını düşünmektedir.²⁵⁸ Ünlü kuramcı Arnold Toynbee (1889-1975) *Tarih İncelemeleri* adlı çalışmasında toplumların (uygarlık) gelişme ve yok olma aşamalarını açıklamaya çalışmıştır. Toynbee üretmiş olduğu “*Meydan Okuma ve Karşı Koyma*” teorisinde, uygarlık denilen sürecin sona ermesinin habercisi olarak yöneticilerin yaratıcılık yetisini kaybetmesi sonucu kitlelerin yöneticilerine yabancılaşması eğilimine yer vermiştir.²⁵⁹

Vücûh-ı memleket denilen oluşum taşranın ileri gelenlerini, merkez idarecileriyle karşı karşıya getirerek meclislerde ortak kararlar alınmasını sağlıyordu. Bu açıdan vilayetlerde kurulan meclisler, Osmanlı tarihinde ilk kez mahallî temsilcilerin katıldığı kurumsallaşmış meclislerdir. Muhassıllık meclisleri ve sonrasında devamı gibi kurulan Vilayet İdare Meclisleri bu anlamda Osmanlı siyasi hayatının parlamenter sisteme

²⁵⁶ Bu dönemde Prens Sabahattin, merkezileşmeyi amaç edinen yeni rejime karşı, adem-i merkeziyetçi hareketin temsilcisi ilk muhalif güç olarak çıkmıştır.

²⁵⁷ Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Derleyen: Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, 2000, İstanbul, s. 85.

²⁵⁸ Mardin, a.g.m., s. 86.

²⁵⁹ Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, cilt I-II, Bateş Yayınları, İstanbul, 1978.

geçişinde bir adım olarak oldukça önemli bir gelişmeyi ifade etmektedir.²⁶⁰ Ayrıca Tanzimat dönemi düzenlemelerinin karar mekanizması görevini üstlenme meclislerin önemini göstermektedir. Bu süreçte yerel meclislerin sadece idari değil toplumsal hayatı düzenleme ile ilgili konularda da faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Yapım, onarım ve bayındırlık işleri, sulama ve içme suyu sağlama, eğitim-öğretim, sağlık işleri gibi belediye hizmet alanlarında da meclislerin karar aldıkları ve yetkili oldukları görülmektedir.²⁶¹

Meclis-i umûmî'de görev yapan aza grubu, vilayetler bazında kazalardan seçiliyordu. Kazalardan vilayete gönderilen aza sayısının belirlenmesinde ise çoğu zaman vilayet genel maliyesi ve nüfusunun içinde, kazanın hem ekonomik olarak hem de nüfus açısından büyüklüğü rol oynamaktadır. 1915-16 yıllarında yaklaşık 32.000'lik erkek nüfusu ile Adana Vilayeti'nin en büyük kazalarından biri olan Tarsus'tan bu zamana kadar 23 aza seçilirken bu defa sayının ikiye indirilmesi ve birinin de Mut Kazası'ndan seçilip gönderilmesine karar verilmesi kaza azalarının tepkisini çekmiştir. Çünkü, Tarsus Kazası'nın her anlamda büyüklüğü ile diğer kazalardan ayrılması onlarla aynı derecede tutulması rahatsızlık yaratmış ve tek azanın kazayı temsil etme konusunda yeterli olamayacağı düşünülmüştür. Oysa kanun gereği, 10 kazası olan bir vilayetten toplam 8 aza seçilmesi gerekirdi. Adana Vilayeti, 18 kazadan oluştuğuna göre genel nüfusu itibarıyla 20 azanın tayini gerekmektedir. Bu nedenle, 16 kazada birer aza seçilirken; 2 kazada iki aza seçilmesi durumu ortaya çıkmıştır. Nüfusa göre bir belirleme yapıldığı takdirde en fazla nüfusa sahip birinci kaza Adana merkez kazası, ikinci kaza ise Tarsus Kazası idi. Adana merkez kazasının toplam erkek nüfusu 44.627 iken; Tarsus Kazası'nın

²⁶⁰ Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması", *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Yayınevi, Ankara, 2007, ss. 259-285; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 164.

²⁶¹ Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Yayınevi, Ankara, 2007, s. 300.

toplam erkek nüfusu 31.581 idi. Adana'dan biri Ermeni, ikisi Müslüman toplam üç aza seçilmiştir. Tarsus'tan giden şikayetlere Dahiliye Nezâreti'nden gelen cevapta, aza seçiminde kaza nüfusunun değil, vilayet nüfusunun göz önüne alınarak bir belirleme yapılması gerektiği ve bu nedenle kanuna aykırı herhangi bir durumun olmadığı belirtilmiştir.²⁶²

19. yüzyılda telgraf, posta, deniz ulaşımı ve demiryolları ile Osmanlı merkezi kontrol sisteminin daha da güçlenmesiyle birlikte, idari yapısı da değişime uğramaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında sık sık izlenen Vilayet düzenlemelerinin altında yatan nedenlerden biri de bu gelişen ulaşım ağı ve dış ticaret kaynakları dolayısıyla, üretim ve kontrol merkezlerinin sürekli değişmesiydi. Bu nedenle, Vilayet sınırları da sürekli değişmekte, merkez kaymalar baş göstermekteydi.²⁶³ Bu dönemde, Adana Vilayeti'nde Tarsus ve Mersin arasında yaşanan merkez kaymalar bu duruma en güzel örneklerden biridir.

II.2. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Yönetmelik Açısından Tarsus Kazası

Tarsus, doğu ve batı olmak üzere iki kola ayrılan mahalleler üzerine kent teşkilatını oturtmuştur. Bu şekilde bir ayırım yapılması kent yerleşiminin doğu-batı yönlü geliştiğinin de bir göstergesidir. Kent yerleşkesindeki bu ayırımı iki önemli çekim merkezi etkin olmuştu. Doğu koldaki çekim merkezi Cami'-i 'Atik, batı koldaki çekim merkezi ise Cami'ü'n-nur'dur.²⁶⁴ Dini bir mekan etrafında örgütlenme eğilimi, tipik Osmanlı kentlerinde görülen bir özellikti. 1869/70'de Tarsus kent yerleşimi 14 mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler; Kızılmurad, Müftü, Sofular, Cami'ü'n-nur,

²⁶² BOA., Daâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliyye ve Vilâyât Müdürlüğü Evrâkı (DH.UMVM.), 61/35, Hicrî 11 Muharrem 1333; DH.UMVM., 61/22, Hicrî 10 Receb 1332.

²⁶³ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 28.

²⁶⁴ Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 2001, s. 64.

Câmi'-i Cedid, Çataklı, Debbağhane, Sakızlı, Zorbaz Harkı, Tekye, Şamlı, 'Ömerli, Küçük Minare ve Câmi'-i 'Âtik'tir.²⁶⁵ 1870/71'de mahalle sayısı 17'ye yükselmiştir. Yeni kurulmuş bu mahallelerin isimleri belirtilmemiştir.²⁶⁶ 1872/73 Adana Vilayet Salnamesi'nde doğu ve batı olarak ikiye ayrılan kent yerleşiminde 24 mahalle olduğu belirtilmektedir. Ancak mahalle isimleri daha önce olduğu gibi belirtilmemiştir.²⁶⁷ 1877/78'den 1891'e kadar olan salnamelerde ise Tarsus'un mahalle sayısı doğu ve batı kolda olmak üzere 21 olarak kaydedilmiştir. Doğu koldaki mahalleler Câmi'-i 'Âtik, Tekye, Debbağhane, Musalla, Çıplak, Zorbaz, Şamlı, Sakızlı, Çataklı, Şahin ve İskiliç; batı koldaki mahalleler ise Müftü, Sofiler, Yeni Mahalle, Câmi'ü'n-nûr, Kızıl Murad, Hıristiyan, Küçük Minare, Eski Ömerli, Yeni Ömerli ve İnce Hark mahalleleridir.²⁶⁸

Bu süreçte mahalle sayılarındaki artış olması kentin nüfusunun arttığını ve sınırların genişlediğini de göstermektedir. 1896'da Afgan Mahallesi, nüfus idaresine yeni bir mahalle olarak kaydedilmiştir. Ancak, bu mahallenin mühr-ü resmi bulunmadığından mahalle vasfını tam olarak yerine getirememekteydi. Tarsus'ta yaşayan Afganilerin tamamı bu mahallede yaşamaktaydı. Afganilerin nüfusu 74 hanede 110'u erkek, 90'ı kadın olmak üzere 200 kişiydi. Afganlar 200 kişilik nüfusla bir mahalle teşkil etmelerinden dolayı, mühr-i resmi gönderilmesi konusunda Adana Vilayeti'nden talepte bulunmuşlardır.²⁶⁹

²⁶⁵ Bu defterde mahalle sayısı 15 olarak belirtilmiştir. Ancak belirtilen mahalle isimlerine bakıldığında sayının 14 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca İnce hark, Musalla, Şahin ve İskiliç yerleşimlerinin köy olarak kaydedildiği, daha sonraki yıllara ait salnamelerde ise buraların mahalle olarak tanımlandığı görülmektedir. HVS., 1286, ss. 109-110.

²⁶⁶ AVS., 1287.

²⁶⁷ AVS., 1289.

²⁶⁸ İsimler, mahallelerin kurulma amacını, içinde yaşayan insanların mesleklerini, hangi dine mensup olduklarını ifade edebildiği gibi, mahalleyi kuran kişinin veya bir ibadethanenin ismini de yansıtabilmektedir. Mahalle isimlerinin tespit edilmesi konusunda en derli toplu bilgiye vilayet salnamelerinde rastlanılmaktadır. Tarsus Şer'îye Sicilleri ve arşiv kaynaklarından bu konuda net bilgilere ulaşılamamıştır. Adana Vilayet Salnamesi (AVS.), 1294, 1305, 1308, 1309.

²⁶⁹ BOA., DH.MKT., 330/45, Hicri 26 Receb 1312.

Yeni bir mahalle kurma girişimine 1913'te rastlanılmıştır. Hoca İsaf'ın uhdesinde bulunan 22 dönüm 360 zira' tarla ile 40 dönüm bir evlek ölçüsündeki bir bahçenin mahalle şeklinde yapılandırılmasına izin verilmiştir. Yeni kurulan bu mahalleye kurucusundan dolayı İsafiye adı verilmiş ve yıllık 26 kuruş 10 para bedel-i öşre bağlanmıştır.²⁷⁰

Bu süreçte kaza idaresine bağlı 7 nahije bulunmaktaydı. Bu nahiyeler Namrun, Ulaş, Gülek, Tekeli, Kusun, Kuştemur ve kaza merkezini ifade eden *Cânib-i Şehr*'dir. Bunlardan Namrun ve Gülek Nahiyeleri merkez tarafından atanmış müdürlerce idare edilmekteydi. Tarsus merkezi ise iki müdür ile idare edilmekteydi. Batı ve doğu kol olarak örgütlenmiş olan merkez yerleşimi ortalama 2280 haneyi kapsıyordu. Kent merkezi, Kusun ve Kuştemur nahiyeleri 79 köy ve 2839 haneden ibaretti. Tarsus'a bağlı olup iki müdür vasıtasıyla idare olunan Namrun, Ulaş, Gülek ve Tekeli nahiyeleri ise 82 köyü kapsamaktaydı. 1911'de hane sayısı 2853'e, merkez ve Kusun ile Kuştemur nahiyelerindeki köy sayısı 83'e, hane sayısı ise 3500'e yükselmiştir.²⁷¹

Hicri 1286-Miladi 1869/70 tarihli Halep Vilayeti Salnamesi'nde Tarsus'a bağlı 6 nahije gösterilmektedir. Bazı salnamelerde yerleşimlerin nahiyelere bağlı köy isimleri verilmemektedir. Bu anlamda 1286 Halep Vilayeti Salnamesi köy isimlerini vermesi açısından önemlidir. Bunlar, *Cânib-i Şehr*, Kuştimur, Kusun, Ulaş, Namrun ve Tekeli'dir. Burada Gülek Nahiyesi, Tarsus Kazası mülhakatından gösterilmemiştir. Kaza yöneticilerinin belirtildiği bölümde Tekeli ve Gülek Nahiyesi müdürü Rüstem Ağa; Ulaş ve Namrun Nahiyeleri müdürü Burhan Efendi olarak kaydedilmiştir. Ancak her nahiyenin dahilinde yer alan köyler ayrı ayrı gösterilirken, yine Gülek Nahiyesi'ne ve köyelerine yer

²⁷⁰ BOA., DH.İD., 160-2/8, Hicrî 01 Cemâziye'l-evvel 1331.

²⁷¹ Adana Vilayet Salnamesi, 1287, 1289, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

verilmemiş olması dikkat çekicidir.²⁷² Bu durum, Gülek ile Tekeli Nahiyesi'nin tek bir müdürle idare edildiğinden dolayı ayrıca gösterilmesine gerek duyulmamasından kaynaklanmış olabilir. Ancak Ulaş ve Namrun'un da tek tek müdürle idare ediliyor olması ve bu iki nahiyenin köylerinin ayrı ayrı gösterilmesi bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır.

Tablo 1- Tarsus Kazası Nahiyeleri ve Bu Nahiyelere Bağlı Köyler (1869/70)

CANİB-İ ŞEHİR	KUŞTİMUR	KUSUN	ULAŞ	NAMRUN	TEKELİ
İnce Hark	Helke	Hüseyin Beyli	Birhan	Çavalgı	Sakız Çukuru
Hamullu	Çaputçu	Yunus Oğlu	Kara Hacı	Şeyhli	Koçmarlı
Adanalıoğlu	Süleyman Beyli	Kürt Musa	Sarı Köy	Bağ	Çavuşlu
Kazganlı	Dervişler	Dibekli	Kelmin	Çukur	Bucak
Zebil	Mürsel	Camili	Halisli	Kurt Çukuru	Kuşcular
İskilic	Batras	Meliki	Canan	Tekfur	Emirlü
Sucular	Zeamet	Hamam Kurbu	Esenlü	Panzin Çukuru	Fenk
Dedeli	Çeldidem	Kazıkbaş	Bağçeli	Kenzin	Kara Küçük
Musalla	Kara Çerçili	Nernek	Evcili	Gülek	Fütur
Şahin	Sıras	Ayva Tadı	Çabar	Sarıkavak	Hacı Hamzalı
Kalburcu	Han Ağa	Zazalı	Çandır	Bürücek	Muhat
Çingan	Ağzı Delik	Tekeliviran	Tırtar	Kara Tekeli	Oluk Kapağı
Köle Musalı	Frengülüs	Kamber Höyüğü	Poğ	Karistan	Boğazkinir
Dana İbrahimli	Tizinik	Tekfur	Tepeköy	Emirlü	Tahtacı
Deli Minnet	Ali Fakı	Yenice	Çin Köyü	Manaz	Küçük
Çıban Dere	Balıca	Baltalı	Karadiken	Darı Pınarı	
Camuşçu	Kara Fakı	Araklı	Kurdum	Yalamak	
Çatalkili	Kargılı	Gavadanlı	Keşlik	Bağçata	
Abdal Kuyusu	Yalnız Dam		Avratlu	Güristan	
Hasan Ağa	Karsavuran		Musalı	Tahtacılar	
Ali Ağa	Yüksek		Nefs-i Ulaş		
Arablar	Koca Köy		Değirmendere		
Kulak	Hacı Bozan		Turamış		
Menteş	Mehmed Ağa		Pir Ömer		
Ali Efendi Oğlu	Nimed Oğlu		Taşcılı		
	Simet Hacı		Sarı Veli		
	Yaramış				
	Çevilli				
	Çatalca				
	Cebrili				
	Kel Ahmed				
	Hacılar				

²⁷² Halep Vilayeti Salnamesi, 1286, s. 74, ss. 208-210.

	Zabir				
Toplam köy	25	Toplam 33 köy	Toplam 18 köy	Toplam 26 köy	Toplam 20 köy
					Toplam 15 köy

Kaynak: Halep Vilayeti Salnamesi, 1286.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi 1869/70 yılında Tarsus Kazası'nda toplam 137 köy bulunmaktaydı. Canib-i Şehir'de 25, Kuştimur'da 33, Kusun'da 18, Ulaş'ta 26, Namrun'da 20 ve Tekeli'de 15 köy bulunmaktaydı. Nahiyeler arasında en fazla köye Kuştimur, en az köye de Tekeli Nahiyesi sahiptir.

19. yüzyılın ikinci yarısında vilayet düzenlemelerinin de etkisiyle idari yapılar sürekli değişmekteydi. Ülke genelinde yapılan idari düzenlemeler, taşra teşkilatlarında da sık sık değişiklikler yapılmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, incelenen süreçte yapılan değişiklikleri tespit etmek ve izlemek bir hayli zor olmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısına 7 nahiyeye ile giren Tarsus Kazası, 20. yüzyılın başlarında ikili bir yapıdan oluşan Tekeli-Gülek ve Namrun-Ulaş Nahiyeleri ve kaza merkezinden oluşan bir idari yapılanmayla girmiştir.

Tablo 2- 1905 Yılında Tarsus Kaza Merkezine (Nefs-i Tarsus) Bağlı Köyler

1905 Yılı Nefs-i Tarsus Köyler			
Sayköy	Yüksek Ören	Zaherli	Sapandere
Dedeler	Adanahioğlu	Şahin	Reşadiye
Ali Efendioğlu	Akçakocalı	Kalburcu	Mahmud Ağa
Abdal Kuyusu	İbrişim	Bağlarbaşı	Hacı Bozan
Çatal Köylü	Sucular	Köle Musalı	Nemeroğlu
Hasan Ağa	Kulak	Nacarlı	Ballica
Ali Ağa	Şükranıye	Avcı	Ali Fakı
Arablar	Pirinçe(Perinçe)	Sarıbrahimli	Zebir
Menteş	İskiliç	Çudan	Kara Fakı
Deli Minnet	Ebu El-hadi	Hamurlu	Halid Ağa
Koca Köy	Yüksek	Kargılı	Yalnız Tam
İncirli kuyu			

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus Müdüriyeti (DH.SN.M.), 6/87, Hicrî 1323/1324.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi 1905 yılında Tarsus kaza merkezine bağlı toplam 45 köy bulunmaktaydı. Buna karşın tüm kaza sınırları içinde bulunan köy sayısı 161'di.

Tablo 3- 1905 Yılında Tarsus Kazası Mülhâkâtında Bulunan Köyler

Tarsus Kazası Mülhâkâtında Bulunan Köyler			
Çıldırım	Batras	Seyit Hacı	Küçük Kara Çerçili
Karsaviran	Çaputçu nam-ı diğer Anuriye	Salman Beğli	Dervişler
Kefirli	Mürsel Oğlu	Çevilli	Mümseraş
Frengülüs	Tiznik (Temiznik)	Yaramış	Çatalca
Baharlı	Ağzı Delik	Hallac ma'a Koca Bucak	Kel Ahmed
Kürt Musa	Yunus Oğlu	Tekeli Viran	Mülkî
Tekfur	Kabız Höyüğü	Hamam-ı Karib	Yenice
Baltalı	Artıklı	Avadan	Hüseyin Beğli
Nail-i Hürriyet	Ternek	Camili Manda	Hacı Halil Tamı
Çayan Köy	Sarı Veli	Po'	Karacadağ
Cibilli	Musalı	Örenli	Keşlik
Kilmas	Avcılar	Tatar	Değirmendere
Çapar	Yılan Köy	Taşcılı	Parmak Kurdu
Karadikit	Tepeköy	Çiriş Tepe	Kerimler
Taş Kuyu	Çandır	Bahçeli ma' Tahtacı	Torak
Pir Ömerli	Köse Balcı	Kara Dirlik	Koca Ulaş
Çakırlı	İhsaniye	Hebilli	Saidiye
Muhaf	Hacı Hamzalı	Sıra köy	Küçük
Tomurlu	Çiftlik	Ali Beğli	Yanık Tam
Kara Kütük	Kır Gediği	Şeyhli (Şihli)	Panzin Çukuru
Tekfur Kozu	Boğaz Kinir	Karalar	Oluk Kuyağı
Kenzin	Ayan	Kurum	Yamaç Karyesi
Yanık Kışla	Koçmarlı	Çavuşlu	Çokak
Yeni Köy	Bucak	Emirler Şamlar	Eminlik
Kuşçular	Gömmece	Fenk	Ammisili
Çukurbağ	Kozoluk	Çukurbağ Tahtacısı	Namrun Kale Karyesi
Yalamık	Menaz	Topaklı	Fakiler
Sarı Kovan	Darı Pınarı	Körşan	Bahçe Bağı
Emirler	Karistan	Sebil	Hristiyan

Kaynak: BOA., DH.SN.M., 6/87, Hicrî 1323/1324.

1905 yılına ait bir nüfus kayıt defterinden çıkarılan bu idari sınırlar ve köy isimleri, dönemin Tarsus Kazası'nın demografik yapısını olduğu kadar, sınırlarını göstermesi açısından da önemlidir. Bu kayıtlarda, Tarsus Kazası sınırları dahilinde

yukarıdaki tabloda adı geçen toplam 161 köy olduğu tespit edilmiştir.²⁷³ 1870/71’de 133 olan köy sayısı, 1872/73’te idari sınırlardaki değişikliklerden dolayı 130’a inmiştir.²⁷⁴ 1870’ten 1905’e kadar Tarsus Kazası idari yapısına 28 köy daha eklenmiştir. Bu süreçte idari sınırlarda sık sık değişimler dikkat çekmektedir. Nüfus artışı, vilayet düzenlemeleri, çevreselleşme sonucu üretim ve kontrol merkezlerindeki kaymalar bölgenin idari sınırlarının sürekli değişmesine neden olmuştur.

II.3. 1860 Sonrası Tarsus Yönetim Yapısındaki Düzenlemeler

Tarsus, yönetim yapısındaki düzenlemelerin temelinde çok çeşitli nedenler yattığı tespit edilmiştir. Çoğu zaman bu değişkenliğe, ülke genelinde yapılan idari düzenlemeler neden olmakla birlikte, zaman zaman da bölgenin kendi içinde bir düzenlemeye gitme ihtiyacından kaynaklanmıştır. 1860’larda Tarsus, idari açıdan Adana Vilayeti’ne bağlı bir sancak yapılanmasına sahipti. 1862 yılında, Tarsus Sancağı’na bağlı biri aşiret olmak üzere, toplam 7 kaza mevcuttu. Bu kazalar yerli halktan seçilen müdürlerce maaş alınmadan idare ediliyordu. Müdürlerin maaş almamaları, halktan fazla vergi almalarına sebep olduğundan, bu kazalar mevki’lerine göre birleştirilerek dört müdürlük şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Yeni oluşturulacak olan bu dört kazanın “hariçten” atanacak müdürlerle idare edilmesine karar verilmiştir. Bu dönemde, Tarsus’un geliri Adana Sancağı’ndan fazla olduğu halde idarede sadece bir tahrirat kâtibi mevcut iken, bağımsız bir mal kâtibinin olmaması dikkat çekmektedir. Bu durumda halk vermiş oldukları yıllık vergiden hariç, yerli müdürlere her yıl toplam 41.000 kuruş akçe vermekteydi. Bu maddi külfetin altında ezilen halkın yükünü hafiflemek ve bu soruna bir çözüm bulmak amacıyla merkezi hükümet bu 7 kazayı birleştirerek sayısını dörde indirip,

²⁷³ BOA., Dâhiliye Nezâreti Sicil-i Nüfûs Müdiriyeti (DH.SN.M.), 6/87, Hicrî 1323/1324.

²⁷⁴ AVS., 1287, 1289.

buralara dışarıdan maaşlı müdür ve mal kâtibî atamayı uygun görmüştür. Atanacak olan yeni kaza müdürlerinden birine 500 diğerlerine 550'şer kuruş maaş bağlayarak ahalinin yıllık ödemesi gereken vergilerde indirim uygulanması sağlanmıştır.²⁷⁵

19. yüzyılın ikinci yarısında kaza olarak yapılandırılan Tarsus'ta ülkenin genelinde gözlenen idari değişikliklerin yansıması yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Yüzyılın başından itibaren, Osmanlı Devleti'nde yaşanan sosyo-ekonomik dönüşümler, her alanda olduğu gibi taşra kentlerinin, özellikle kıyıya yakın ve toplumsal çeşitlilik arz edenlerde etkisini göstermiştir. Tarsus, Adana Vilayeti'nin en kalabalık ve en çok gelir getiren idari birimlerinden biri olmuştur. Ayrıca Tarsus, etnik ve kültürel açıdan çeşitlilik taşıyan bir toplumsal nüfusu da bünyesinde barındırmaktaydı. Bu açıdan, yüzyılın en önemli gelişmelerinden biri olan reformların getirmiş olduğu değişimleri, burada yakından izlemek mümkün olmaktadır. Kentin, aynı süreçte birtakım doğal etkenler nedeniyle kara kent halini alması Mersin'in hinterlandı olmasına zemin hazırlamıştır. Bu konumu, Mersin'i küçük bir kıyı köyden, giderek önem kazanan ve ticari bağlantıları kuvvetli bir Akdeniz liman kenti haline getirmiştir. Böylece, Mersin İskelesi'nin önemini keşfeden Avrupalı tüccarlar burayı kendilerine ticaret merkezi ilan ederek, bölgedeki nüfuzlarını artırabilmek için konsolosluklar kurmuşlardır.²⁷⁶ Bu kişiler, zamanla tasarruflarında bulunan arâzi civarında yerleşik olan halkın elindeki arâzilerini satmaya zorlayarak satın almışlar ve günden güne tarım alanında da gelişme göstermişlerdir. Yerel idareyle kurdukları iletişimle, Mersin'in ikinci sınıf kaymakamlıktan mutasarrıflığa dönüştürülerek, Tarsus'un buraya bağlanmasını ve hazinesinin arttırılması gerektiği

²⁷⁵ BOA., Meclis-i Vâlâ (MVL.), 616/50, Hicrî 14 Rebî'ü'l-evvel 1278.

²⁷⁶ Bu dönemde Mersin'de Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya, Yunan, Avusturya, Amerika, Hollanda Devletlerinin konsolos ve vekilleri bulunmaktaydı. İbrahim Bozkurt, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mersin Tarihi (1847-1928)*, Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Mersin, 2012, s. 135.

talebini merkeze bildirmişlerdir.²⁷⁷ Kentin gelişmesinde bu derece etken olan yerleşik yabancı unsur, bu konudaki yoğun çabalarıyla başarıya ulaşmıştır. Mersin, konumundan dolayı idari olarak sancak seviyesine yükseltilmiş ve bütçe derecesi 103.486 kuruşa çıkartılmıştır. Mutasarrıf olarak da Burdur Mutasarrıfı Mustafa Neşet Paşa atanmıştır.²⁷⁸

Tarsus, Mersin'in hem coğrafi hem de ekonomik kaynakları açısından birkaç misli büyüklükte olmasına rağmen Mersin, hem kara, hem de deniz ticaret yollarının güzergâhında bulunması dolayısıyla mevki açısından giderek önem kazanmıştır. Liva haline dönüştürülen Mersin, Tarsus'u da kaza olarak bünyesine almıştır. Bu durumdan dolayı, zamanla Tarsus'ta mevcut her türlü emlak ve gelir getiren mekanların değerlerinde gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır. Bu gerilemeden rahatsızlık duyan ulema, eşraf ve halk tarafından ilk tepkiler, 1900'lerin ilk yıllarında dile getirilmeye başlanmıştır. Tarsus'un değerindeki bu düşüşün, Mersin'i de etkileyeceğini dile getirmişlerdir. Şöyle ki, Tarsus ziraî, ticari ve sınaî alanlarda oldukça gelişmiş büyük bir kentti ve doğudan gelen ticaret yollarını Mersin'e bağlayan önemli bir stratejik konuma sahipti. Tarsus'un bu stratejik konumunu kaybetmesinin ilk etapta Mersin'in gelişmesini etkileyeceği düşünülerek, merkeze bildirilmiş ve merkezi hükümet bu konuda bir araştırma başlatmıştır. Ancak, Mersin'in bir liman kenti oluşu ve demiryolu hattının bulunması, kenti kara ve deniz yollarına sahip olan gelişmeye açık bir merkez olmasını gerektiriyordu. Denize kıyısı olması, Mersin'i Tarsus'tan bir adım öne çıkarmış ve bu ayırt edici özellik idari statüsünde de bir üstünlük getirmiştir.²⁷⁹

1910'da Adana Vilayeti dahilinde, Mersin Sancağı ve Tarsus Kazası'nda idari düzenlemeler hız kazanmıştır. Özellikle nahiye yönetimleri bazında değişiklikler baş

²⁷⁷ BOA., DH.MKT., 1666/85, Hicrî 19 Safer 1307.

²⁷⁸ BOA., DH.MKT., 1684/93, Hicrî 1 Cemâziye'l-evvel 1307.

²⁷⁹ BOA., DH.MKT., 2230/137, Hicrî 30. Rebî'ü'l-evvel 1317.

göstermiştir. İhtiyaçlar üzerine yeni nahiyeler kurulmuş, mevcut nahiyelerin sınırlarında ve merkezlerinde düzenlemeler yapılmıştır.²⁸⁰

Tablo 4- Adana Vilayeti'nin 1913-14 Yılı İdari Yapılanması

ADANA VİLAYETİ	
SANCAK	KAZA
Adana Sancağı	Ceyhan Kazası
	Karaisalı Kazası
Mersin Sancağı	Tarsus Kazası
Cebel-i Bereket Sancağı	Hassa Kazası
	Islahiye Kazası
	Bahçe Kazası
	Dört Yol Kazası
Kozan Sancağı	Feke Kazası
	Haçin Kazası
	Kars Kazası
Silifke Sancağı	Mut Kazası
	Gülner Kazası
	Anamur Kazası

Kaynak: BOA., Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye-i Memleket (DH.EUM.MEM.), 30/52, Hicrî 15 Cemâziye'l-âhir 1331.

Yukarıdaki tabloda gösterildiği üzere 1913-14'te Adana Vilayeti; Adana, Mersin, Cebel-i Bereket, Kozan ve Silifke'den oluşan 5 sancak ve 13 kazadan oluşan bir idari yapılanmaya sahipti. Ceyhan ve Karaisalı Kazaları Adana Sancağı'na; Tarsus Kazası Mersin Sancağına; Hassa, Islahiye, Dört Yol ve Bahçe Kazaları Cebel-i Lübnan Sancağı'na; Feke, Haçin ve Kars Kazaları Kozan Sancağı'na; Mut, Gülner ve Anamur Kazaları da Silifke Sancağı'na bağlıydı. Tarsus Kazası 20.762 nüfus ile Adana Vilayeti'nin 46.996'lık toplam nüfusunun hemen hemen yarısına sahipti ve vilayetin en büyük kazalarından biriydi.²⁸¹ 1919'da ise Tarsus Kazası, Mersin Sancağı'nın idari yapısından ayrılarak doğrudan Adana Vilayeti'ne bağlanmıştır.²⁸²

²⁸⁰ BOA., Dâhiliye İdâre-i Umûmiyye (DH.İ.U.M.), E-7/37, E-2/21, E-1/37.

²⁸¹ BOA., Dâhiliye Nezâret-i Emniyet-i Umûmiyye-i Memleket (DH.EUM.MEM.), 30/52, Hicrî 15 Cemâziyelahir 1331.

²⁸² BOA., DH.İ.U.M., 10-2/2-44, Hicrî 24 Şa'bân 1337; DH.İ.U.M., E-113/37, Hicrî 24 Şa'bân 1337.

Tablo 5- 1913 Yılı Tarsus Kazası'nın Köy ve Nahiye Sayıları

Tarsus Kazası	Nahiyeler (adet)	Köyler (adet)
Nefs-i Tarsus	-	98
Namrun ve Ulaş	1	42
Gülek ve Tekeli	1	36
Toplam	2	176

Kaynak: BOA., Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiyye (DH.İ-UM.), E-1/37, Hicrî 27 Zi'l-hicce 1331.

Nefs-i Tarsus'a bağlı 98 köy, Namrun ve Ulaş'ta 42 köy, Gülek ve Tekeli'de ise 36 köy bulunmaktaydı. 1913 yılına ait bu belgede Tarsus Kazası'nın toplam 180 köy ve ikili olarak birleştirilmiş 2 nahiyeden oluşan bir yapılanmaya sahip olduğu belirtilmektedir. Ancak, belgede yer alan tablodaki sayısal verilerin toplanması sonucu köy sayısının 176 çıktığı görülmektedir. Bu sonuç hesaplamada ya da kayıttaki bir hatanın olduğunu ortaya koymaktadır.²⁸³

Merkeze bağlı köy yerleşimleri ovada olup, nahiyeler kazanın kuzeyinde ve Toros Dağları'nın güney tarafındaki arâzide yer almaktaydı. Doğuda Gülek ve Tekeli nahiyeleri Karaisalı Kazası'na; batıda Namrun ve Ulaş Nahiyeleri ise Mersin merkez kazasına komşudur. Gülek Nahiyesi kazanın en yüksek mevki'ini oluştururken, Namrun da yine bölgenin yüksek mevzi ve mntıklarına sahipti. Buna karşılık, Tekeli ve Ulaş Nahiyeleri, ova ile nahiyelerin yüksek yerleri arasındaki vadi ve yayla kısımlarını içermesinden dolayı yerleşime daha müsait mevkileri oluşturmaktaydı. Kazanın genelinde yerleşim yerleri yaylak-kışlak olmak üzere yaz ve kış aylarında başka yerlerde konumlanmıştır.²⁸⁴

²⁸³ BOA., DH.İ-UM., E-1/37, Hicrî 27 Zi'l-hicce 1331.

²⁸⁴ BOA., DH.İ-UM., E-1/37, Hicrî 27 Zi'l-hicce 1331.

Harita 1- Adana Ovası'nın Haritası

Kaynak: BOA., HRT.h., 1713, Hicri 29 Zi'l-kâ'de 1341.

Kaza idaresinde bulunan nahiyelerin ikili bir yapıya sahip olmaları, idarede birtakım aksaklıkları beraberinde getirmiştir. Köylerin bağlı oldukları merkezlere olan uzaklık ve konumları nedeniyle, bazı değişiklikler yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. İki nahiyeye bir merkez müdürlük tayin edilmiş olması rekabet ortamına yol açmıştır. Örneğin, Gülek ve Tekeli nahiyeleri bir müdürlük ile idare edilmekteydi ve merkez müdürlük Gülek sınırları içinde yer aldığı için iki nahiyeye arasında bir rekabet ortaya

çıkıştır. Bu durumda hükümet, bu iki nahiyeyi tekrar ayırıp, iki ayrı müdürlük tahsisine giderek hem bu rekabeti ortadan kaldırmayı hem de ahalinin hükümetle olan ilişkilerinde kolaylık sağlamayı amaçlamaktaydı. Bu sorunu çözmek amaçlı yapılan yeni düzenlemeye göre merkezler ve bazı köylerin bağlı buldukları nahiyeler değiştirilmiştir.²⁸⁵

Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi 1913 yılında Gülek Nahiyesi'nin 19, Tekeli Nahiyesi'nin ise 17 adet köyü mevcut idi.

Tablo 6- 1913 Yılında Gülek ve Tekeli Nahiyelerinin İdaresi Altındaki Köyler

Gülek Nahiyesi	Tekeli Nahiyesi
Şahinli karyesi	Muzur karyesi
Panzin çukuru	Yamaçlı
Tekfur kozu	Yanık Kışla
Oluk kuyağı	Muhat
Çukur bağ	Hacı Hamzalı
İn	Sıra köy
Kenzin	Köçek
Efrenk	Koçmarlı
Emirler	Çavuşlu
Eminlik	Çokak
Kuşcular	Topak Taş
Gömmece	Kızıl Çukur
Çokak	Çiftlik
Yeni köy	Ali Beğli
Kebir Gediği	Yanık Tam
Fenk	Kara Kütük
İsalı	Tosmurlu
Boğaz Kinir	
Koz Oluk	

Kaynak: BOA., DH.İ-UM., E-2/21, Hicrî 23 Muharrem 1332.

²⁸⁵ BOA., DH.İ-UM., E-1/37, Hicrî 27 Zi'l-hicce 1331.

Yapılan bu düzenlemelere göre Mersin, Tarsus ve Karaisalı nahiye ve köyleri arasında birtakım değiş-tokuşlar yapılmıştır. Öncelikle, Gülek ve Tekeli Nahiyeleri arasındaki merkez atamayla ilgili sorun, iki ayrı müdürlük ihdasıyla giderilmeye çalışılmıştır. Daha önce de 1912 yılında Gülek Nahiyesi'nde merkez ataması konusunda bir anlaşmazlık yaşanmıştı. Çamurlu mevki'sinin merkez olarak askeriye tarafından bir sakınca görülmemesine rağmen, Tarsus-Gülek-Ulukışla Caddesi üzerinde bulunan Yanık Kışla'nın merkez olması daha uygun bulunmuştu.²⁸⁶ Yapılan bu idari düzenlemelere göre Gülek Nahiyesinin merkezi kış mevsiminde kışlak yerleşimi için Tarsus-Kayseri yolu üzerindeki Çam Alanı, yaz mevsiminde yaylak yerleşimi için ise Gülek Pazarı adlı mevki' olarak atanmıştır. Tekeli Nahiyesinin merkezi ise Yanık Kışla ya da Ali Beğli köyleri olarak atanmıştır. Keşlik ve Kadelli Tahtacısı Gülek Nahiyesine devredilmiştir. Ayrıca Bayramlı, Aladınlı, Sulaklı, Çam Tepe, Kara Yayla, Adil Bey Çiftliği, Eski Tarsus, Gürül, Kokar Çeşme, Taş Obası, Kuşu Taş, Çıtır Evli ve Çarpıklar köyleri Kazayı ikiye bölerek bütünlüğü bozduğu ve Tarsus'a daha yakın olması gerekçesiyle, Kara İsalı'dan alınarak Tekeli Nahiyesine bağlanmıştır. Kuşcular, Eminlik, Emirler, Koz Oluk ve Bucak köyleri ise Kara İsalı'ya ilhak edilmiştir. Aynı zamanda, Bağdat Demiryolu hattının bir istasyon tesis etmiş olduğu Bozantı (Pozantı) mevkesine de bir müdürlük kurularak, Gülek nahiyesine 6-7 saat mesafede bulunan Şahinlik köyünün de buraya bağlanmasına karar verilmiştir.

Bu idari değişikliklerde, merkeze olan uzaklık en önemli unsurdur. Karaisalı ile Tarsus arasında kalan köylerin bu iki merkezden hangisine daha yakınsa, oraya bağlanması da bu nedenledir. İdari değişikliğe tabi tutulan köylerin, Tarsus ve Karaisalı'ya uzaklıkları aşığıdaki tabloda gösterilmektedir.

²⁸⁶ BOA., Dâhiliye Nezâreti İdâri Kısım Belgeleri (DH.İD.), 92/75, Hicrî 15 Cemâziye'l-âhir 1330.

Tablo 7- Yeniden Düzenlemeye Tabi Tutulan Bazı Köylerin Tarsus ve Karaisalı'ya Uzaklıkları

Köy İsimleri	Tarsus Kazası'na olan uzaklık (saat-dakika)	Karaisalı Kazası'na olan uzaklık (saat-dakika)
Emirler	9	5
Eminlik	9	5
Kuşçular	10	4
Çokak	6 saat 30 dakika	6
Kozoluk	7	6
Çavuşlu	6	6
Bucak	7	4 saat 30 dakika
Sancılı	7	4
Yeniköy	7	4

Kaynak: BOA., DH.İ.UM., E-15/26, Hicrî 20 Rebî'ü'l-evvel 1334.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Emirler, Eminlik Kuşçular, Çokak, Kozoluk, Bucak, Sancılı, Yeniköy'ün Tarsus'a olan uzaklıkları Karaisalı'dan daha fazladır. Çavuşlu köyü ise her iki kazaya aynı uzaklıkta bulunmaktadır.

Tablo 8- Mersin Sancağı'nda Yeni Kurulan Gözne ve Erçil'e Bağlı Köyler

ERÇİL	GÖZNE
Efrenk	Yeniköy
Suntras	Kerimler
Mihrican	Aladağ
Fındıkpınarı	Dalakderesi
Dingar	Keşlik
Kocayer	Kurum
Kuzucu	Kilmas
Bilan Tahtacısı	Çandar
Apsun	Çapar Avcılı
Akarca	Tartar
Uzun Keşli	Hebilli
Çukur Keşlik	
Kıran Keşlik	
Kara Hacılı	
Kalavur	

Kaynak: BOA., DH.İ-UM., E-7/37, Hicrî 15 Cemâziye'l-evvel sene 1333; DH.İ-UM., E-2/21, Hicrî 23 Muharrem 1332.

Ayrıca, Mersin Sancağı'nda ihtiyaç üzerine Gözne ve Erçil olarak iki adet nahiye idaresi oluşturulmuştur. Yukarıdaki tabloda belirtildiği üzere Erçil'e 15, Gözne'ye 11 adet köyün bağlanması uygun görülmüştür. Bu düzenleme Mersin'in sınırlarının giderek büyüdüğüne de işarettir.

1900'lerin başlarında Tarsus'a bağlı bazı köy isimlerinde de değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Örneğin; Kazıkbaş köyünün adı 1911'de Nail-i Hürriyet olarak değiştirilmiştir.²⁸⁷ Helke köyünün adı ise 1912'de Reşadiye olarak değiştirilmiştir.²⁸⁸ Aynı şekilde, Giritli göçmenlerin yaşadığı Hamidiyye mahallesinin Reşadiye olarak adlandırılması da 1913 yılında gerçekleşmiştir.²⁸⁹

II.3.1. Yönetim Mekanizması ve Mülkî Amirler

19. yüzyılın ikinci yarısında vilayet salnameleri taşra teşkilatının idari yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Tanzimat düzenlemeleriyle birlikte sancak idaresinin başına doğrudan hükümetçe atanan muhassıllar getirilmiştir.²⁹⁰ Ancak istenilen sonuç alınamayınca 1842'de muhassıllık kaldırıldı.²⁹¹ Muhassıllığın kaldırılmasından hemen sonra yerine kaza müdürlüğü kurumu getirilmiştir.²⁹² 1864 ve 1871 vilayet düzenlemeleriyle birlikte ise artık kaza idaresinin yönetim kademesinde mülkî amir olarak merkezden atanan kaymakamlar görev almaya başlamıştır.²⁹³

²⁸⁷ BOA., İ.DH., 1473/1327/22, Hicrî 26 Muharrem 1326; DH.MKT., 2752/82, Hicrî 7 Safer 1327.

²⁸⁸ BOA., İ.DH., 1479/1328.S/11, Hicrî 09 Safer 1328; Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiyye İdâresi (DH.MUİ.), 66-1/50, Hicrî 16 Safer 1328.

²⁸⁹ BOA., İ.DH., 1487/1329-1/19, Hicrî 28 Şevvâl 1329.

²⁹⁰ Muhassıllar doğrudan hükümetçe atanmakta ve kendilerine verilen bir talimat doğrultusunda görevlerini yerine getirmekteydi. Bu talimat için ayrıca bakınız: Reşad Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, ss. 237-266.

²⁹¹ Çadırcı, *a.g.e.*, 1997, ss. 208-211.

²⁹² Çadırcı, *a.g.e.*, 1997, s. 240.

²⁹³ Çadırcı, *a.g.e.*, 2007, s. 252.

Tablo 9- Osmanlı Yönetim Sisteminde Taşra Teşkilatında Mülkî Amirler

İdari Birim	Klasik Dönem	Postklasik Dönem			19. yüzyıl		
Eyalet	Beylerbeyi	Vali			Vali		
Sancak	Sancakbeyi	Mütesellim			Muhassıl	Kaymakam	Mutasarrıf
Kaza	Kadı	Mütesellim	Voyvoda	Kadı	Kaza Müdürü		Kaymakam
Nahiye ²⁹⁴	-	-			Nahiye Müdürü		
Köy	-	-			Muhtar		

Yönetim kademesinde kaymakama yardımcı diğer görevliler, naib, müftü, mal müdürü, tahrirat kâtibi, sandık emini ve tapu kâtibiydi. 1871 sonrası Adana Vilayet Salnameleri'nden izlenebildiği kadarıyla Tarsus Kazası'nın yönetim mekanizması ve mülkî amirleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Tanzimat Fermânından sonra köyler ve mahalleler idari birim olarak düzenleniyor. Yönetici olarak da muhtarlar atanmıştır. Muhtarlık uygulaması ayanlığın tasfiyesi sürecinde önemli bir misyon üstlenmiştir. Muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani olarak her bir sınıf (müslim-gayrimüslim) için ikişer adet muhtar, yerli halk arasından seçimle atanıyordu. Muhtarın en büyük yardımcısı ise imamlardı.²⁹⁵

²⁹⁴ 1866 Nevahi Nizamnamesi ile nahiyeler idari bir birim haline getiriliyor ve idari yöneticisi olarak da Nahiye Müdürleri atanıyor.

²⁹⁵ *Düstûr*, I. Tertip, I. Cilt, s. 618. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine", Belleten, cilt CXXXIV, sayı 135, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, ss. 409-420.

Tablo 10- Tarsus Kazası'nın Mülkî Amirleri (1870-1904)

Yıl	Kaymakam	Nâib	Müftü	Mal Müdürü	Tahrîrât Kâtibi	Sandık Emini	Tapu Kâtibi
1869/70	Osman Efendi	Abdül Fettah Efendi	Hilmi Efendi	Behram Efendi	-	-	-
1870/71	Rıza Efendi	Ahmet Tahir Efendi	Elhac Ahmet Hilmi Efendi	Durmuş Efendi ²⁹⁶	-	-	-
1872/73	Rıza Efendi	Abdurrahman Efendi	Elhac Ahmed Hilmi Efendi	Mehmed Efendi	İzzet Efendi	Hacı Bedros Efendi	-
1880/81	Ahmed Efendi	Hayri Efendi	Muhammed Efendi	-	İzzet Efendi	Yaver Efendi	Ahmed Vecihi Efendi
1888/89	Refet Bey	-	İsmail Hakkı Efendi	Durmuş Efendi	İzzet Efendi	Nuzret Efendi	-
1891/92	Yaver Bey	Mehmed İzzet Efendi	Mehmed Can Efendi	Fethi Bey	İbrahim Rahmi Efendi	Aleksan Efendi	-
1892/93	Yaver Bey	Mehmed Nazif Efendi	Mehmed Can Efendi	Mehmed Emin Efendi	Mesud Efendi	Setrak Efendi	-
1895/96	Mehmed Ziya Bey	Mehmed Şükrü Efendi	Mehmed Can Efendi	Hafız Hilmi Efendi	Mesud Efendi	Hüseyin efendi	-
1901/02	Salih Hulusi Efendi	Mustafa Kuzu Efendi	Mehmed Can Efendi	Receb Efendi	İbrahim Rahmi Efendi	Halil Şilfon Efendi	-
1902/03	Salih Hulusi Paşa	Mustafa Kuzu Efendi	Mehmed Can Efendi	Receb Efendi	İbrahim Rahmi Efendi	Halil Şilfon Efendi	-
1903/04	Salih Hulusi Paşa	Abduh Efendi	Mehmed Can Efendi	Lütfi Efendi	İbrahim Rahmi Efendi	İshak Efendi	-

Kaynak: Halep Vilayet Salnamesi (HVS.), 1286, Adana Vilayet Salnamesi (AVS.), 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

Kaymakam, naib, müftü, mal müdürü tahrirat katibi, sandık emini ve tapu katibinden oluşan yönetim kademelenmesinde 1870'lerden 1900'lü yıllara kimlerin görevlendirildiği yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Bazı yıllarda bu görevlerde kimlerin

²⁹⁶ 1871'de Durmuş Efendi azledilip yerine Salih Efendi atanmıştır. Ancak Salih Efendi'nin salname kaydında adı geçmemektedir. Durmuş Efendi'nin ise daha sonraki yıllarda tekrar göreve geldiği görülmektedir. BOA., MAD.d., 13221, s. 73.

bulunduğu tespit edilememiştir. Bu isimler aynı zamanda Tarsus'un önde gelen kişileri idi. Kaymakam, naib ve müftü dışındaki görevlere gayrimüslimlerinde atandığı dikkat çekmektedir.

Ayrıca salnamelerin dışında merkezle yürütülen yazışmalardan elde edilen bilgilere göre 1859'da Ahmet Paşa,²⁹⁷ 1866 öncesinde Seyyit İsmail Sabri Bey²⁹⁸, 1879'da Abdülatif Bey²⁹⁹, 1882'de Nuri Bey³⁰⁰ ve 1911'de ise Rauf Bey yerine Nedim Bey³⁰¹ Tarsus kaymakamlığı görevinde bulunmuşlardır. Ayrıca 1908 Tarsus Kazası mal müdürü Mehmed Hilmi Efendi, yardımcısı İlyas Efendi, sandık emini ise Mehmed Sıdkı Efendi idi.³⁰²

Tablo 11- Tarsus'a Bağlı Nahiyelerin Müdürleri (1869-1904)

Yıl	Tekeli-Gülek Nahiyesi Müdürleri	Namrun-Ulaş Nahiyesi Müdürleri
1869/70	Rüstem Ağa	Burhan Efendi
1870/71	Nazif Efendi	Hüsrev Efendi
1872/73	Salim Efendi	Nazif Efendi
1880/81	Muhammed Efendi	İzzeddin Efendi
1888/89	Muhammed Efendi	İzzeddin Efendi
1891/92	Ali Arslan Efendi	Hüseyin Hüsnü Efendi
1892/93	Ali Arslan Efendi	Hüseyin Hüsnü Efendi
1895/96	Ali Arslan Efendi	Hüseyin Hüsnü Efendi
1901/02	Hüseyin Fehmi Efendi	Ömer Tevfik Efendi
1902/03	Hüseyin Fehmi Efendi	Ömer Tevfik Efendi
1903/04	Mesut Efendi	Ömer Tevfik Efendi

Kaynak: HVS., 1286, AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

1860'lara kadar 7 nahiyeli bir kaza konumunda olan Tarsus, 1862'de idari yapılanmasında nahiyelerden kaynaklanan bazı aksaklıklar sebebi ile bir

²⁹⁷ BOA., Sadaret Mektûbî Kalemi De'âvî Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.DV.), 135/7-1, Hicrî 17 Cemâziye'l-âhir 1275; A.MKT.DV., 134/30, Hicrî 27 Cemâziye'l-evvel 1275.

²⁹⁸ BOA., MVL, 483/59, Hicrî 26 Cemâziye'l-evvel 1282.

²⁹⁹ BOA., DH.MKT., 1325/14, Hicrî 10 Zi'l-ka'de 1295.

³⁰⁰ BOA., Y.PRK.UM., 4/48, Hicrî 8 Cemâziye'l-evvel 1298.

³⁰¹ BOA., DH.MUİ., 19-1/32, Hicrî 21 Ramazân 1327.

³⁰² BOA., Şura-yı Devlet (ŞD.), 2134/17, Hicrî 15 Zi'l-ka'de 1324.

düzenlemeye tabi tutulmuştur. Yerli eşraftan seçilen müdürlerce yönetilen nahiyehalısinden gelen itirazlar ve şikayetler üzerine birbirine mevki olarak yakın olanlar birleştirilerek sayıları 4'e indirilmiştir. İkili olarak yapılandırılan dört nahiyeh, Tekeli ve Gülek ile Ulaş ve Namrun nahiyeleri hariçten atanan müdürlerce yönetilerek bundan sonraki idari yapılanma içerisinde yerini almıştır. Bu nahiyeh yapılanması uzun yıllar devam etmiştir.³⁰³

II.3.1.1. Yerel Nüfusun Yönetim Mekanizmasındaki Rolü

Yüzyılın ikinci yarısında reformlar çerçevesinde hız kazanan vilayet idari düzenlemeleri vilayet, liva, kaza, nahiyeh ve köylerde³⁰⁴ bulunması gereken idari görevlileri, görev ve sorumluluklarıyla birlikte ayrıntılı bir şekilde belirlemiştir. Tanzimat'tan sonra yürütölen idari reformların başarılı bir şekilde sonuçlanmasının tek yolu, mülkiye memurlarının görev ve sorumluluklarının ayrıntılı olarak tanımlanmasından geçmekteydi. Vilayet nizamnamelerinde vilayet ve sancakla birlikte kaza idareleri hakkında da görev ve tanımlamalarda bulunulmuştur. Bu dönemde, kaza yöneticisi konusunda da nizamnameler çerçevesinde düzenlemelere gidilmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermânlarının arkasından, taşra teşkilatındaki önemli düzenlemelerden biri olan 22 Eylül 1858 tarihli "*Vülat-ı 'izâm ve Mutasarrıfîn-i kirâm ile Kaymakamların ve Müdürlerin Vezâ'ifini Şâmil Ta'lîmât*" ile vilayet, sancak ve kazaların yönetimi ve yöneticileriyle ilgili ayrıntılı belirlemeler yapılmıştır.³⁰⁵ Ayrıca, bu talimatta bir bölümde kaza idaresi ele alınmış, kaza idarecisi olarak da müdürlerin atanmasına karar

³⁰³ BOA., MVL., 616/50, Hicrî 14 Rebî'ü'l-evvel 1278.

³⁰⁴ 1858'de yeniden bir düzenlemeye tabi tutulan mülkî taksimatta idare birlikleri arasında köyler de dahil edilmiştir. Böylece mülkî taksimat vilayet-liva-kaza-köy olarak sistematize edilmiştir. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VI, Türk Tarik Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 129.

³⁰⁵ Karal, *a.g.e.*, s. 133.

verilmiştir.³⁰⁶ Bu talimatname, Tanzimat'tan sonra getirilen düzenlemelerin taşrada başarılı olmaması ve kaza müdürlerinin kendi başlarına buyruk hareket ederek, suç işleme oranlarının yükselmesinin önüne geçmeyi de hedeflemektedir. 1871 İdâre-i Umûmiyye-i Vilayet Nizamnamesi ile kazalara yönetici olarak kaymakamların atanmasına karar verilerek kaza idaresinde önemli bir değişiklik yapılmıştır.³⁰⁷ Buna göre her kazada mülkiye, maliye ve zaptiye işlerine bakmak üzere devlet tarafından, bir kaymakam atanıp bağlı oldukları yetkili birim olarak da liva mutasarrıfı uygun görülmüştür. Kaymakamın görev tanımlaması ise kaza dahilinde maliye işleriyle yani devlet gelirlerinin tahsil edilerek merkez livaya gönderilmesi ve gerekli masrafların giderilmesi şeklinde belirlenmiştir. Kaymakam, aynı zamanda kaza idare meclisine de başkanlık etmektedir. Kaza meclisinde kaymakamla birlikte hakim, belde müftüsü, gayrimüslim cemaatlerin ruhanî reisleri, kaza kâtibi ve seçimle belirlenen müslim ve gayrimüslim üç kişi bu mecliste aza olarak bulunmaktaydı. Kaza idare meclisi, hukuk işleri dışında kazada mülkiye, maliye, zaptiye, tahsiliye, nafia, tapu ve ziraate dair işlere müdahale edebilme ve karar alabilme yetkisine sahipti.³⁰⁸

Tanzimat Fermânı'yla getirilen en büyük yeniliklerden biri olan can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanması amacıyla yapılan düzenlemelerin başında askerlik kurumu ile güvenlik güçlerinin birbirinden ayrılarak zaptiye teşkilatının kurulması olmuştur. Tanzimat'tan sonra kurulan zaptiye örgütü hem polis hem de jandarma görevini üstlenmişti. Teşkilat ve işleyiş açısından jandarmayı andırmakla birlikte, vali ve kaymakamların kontrolünde çalışmakta ve polis hizmeti de görmekteydiler.³⁰⁹ Kaza idaresinde, mülkiye ve maliye işlerinin yanında, zaptiye işleri de kaza yöneticisinin

³⁰⁶ Çadırcı, *Ülke Yönetimi*, s. 245.

³⁰⁷ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 252.

³⁰⁸ *Düstûr*, I. Tertib, I. Cilt, ss. 616-617.

³⁰⁹ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 319.

sorumluluğu altında bulunmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında, zaptiye alanında gerçekleştirilen düzenlemeler çerçevesinde vilayet ve mülhakatında güvenliği sağlamak amacıyla, emniyet teşkilatının örgütlendiği bilinmektedir. Örneğin, Adana Vilayeti dahilinde nüfusu 3500'ten fazla olan şehir ve kasabalara emniyet gücü olarak polis ve komiserler tayin edilmiştir. 1913-14'te Tarsus kaza merkezinin nüfusu, 20.762'ti. Buna göre emniyet görevlisi olarak biri komiser, beşi polis memuru olmak üzere toplam altı kişi atanmıştır.³¹⁰ Komiser olarak Musa Kazım Efendi, polis memuru olarak da Abdûh Efendi, Şükrü Efendi, İbrahim Efendi, Hayrettin Efendi ve Müştak Efendi'nin ataması yapılmıştır.³¹¹

19. yüzyılda ulaşım ve haberleşme alanındaki gelişmeler, çok sayıda çeşitli yayının oluşmasına zemin hazırlamaktaydı. Bu dönemde, özellikle siyasi içerik taşıyan yayınlar konusunda uygulanan sıkıyönetim, taşra kentlerine bu yayınların giriş çıkışlarını kontrol etmekle görevli memurların atanmasını gündeme getirmiştir. Zararlı içeriğe sahip yayınların ülkeye girişinin ve dağıtılmasının yasaklanması, postanelerde gelen postaları kontrol amaçlı görevlilerin bulunması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu işi me'ârif memurlarının yapmasının mümkün olmaması nedeniyle, Tarsus'a posta memurları atanmasına dair kayıtlar mevcuttur.³¹²

Islahat Fermânı'nın ilan edilmesinden sonra ülkeye yabancı devlet tebaası kişilerin giriş çıkışları, burada yaşamaları ve Osmanlı tebaası gayrimüslim vatandaşları himaye altına alarak devlet işlerine müdahale eğilimleri sıklaşmıştı. Bu durumun yoğun bir şekilde yaşandığı yerler, genellikle önemli ticari merkezler ve liman kentleri olmuştur. 1850'lerde yeni yeni varlığını hissettirmeye ve hinterlandını genişletmeye başlayan

³¹⁰ BOA., DH.EUM.MEM., 30/52, Hicrî 15 Cemâziye'l-evvel 1331.

³¹¹ BOA., DH.EUM.MEM., 95/21, Hicrî 17 Rebî'ü'l-âhir 1331.

³¹² BOA., DH.MKT., 191/24, Hicrî 26 Receb 1312.

Mersin İskelesi ve bünyesinde önemli bir yabancı nüfus barındıran Tarsus, bu durumun yaşandığı yerlere örnektir. Bu tür kentlerde konsolosluklar da bu etkiyi yansıtan önemli kurumlardı.³¹³ 1859'da Tarsus'ta gayrimüslimleri himayesi altına alan ve devlet işlerine sürekli müdahalelerde bulunan bir hayli tüccar ve tercümanlık hizmetlerinde olan yabancı devlet tebaasının bulunması hükümet tarafından sakıncalı bulunup bu durumun ıslahı için çalışmalar yapılması istenmiştir. Bu yabancıların çoğunun Kıbrıs, Trablus, Halep ve Beyrut gibi yerlerden gelen ticaret alanında önemli itibarları olan kişiler olduğu bildirilmiş ve dikkat edilmesi istenmiştir.³¹⁴

Osmanlı Devleti'nde memuriyete Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin ve çoğunlukla Ermenilerin atandığı görülmektedir. Örneğin, 1893'de tutulan bir defterde Müslüman ve gayrimüslimlerin atandıkları memuriyet, atanma yılı, maaşı, rütbesi, varsa nişanı ve kişinin ismine dair bilgiler yer almaktadır. Bu gayrimüslimlerin hepsinin Ermeni oluşu ve belgede "sadece Ermeniler hakkında bilginin dökümünün yapılmasına cüret olunur" şeklindeki ibare dikkat çekmektedir. Bu defterdeki kayıtlara göre, Tarsus Bidayet azalığına atanan Artin Efendi'ye 200 kuruş, Tarsus Belediye Sandık Emmini olarak atanan Herebet Efendi'ye 300 kuruş, Tarsus Belediye Kalfası olarak atanan İbrahim Ağa'ya 300 kuruş ve Tarsus Belediye Tabibi olan Ricyan Efendi'ye 600 kuruş maaş tahsis edilmiştir.³¹⁵

1862'de Tarsus'ta yapılan idari düzenlemelerin ana nedenlerinden biri de buraya bağlı 7 kaza müdürünün ahaliye iyi davranmadıkları ve fazla vergi alarak zalimce davranmalarından kaynaklanmıştı. Tarsus'un yerlilerinden seçilmiş olan bu müdürler

³¹³ 1855'te Mersin İskelesi ve Tarsus'a Mösyö Demostensi Latirino adlı kişi konsolos vekili olarak atanmıştır. BOA., İrade-i Hariciye (İ.HR.), 117/537, Hicrî Cemâziye'l-evvel 1271.

³¹⁴ BOA., Sadaret Mektûbî Kalemi, Umûm Vilayât Evrakı (A.MKT.UM.), 331/70, Hicrî 24 Rebî'ü'l-âhir 1275.

³¹⁵ BOA., Yıldız Perakende Evrâkı Dâhiliye (Y.PRK.DH.), 8/18, Hicrî 15 Rebî'ü'l-evvel 1312.

azledilerek yerlerine hariçten müdür atanması yoluna gidilmiştir. Ayrıca aynı düzenlemede atanan mal kâtibi, kazada malî işlerin kontrol altında tutularak yolsuzlukların önüne geçilmesini sağlayacaktı.³¹⁶ Bu durum, taşra kentlerinde mevcut denetlenmesi güç bir yolsuzluk durumunun varlığının da göstergesi idi. Benzeri örneklere birçok kentte ve çok daha önceki tarihlerde de rastlamak mümkün olabilmektedir. Örneğin, Antakya'nın sosyo-ekonomik yapısı üzerine yapılmış araştırmalarda da yerel yöneticilerin, merkezden atanmış yöneticilerle iyi ilişkiler kuramadıkları, bununla birlikte bazı usulsüzlüklere başvurdukları tespit edilmiştir. Hatta Antakya'da şeyhlerin ve ağaların köylerde eşkiyâliğe varan uygulamaları halkı oldukça zor durumda bırakmıştır.³¹⁷

Yapılan idari düzenlemelerle birlikte idari görevlilerin değişimlerine de sık rastlanmaktadır. Özellikle üst düzey idari memurların uzun süreler aynı görevde kalmamalarına özen gösterilmekteydi. 1909 yılında Tarsus eski kaymakamı Rauf Bey İçel mutasarrıflığına, Nedim Bey ise Tarsus kaymakamlığına atanmıştı.³¹⁸ Görüldüğü üzere görev değişikliklerinde ve atamalarda birbirine yakın bölgelerde yönetici becayişleri yaşanmaktaydı. Taşralardaki yöneticileri denetlemek amacıyla, Osmanlı topraklarındaki tüm kazalarda, asil ve vekil müdür makamında bulunanların tamamının isim, şöhret ve memuriyete atanma tarihlerini içeren, defterlerin sancak sancak kaydedilmesine karar verilmiştir. Ayrıca, atanan kişilerin asalet ve vekalet suretleriyle bunlardan başka iki sene evvel, yer ve görevleri değiştirilenlerin dahi usul gereği defterlerinin düzenlenerek merkeze gönderilmesi ve mahallî kontrollerinin

³¹⁶ BOA., Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL.), 135/92, Hicrî 16 Cemâziye'l-âhir 1278.

³¹⁷ Doğan Gün, *XVIII. Yüzyılda Antakya'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)*, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2012, ss. 51-60.

³¹⁸ BOA., DH.MUİ., 19-1/32, Hicrî 21 Şa'bân 1327.

geciktirilmeyerek, Adana Vilayeti'ne bildirilmesi istenmiştir.³¹⁹ Böylece kazalarda müdürlük makamında bulunan her müdürün, çalışma süreleri ve konumları merkez tarafından da kontrol edilebilecek ve olası bir uygunsuzlukta müdahale gecikmemiş olacaktı. Bu örnekte de diğer örneklerde olduğu gibi, devletin taşra teşkilatında yürütmeye çalıştığı merkezi yönetim politikası açıkça görülmektedir.

Taşra kentlerinde yönetici seçimlerinin, Vilayet Nizamnamesinde belirtilen kurallara uygun yapılması öngörülmekteydi. Ancak, incelenen birçok kayıta bu tür seçimlerde uygunsuzluk yapıldığı görülmektedir. 1880'lerde Tarsus'ta yapılan seçimlerde de kurallara uyulmadığı, 20 yaşında kişilerin bile Vilayet Nizamnamesi'nin 67. maddesinde belirtilen usul ve kaidelere aykırı olmasına rağmen, seçilebildiğini belirtir bir şikayet hükümete sunulmuştur.³²⁰ Buna göre, Vilayet Nizamnamesinde yer alan 67. maddede belirtildiği üzere kaza yöneticilerinin yıllık 150 kuruş vergi veren teba-yı devlet-i aliyyeden 30 yaşını doldurmuş okur-yazar kişilerden seçilmesi uygun görülmekteydi.

Kazada olan usûl-ı intihâbına

iki senede bir kere Kazada kâ'im-makâm ve hâkim ve müftü ve ahâli-i gayr-i müslimenin her sınıfının re'is-i ruhânîleri ve kaza ahâlisinden olsun bir cem'iyet-i tefrîk yapıp işbu cem'iyette gerek re'is-i kaza ahâlisinden olsun ve gerek kurâda mütemekkin bulunsun senevî lâ-ekall yüzelli gurus vergi veren teb'a-i devlet-i 'aliyyeden ve otuz yaşında mütecâviz kimesnelerden olmak ve mümkün mertebe okur yazar olanlar tercih kılınmak üzere evvela a'zâlık için intihâb olunacak kesân 'adedinin üç misline müsâvî olarak nısfî müslim ve nısfî gayrimüslim-i mütenevvi' ise onların sınıfları beyninde taksîm kılınmak üzere ilk senede ve sâniyen meclis-i de'âvî için intihâb olunacak kesân 'adedinin üç misline müsâvî olarak nısfî müslim ve nısfî gayrimüslim-i mütenevvi' ise onların sınıfları beyninde taksîm kılınmak üzere ilk senede dokuz ve sonralarında beşer kimesne tefrîk olunacaktır.³²¹

³¹⁹ BOA., MVL., 322/42, Hicrî 8 Receb 1274.

³²⁰ BOA., Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO.), 526/42, Milâdî 15. Temmuz 1882.

³²¹ *Düstûr*, I. Tertip, 1. Cilt, s. 620.

Kazada yönetim genellikle, bölgenin nüfuzlu aile beylerinden seçiliyordu. Örneğin, Tarsus'un önde gelen ailelerinden olan MısrîzâdeAli Efendi uzun süreler Kaza İdare Meclisi azalığı görevinde bulunmuştur.³²² MısrîzâdeAli Efendi, 1881 ve 1889 yıllarında sürekli olarak Kaza İdare Meclisi seçilmiş azaları arasında yer almıştır. Aynı aileden Mustafa Efendi'nin, 1896 yılında mütamayiz (ayrıcalıklı) olduğu belirtilmiştir. Mısrîzâde Mustafa Zeki Paşa da 1904 yılı Kaza İdare Meclisi'nde aza olarak görev yapmıştır.³²³ Aynı şekilde, uzun bir süre belde müftülüğünü yürüten Müftüzâde ailesi üyeleri bölgenin nüfuz sâhibi yöneticilerindendi. Öyle ki, belgelerde sıklıkla karşılaştığımız şikayet mektuplarının ana konusu, Müftüzâdelerin belediye başkanlığı, mahkeme ve meclis azalıkları gibi görevleri tekellerine aldığı yönündedir. 1893'te Müftüzâde İmad Efendi Belediye Meclisi'nin seçilmiş azaları arasında görev yapmaktaydı. 1904'te ise Müftüzâde Sadık Efendi Belediye Başkanlığı görevini yürütürken, aynı yıl Müftüzâde Yakup Efendi de Kaza İdare Meclisi'nin seçilmiş azaları arasında yer almaktaydı.³²⁴ Ayrıca bu kişiler, yakınlarına aşar mültezimliği ve damatlarına vakıf arâzisinden bulunan bir kahvehane ve yağhaneyi vererek idareyi olduğu kadar ekonomiyi de tekellerinde tutmaktaydılar.³²⁵ Bu gibi tekeller, bölge ahalisini rahatsız ettiği gibi zaman zaman bu ailelerin birbirleriyle çekişmelerine de sebebiyet vermekteydi. Bu konuda Müftüzâdeler ile Mısrîzâdeailerleri arasındaki çekişme bölgede yaşanan önemli örneklerdendir. 19. yüzyılın sonlarında bu çekişmelerin artması için vilayetten bölgede tahkikat yapması üzerine iki kişi görevlendirilmiştir. Teftiş-i Askeri Komisyonunun, azadan Sadi Paşa ile Miralay İbrahim Bey'i konu üzerinde

³²² BOA., Şurâ-yı Devlet Mülkiye (ŞD.MLK.), 2118/8, Hicrî 29 Cemâziye'l-âhir 1295.

³²³ AVS., 1297, 1305, 1312, 1320.

³²⁴ AVS., 1309, 1320.

³²⁵ BOA., DH.MKT., 869/44, Hicrî 28 Rebî'ü'l-evvel 1322.

araştırma yapmak üzere Tarsus'a görevlendirdiği bilinmektedir.³²⁶ Ayrıca, bu tür büyük ailelerin birbirleri ile çekişmelerinin yanı sıra yönetimdeki ayrıcalıklı statüleri halkı ve diğer memurları da rahatsız etmekteydi. Bu süreç merkezi otoritenin güçlendirilmeye çalışılmasının had safhada olduğu bir dönem olsa da yerel otoritenin bütün bunlara rağmen, taşraya hakim olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, merkezi otoritenin yerel otoriteleri belli sınırlar içinde kısmen özgür bırakmasından kaynaklı görünmektedir. Dolayısıyla, çevreselleşme sürecinde merkezin içinde çevre ve çevrenin içinde merkezlerden oluşan iç içe geçmiş çemberlerin oluşması, sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Bu süreçte, taşra kentlerinin yerel idarelerinde adam kayırma eğilimine ve idari anlamda usulsüzlüğe sıklıkla rastlandığı da görülmektedir. Bu gibi örneklerde yine bölgenin ileri gelen büyük aileleri başrolde yer almaktaydılar. 1904 yılında, Şurâ-yı Devlet'e sunulan bir yazıda, Tarsus nüfus memurluğu yapmış birinin, Mısrîzâde Ali Efendi'nin kayırarak kendi yerine tayin edilmesiyle ilgili şikayeti yer almaktadır. Bu kişinin verdiği bilgilere göre, herhangi bir kötü davranışı olmamasına rağmen görevden alınarak yerine, devlet aleyhine faaliyetlerde bulunmuş olan bir komitenin (İttifaknâme-i Hayriyye) müdürleri arasında yer alan Ali Efendi atanmıştı. Bu kişi, Mısrîzâdelerin eniştesi ve Adana Şer'iyye Mahkemesi Baş Kâtibi Halil Efendi'nin kardeşi ve mahkeme azalarından Fevaid Efendi'nin amcası olmasından dolayı kayırarak devlet memurluğuna atanmıştır. Şikayette bulunan kişi yazısında, 15 senelik emeği ve gayretinin hiçe

³²⁶ BOA., Yıldız Mütenevvi' Marûzât (Y.MTV.), 65/13, Hicrî 4 Muharrem 1310; Y.MTV., 65/44, Hicrî 10 Muharrem 1310.

sayıldığı ve iki seneden beri de çeşitli yerlere mağduriyetini anlatan müracaatlarda bulunmasına rağmen bir sonuç alamamaktan yakınmaktadır.³²⁷

II.3.2. Yönetmel Kurumlar

Tanzimat dönemi yönetmel reformlarının önemi bir boyutu da kurumsal anlamda gerçekleştirilmiştir. Yönetmel alandaki bu kurumsallaşma, merkezi otoritenin güçlendirilmeye çalışılmasıyla da doğru orantılı olarak geliştirilmiştir. Kurumlar, sosyal etkileşimlerin yaşanmasına ilişkin açıklayıcı birer araç olması açısından oldukça önemlidir.³²⁸ Bu nedenle yönetmel, siyasi, ekonomik ve sosyal kurumlar, sosyo-ekonomik yapı analizi içeren çalışmalar için yararlanılabilir öğelerdir. Özellikle, kurumsallaşmanın en çok yaşandığı süreçte bir kentin sosyo-ekonomik dönüşümü inceleniyorsa, kurumlar değişimin yönünü net bir şekilde gösteren unsurlardır. Bu süreçte, merkez ve taşra kentlerinde çok sayıda resmi kurum oluşturulmuştur. Kentsel formda, ekonomik merkezin yanı sıra, bir de yönetim merkezi yapılandırılmıştır. Yönetim merkezi, konuttan kuruma geçmiştir. Kadı evi yerine mahkeme, belediye, hükümet konağı gibi kurumsal binalar yapılmıştır. Dolayısıyla kentlerde memur, asker ve sivil bürokratların da sayısı artmıştır.³²⁹

Tanzimat'ın yönetmel reformlarıyla birlikte, yönetim birimlerinin yeniden yapılanması yönetim kurumlarının da yapılanmasının revize edilmesini gerektirmiştir. Yönetim birimlerindeki değişimler, yönetimin resmî kurumlarda ve bu kurumların resmî binalarda yürütülmesi ihtiyacını doğurmuştur. Tanzimatın yönetim anlayışına göre devletin resmi işleri yine devlete mahsus resmi dairelerde, bir düzen dahilinde ve merkezî

³²⁷ BOA., Şurâ-yı Devlet Dâhiliye (ŞD.DH.), 2132/5, Hicrî 21 Şevvâl 1320.

³²⁸ Weber, *a.g.e.*, s. 55.

³²⁹ Sevgi Aktüre, "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve Mimari Mirası", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı*, 22-26 Nisan 1985, İstanbul, s. 33.

bir şekilde yürütülmeliydi. Bu ihtiyacı gidermek amaçlı hükümet konaklarının inşa edildiği görülmektedir. 1860'lardan sonra birçok yerde hükümetin resmî işlemlerinin, artık hükümet konaklarında yürütülmeye başlandığı görülmektedir. Tarsus Hükümet Konağı'nın ise 1860'lardan itibaren varlığını izlemek mümkündür. Ancak, yönetim merkezinin birden konuttan kuruma geçmesi bina tedarikinde özellikle taşra kentlerinde bazı problemleri de beraberinde getirdiği görülmektedir. Bu problem, Tarsus Hükümet Konağı'nın kurulmasında da yaşanmıştır. 1866'ya kadar yıllık 5000 kuruşa kiralanmış, ihtiyaca cevap vermeyen oldukça kötü bir binada işlem gören Tarsus Hükümet Konağı, kendisine ait bir yeri olana kadar sıkıntılı bir süreç geçirmiştir.³³⁰ 1895'e gelinceye kadar da Tarsus Hükümet Konağı sürekli bir binaya sahip olamamıştır. 1866'da kiralık olarak kullanılan binanın çok kötü durumda olması nedeniyle, 100.000 kuruş bedel ile satın alınan bir binaya taşınması önerilmiştir. Ancak, bu bina bedelinin 50.000 kuruşu Tarsus'un önde gelen kişilerinin yardımıyla sağlanmış iken, geri kalan 50.000 kuruşun temininde problem çıkmıştır. Halktan toplanılan yardımlarla bu paranın elde edilmesi pek de uygun görülmemiştir; ancak para bina sâhibine ödendiği için geç kalınmıştır. 100.000 kuruşun kalan 50.000'i ise Tarsus merkezinde çıkan bir yangında hasar gören dört adet dükkanın arsalarının satılması sonucu elde edilecek gelirden karşılanabileceği uygun görülmüştür.³³¹ 1895 yılında yenisi yapılcaya kadar bu yeni binayla idare edilmiştir. Yine milletin yardımlarıyla ve kaymakam Tarsus kaymakamı Ziya Paşa'nın önderliğinde 1895 yılında yeni inşa edilen Tarsus Hükümet Konağı resmen açılmıştır.³³² Bu tarihten sonra Tarsus Kazası'nın resmi birçok işlemi bu binada işlem görmüştür. Bu tür resmi kurumlar devlet işlerinin yürütüldüğü yerler olması dolayısıyla, binalarının düzenli, sabit ve kolay ulaşılabilir olması vilayet adına maddi manevi birçok faydayı da içinde

³³⁰ BOA., İrade-i Meclis-i Vala (İ.MVL.), 566/25427, Hicrî 29 Şevvâl 1283.

³³¹ BOA., Sadaret Mektûbî Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM.), 373/3, Hicrî 14 Şa'bân 1283.

³³² BOA., Y.A.HUS., 316/66, Hicrî 9 Receb 1312.

barındırmaktadır. Ancak, Adana Vilayeti dahilinde bu tür resmi kurumlar hep kiralama ile kullanıldığı için bölge adına önemli bir eksikliğe işaret etmektedir. Bunun en büyük nedeni ise kuşkuşuz bu iş için herhangi bir ödeneğin bulunmamasıydı.³³³ Ziya Paşa, görev yağtığı müddetçe kentte pek çok imar faaliyetine öncülük etmiştir. Hükümet konağıyla birlikte, mektep ve hastane inşaatları, sazlık ve bataklık arâzilerin kurutulması, nehir kenarındaki bendlerin tamiratı, her türlü onarım ve imar işleri Ziya Paşa'nın görev yaptığı süre içinde gerçekleştirilmiş başarılı çalışmalardır. Bu açıdan Ziya Paşa, 1890'lı yıllarda Tarsus kentinin imar düzenlemelerine imza atmış önemli bir yöneticiydi. Bu başarılarından dolayı Ziya Paşa, dördüncü rütbeden bir kıta Osmanî nişanıyla da merkez tarafından taltif edilmiştir.³³⁴

1860'lardan sonra vilayet düzenlemeleriyle birlikte Çukurova Bölgesi'nin yönetsel, hukuksal, ekonomik ve beşerî anlamda hem Osmanlı Devleti'ne hem de dış dünyaya karşı kendisini yeniden tanımladığı görülmektedir. Genel anlamda yaşanan dönüşümün bölgesel düzeydeki yönü coğrafi, beşerî, idari, hukuksal ve ekonomik alanlarda olmuştur. Özellikle merkezileşme amaçlı kurumsallaşma kentlere ayrı bir kimlik kazandırmıştır. Merkezileşme odaklı olması bağlamında yerel otoriteleri bastırması düşünülen bu kurumsallaşma, bölgesel otoritelerin daha da ön plana çıkmasını sağlamıştır.

II.3.2.1. Tarsus Kaza Yönetiminde Karar Mekanizması Olarak Meclisler

Taşra teşkilatında, Tanzimat ile kurulan meclisler yargılama yetkilerine de sahip olmakla birlikte önemli karar mekanizmaları oluşturmuşlardır. Kaza idaresinde karar mekanizması olarak Kaza İdare Meclisi, De'âvî Meclisi, Belediye Meclisleri

³³³ BOA., DH-İD., 25/10, Hicrî 28 Rebî'ü'l-evvel 1330.

³³⁴ BOA., DH.MKT., 15/29, Hicrî 14 Şevvâl 1311.

görülmektedir. Kaymakam başkanlığında toplanan Kaza İdare Meclisleri, hakim, müftü, Kaza kâtibi ve mâl müdürü, Müslim ve gayrimüslim halkın ruhanî re'isleri ve üç azadan oluşmaktaydı. Aşağıdaki tabloda da belirtildiği üzere Vilayet Nizamnameleri, Kaza idare meclislerinde üç a'zânın var olması gerektiğinden söz etse de, Tarsus idare meclisi kadrosu incelendiğinde azâ sayısının ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim olmak üzere dört kişiden oluşmaktaydı. Kaza idare meclislerinin görevleri, genel olarak mülkiye, maliye, zabtiye, tahsiliye, nafia, tapu ve ziraat alanlarına dair tüm işlerle ilgilenmekti. Kaza idare meclislerinin sadece hukukî işlere müdahale etme yetkisi yoktur.³³⁵ İdare meclisi, kazanın gelir ve giderlerinin denetlenmesi, menâfi'-i umûmiyye sandıkları hesaplarının görülmesi, hükümetin bütün menkul ve gayrimenkullerinin idare ve muhafazası, liva idare meclisinin kararlarıyla toplanan yardımların mahalle ve köylere dağıtılması, genel sağlığı korumak için tedbirler alınması, köyler ile nahiyeler arasında yolların inşaatı ve hükümete ait alım-satım, harcama, müzayede ve anlaşmadan sorumlu idi. Ayrıca bu meclis, resmi emirlerle kaymakamın yetkisi dışında bulunan konular hakkında liva idare meclisine sunmak üzere ilk incelemeye hazır hale getirmektedir. Kaza idare meclisleri kararlarını mazbata ile kaymakama tebliğ etmektedir.³³⁶

Tablo 12- Tarsus Kazası'nda İdare Meclisi Kadrosu (1870-1904)

YIL	BAŞKAN	TABİİ ÜYE	SEÇİLMİŞ ÜYELER
1869/70	Kaymakam	Naib Müftü Mâl Müdürü	Salim Efendi Durmuş Efendi Şükrü Efendi Aftanus Ağa
1870/71	Kaymakam	Müftü Naib Mâl Müdürü	Şükrü Efendi Mehmed Can Efendi Ali Ağa Agob Ağa
1872/73	Kaymakam	Naib Müftü Mâl Müdürü	Şükrü Ağa Mehmed Efendi Ali Ağa

³³⁵ Düstür, I. Tertip, I. Cilt, s. 617.

³³⁶ Düstür, I. Tertip, I. Cilt, s. 617.

			Agob Ağa
1880/81	Kaymakam	Naib Müftü Vekili Mal Müdürü	MısrîzâdeAli Efendi Şükrü Efendi Tigordos Efendi Mihail Efendi
1888/89	Kaymakam	Naib Müftü Mâl Müdürü	MısrîzâdeAli Efendi Hacı Molla Ali Efendi Kirkor Ağa
1891/92	Kaymakam	Naib Müftü Mâl Müdürü Tahrirat Kâtibi	Şükrü Ağa Hacı Bey İlyas Fazıl Efendi Şakir Batros Edendi
1892/93	Kaymakam	Naib Müftü Mâl Müdürü Tahrirat Kâtibi	Hacı Bey Yakub Efendi Şakir Petros Efendi Batmanyar Artin Efendi
1895/96	Kaymakam	Naib Müftü Mâl Müdürü Katip	Mısrîzâde Mustafa Efendi (Mütemayiz) Yakup Efendi Hoca Nakkaş Hoca Nihali Asfur
1901/02	Kaymakam	Naib Müftü Mâl Müdürü Tahrirat Kâtibi	Frengilüs Mustafa Efendi Birhanzâde Abdulgaffur Efendi Nihali Zinaniri Efendi Pilyan Karabet Ağa
1902/03	Kaymakam	Naib Müftü Mâl Müdürü Tahrirat Kâtibi	Frengilüs Mustafa Efendi Birhanzâde Abdulgaffur Efendi Nihali Zinaniri Efendi Pilyan Karabet Ağa
1903/04	Kaymakam	Naib Mâl Müdürü Müftü Tahrirat Kâtibi	MısrîzâdeMustafa Zeki Paşa Müftüzâde Yakup Efendi Begos Efendi Halil Şelfon Efendi

Kaynak: AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

De'âvî meclislerinin kaza idarelerinde yer almasına, vilayet düzenlemeleriyle karar verilmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesinde alınan kararlar, her kazada bir de'âvî meclisi yer alacaktı. De'âvî meclisleri öncelikle, Müslüman halka ait olup şer'î mahkemede görülmesi gereken ve gayrimüslim ahaliye ait olup ruhanî idarelerinde görülen özel davalardan, cinayet işlerine dair olarak cinayet meclislerinde görülmesi gereken konulardan ve son olarak liva ticaret meclislerinde görülen sarrafların ticaret

davalarından sorumlu idiler. Ayrıca bu meclisler, kanunî ve nizamî olarak hüküm verilecek ve sonuçlanacak davaların ve suç ve kabahat derecesinde olup yetki çerçevesinde bulunan konuların görülmesiyle görevliyidiler. Bu meclislerde görülen ve karara bağlanan davalar, Kaza hakimi ve mümeyyizlerin mühürleriyle mühürlenerek mazbatalar halinde kaymakama bildirilirdi. Kaymakam da yetkili olduğu konularda kararları uygular ve yetkisi dışında olanları ise mutasarrıfa yönlendirirdi.³³⁷

Tablo 13- Tarsus Kazası De'âvî Meclisi Kadrosu (1870-1889)

YIL	BAŞKAN	MÜMEYYİZAN	KATİP
1869/70	Naib	Mehmed Efendi Hasan Efendi Ahmed Efendi Kirkor Ağa	-
1870/71	Naib	Mehmed Efendi Mustafa Efendi İbrahim Efendi İbrahim Şelfon Efendi	İzzet Efendi
1872/73	Naib	Mehmed Efendi Mustafa Efendi İbrahim Ağa İbrahim Şilkon Ağa	Mehmed Efendi
1888/89	Naib	Hacı Ahmet Efendi Hacı İbrahim Efendi Hacı Tigodos Ağa Mihail Ağa	Cudi Efendi

Kaynak: HVS., 1286; AVS., 1287, 1289, 1305.

De'âvî meclislerine dair kayıtlar 1286 Halep Vilayeti Salnamesinde 1287, 1289, 1305 tarihli Adana Vilayet Salnamelerinde yer almaktadır. Bu meclise ait kayıtların 1297 salnamesinde olmayıp 1305'te olması da dikkati çekmektedir. Bu meclislerde Kaza hakimi olan naibler başkanlık etmekte idi. "Mümeyyiz" adıyla Müslüman ve gayrimüslim dört seçilmiş üye ve bir katip görev yapmaktaydı. Yukarıdaki tabloda 1870-1889 yılları arasında de'âvî meclisinde görev yapmış azaların isimleri yer almaktadır. Mümeyyizan

³³⁷ *Düstûr*, I. Tertip, I. Cilt, ss. 617-618.

isimleri kayıtlarda verilmiş olmasına rağmen naiblerin kim olduğuna dair verilere rastlanmamıştır. Ancak, 1881'den sonra Tarsus Kazası İdari yapılanması içinde de'âvî meclisleri görülmemektedir. Belediye meclisleri ise belediye dairesi ya da idaresi olarak değiştirilerek yönetsel/mülkî bir kurum haline getirilmiştir.³³⁸

II.3.2.2. Tarsus Kazası Belediye İdaresi

Kentleri sosyolojik açıdan incelemeye alan Alfred Agache'ye göre, kent hayatını idare eden kurumlardan en önemlisi Belediye İdaresi'dir. Dinî, adlî ve eğitici kadroların da belediye kadrolarını desteklemesi kentin ilerlemesi ya da gerilemesinde etkili bir unsur oluşturmaktadır.³³⁹ Bütün bu kadroların üst düzey idari kadrolarla birlikte hareket edebilmesi de kentin toplumsal hayatını bir düzene koyabilmekteydi. Tanzimat dönemi devlet adamlarının yürütmüş oldukları reformların temelinde, öncelikle kentlerin toplumsal hayatını bir düzene koymak yer almaktaydı. Bu amaçla yüzyılın ikinci yarısında, modern anlamda belediye örgütleri oluşturulmaya başlandı. Böylece modern kentler ve kent yaşantısı oluşturulacak, ulaşım, konut, su, sağlık ve alt yapı gibi sorunları çözümlenmiş olacaktı.³⁴⁰ 1864 Nizamnamesiyle başladığı söylenen modern belediye örgütlenmesi uygulamada görev ve çalışma düzeni açısından henüz çok da oturmuş bir kimliğe sahip olamamıştır. İlk kez Osmanlı Parlamentosunda sunulan 1877 Vilayet Belediye Kanunu belediyelerle ilgili en geniş çaplı düzenlemedir. Kanun belediyelere imar işlerini düzenleme, kontrol ve bayındırlık hizmetleri, aydınlatma, temizlik, belediye mallarının yönetimi, emlak tahriri, nüfus sayımı, pazar ve alışveriş kontrolü, hijyenik tedbirler alma, mezbaha, okul açmak, itfaiye görevi ve belediye gelirlerini tahsil etmek

³³⁸ AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

³³⁹ Agache, a.g.m., s. 7.

³⁴⁰ Ortaylı, a.g.e., 2000, s. 130.

gibi görevler yüklemiştir. 1910 Dersaadet Belediye Kanunu ve 1913 Geçici Vilayet Kanunu ile de mahallî demokrasiye ve yönetime özerklik kapıları kapanmıştır.³⁴¹

Bu yüzyılda ülke genelinde yaşanan toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel pek çok değişim, etkisini kentsel yaşantı üzerinde de hissettirmiştir. Bu durum, ülke yöneticilerini kent hayatını toplumsal ve yönetsel anlamda bir düzene sokma eğilimine yöneltmiştir. İlk olarak, liman kentlerine modern anlamda belediye idareleri kurulması, dönemin iktisadî alandaki gelişmeleri çerçevesinde, Avrupa baskısıyla doğmuştur. Dış dünyayla sürekli bağlantı halinde olan liman kentleri, dönemin konjonktürel yapısı içinde diğer kentlerden farklı yönde gelişme göstermişlerdir. Buralarda yoğun bir yabancı nüfus barınmaktaydı. Avrupa kumpanyalarının, bu yerlerde iktisadî faaliyetlerini kolayca yürütebilmeleri için uygun ortam, ancak modern anlamda iyi hizmet veren belediye örgütleri oluşturularak sağlanabilirdi. Bu nedendir ki, bu tür liman kentlerde belediye örgütlerinin kurulmasında Avrupalı şirketler önyak olmuşlardı.³⁴²

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliyye ve Vilâyât Müdürlüğü kayıtlarında tespit edilen 1916 yılı Tarsus Belediye Bütçesi girişinde Tarsus Belediye Dairesi'nin 1859'da kurulmuş olduğu kaydedilmiştir.³⁴³ Tarsus'ta belediye idaresinin ülke geneline göre bu kadar erken bir tarihte kurulmuş olması, burada kent hayatının düzene konulması işine verilen önem ve dikkati de göstermektedir. Gerçekte Tarsus'un dış dünyayla bağlantı halinde bir kent olması da belediye idaresinin bu kadar erken oturmasının etkenlerinden biridir. İlber Ortaylı'ya göre, taşrada ilk beledi hareketler, kapitalizme geçişin başladığı yerlerde görülmekteydi. Ticaretin yoğun yaşandığı kentler, bünyesinde oldukça fazla bir yabancı nüfus barındırmaktadır. Dolayısıyla, dış dünyayla ticari bağlantıların yoğun yaşanması kapitalizmin daha hızlı

³⁴¹ Ortaylı, *a.g.e.*, 2000, ss. 438-441.

³⁴² Ortaylı, *a.g.e.*, 2007, ss. 435-436.

³⁴³ BOA., DH.UMVM., 139/31, Rûmî 17 Mayıs 1332.

yayılmasına ve kent dokusunda bu yönde değişim ihtiyacına ortam hazırlamaktadır. Kent dokusunda ihtiyaç duyulan yeni mekanların ve düzenlemelerin belediye örgütlerince yapılması, öncelikle bu tür kentlerde ortaya çıkmıştır.³⁴⁴

Bu yaklaşımı doğrulayan örnekleri Tarsus'ta izlemek mümkündür. Sokakların düzenlenmesi, kaldırım ve elektirkli aydınlatma sistemleri gibi hizmetler 1890'ların sonlarına doğru vilayete girmiştir. 1898'de Adana Vilayeti merkezinde Belediye İdaresi ve Şimendüfer Şirketi arasında, 10 yıllığına düzenlenen bir antlaşma ile Adana sokaklarının parke usulü ile döşenmesi kabul edilmişti. Bu anlaşmaya göre, her sene 11.000 arşın yapılmak suretiyle, 4 senede 41.713 arşın kaldırım döşenmiş, geriye döşenmesi gereken 1713 arşın kaldırım kalmıştır. 1903'e gelindiğinde bu anlaşma çerçevesinde, Tarsus sokaklarının da aynı usul ile parke kaldırım döşenmesine karar verilmiştir.³⁴⁵ Bu süreçte, kentsel imar çalışmalarına da hız verilmesi dikkat çekmektedir. Sokakların aydınlatılması ve sistematik bir düzen getirilmeye çalışılması kentsel bir bilincin geliştiğinin de göstergesidir. Bu bağlamda, modernleşme olgusunu sadece düşünsel anlamda değil görsel olarak da Osmanlı kentlerinde görmek mümkündür. Örneğin, 1906'da Tarsus'ta sokakların aydınlatılması amacıyla Avrupa'dan fener getirtilmiştir.³⁴⁶ Böylece, 1900'lerde Anadolu'da çok az yerde bile olmayan elektrikle aydınlanma sistemi Tarsus'ta kullanılmaya başlanmıştır. Adana Ermeni Olaylarının bölge kentleri üzerindeki fiziksel tahribatı göz önüne alınırsa imar faaliyetlerinin hız kazanması da bir gereklilik olarak gündeme gelmiştir. Bu bağlamda belediye kurumlarının faaliyete geçmesinin, 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinin dönüşümünde büyük rol oynadığı

³⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007, s. 438.

³⁴⁵ BOA., Bâb-ı 'âlî Evrâk Odası (BEO.), 2000/149982, Hicrî 17 Zi'l-ka'de 1320.

³⁴⁶ BOA., DH.MUİ., 53/55, Hicrî 9 Şevvâl 1324.

söylenmektedir. Ayrıca, kapitalist dış dünya ile bağlantısı olan kentler ile belediye kurumları arasında doğru orantılı bir ilişki vardır.

Adana Vilayet Salnamelerinden elde edilen verilere göre Belediye idaresinde çalışan görevlilerin katip, tabip, çavuş, kondüktör, sandık emini, müfettiş, tulumbacı çavuşu ve neferi, konturato kâtibi ve kalfadan ibaret olduğu görülmektedir. 1904'ten sonra belediye memurları arasına mühendis ve aşı memuru gibi iki önemli görevli daha eklenmiştir.³⁴⁷ 1871'de Osman Edip Ağa, 1873'te Salih Bey, 1881'de Durmuş Efendi, 1889'da Şükrü Efendi, 1892'de Mustafa Zeki Efendi, 1893-1904 arası Hacı Ahmet Bedevi Efendi, 1904'te ise Müftüzâde Sadık Efendi uzunca bir süre Belediye Başkanlığı görevinde bulunmuştur.³⁴⁸

Tablo 14- Tarsus Kazası Belediye Meclisi Başkan ve Azaları (1870-1904)

Yıl	Meclis Başkanı	Azalar
1869/70	Salim Efendi	Şükrü Ağa
		İbrahim Ağa
		Agob Ağa
		Nadim Ağa
		İbrahim Ağa
1870/71	Re'is Abdülkadir Şinton Ağa	Hacı ağa
		Vehbi ağa
		Cebire ağa
		Nuri efendi
1872/73	Re'is Salih Bey	Abdülkadir Şinton Ağa
		Ahmed Efendi
		Hacı Ömer Efendi
		Hoca Corci Şema'e
		Hoca Şakir
		Kirkor Efendi
1880/81	Re'is Durmuş Efendi	Ahmed Efendi
		Hacı Hüseyin Ağa
		Hacı İlyas Efendi

³⁴⁷ HVS., 1286, AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

³⁴⁸ HVS., 1286, AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

		İlyas Fazıl Efendi
1888/89	Re'is Şükrü Efendi	Hacı Hasan Efendi
		Handi Ahmet Efendi
		Abdulgaffur Efendi
		İlyas Efendi
		Kirkor Ağa
1891/92	Re'is Mustafa Zeki Efendi	Durmuş Efendi
		Hacı Ahmed Efendi
		Kuyucu Başı Oğlu Agob Ağa
		Mihail
1892/93	Re'is Hacı Ahmet Bedevî Efendi	Durmuş Efendi
		Müftüzâde İmad Efendi
		Akif Efendi
		Hoca'zâde Mehmed Efendi
		Hacı Ahmed
1895/96	Re'is Hacı Ahmed Bedevî Efendi	Mısırızâde Kamil Efendi (Mütemâyiz)
		Şamlızâde Mehmed Efendi
		Hacı Hüseyin Ağa
		Hacı Ahmed Efendi
1901/02	Re'is Hacı Ahmed Bedevî	Rüştü Ağa
		Hacı Mehmed Efendi
		Reşid Efendi
		Sadık Efendi
1902/03	Re'is Hacı Ahmed Bedevî	Rüştü Ağa
		Hacı Mehmed Efendi
		Reşid Efendi
		Sadık Efendi
1903/04	Re'is Müftüzâde Sadık Efendi	Çerkeszâde Şakir Efendi
		Reşid Efendi
		Tıbzâde Hacı Mehmed Efendi
		Sadık Efendi
		Hafız Ahmed Şuberi Efendi
		Kirkor Ağa

Kaynak: HVS., 1286; AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

Yukarıdaki tabloda 1870-1904 yılları arasında Tarsus Belediye Meclisi idari kadrosunda kimlerin görevlendirildiği gösterilmektedir. Meclis başkanlığı ve azaları arasında bulunan kişiler Tarsus'un önde gelen kişilerindendir. Örneğin, Müftüzâdeler, Hacı Ahmet Bedevi, Salif Efendi, Hafız Ahmed Şuberi Efendi, Abdülkadir Şinton Ağa,

Mısrızâdeler ekonomik gücü ve yerel idareyi elinde tutan nüfuz sahibi ailelerdendi. Bu kişilerin isimleri tablodan da anlaşılacağı üzere çoğunlukla Ağa, Efendi ya da Bey gibi lakaplarla betimlenmekteydi.

1916 yılı belediye bütçesine göre 6300 haneye sahip Tarsus, toplam 31.500 nüfus barındırmaktaydı. Bu yıla ait toplam bütçe ise 548.000 kuruştur. Bütçede gelir ve gider dengesinin tam olarak birbirini kapattığı dikkat çekmektedir. Yani gelir ve gider tam 548.000 kuruştur. Bütçede gelir ve giderler fasıl olarak adlandırılan bölümler halinde gruplandırılmıştır. Gelir türlerinin ilk faslında vergilere yer verilmiştir. hayvan rüsumu, zebhiyye (kasaplardan alınan vergi) rüsumu, kantar rüsumu, tenvirat rüsumu, araba ve hayvanat rüsumu, sergi rüsumu, dellaliye rüsumu, Namrun zebhiyyesi rüsumu, Namrun kantar rüsumu, ebniyye rüsumu, patoz rüsumu, damga rüsumu gibi... İkinci fasılda emlak kiralari, su dağıtım ücretleri ve elektrikle aydınlanma ücretleri belirtilmiştir. Üçüncü fasılda belirtilen gelir çeşitlerinde ise nakit cezaları, ma'a müsta'mel arabası geliri, hayvan tezkeresi, oyun çalgısı ruhsatı, tablakar ve boğçacı ruhsatı, saban talim meydanı rüsumu, mükerrerat rüsumu, müteferrika, devir olacak mevcut sandık, bakayadan tahsili memul olan... gibi gelirler yer almaktadır. Gider çeşitlerinde ise öncelikle memur maaşlarının ödenmesi yer almaktadır. Örneğin idare memurları, reis, sandık emini, kâtib-i sâni, konturato memuru, müfettiş, çavuşlar, tahsildar, odacı, sıhhiye memurları, tabip, aşı memuru, maaş ve harcırah, kabristan bekçisi, mühendis, çerçibaşı, elektrik memurları, elektrik mühendisi, makinisti, amele başısı, bekçisi maaşları ve elektrik masarifi, imam, muvakkat, mahallat bekçisi, hayvan tezkere memuru maaşları gibi. Tulumbacılar maaşı, arabacılar maaşı, dava vekili maaşı... gibi. Bir de belediye dairesinin masraflarına yer verilmiştir. Bunlar belediye mefruşatı, mahrukata gibi, kırtasiye vs.; tanzifat (temizlik işleri) masrafları olarak da tulumbacılar maaşı, arabacılar maaşı, arabalar tamiri,

hayvanlara şair ve saman, kuşam, nal ve saire gibi şeyler, dava masrafları, dava vekili maaşı, dava masrafı vs., fukara masrafları, fukara nakilleri, techiz ve tekfin masrafları, eczâ-yı tıbbiye esmânı vs. belediye dairesine ait masraflar da yer almaktadır.³⁴⁹

Tablo 15- Tarsus Kazası Belediye Dairesinde Görevli Kadro (1870-1904)

Yıl	Kâtib	Memleket Tabîbi	Sandık Emîni	Çavuşlar	Kondüktör	Konturat Memûru	Müfettiş	Tulum-bacı
1869/70	Kamil Efendi	-	-	-	-	-	-	-
	Cabire Efendi	-	Çebişzâde Abduh Ağa	-	-	-	-	-
	Muhtar Efendi	Hristaki Efendi	-	-	-	-	-	-
	Ali Efendi	Hristaki Efendi	Ahmed Efendi	Hasan Ağa Diğer Muhammed Ağa	Esad Efendi	-	-	-
	Ali Efendi	Hristaki Efendi	-	Muhammed Ağa Diğer Çavuş Hasan Ağa	Esad Efendi	Halil Kemalî Efendi	-	-
1870/71	Ahmed Hayri Efendi	Mihail Efendi	Sadık Efendi	Hasan Ağa Diğer Hasan Ağa	-	-	Süleyman Efendi	Çavuş 1 Nefer 11
	Ahmed Hayri Efendi	Mihail Efendi	Sadık Efendi	Hasan Ağa Diğer Hasan Ağa	-	-	Hacı Ömer Ağa	Çavuş 1 Nefer 11
	Ahmet Hayri Efendi	Agop Ricyan Efendi	Habit Efendi	-	-	İshak Efendi	Hacı Emir Ağa	-
	Baş-kâtib Mehmed Hilmi İkinci Kâtib Ahmed Tevfik Efendi	Ali Şahin Efendi	İshaki Efendi	Osman Ağa/Hacı Ömer Ağa/Hasan Ağa	-	Sadık Efendi	Şevki Efendi	22 Nefer
1872/73	Baş-kâtib Mehmed Hilmi İkinci Kâtib Ahmed Tevfik Efendi	Ali Şahin Efendi	İshaki Efendi	Osman Ağa/Hacı Ömer Ağa/Hasan Ağa	-	Sadık Efendi	Şevki Efendi	22 Nefer

³⁴⁹ BOA., DH.UMVM., 139/31, Rûmî 17 Mayıs 1332.

	Baş-kâtib Mümtaz Efendi İkinci Katip Derviş Bey	Ali Efendi	Hüsnü Efendi	-	-	Sadık Efendi	Hacı Ömer Ağa	Çavuş 2 Nefer 22
--	---	------------	-----------------	---	---	-----------------	------------------	------------------------

Kaynak: HVS., 1286; AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

Yukarıdaki tabloda Belediye Dairesinde çalışan görevlilerin isimleri belirtilmektedir. Buna göre katip, memleket tabibi, sandık emini, çavuşlar, kondüktör, kontrat memuru, müfettiş ve tulumbacı belediye dairesinde çalışan belli başlı görevlileri oluşturmaktaydı. Tabloda da görüleceği üzere memleket tabiblerinin büyük bir çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Katip, çavuş ve tulumbacıların bazı yıllarda tek, bazılarında ise iki tane birden atandığı görülmektedir. 1870 Halep Vilayeti Salnamesinde, Tarsus Kazası Belediye Dairesi kadrosu içinde emlak muharriri, de'âvî kâtibi ve emlak mübeyyizi gibi görevliler de mevcuttu. Bu kayıtlara göre emlak muharriri olarak Zebur Efendi, de'âvî kâtibi olarak İzzet Bey ve emlak mübeyyizi olarak da Mustafa Efendi görev yapmaktaydı.³⁵⁰ 1902 ile 1904 Adana Vilayet Salnamelerinde, Belediye Dairesi kadrosu içinde aşî memuru ve mühendis de yer almaktadır. 1902-1904'de aşî memuru olarak Hasan Efendi, Mühendis olarak ise Avusturyalı Törfler (R. Dörfly) Efendi adında bir gayrimüslim atanmış ve uzun yıllar görev yapmışlardır.³⁵¹ Mühendis R. Dörfly görevine atanır atanmaz bir Tarsus kent planı hazırlamıştır.³⁵²

³⁵⁰ Halep Vilayeti Salnamesi, 1286.

³⁵¹ AVS., 1318, 1319, 1320.

³⁵² BOA., 496/19, Hicri 21 Muharrem 1321.

II.3.2.3. Yargı Kurumları Olarak Kaza Mahkemeleri

Tanzimat Fermânı ile getirilen ve Islahat Fermânı ile perçinlenen eşitlik ilkesi, devleti hukuk alanında reformlar yapmaya itmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Tarsus Kazası'nda meclisler ve belediye dairesi dışında kent hayatının işleyişini sağlayan yargı ve hukuk alanında yer alan başlıca kurumlar mahkemelerdi. Klasik dönemde ceza ve özel hukuk işlemlerini yürüten tek hakimli şer'î mahkemeler (kadı mahkemeleri), zımmilerin özel hukuk işlemlerini görmekle mükellef cemaat mahkemeleri ve Osmanlı topraklarında çeşitli sebeplerle yaşayan yabancıların davalarını görmek üzere konsolosluk mahkemeleri yargı sistemini oluşturmaktaydı.³⁵³ 19. yüzyılda özellikle nizamîye mahkemelerinin kurulması ile toplu hakim uygulamasına geçilerek, kendi içinde uzmanlaşmış mahkemeler Osmanlı yargı sistemindeki yerini almıştır. 1875'te noterlik ve avukatlık gibi kurumlar ile 1879'da *Teşkilât-ı Mehâkim Kânûnu* sonrası, savcılık kurumunun Osmanlı adlî yapısına dahil olduğu görülmektedir. Böylece, İslam hukukunda "kadı"nın monist yargılama usulünün etkisi azaltılarak, bunun yanına çok hakimli ve savunmayı esas alan modern yargılama yöntemleri getirilmiştir. Bu şekilde kadı, tarafsız ve hukukî tek otorite olmaktan da çıkmıştır. Bu amaçla kurulan modern mahkemeler, aynı zamanda kendi içinde bir hiyerarşiye ve denetime sahip olan yargı kurumlarını oluşturmaları açısından da Osmanlı adlî yapılanmasında önemli bir aşama kaydetmiştir.³⁵⁴ Bu açıdan önemli bir gelişme de 1864 Vilayet Kanunu'nda teorik olarak belirtilen, ancak 1868'de *Şurâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye*'nin kurulması ile

³⁵³ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, 1999, ss. 294-295.

³⁵⁴ Ortaylı, *İdare Tarihi*, 2007, ss. 414-416.

kuvvetler ayrılığı ilkesi de kabul edilmiştir. Böylece, icra işlemleri yargı kuvvetinden alınarak idare memurlarına verilmiş oldu.³⁵⁵

Tanzimat Döneminde kurulan meclislerin bir yönü de adliye teşkilatı görevini de üstlenmiş olmalarıdır. Örneğin, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin adliye alanındaki yetkileri oldukça kuvvetlidir. Aynı süreçte II. Mahmut tarafından kurulan De'âvî meclisleri de Adliye Örgütünü modernleştiren, bir ölçüde de laikleştiren kurumlardandı. Bu kurumun, 1870 yılında Adliye Nezâreti'ne dönüştürüldüğü görülmektedir.³⁵⁶

Yüzyılın ikinci yarısında, Tarsus Kazası idari yapılanmasında bidayet mahkemesi, şer'î mahkeme ve ticaret mahkemesinin varlığı tespit edilebilmiştir.

Tablo 16- Tarsus Kazası'nda Mahkemeler ve İdari Yapıları (1880-1904)

Yıl	Bidayet Mahkemesi	Ticaret Mahkemesi	Şer'î Mahkeme
1880/81	Re'is Naib Efendi A'zâ Hacı Talibzâde A'zâ Hacı Bey A'zâ Göçerzâde Kırkor Ağa A'zâ Mihail Ağa A'zâ Anastas Ağa Baş-kâtib Süleyman Ağa Mustantık Esad Efendi Kâtib-i Sâni Tevfik Bey Kâtib-i Sâlis Mustafa Efendi Mukayyed Hüseyin Efendi İcrâ Mübâşirleri Süleyman Efendi Muhammed Efendi Odacı Ahmed Ağa	Re'is Hüşa Bey A'zâ Hasan Ağa A'zâ İskender Efendi A'zâ Kâtib Zeki Efendi	Başkâtib Emin Efendi Kâtib-i Sâni Abdurrahman Efendi Mukayyid Halil Efendi Eytâm Müdürü Hafız Efendi
1888/89	-	Re'is Hanna Efendi A'zâ Hasan Ağa A'zâ İskender Efendi A'zâ Süleyman Efendi	Başkatip Emin Efendi Mukayyid Halil Efendi Kâtib-i Sâni Abdurrahman Efendi Eytâm Müdürü Hafız

³⁵⁵ Engelhardt, *a.g.e.*, ss. 407-408.

³⁵⁶ Ortaylı, *a.g.e.*, 2007, s. 412.

		A'zâ Hacı Ahmet Bedevi Ağa Kâtib Ömer Zeki Efendi	Efendi Beytü'l-mâl ve Yaver Me'mûru Hüdayi Efendi
1891/92	Re'is Naib Efendi A'zâ Abdülgaflur Efendi A'zâ Nihali Efendi A'zâ Mülazımı Hafız Şuberi Efendi	Re'is Naib Efendi A'zâ Abdülgaflur Efendi A'zâ Nihali Efendi A'zâ Hacı Ahmed Efendi A'zâ Hafız Şuberi Efendi A'zâ Şakir Batros Efendi A'zâ Batmanyen Me'mûrîn ve Ketelesi Mustantık Muavini Yakup Efendi Baş-kâtib Reşid Efendi Mukavelat Muharriri Veli Efendi Zabıt Kâtibi Hüseyin Efendi	Başkâtib Emin Efendi Kâtib-i Sâni Abdurrahman Efendi Eytâm Müdürü Hafız Efendi Beytü'l-mâl Me'mûru Halil Nuri Efendi Mukayyid İbrahim Efendi
1892/93	Re'is Naib Efendi A'zâ Abdülgaflur Efendi A'zâ Begos Efendi A'zâ Mülazımı Hafız Şuberi Efendi	Re'is Naib A'zâ Abdülgaflur Efendi A'zâ Begos Efendi A'zâ Hacı Ağa A'zâ Hafız Şuberi Efendi A'zâ Şakir Pedros Efendi A'zâ Kapril Ağa Me'mûrîn ve Ketelesi Başkâtib Hasan Efendi Mustantık Mu'âvini Reşid Efendi Mukâvelât Muharriri Veli Efendi Zâbıt Kâtibi Halim Efendi	Baş-kâtib Abdurrahman Efendi Kâtib-i Sâni Mehmet Hilmi Efendi Eytâm Müdürü Hafız Efendi Beytü'l-mâl Me'mûru Mehmed Efendi
1895/96	Re'is Naib Efendi A'zâ Abdülgaflur Efendi A'zâ Artin Efendi A'zâ Mülazımı Hafız Efendi	Re'is Naib Efendi A'zâ Abdülgaflur Efendi A'zâ Artin Efendi A'zâ Hacı Ahmed Bedevi Efendi A'zâ Şakir Patros Efendi A'zâ Hafız Şuberi Efendi A'zâ Kapril Ağa Mahkeme-i Me'mûrîn ve Ketelesi Başkâtib Reşid Efendi Mustantık Mu'âvini Hüseyin Efendi Mukâvelât Muharriri Veli Efendi Kâtib-i sâni Halim Efendi	Başkâtib Abdurrahman Efendi Kâtib-i Sâni Mehmed Hilmi Efendi Eytâm Müdürü Sadık Efendi Beytü'l-mâl Me'mûru Mehmed Efendi

1902/1903	Re'is Naib Efendi A'zâ Çataklızâde Hacı Bey A'zâ Nihali Asfur Efendi	Re'is Naib A'zâ Hacı Bey A'zâ Nihali Asfur Efendi A'zâ Keşişoğlu A'zâ İbrahim Efendi A'zâ Gürani Mustafa Efendi Me'mûrîn ve Ketebesi Başkâtib Tahir Efendi İkinci Kâtib Abdüllatif Efendi Mustantık (Sorgu Hakimi) İbrahim Efendi Mukavelât Muharriri(noter) Abdülhalim Bey	Başkâtib Abdurrahman Efendi Mukayyid İsmail Efendi
1903/04	Re'is Nâ'ib A'zâ Frengilüs Mustafa Efendi A'zâ Corci Efendi	Re'is Naib Efendi A'zâ Mustafa Hamsi Efendi A'zâ Habib Sarraf Efendi Baş Kâtib Tahir Efendi İkinci Kâtib Abdüllatif Efendi Mustantık Mu'âvini Şevket Efendi Mukavelât Muharriri Abdül-hâlim Bey	Baş Kâtib Abdurrahman Efendi Mukayyid İsmail Efendi

Kaynak: AVS., 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

Yukarıdaki tabloda 1880-1904 yılları arasında Tarsus'ta bidayet, ticaret ve şer'i mahkemelerde görev alan kişilerin isimleri gösterilmektedir. Tablonun 1880 ile 1904 yılları arasının verilerini içermesi diğer yıllara ait kayıtların yer almamasından kaynaklanmaktadır. Tarsus Kazası'nda bidayet mahkemelerinin 1880 sonrası De'âvî meclislerinin kaldırılması ile paralel bir şekilde, idari yapıdaki yerini aldığı görülmektedir. tabloda da görüldüğü üzere bidayet mahkemeleri, naiblerin başkanlığında iki aza ve aza mülazımları (stajyer), katip, mustantik(sorgu hakimi) ve mukayyidlerin memurluğunda çalışmaktaydı. Sadece 1881 yılındaki kayıtlarda, naibin başkanlığında

dört aza ile kurulu bir bidayet mahkemesi görülmektedir.³⁵⁷ Birinci ve ikinci kâtipler, mahkemede yazı işlerini yürütmek üzere görev yapmaktaydı. İcra mübaşirleri ise, mahkeme tebligatı ve reisin emirlerini yerine getirmekle görevlendirilmişlerdi.³⁵⁸ Tarsus Kazası Bidâyet mahkemesinde, icra mübaşirlerine dair bilgiye sadece, 1881 tarihli kayıtlarda rastlanılmıştır. Bu görevi üstlenen kişiler ise Süleyman ve Muhammed Efendiler olmuşlardır.³⁵⁹ Ceza hukuku sahasına giren işlerde, Kaza bidâyet mahkemeleri (veya varsa ceza daireleri), kabahat ve cünha derecesindeki suçlara dair davaları ilk olarak görüp neticelendiren mahkemelerdi. Ayrıca, Kaza bidayet mahkemelerinde, ticaret mahkemesinin bulunmadığı yerlerde ticaret davalarını da çözdüğü bilinmektedir. Bu durumda, ticaret kanunu gereğince, kazanın itibarlı tacirleri tarafından seçilen geçici azalar da mahkemede hazır bulunurlardı.³⁶⁰

Ticaret mahkemelerinin kurulması, Tanzimat'ın ilanından sonra yargı ve hukuk alanında yapılan reformların ilki sayıldığı söylenebilir. Özellikle, 1838 Balta Limanı Antlaşması ile ticaret alanında tanınan birtakım serbestlikler sonrasında ticari faaliyetlerin artması ticaret mahkemelerine duyulan ihtiyacı artırmıştır. Böylece, her türlü ticaret davaları ilk olarak bu mahkemelerde görülecekti. 1890 sonrası taşrada, ticaret mahkemelerinin birçoğunun kaldırıldığı, ancak İzmir ve Beyrut gibi ticari faaliyetlerin çok yoğun olduğu kentlerde bırakıldığı bilinmektedir.³⁶¹ Ticaret mahkemeleri, 1881'den itibaren Adana Vilayeti salnamelerinde görülmeye başlanmış, 1904'e kadar da kesintisiz bir şekilde devam etmiştir.³⁶² Bu durum incelenen süreçte Tarsus'un ticari açıdan işlek olduğunun göstergesidir. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Tarsus Kazası Ticaret

³⁵⁷ AVS., 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

³⁵⁸ Ekinci, *a.g.e.*, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 205-208.

³⁵⁹ AVS., 1297.

³⁶⁰ Ekinci, *a.g.e.*, ss. 205-208.

³⁶¹ Ekinci, *a.g.e.*, s. 105-108.

³⁶² AVS., 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

mahkemeleri, bir reis, en az 2 en fazla 6 aza ve bir katipten oluşan bir kadroya sahipti. 1892'den itibaren bu mahkemelere naiblerin başkanlık ettiği görülmektedir. Naiblerin dışında iki istisna 1881'de Hüşa Efendi, 1889'da ise Hanna Efendi'nin reisliği söz konusudur. Azalar ve reisler arasında gayrimüslim ve Müslüman, karma bir uygulamaya gidildiği de yine dikkat çeken hususlardır. Ancak, 1908 yılında Sinop ve Çanakkale ile birlikte Tarsus'tan Adlîye Nezâretine bildirilen bir şikayetin konusu bu yerlerdeki ticaret mahkemelerinde yabancı aza bulundurulmayışı idi. Bu durumdan rahatsızlık duyan Fransa, Rusya, Yunanistan ve İran sefaretleridir.³⁶³ Re'is ve azâaların dışında müstantık muavini (sorgu hakimi yardımcısı), başkatip ve ikinci katip, mukavelat muharriri (noter) ve zabıt kâtibi gibi memurlar da ticaret mahkemelerinde görev yapmaktaydılar.³⁶⁴

Klasik dönemin tek kadılı mahkemeleri olan şer'î mahkemelerin, her ne kadar yetkileri daraltılmış olsa da devamlılığını koruyor olması, İslam hukukunun bu dönemde hala etkin olduğunu göstermektedir. Bu durum hukuk alanında bir ikilemi doğurmuştur. İslam hukukuyla modern hukuk yan yana çalışmak durumunda kalmıştır.³⁶⁵ Şer'î mahkemeler, Tarsus Kazası idari yapılanması içinde 1881 yılından itibaren diğer mahkemeler ile birlikte görev ve öneminde azalmalar yaşayarak varlığını sürdürmüştür. Tanzimat döneminde kurulan yeni mahkemelerin yetki alanlarının arttırılması Şer'î mahkemelerin aleyhine gelişmiştir. Burada bidayet ve ticaret mahkemelerinde olduğu gibi bir reis ve aza grubundan bahsedilmemektedir. Şer'î mahkeme kadrosu içinde başkatip, ikinci katip, mukayyid, eytâm müdürü ve beytü'l-mâl ve yaver memuru gibi görevli memurlar yer almaktaydı.³⁶⁶

³⁶³ BOA., Hâriciye Nezâreti Hukûk Müşâvirliği (HR.HMŞ.İŞO.), 1105/13, Rûmî 17 Şubat 1324.

³⁶⁴ AVS., 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

³⁶⁵ Üçok- Mumcu- Bozkurt, *a.g.e.*, s. 294.

³⁶⁶ AVS., 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

Farklı türden mahkemelerin çalışma alanları ve kendi içlerindeki alt örgütlenmelerin birbirinden farklı olması adli alanda çözümden çok karışıklığı da beraberinde getirmiştir. Çünkü mahkemelerin kendi aralarındaki yetki ve görev dağılımları çekişmeleri tetiklemiş ve modernleşme yönünde olsa da dağınık bir adli örgütlenme ortaya çıkmıştır.³⁶⁷

Ayrıca, bir re'is, iki vekil ve bir katipten oluşan kadroyla “*memleket*” ya da diğer bir adıyla “*menâfi’-i ‘umûmiyye*” sandıklarının varlığına da değinmek gerekmektedir. Amelal komisyonu, rüsûmât idaresi, tahrir kalemi, telgraf ve posta idaresi, mal kalemi, nüfus idaresi, tapu idaresi, gureba hastanesi, ziraat banka şubesi, zabtiye idaresi, redif idaresi, polis idaresi, orman idaresi, reji idaresi, me’ârif komisyonu gibi resmi kurumlar da Tarsus Kazası idari yapısında yer almaktaydı.³⁶⁸

1892’den itibaren mal kalemi, ayrı bir kurum olarak görülmeye başlanmıştır. Burada mal müdürü, muavini, refiki ve sandık emini görev yapmaktadır. Yine aynı yıl Adana Vilayet Salnamesinde, Tarsus’ta nüfus memuru ve katipten oluşan bir kadroyla Nüfus İdaresi, Tapu İdaresi, Gureba Hastanesi, Ziraat Bankası Şubesi ve Redif Zâbitânı gösterilmektedir. 1893 yılında ise Orman İdaresi ve Düyûn-ı Umûmiyye İdareleri kazanın resmi kurumları arasına dahil edilmiştir. 1896’da Emniyet Teşkilatı’nın polis, zâbitân ve redif şeklinde kendi içinde bir ayrıma gittiği göze çarpmaktadır. Yine aynı yıl Kaza yönetim kurumları arasında Reji İdaresi’nin de yer aldığı görülmektedir. 1904’te ise bir başkan ve beş azadan oluşan Me’ârif Komisyonu, Tarsus Kazası idari yapılanması içinde gidilen yeniliklerden birini oluşturmaktadır.³⁶⁹

³⁶⁷ Üçok- Mumcu- Bozkurt, *a.g.e.*, s. 294.

³⁶⁸ HVS., 1286, AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

³⁶⁹ AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

III. BÖLÜM: BİR ÜRETİM ALANI OLARAK TARSUS

Bu bölümde genel olarak anlatılmak istenen, 19. yüzyılın ikinci yarısında bir Osmanlı Anadolu kenti Tarsus'un tarım, ticaret ve sanayi alanlarındaki genel durumla birlikte değişimi ve kente özgü nüveleri tespit edebilmektir. Ekonomik yapının bu üç ögesi, özellikle bu süreçte o kadar iç içe geçmiştir ki birindeki gelişme ya da değişim bir diğerini tetikleyerek birlikte hareket edebilmekteydi. Bu alandaki en büyük halka, hiç kuşkusuz Osmanlı ekonomisi açısından tarım alanıdır. Tarımsal gelirler Osmanlı ekonomisinin bel kemiği olma niteliğini uzun yıllar korumuştur. Bu nedenle, hem bu özelliğinden, hem de diğer iki alandaki üretimin ana malzemesi olması sebebiyle, öncelikle tarımsal alandaki gelişmeler ele alınacaktır. Bu gelişmeye paralel ilerleyen diğer bir alan ticarettir. Tarımsal ürünlerin metalaşması ve pazara yönelik üretim sürecine girilmesi ticari potansiyeli de aynı ölçüde hızlandırmıştı. Tarımsal ürünler, ticaretin ana metası olmasının yanında, aynı zamanda imalat sektörünün de vazgeçilmez unsuruydu. Dolayısıyla ekonominin bu üç ana kolundaki gelişmeler birbirlerini doğrudan ve dolaylı yoldan etkilemekteydi. Bunun yanı sıra, ekonomik alandaki gelişme ve değişimleri sadece tarım-ticaret-sanayi üçlemesiyle takip etmeye çalışmak da yetersizdir. Bu nedenle toplumsal alandaki -nüfus, ulaşım ve haberleşme, bürokrasi gibi- pek çok gelişmenin de bu alandaki etkileri yadsınamaz.

Bu sürece damgasını vuran ve en önemli ivme olan değişimin itici güçlerini, ekonomik alanda değerlendirmek, pek çok unsura bir bütün dahilinde bakmayı gerektirmektedir. Sosyal ve ekonomik alan, birbirinden ayrı iki kulvarı temsil etse de ekonomik alandaki değişimin itici güçleri arasında iç dinamikler yanında nüfus, ulaşım ve haberleşme, bürokratik ve kurumsal gelişmeler de yer almaktadır. Bununla birlikte

ekonomik alandaki gelişme ya da dönüşüm, dış dünyadaki gelişmelerden soyutlanarak düşünülemez. Bu nedenle, Osmanlı'nın ekonomik alandaki dönüşümünü incelerken, kendi iç dinamikleriyle birlikte dış dünyadaki gelişmeleri de dikkate almak gerekmektedir. Bu süreçte, Osmanlı Devleti Batı Avrupa'daki gelişmelerin etkisine kimi zaman kendi talep ve çabalarıyla kimi zaman da zorunlu bir şekilde maruz kalmıştır.

1780'lerde Avrupa'da endüstri devriminin patlak vermesiyle, insanlık tarihinde ilk kez toplumlar kendi üretici güçlerinin yarattığı zincirlerden kurtulmuşlardı. Bundan sonra üretici güçler, hızlı ve sınırsız biçimde insan, mal ve hizmet artışı gerçekleştirmeyi başarmışlardı. Bu gelişme, üretim üzerindeki zincirlerin kırıldığı ilk başarılı girişimdir. Bu anlamda, Avrupa'da endüstriyel yükselme eğer 1780'lerde başlamışsa, 1840'larda İngiltere'de ağır endüstrinin kurulması ve demiryollarının yapımıyla ilerlemiştir. Bu gelişmeler, Fransız toplumsal devrimiyle çağdaş olmakla birlikte, biraz daha önce gerçekleşmiştir.³⁷⁰ Emek faktörü, sanayi devrimi ve serveti yaratan unsur olarak insan yerine makinenin kabul edilmesinden sonra eski önemini yitirmişti. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, büyük sermaye yatırımlarının hem bireyin hem de ulusal ekonominin servetini artırdığı ve emeğin eskisi gibi servetin tek kaynağı değil, sadece bir üretim faktörü olduğu görülmeye başlanmıştır. Bu anlayış, özel mülkiyetin varlığını haklı gösteren bir ideolojiye de sahipti. 1870'lerde ise artık iktisadî düşünceler doğru oldukları için değil faydalı oldukları için kabul edilir, faydası görülmediği anda da reddedilme eğilimi gösterirdi.³⁷¹

³⁷⁰ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı, 1789-1848*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, ss. 37- 38.

³⁷¹ Daniel R. Fusfeld, *Çağdaş İktisadi Düşüncenin Gelişimi*, Çeviren: Orhan Sezgin, Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı, İstanbul, 1988, ss. 126-127.

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim güçleri üzerindeki zincir, ancak 1847'de Lonca Teşkilatı'nın kaldırılmasıyla kırılmaya başlamıştır. Ancak, bu gelişmenin arka planında yatan asıl önemli etkiyi, 1838 Balta Limanı Antlaşmasının yaratmış olduğu göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. İktisadi düşüncedeki değişimin en önemli adımı olan Urquhart-Porsonby-Palmerston üçlüsünün hazırlamış olduğu 1838 Balta Limanı Antlaşması ve uzantısı olan Tanzimat Fermânı olmuştur. Böylece, Batılı iktisadî düşüncelere aralanan kapı Osmanlı klasik dünya görüşünün değişmesine de ortam hazırlamıştır. Merkantilizm ve liberalizm Osmanlı iktisadî düşüncesine bu kanallardan girmiştir. Aynı ekonomiden, nakdi ekonomiye geçiş bu politikalar etkisiyle yaşanmaya başlamıştır. 1838 sözleşmesinden sonra gerçekleşen bu politikalara uygun en önemli yenilik, 1858 Arâzi Kânûnnâmesi ile özel mülkiyet haklarının tanınması olmuştur. Ancak bu iktisadî düşünce ve politikalarının Osmanlı klasik iktisadî düşünce ve politikalarıyla örtüşmemesi, sürecin uzun ve zor koşullar altında yaşanmasına ve bir dualiteye yol açmıştır.³⁷²

Osmanlı devlet adamları, iktisadî alanla ilgili olarak zihinsel yapılarını ancak Tanzimat'tan sonra değiştirebilmişlerdir. Klasik dönemde, genellikle ıslahatlar çerçevesinde çözüm arayışları, hep eski yapıda aranılmıştır. Çünkü, yeni olan her şey değişimi çağrıştırmakta ve değişimin karşısında duran en büyük engel ise gelenektir. III. Selim dönemiyle Avrupa'ya gönderilen sefirler aracılığıyla dünyadaki gelişmeler hakkında bilgi edinilmek istenmiştir. Bu dönemde Avrupa'ya sefir olarak gönderilen Ebubekir Ratip Efendi, ilk kez yeni iktisat politikaları yaratılması fikri ile geri dönmüştür. Ratip Efendi Avrupa'da görmüş olduğu ortamdan oldukça etkilenmiş ve hazırladığı layihada çeşitli ıslahatlar yapılmasını önermişti. Böylece, hazırlanan layihalar ilk reform

³⁷² Sayar, *a.g.e.*, ss. 229-242.

taslaklarının ilk örneklerini oluşturmaktadır.³⁷³ Bu reform paketleriyle verimi artırma arayışına giderek, mevcut iktisadî düşüncede kırılmalar baş göstermiştir. Bu anlamda, Avrupa'nın üretim tarzının değiştirmesine yardımcı olan en önemli etken özel mülkiyet idi. Osmanlı Devleti'nde özel mülkiyet hakkının geç tanınmış olması, üretim tarzı ve anlayışının değişmesini geciktirmiştir.

Yüzyılın büyük devletlerinin en önemli kaygısı daha yüksek refah düzeyine ulaşmak, mevcut durumdan daha iyi yaşam şartlarına sahip olmak, yani “büyüme”ti. Önemli iktisat düşünürlerinden biri olan Adam Smith bu konu üzerinde durmuştur. Ona göre, büyümenin kaynağı beşeri güdülerdi. Beşeri güdüler insanların doğasında vardı ama ortaya çıkabilmeleri için özgür bir topluma ihtiyaç duymaktaydı. Bolluğun artması, doğrudan işbölümü, geniş pazarlar ve sermaye birikimi gibi üç önemli unsura bağlıydı. Bu unsurlara bağlı olarak verimlilik yükseldikçe bolluk da tüm topluma yayılabilirdi. Üretimde uzmanlaşma ve işbölümü gibi unsurlar da mübadeleye dayanmaktaydı. İnsanın doğasında olan bu mübadele ruhu insanları ticarete yönlendirir ve birbirine bağımlı hale getirirdi. İşbölümü, uzmanlaşma, mübadele, sermaye artışı gibi faktörlerle gerçekleşen büyüme değişmeyi de içinde barındırıyordu. Bu etkenlerle gözlenen ilerleme tarımdan ticarete ve sanayiye sıçrayacaktı. Tarımda üretim artışı ürünlerin pazara taşınmasına neden olur ve ticareti hızlandırır. Hızlanan ticari faaliyetler, sanayi üretimini ve ihracata dönük tarımsal üretimi daha da tetikleyecektir. Böylece, üretim ve beraberinde bolluk ve büyüme ilerleme gösterecektir.³⁷⁴

Bu süreçte, ekonomik alanda gerçekleştirilen bir dizi gelişme, tüm sektörlerde üretim döngüsünü tetiklemiştir. Tarım alanında endüstriyel üretim, etkisini hemen ticari

³⁷³ Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2000, ss. 172-174.

³⁷⁴ Füsfield, *a.g.e.*, ss. 43-45.

alandaki göstermiştir. Makineleşme kültürünün gelişmesi ise endüstriyel üretimi sınırlı olsa tetiklemiştir. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı kapalı iktisadî zihniyetinin dünya ekonomisine açıldığı ölçüde hız kazanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında, ekonomiyi görünüşte güçlendirecek tarzda gelişmeler yaşanmış olmasına rağmen diğer yandan, Osmanlı ekonomisinin aslında -iç ve dış borçlar ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi gibi- sıkıntıya girmiş bulunduğu göstergeleri de mevcuttu. Bu dönem, Osmanlı ekonomisinin tam anlamıyla dışa açılışının ve çevreselleşmesinin yaşandığı bir süreç olmuştur. 1838 Balta Limanı Antlaşması ile kapitalist ekonomiye kapılarını açan Osmanlı, dünya pazarıyla da karşı karşıya kalmış bulunmaktaydı. Sürecin genel konjonktürü içinde, hammadde ve pazar arayışında olan Avrupalı Devletler, kendilerine yeni ve zengin bir kaynak olan Osmanlı İmparatorluğu'nu hedef olarak seçmişti. Avrupa'da hızla gelişen üretim faaliyetleri, yansımaları Osmanlı topraklarında da aynı hızda göstermiştir. Oldukça zengin hammadde kaynağına sahip Osmanlı toprakları, Avrupa'nın modern üretim teknolojilerinin bir anda hedefi haline gelmiştir.

III. 1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'ta Tarımsal Üretim

III.1.1. Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Anlayışı ve Tarımsal Gelişmelere Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde toprak tasarrufu ve vergilendirilmesine ilişkin meseleler, ruhanî makamlardan bağımsız sivil bir yönetim alanı olarak görülüyordu. Bütün tarım arâzisinin %90'ını kapsayan devlet toprakları (mîrî arâzi) sivil bir bürokrat olan nişancının sorumluluğu altına verilmişti ve sivil bürokrasinin hazırladığı bir kânûnnâmeye göre yönetiliyordu.³⁷⁵ Osmanlı toplumunda, en önemli üretim faktörü olan toprağın mülkiyeti, belirli ellerde yoğunlaşmış olmaktan ziyade,

³⁷⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, cilt I, 1300-1600*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 147.

mutlak mülkiyeti devletin inhisarında bulunan ve kira karşılığı sadece toprağı ekip biçen köylülere tahsis edilebilen bir üretim faktöründen ibaretti. Bu durum, en önemli üretim faktörü olan toprak mülkiyetinin, devlet elinde bırakılması suretiyle sınıflı yapıların oluşmasını da engellemekteydi.³⁷⁶ Mîrî arâzi rejimindeki ilk kırılmalar, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Celâlî İsyanları ile başlamıştı. Bu dönemde, devletin zayıf durumundan yararlanmak isteyen bazı tımar sahipleri, dirlik topraklarını zorla kendi özel mülklerine katıp köylüye kiraya vermeye başlamışlardır.³⁷⁷

Tanzimat Dönemi kanunlaştırma hareketlerinin, toprak hukuku alanındaki en önemli kolu *1858 Arâzi Kânûnnâmesi*'dir.³⁷⁸ Bu kânûnnâme, mîrî arâziden mülk arâziye geçiş sürecinde ciddi bir aşama olması yönünden oldukça önemlidir. İlk defa bir kânûnnâme ile devletin mülkü olan arâzi üzerinde kişilerin mülkiyetinden bahsedilip, toprak üzerindeki mülkiyet kavramı tartışılmaya başlanmıştır. 1850'lerin ilk birkaç yılı içinde, özellikle kıyıya yakın küçük taşra kentlerinde kullanıma açılmamış bazı arâzilerin mal müdürleri tarafından müstemen tüccarlara düşük fiyatlarla satıldığı görülmektedir. Bu yerlerin arasında 1852'de Bilan ve İskenderun'la, Tarsus ve Adana Eyaleti

³⁷⁶ Abdülkadir İlgen, "Osmanlı Toprak Mülkiyeti Anlayışının Teşekkülü ve Bunun Sosyal Tabakalaşma Üzerindeki Etkileri", <http://www.osar.com/>, Erişim Tarihi: 22 Şubat 2007.

³⁷⁷ Böylece mîrî arâzi fiili yolla mülk haline geçirilmiştir. Bu dönüşüm 3 şekilde gerçekleştirilmiştir: Tımar sahiplerinin mîrî arâziyi gasp ederek malik gibi tasarruf etmeleri; reyânın iktisadî nedenlerle toprağı elinden çıkarması; padişahın mîrî arâziden temliklerde bulunması. Padişah istediğı kimseye mülk veya tımar olarak arâzi vermekte serbestti. Bu temlikler bir hibe şeklinde olabileceğı gibi hizmet karşılığı da olabilmekteydi. Orhan Gazi'nin İlyas müridi Geyikli Baba'ya arâzi vermesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra, fethedilen toprakların çıplak Mülkiyeti devlete nakledilmiş, tasarrufu ise "tapu" adı verilen bir bedel karşılığı kişilere verilmiştir. Ayrıca fethedilen bazı eyaletlerde gayrimüslim ya da Müslüman ahalinin mülkü olarak da bırakılabilmektedir. Örneğın, Hicaz ve Basra Vilayetleri gibi yerlerde Müslüman; Sakız, Midilli ve Kıbrıs gibi yerlerde de gayrimüslim halkın mülkü olan topraklara dokunulmamıştır. Halil Cin, *Mîrî Arâzi ve Bu Arâzinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya, 1987, ss. 275-277.

³⁷⁸ 1858 Arâzi Kânûnnâmesi bir giriş ve üç bölüm olmak üzere 132 maddeden oluşmaktadır. Giriş kısmında 1-7 maddeler Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut muhtelif toprak çeşitlerinin hukukî statülerinin tarif ve taksiminden bahsetmektedir. Kânûnnâmenin en önemli kısmı ise birinci bölüm 8-90 maddelerde yer alan mîrî arâzinin tasarruf, ferağ, intikal ve mahlulat şekillerine ait olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. İkinci bölüm metrûk ve mevât topraklara ait hükümleri içermektedir. Üçüncü bölümde yer alan 105-132. maddeler ise daha çok ayrıntıları kapsamaktadır. Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arâzi Kânûnnâmesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserleri I*, Editör: Ömer Lütfi Barkan, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 335.

dahilindeki arâziler de yer almaktaydı. Bu kadar düşük fiyata müstemen tüccarlara arâzi satılması merkezin de dikkatini çekerek bu durumun sebebinin araştırılması ve engellenmesi talimatı verilmiştir. Bu konuyla ilgili, Adana Valisi Mustafa Paşa görevlendirilerek daha dikkatli olunması istenmiştir.³⁷⁹

1858 öncesi yabancı tebaaya Osmanlı topraklarında arâzi satılması konusunda merkezin olumsuz bir tavrı söz konusudur. Yabancıların Osmanlı topraklarında mülk edinme eğiliminin bu süreçte yaygınlaşması ve Avrupalı Devletlerin bu konu üzerindeki yoğun ilgileri Osmanlı hükümetini kânûnnâmeler düzenlemeye itmişti. 1858 Arâzi Kânûnnâmesi ile arâzi üzerinde mülkiyet edinme hakkı tanınmış, yabancı tebaanın mülkiyet hakkı ise 1867’de çıkan bir düzenleme ile serbestlik kazanmıştır.³⁸⁰ 1867 tarihli “*Teb’a-i ecnebiyyenin emlâka mutasarrıf olmaları hakkında kânûn*”la da yabancılara Osmanlı coğrafyasında taşınmaz mal edinme hakkı tanındı.³⁸¹

³⁷⁹ Bilan ve İskenderun ve Tarsus ve Adana eyâleti dâhilinde olarak mâl müdürlüğü tarafından dîn-ı bahâ ile arâzi tefvîz ve iştirâ’ kılındığı dahi iş’âr olduğuna mebnî dîn-ı bahâ ile arâzi verilmesi sebebinin istifsâr ile beraber çünkü eyâlet-i merkûmede pek de usûl-ı makbûle-i tanzimeye icrâ olunmadığından aralıkta bu makûle halât-ı gayr-i marâziyye zuhûr etmekte olmasıyla bundan böyle zinhâr öyle müste’men tâ’ifesine sattırılmamasına dikkat kılınmasının icâbı vechile Adana vâlisi devletlü Mustafa Paşa hazretlerine tevcîh ve iş’âr olunması tezekkür kılınmış ise de ol-bâbda her ne vechile emr ve fermân-ı kerâmet-beyân-ı cenâb-ı şahâne şeref-sudûr buyrulur ise muktezâ-yı celîli üzere hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâveri terkîm kılındı efendim fi 13 Receb sene 1268. BOA., İ.MVL., 210/6807, Hicrî 13 Receb 1268.

³⁸⁰ Klasik dönem Osmanlı Devleti’nde, köylülere mîrî topraklar üzerinde sadece tapu resmi adı altında belli bir bedel karşılığında, tasarruf hakkı veriliyordu. Abbasi Halifeliği ve Bizans İmparatorluğu’nda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da devletle bireyler arasında toprak iyeliği savaşı imparatorluk toplumsal tarihinin en önemli sorunlarından biri olmuştur. Tarihsel süreçte özel mülkiyet ve vakıf alanlarının artışı merkezî otoritenin gücü ile doğrudan bağlantılı olarak gelişme bulmuştur. Merkezi otoritenin zayıf olduğu zamanlarda bu tür eğilimler artarken otoritenin zayıfladığı süreçte denetimsel çalışmaların yoğunlaştırılması ile azalmaktadır. Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, 1300-1600*, Çeviren: Ruşen Sezer, YKY Yayınları, İstanbul, 2004, 4. baskı, s. 113.

³⁸¹ “Üçüncü madde arâzi-i mîrîye rakabesi cânib-i beytü’l-mâle ‘â’id olarak ihâle ve tefvîzi taraf-ı devlet-i ‘aliyyeden icrâ olunagelen tarla ve çayır ve yaylak ve kışlak ve korular ve emsâli yerlerdir ki mukaddemen ferâğ ve mahlûlât vukû’unda sâhib-i ‘arz itibâr olunan timâr ve ze’âmet ashâbının ve bir aralık mültezim ve mahsûllerin izn ve tefvîziyle tasarruf olunur iken mu’ahharran bunların ilgası hasebiyle el-haleti hazîhi taraf-ı devlet-i ‘aliyyeden bu husâsa me’mûr olan zâtın izin ve tefvîziyle tasarruf olunub mutasarrufları yedlerine bâlâsı tuğralı tapu senedleri verilür. Tapu hakk-ı tasarruf mukâbilinde verilen mu’accedir ki cânib-i mîrî için me’mûru tarafından âhz ve istif’â kılınur”. Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1992, s. 99.

Mülk arâzi, bir kimsenin iznine bağlı olmadan sâhibinin başkasına satmaya, bağışlamaya, vakfetmeye, miras bırakmaya ve üzerinde istediği şekilde zirai ve benzeri işleri yapmaya yetkili olduğu topraklara denilmektedir.³⁸² Arâzi Kanununun 8. maddesi mîrî arâziden mülk arâziye geçişin bir ön hazırlık aşaması olduğunu göstermektedir. şeklinde bir hüküm içermektedir.³⁸³ Fransız Medeni Kanunu'nun (Code Civil) mülkiyet anlayışının tesiri altında kalan devlet yetkilileri mîrî arâzi mutasarrıfının intikâl ve tasarruf hakkının genişletilmesini mantıklı buluyordu. Devlet, bu tedbirlerle köylünün içinde bulunduğu sefil durumdan kurtulacağı, ferdi ve milli servetin artacağı, zirai ekonominin de düzenleneceği beklentisi içindeydi.

1874'de ilk defa tapu teşkilatı kurulmasıyla birlikte tapu memurları mîrî arâzinin tefvizinde devleti temsil etmişlerdir. Vilayet ve livalarda Defter-i Hâkânî memurları, Kazalarda tapu katipleri, bunların bulunmadığı yerlerde de mal memurları mîrî arâziyi tefviz etmişlerdir.³⁸⁴ 21 Mayıs 1847 tarihli Tapu Nizâm-nâmesi'nde, arâzinin “*müstahakk-i tapu*” olması halinde alınacak tapu misline, ferağ halinde ödenecek ferağ harcına dair hükümler yer almaktaydı. Nizâm-nâmede tapu tarifi şu şekilde yapılmıştır:

³⁸² 1858 Arâzi Kânûnnâmesi'nin ikinci maddesinde de mülk arâzinin dört şekli olduğu belirtilmiştir. “İkinci madde arâzi-i memlûke dört nev'dir nev'-i evvel kurâ ve kasabât derûnlarında bulunan 'arsalar ve kenarlarında bulunubda tetimme-i sükenâ i'tibâr olunan nihâyet-i nısf dönüm mikdârı yerlerdir nev'-i sâni arâzi-i miriyyeden bi'l-ikrâz mesağ-ı şer'iyye binâ'en envâ'-ı vech mülkiyyet ile tasarruf olunmak üzere temlik-i sahîh ile temlik olunmuş olan arâzidir nev'-i sâlis arâzi-yi 'öşriyye ve nev'-i râbi' arâzi-i harâcîdir ki meselâ hîn-i fetihde ganâ'ime tevzî' ve temlik olunan yerlere arâzi-i 'öşriyye ve gayr-i müslim olan asıl yerlülere yedlerinde takrir ve ibkâ kılınan yerlere arâzi-i harâciyye denilür...kaffe-i arâzi-i memlûkenin rakabesi ya'ni zâtı ve mülkiyeti sâhib ve mâliki olan kimseye 'â'id olarak emvâl ve eşyâ-yı sâ'ire gibi tevârüs ider ve vakf ve rehîn ve şuf'a misillü ahkâm-ı cârf olur Gerek arâzi-i 'öşriyye ve gerek arâzi-i harâciyye sâhibinin bilâ-vâris vefâtıyla cânib-i beytül-mâle 'â'id olduklarında arâzi-i mîriyye hükmünü iktisâb iderler arâzi-i memlûkenin envâ'-ı erba'asında cereyân idecek ahkâm ve mu'âmelât kütüb-ı fihriyyede beyân olduğu cihetle işbu kânûnnâme-i arâzide arâzi-i memlûke ahkâmından bahs olunmayacaktır”*Düstûr*, I. Tertip, cilt I, ss. 165-166.

³⁸³ “Bir karye ve kasabanın bütün arâzisi toptan olarak bi'l-intihâb bir veya iki üç şahsa ihâle ve tefvîz olunamayıp ahâlden her şahsa başka başka arâzi ihâle olunarak keyfiyyeti tasarruflarını mübeyyen yedlerine tapu senetleri i'tâ olunur”. *Düstûr*, I. Tertip, Cilt I, s. 167.

³⁸⁴ *Düstûr*, I. Tertip, Cilt I, s. 166.

Arâzi-i mîriyyeden bir tarla tapuya müstahakk oldu denilmesi, mutasarrıf bilâ-veled fevt oldukda ol tarla ta'tilden vikâyeten zürrâ tâ'ifesinden âher kimseye tevfiiz olunmaya müstahakk ve şâyân oldu demek olarak bu sûretle resm-i tapu ta'bîri dahi ol arâzinin mu'accele-i misliyyesi olup yoksa ba'zı mahallerde müte'arif olduğu üzere mahlûl olan arâzinin bir senelik hâsılâtı olmadığı...³⁸⁵

24 Ocak 1878 tarihli Hasan Fehmi başkanlığındaki meclis toplantısında gayr-i menkul tasarrufundaki zorluklar tartışılmış, arâzi ve vakıfların ıslahı istenmiştir. Ayrıca aşarın toplanma şekline yönelik sıkıntılar dile getirilmiştir. 5 senelik alınan aşar, ahaliyi ve malı telef etmekte olduğundan senelik alınması gerekliliği üzerinde durulmuştur.³⁸⁶

3 Şubat 1909 tarihli Emlak Vergisi Nizâm-nâmesi ile Memalîk-i Osmâniyyede bulunan bütün arâzi ve musakkafât emlak vergisine tabi olacaktır.³⁸⁷ Emlak Vergisi Kanunu'nun 18. maddesinde belirtildiği üzere, "arâzinin kıymeti vüs'atine ve mevki'ine ve kasaba ve liman ve şimendifer gibi mevâki'e olan kurbiyetine ve hâsılâtı vasatiyyesine nisbetle takdîr olunur."³⁸⁸ Buna göre arâzinin değeri mevki'sine ve verimine göre belirlenecektir.

³⁸⁵ Barkan, a.g.m., s. 324.

³⁸⁶ "A'şarın emâneten idâresi halinde vâridât-ı mîriyyeye küllî tedennî âriz olacağı emsâli delâletiyile meczûm olduğundan sûret-i uhrâ ile tahsîlini ihtâr eylediği misillü vâridât-ı mezkûre maktû'ân mültezimine sûret-i ihâlesinde tekevvün etmekte bulunan müşkülât ve derecede olduğu cümlenin ma'lûmudur." *Meclis-i Mebusan 1293-1877 Zabıt Ceridesi*, cilt II, Toplayan: Hakkı Tarık Us, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1939, s. 207, 213.

³⁸⁷ "Emlak Vergisi Nizamnamesi Esbâb-ı Mûcibe Layihâsı

...Arâzi başlıca 'öşre tâbi' olan arâzi-i 'öşriyye ile arâzi-i harâciyyeye ayrılıp arâzi-i harâciyyede harâc arâzi iki tefrîk edilmiştir ki biri arâzinin hâsılâtından yerin tahammülüne göre 'öşürden nisfina kadar alınmak üzere ta'yîn olunan harâc-ı mukâseme ve diğeri arâzi üzerine maktû'iyet vechile tavzîf ve ta'yîn olunan mikdârı mu'ayyen akçeden 'ibâret harâc-ı muvazzaftır. Devlet-i Osmâniyyenin ibtidâ-yı te'essüsünden beri bu husûsa ehemmiyet verilerek bi'l-cümle mezârî' ve kurâ ve arâzi me'mûrîn-i mahsûsa vâsıtası ile sebt-i defter edilmiş ve arâzinin hudûd ve vüs'atı ve mezra' veya mera veya kışlak olduğu ve 'adedi nüfûsu ve arâzi-i 'öşriyye veya vakfiyye oldukları irâ'e olunarak vaktiyle muntazâm defterler meydana getirilmiş idi el-yevm arâzi başlıca iki vergiye tâbi'dir ki biri hâsılât-ı gayr-i sayfiyyesinden muhassas i'âne 'öşür olarak alınan hisse-i emîriyye ve diğeri kıyem-i mukadderresinin binde dördü nisbetinde alınan vergidir... Memalîk-i 'Osmâniyyede bulunan bi'l-cümle arâzi ve musakkafât işbu kânûn mûcibince emlak vergisine tâbiidir." *Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanunîye ve Encümen Mazbataları*, sene: 1324-1325, s.s. 125-128.

³⁸⁸ *Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanunîye ve Encümen Mazbataları*, sene: 1324-1325, s. 129.

Bu açıdan 1858 Arâzi Kânûnnâmesi'nin siyasî, malî ve iktisadî boyutları olmakla birlikte önemli özelliklerinden biri fertlerin toprağın tapusuna ve bu suretle devlet arâzisini hukuken işletme hakkına sahip olmalarıydı. Kayıtların tamamlanması için devletin amacı bütün arâzinin kadastrounu yapmak ve sahiplerine tapularını vermektir. Toprağı fiilen işleten çiftçilere tapu senedi vermek suretiyle bunları sıkı kontrol altına alacak ve ayanların nüfuzunu bertaraf edecekti. Kanunun birçok maddesi hükümet memurlarının devredilen bütün arâzileri kaydetmeleri üzerinde ısrar ediyordu. Asıl önemli nokta kanunun miras hükümlerinin ve diğer maddelerinin arâzinin işletilmesine ve boş bırakılmamasına ne kadar yardım etiğidir. Ayrıca, 1858 Kânûnnâmesi ile başlatılan düzenleme çalışmaları, arâziye sahip olma istikrarının, üretimin ve vergilerin artmasını teşvik etmekteydi.³⁸⁹

Taşra kentlerinde büyük rol oynayan ve tüm gücü ellerinde tutan büyük ayan ailelerinin topraklarının bir kısmı ellerinden alınarak köylüye dağıtılmış, devlet adına vergi toplayan mültezimlerin görevlerine son verilmişti; ancak büyük ayan ailelerinin güçleri tam anlamıyla etkisiz hale getirilememişti. 1858 Arâzi Kânûnnâmesi, 19. yüzyılda devletle yerel unsurlar arasındaki dengeleri değiştirebilecek toprak mülkiyeti biçimleri üzerinde de etkili olmuştu. Böylece devlet toprakta özel mülkiyeti tanımış oluyor ve toprağın alım satımını serbest bırakıyordu. Devlet bu kânûnnâme ile ayanın ve diğer yerel unsurların güçlerini sınırlandırmak ve tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirlerini artırmak istiyordu. Bu uygulama tarımsal üretimin artırılması konusunda başarıya ulaşırsa da toprakların sermaye sâhibi büyük yerel ailelerin elinde toplanmasının önüne geçememiştir. Çünkü büyük toprak sahibi güçlü yeni yerel gruplar oluşmuştur; bu gruplar

³⁸⁹ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, Editörler: Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 974.

topraklarının bir kısmını kendileri işletirken, bir kısmını da kiraya vererek kullanıma açmışlardır. Büyük toprak sahiplerindeki genel eğilim topraklarını büyük ölçekli işletmek yerine küçük parçalara ayırarak köylüye kiraya verme yönündeydi. Bu nedenle pazar için üretim yapan işletmeler de küçük ve orta ölçekli olmaktadır.³⁹⁰

Tımar sistemi Tanzimat, Islahat, 1858 ve 1867 ve 1876 düzenlemelerinden geçmesine rağmen, birçok belgede tımar hisselerinin babadan oğula hala devam ederek işletilebildiğine rastlanılmaktadır. Osmanlı iktisadî yapılanması içinde uzun yıllar işlemiş olan böylesine köklü bir geleneğin birdenbire yok olması diğer bütün geleneksel yapılarda olduğu gibi pek mümkün olamamıştır. Merkeze uzak taşra kentlerinin kendilerine özgü yerellikleri de dikkate alınırca bu tür örneklerle rastlamak da ilginç olmakla birlikte çok da şaşırtıcı olmasa gerektir.³⁹¹

1858 sonrası dönemde Tarsus Sancağı'nda bu konu üzerine pek çok alacak-verecek davası yaşandığı görülmektedir. Bu örneklerden bir tanesi Mehmet Esat Bey adında bir arâzi sâhibinin topraklarını ahaliden kimselere kiralayarak tarıma açmıştır. 1860 yılında 8 kıta tarlasından 5 kıtasını Hacı Mehmet aracılığıyla ahaliden Mahmut oğlu Molla Süleyman adlı kişiye senelik olarak kiraya vermiş ancak kira bedelinin tamamını alamadığından dolayı dava açıp arâzisini henüz ekilen mahsulleri toplanmadan geri almıştır.³⁹² Ayrıca 1876 yılına ait ilginç bir örnekte Tarsus'un Nasırlı Cemaati köyünde mevcut tımar hisselerinin babadan oğla aktararak devam ettiği belirtilmektedir. Ahaliden Halil isimli biri babasından kalma yarım tımar hissesine 1875 Mart ayından itibaren 302 kuruş bedel bildirilerek ve ayrıca kişinin bu tımar hasılatından başka indirim

³⁹⁰ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 221.

³⁹¹ Tarsus Şer'iyye Sicilleri (TŞS.), no: 289, s. 78, b. 290, Hicrî 14 Rebî'ü'l-evvel 1249.

³⁹² BOA., A.MKT.UM., 320/42, Hicrî 25 Zi'l-hicce 1274; A.MKT.UM., 373/17, Hicrî 26 Rebî'ü'l-evvel 1276.

talebi olan 9886 kuruş 35 paranın geçen senelerin bakayasından karşılanarak Divân-ı Muhâsebât-ı Mâliye'den kararın yazılarak bildirildiği görülmektedir.³⁹³

1840'larda tımarlardan alınan gelir kalemlerinin varlığının 1850'lerde de uygulamalardaki birtakım aksaklıklarla hala devam ettiği bu konu ile ilgili taşraya gönderilen emirnamelerden anlaşılmaktadır. 1 Nisan 1852 tarihli bir emirnamede, tımar sahiplerinin hilelerinin engellenmesi hakkında bir Nizamnamenin Tarsus'a gönderildiği belirtilmektedir. Emirnameye göre, bazı tımar mutasarrıflarının beratlarının genellikle babalarının isimlerine kayıtlı olmasından dolayı birtakım hilelerin ortaya çıktığı ve bunun da aksaklıklara sebebiyet verdiği belirtilmektedir. Bu tımar sahiplerinin beratları, babalarının isimleri ile kaydedilmiş olduğundan, bu isimle bir tımara mutasarrıf olmak yanında, kendi adları ile de boşta kalan tımarları üzerlerine almaktaydılar. Dolayısıyla, bu kişiler üzerinde birden fazla tımar toplanmış olmaktadır. Bu durum buldukları mahalle meclisleri tarafından onaylanarak, bazı tımar toprakları üzerinde tekel oluşturulmasına sebebiyet veriyordu. Tımarlar üzerinde tekel oluşturma da bu şekilde sistemin bozulmasıyla birlikte özellikle merkeze uzak taşra kentlerinde yoğun bir şekilde yaşanmaktaydı. Bunun üzerine, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Muhâsebe, bu gibi hile ve ziyanların önünün kesilmesi amacıyla, taşra idarelerine birtakım uyarılar göndermiştir. Bu uyarılarla, tımar beratları verilirken, mutasarrıfın ismiyle berat sâhibinin aynı kişi olup

³⁹³ “Adana Vilayeti dâhilince kâin Tarsus ahâlisinden Halil'in Cemâ't-i Nasırlı nâm karyede pederinden muntakilen mutasarrıf olduğu nısf tımar hissesine doksan bir senesi Martından i'tibâren üç yüz iki guruş bedel-i takrîri ve merkûmun işbu tımâr hâsılâtından gayr-i ez-tenzîl matlûbu olan dokuz bin sekiz yüz seksen altı guruş otuz beş paranın sinîn-i sâbıka bakayasından tesviyesi hakkında dîvân-ı muhâsebât-ı mâliyyeden tenmik ve cânib-i Nezâretten tenzîl ve tasdîk olunan mazbata leffen takdîm kılınmış olmağla ol-bâbda emr ve fermân-ı hümâyûn hazret-i şehînsâhî her ne vechile müte'allik ve şeref-sudûr buyrulur ise muktezâ-yı celîli icrâ edileceği beyânıyla tezkire-i senâveri terkîm olundu efendim fî 11 Cemâziye'l-evvel sene 92". BOA., İ.DH., 703/49183, Hicrî 11 Cemâziye'l-evvel 1292.

olmadığına dikkat edilmesi ve hazineye ait tımar hâsılatlarının bir kişinin eline geçmesine engel olunması sağlanmak istenmiştir.³⁹⁴

Bu alanlarda merkezden alınan bazı kararların, taşra kentlerinde karar tarihinden daha geç uygulamaya geçtiği dikkat çekmektedir. Örneğin Tanzimat'ın Tarsus Kazası'nda 1842 tarihinde ancak uygulamaya konulabilmiştir.³⁹⁵ Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu olan Kavalalı İbrahim Paşa'nın Çukurova Bölgesi'ni 1830-1841 yılları arasında işgal altında tutmasının ve bölgenin tekrar Osmanlı egemenliğine girmesinin ancak 1842'de gerçekleşmesi Tanzimat yeniliklerinin burada uygulanmasını geciktirmiştir. Tanzimat'ın tüm ülkede ne derece uygulandığı merkezin sürekli kontrol altında tuttuğu bir meseleydi. Bu nedenle taşra kentlerindeki uygulamaları valiler aracılığıyla sıklıkla kontrol ettirmektedir. Adana Vilayeti'nden bir örnekte yılın belli zamanlarında vali tarafından Tanzimat-ı Hayriye kurallarının görevli memurlarca ne derece uygulandığının denetlendiği görülmektedir.³⁹⁶

Tımar düzeninin çözülmeye başlaması tarımsal üretim alanında çiftlik yapılanmalarına doğru olan eğilimi artırmıştı.³⁹⁷ 1867'den itibaren devletin yabancılara tarımsal alanların satışına izin vermesi ile büyük miktarlarda verimli toprakların Avrupalılara satılmasına yol açmıştı. Bu gelişmeler 1880'lerden sonra artmakla birlikte aslında devlet eliyle yürütülen tarımsal alanda modernize çalışmaları olarak görülmektedir.³⁹⁸ 1903-4'te Tarsus'ta toplam 108 çiftlik binası bulunmaktaydı.³⁹⁹ Adana Vilayeti'nde 1914 yılında toplam 56 Rum Çiftliği tespit edilmiştir. Bunlar 74.022 dönüm

³⁹⁴ Tarsus Şer'iyye Sicilleri (TŞS.), no: 291, s. 136, b. 187, Hicrî 4 Rebî'ü'l-evvel 1268.

³⁹⁵ TŞS., no: 291, s. 123, b. 170, Hicrî 3 Muharrem 1268 (Milâdî 29 Ekim 1854).

³⁹⁶ TŞS., no: 291, s. 123, b. 170, Hicrî 3 Muharrem 1268 (Milâdî 29 Ekim 1854).

³⁹⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 282.

³⁹⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserler II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, İstanbul, ss. 8-9, 230.

³⁹⁹ AVS., 1319.

ve 45.859 kuruş değerindedir. Buna karşılık İçel Sancağı'nda ise 504.829 kuruş değerinde 13.800 dönüm 7 adet çiftlik mevcuttur.⁴⁰⁰

Osmanlı Devleti ekonomik yapısının olduğu gibi taşra kentinin özünde de kırsal ekonomi ve köylü emeği yer almaktaydı.⁴⁰¹ Bir Osmanlı taşra kenti olarak Tarsus'ta 19. yüzyılın ikinci yarısında tarımsal üretimde görülen hareketliliğin ana nedenlerinden biri, dönemin dış konjonktüründe gelişen en önemli siyasi olay 1861-65 Amerikan İç Savaşı sonrasında dünyadaki hammadde sirkülasyonunun aksamasıdır. Bunun üzerine Avrupalı ülkelerin pamuk üretimi yapan diğer bölgelerle birlikte Osmanlı Devleti'ne de yönelmeleri ve devletin çiftçiyi üretime teşvik çalışmaları gerçekleşmiştir. Kapitalizmle eklemlenme sürecine girilmesi, bu çerçevede Tanzimat Dönemi'nde tarımsal kapitalizmin gelişmesine paralel gelişme çabaları da üretimde görülen hareketliliğin temelinde yatan nedenlerdir. Bu perspektifte en yaygın eğilim verimli ve kullanılmayan topraklardan arâzi ve emlak edinmektir. 1867'de Adana Sancağı dahilinde yer alan Mersin ve Tarsus'ta yaşayan yabancı teb'adan bir grup bir süre önce eşlerinin yada yakınlarının adına emlak ve arâzi alarak bu mülkleri kendileri başkalarına satmaktaydı. Ferağ ve intikal kanunlarına göre bu şekilde alım-satım yapıp yapılamayacağına dair vilayetten görüş istenip Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havale edilmiştir.⁴⁰² Böylelikle yabancı sermaye önce hissettirmeden ve fazla dikkat çekmeden bu yolu izleyerek yayılma çabası içinde olmuştur. Burada toprakların değerini önceden tespit ederek mal ve mülk edinerek sermayeye dönüştürme ve kâr elde etme mantığı ile hareket edilmiş ve başarıya ulaşılmıştır. Bölgeye yerleşen yabancı tüccarların aynı tarihlerde izledikleri bir başka yol ise yerli çiftçi halka yüksek faizlerle paralar verip

⁴⁰⁰ BOA., Dâhiliye Nezâret-i Emniyet-i Umûmî 3. Şu'be (DH.EUM.3.Şb.), 2/24, Hicrî 1330.

⁴⁰¹ Hobsbawm, *a.g.e.*, 2005, s. 21.

⁴⁰² BOA., MVL., 1060/102, Hicrî 29 Zi'l-ka'de 1283.

borçlandırarak ürettikleri mallara el koymaktı. Tarsus'ta Rusya Konsolosu Mösyö Hristofi'nin bu murabahacıların reisi olduğu yönünde hükümler mevcuttur. Borç verilen paralar çiftçiden %100 gibi yüksek bir faizle geri istenmekteydi. Geri ödeme zamanı geldiğinde ise hasat döneminde direk tarlalara gidip ölçüp tartmadan ürüne el konulmaktaydı. Bu zulmün önünün alınması için vilayete bildirilmesi ile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de görüşülerek Murâbaha Nizamnamesine uygun olarak ikraz sandıklarının kurulması ve bu şekilde ahalinin borçlarını ödemesinin kolaylaştırılması yoluna gidilmesine karar verilmiştir.⁴⁰³

III.1.2. Tanzimat Sonrası Tarım Alanında Kurumsallaşma

19. yüzyılda Anadolu tarımında küçük üreticilik varlığını hala devam ettirmektedir. Bu durumun arka planında ekilebilir toprakların bolluğuna karşın emeğin kıtlığı yer almaktadır. Bu süreçte ülkenin ekonomik kalkınmasının temelinde tarımsal üretimin arttırılması planı yatmaktaydı ve iktisadî büyümede planlandığı gibi tarım sektörünün rolü büyük olmuştur. Tanzimat reformlarıyla kırsal alanda güvenliğin artırılması, ulaşım ağının geliştirilmesi gibi çalışmalar, köylünün kentsel pazarlara yakın verimli ovalara yerleşmesini sağlamıştır. Bu durum çiftçinin daha fazla uzmanlaşmasını ve pazara yönelik üretim yapmasını da teşvik etmiştir.⁴⁰⁴ Bu süreçte yürütülen tarımsal reform çalışmalarının temelinde ise tarımsal vergilendirme ve hükümetin toprak mülkiyeti politikaları yatıyordu. Hükümet dışındaki güçler olarak Osmanlı tüccarları,

⁴⁰³ BOA., MVL., 1059/35, Hicrî 20 Receb 1283.

⁴⁰⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserler II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 10, 216, 230.

çiftçiler, Avrupalı finans grupları, diplomatlar ve dünya piyasalarındaki eğilimler hükümetin yürütmüş olduğu tarımsal reformun birer parçası olarak hareket etmişlerdir.⁴⁰⁵

Bu süreçte tarım alanında yaşanan kurumsal dönüşüm gözle görülür bir boyuta ulaşmıştı. Ekonomik kalkınmanın tek çıkar yolu olarak görülen tarımsal alanda başlatılan reformun ilk kurumsal faaliyeti 1838’de Hariciye Nezâreti’ne bağlı olarak bir “*Tarım ve Sanayi Meclisi*”nin kurulması olmuştur.⁴⁰⁶ 1843’de ise önce Maliye daha sonra Ticaret Nezâreti’ne bağlı Ziraat Meclisi kurulmuştur. Ülkede ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli çalışmaların tek elden yürütülmesi amacıyla 24 Mayıs 1839 tarihinde Ticaret Nezâreti ve hemen ertesi yıl da Ticaret Meclisi kurulmuştur.⁴⁰⁷ Tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi görevini üstlenen “*Tarım ve Sanayi Meclisi*”nin adı daha sonra “*Meclis-i Umûr-ı Nâfia*” olarak değiştirilmiş ve 1839’da tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmak için bağımsız bir Ticaret Nezâreti’nin kurulması üzerine meclis bu Nezârete bağlanmıştır.⁴⁰⁸ 1858 yılında Meclis-i Me’âbir bu alanda çeşitli alt yapı işleriyle ilgilenmeyi amaçlamaktaydı. 1868’de Şurâ-yı Devlet’in içinde kurulan Nâfia Dairesi ise mahallî düzeydeki ziraî gelişmelerin organize edilmesi konusunda karar mekanizmasını oluşturmaktaydı.⁴⁰⁹

Tanzimat sonrasında tarıma dayalı ekonomik kalkınma çabalarının maddî alt yapısı ise çiftçiye kredi sağlayarak sermaye edindirme girişimleriydi. Bu amaçla ziraî kredi alanında ilk önemli gelişme Ziraat Bankası’nın çekirdeğini oluşturan Memleket ve daha sonra Menâfi Sandıkları’nın kurulması olmuştu. 1863’de ilk kez Tuna Bölgesinde

⁴⁰⁵ Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çeviren: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 46-47.

⁴⁰⁶ Tefik Güran, “Zirai Politika ve Tarımda Gelişmeler, 1839-1876”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 219.

⁴⁰⁷ Akyıldız, *a.g.e.*, ss. 128-130.

⁴⁰⁸ Güran, *a.g.m.*, s. 219.

⁴⁰⁹ Güran, *a.g.e.*, ss. 45-47.

kurulan Memleket Sandıkları kısa sürede önemli bir gelişme kaydetmişti. Memleket sandıkları temelde kaynaklarını kendi üyelerinden sağlayan ve yine kendi üyelerinin kredi ihtiyaçlarını karşılayan birer kooperatif niteliğindedi. Sandığın sermaye kaynağını o bölgede bulunan çiftçilerin sandığa verdikleri tarım ürünlerinin satılmasından elde edilen paralar oluşturuyordu. Sandıkları doğrudan doğruya halkın çoğunluğu tarafından seçilen 4 üye yönetiyordu. Verilen en yüksek kredi miktarı iki bin kuruştur. Sandıkların yıllık faiz gelirleri köylerin yol, kaldırım, köprü, okul yapım ve onarımı ve benzeri işlerinde kullanılıyordu.⁴¹⁰ Örneğin 1871 yılı Tarsus Kazası Memleket Sandığı'nın sermayesi 359.035 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁴¹¹ Dönemin şartları göz önüne alındığında bir taşra kentinin sandığında toplanan bu para dikkate değer bir miktardadır.

1883 yılında tarımsal gelişme programları için sandıklara sürekli sermaye sağlamak amacıyla öşrün onda biri oranında “*menâfi’-i iâne hissesi*” adında ek bir vergi konuldu ve sandıkların adı “*Menâfi Sandıkları*” olarak değiştirildi.⁴¹² Bölgesel etkilere açık olan yönetim kurullarının yolsuzluklarını önlemek amacıyla da Ticaret ve Nafia Nezâreti'nin merkezi yönetim ve denetimi getirildi. Ancak bu sandıklarda toplanan paralar daha çok küçük üretici yerine zengin ve nüfuzlu kişilerin eline geçiyordu. Ayrıca malî güçlükler nedeniyle bu sandıklardaki paralar çoğu zaman da merkez hazineye aktarılıyordu. Böylece bu sandıklar üreticiye kaynak sağlamak yerine zaten az olan kaynağının azalmasına neden olur hale gelmiştir. Bu nedenle de 1888 yılına kadar varlığını sürdürüp yerine köylüye kredi imkânı sağlamak amacıyla Ziraat Bankası

⁴¹⁰ *Yüz yıllık teşkilatlı zirai kredi : 1863-1883 Memleket sandıkları, 1883-1888 Menâfi sandıkları, 1888-1926 Ziraat Bankası, 1926-1937 Türkiye Ziraat Bankası A.Ş., 1937-1963 T.C. Ziraat Bankası*, Ankara: Ziraat Bankası Yayınları, 1964, ss. 101-104.

⁴¹¹ AVS., 1287.

⁴¹² *Yüz yıllık teşkilatlı zirai kredi*, ss. 104-108.

kurulmuştur.⁴¹³ Ziraat Bankası, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan önemli bir miras ve varlığını hala devam ettiren köklü bir kurumdur.

19. yüzyılın batılılaşma girişimlerinde eğitime verilen önem ve öncelik gereği her alanda olduğu gibi tarım alanındaki geliştirme faaliyetleri öncelikle eğitim alanında yürütülmeye çalışılmıştır. Avrupa'nın bu alandaki gelişmişliğinden faydalanmak üzere 1870'lerde yurtdışına memurlar gönderilerek tarım okullarında eğitim almaları sağlanmıştır. 1892'de ise tarım reformlarını yürütmek üzere *Zirâat Hey'et-i Fenniyye*'si kuruldu.⁴¹⁴

Bu süreçte tarımsal alandaki bu kurumsallaşmaya paralel olarak zirai üretimde de gelişmeler yaşanmıştır. Yüzyılın başlarında toprağın bol, emeğin az, küçük üreticilerin ilkel yöntemlerle geçimlik, iç tüketime yönelik olarak yürüttükleri zirai üretim faaliyetleri yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş yerini modern yöntemlerle daha geniş topraklarda daha çok emeğin devletin teşvikiyle yürütmeye çalıştığı pazar için endüstriyel üretime bırakmıştır. Aşar gelirleri, ihracat ve zirai üretim hacminin bu gelişmelerle artmış olduğu görülmektedir.⁴¹⁵ Tarımın ticarileşmesinde ulaşım ağının genişlemesi de büyük oranda etkilemiştir. Bu bağlamda demiryolu ulaşımı, geniş Osmanlı topraklarını Avrupa pazarları için tahıl üretimine açan önemli bir etken olmuştur. Bu pazarlarda hububatın toplam tarımsal üretim içindeki payı ise her daim yüksek kalmıştır.⁴¹⁶

Osmanlı genelinde tarımsal alanda yaşanan tüm bu gelişmelerin yansımaları Tarsus coğrafyasında izlemek mümkün olmuştur. Bu anlamda Tarsus'un tarımsal

⁴¹³ Tefik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, Eren Yay., İstanbul, 1998, ss. 151-152; Pamuk, *a.g.e.*, 2008, s. 231; *Yüz yıllık teşkilatlı zirai kredi...*, ss. 113-121.

⁴¹⁴ Donal Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", s. 1561.

⁴¹⁵ Güran, *a.g.e.*, ss. 24-58.

⁴¹⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 97.

coğrafyası da bu düzenlemelerin uygulamaya geçirilmesi için oldukça müsait bir yapıdaydı.

III.1.3. Tarsus'un Tarımsal Coğrafyası ve Ürün Çeşitliliği

Nehir kenarlarında kurulan uygarlıklar, coğrafi avantajlar doğru değerlendirildiği ölçüde her zaman bir adım önde olurlardı. Bu anlamda Tarsus sahip olduğu coğrafi değerlerle tarihsel değişim sürecindeki ilerlemesine bir adım önde başlamıştır. Öncelikle kent hareketli su kaynakları açısından oldukça zengin bir coğrafyaya sahiptir. Kent coğrafyasında dağlık alanlar yoğun olmakla birlikte büyükçe ve oldukça verimli bir ova mevcuttu. Kent sınırları içinden akan Berdan (Tarsus) Nehri üç koldan oluşan bentler aracılığıyla bütün ovayı sulamaktaydı. Mersin'den başlayarak Tarsus Nehri'ne kadar olan alan Tarsus Ovası, Tarsus Nehri ile Seyhan Nehri arasında kalan bölüm Berdan Ovası, Seyhan ve Ceyhan Nehirleri arası Yüreğir Ovası ve Ceyhan Nehri ile Misis Dağları arasındaki kesim Misis Ovası adıyla anılmaktadır. Çukurova Bölgesi'nin tarihsel değişim sürecinde, verimli ovaları ve bu ovalara can veren nehirleri etkili olmuştur. Bu ovaların büyük bir kısmında tarımsal üretim yapılmaktaydı. Hatta bu bölge tahıl ambarı olarak Osmanlı Devleti ve pek çok Avrupa ülkesinin tahıl ihtiyacına cevap vermişti. 20. yüzyılın başlarında 144 köy yerleşimine sahip Tarsus Kazası'nın 2533 kilometrekarelik yüzölçümünün 1106'sı tarımsal alanı oluşturmaktaydı.⁴¹⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus Kazası'nın yaklaşık 700.000 dönüm arâzisinden 300.000'i ormanlık, otlak, yaylak-kışlak, mera, çayır, hali ve mevat arâzi idi. Bu 300.000 dönümün 90.000'i sazlık ve bataklık arâzi olarak kaydedilmiştir.⁴¹⁸ Bu

⁴¹⁷ Süha Göney, *Adana Ovaları*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1976, ss. 123-124.

⁴¹⁸ AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

bataklık ve sazlık alanların büyük bir kısmı 1860'lardan itibaren arâzinin ıslah edilerek pamuk ekimine elverişli yeni alanlar açma projeleri çerçevesinde kurutulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus topraklarında yetiştirilen belli başlı ürünler buğday, arpa, mahlut (karışık tahıl), melez, alef (hayvan yemi), burçak, şifan (yulaf), nohut, mercimek, (ak)darı, pirinç, susam, pamuk, dut (ipek kozası), zeytin, üzüm, çeşitli meyve ve sebzedir.⁴¹⁹ En çok tarımı yapılan ürünler buğday ve arpaydı. Başta İstanbul olmak üzere, Çukurova ve çevre bölgelerin hububat ihtiyacının büyük bir kısmı burada yapılan üretimden sağlanmaktaydı. Tarımı yapılan ürünlerin fiyatlarını tespit edebilmek için incelenen tereke kayıtlarının hemen hemen hepsinde buğday ve arpa görülmektedir. buğday fiyatları arpa fiyatlarından her zaman daha yüksek olmuştur. Ağırlık ölçüsü olarak genellikle *kile* ve *külek* kullanılmakla birlikte nadiren kıyyeye de rastlanılmıştır. 1841'den sonra ölçme konusunda çıkan karışıklığı önlemek amacıyla kileye bir standart getirilmiş ve her yerde 35,27 kg. ağırlığında olan İstanbul kilesinin geçerli olması sağlanmıştı.⁴²⁰ Külek ise Tarsus yöresinde kullanılan bir tahıl ölçme aracı olup, ağırlığının bu yörede yaklaşık 33 kg. civarında olduğu bilinmekteydi.⁴²¹ Ancak küleğin ağırlığı da bölge içinde değişkenlik gösterebilmekteydi. Bu nedenle çıkan sıkıntının giderilmesi amacıyla ağırlığı merkezce ayarlanan ve *salame külek* denilen yeni külekler yapılarak bölgeye gönderilmiştir. Yeni uygulamaya sokulan salame küleklerin ağırlığı ise 18 kıyyeye denk gelmekteydi.⁴²² Kile ile ölçülen ürün fiyatlarının külek ile ölçülenlere oranla çok daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Kile ile küleğin aynı ağırlıkta olmasına rağmen kilenin daha pahalı olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin 1880'li yıllarda 1 kile

⁴¹⁹ TŞS., Defter no: 300, 315, 316, 335, 339, 350, 351, 364, 390, 391, 392, 393, 394, 406, 407, 414.

⁴²⁰ Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çeviren: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 51; Halil İnalçık, "Introduction to Ottoman Metrology", *TURCICA*, XV, 1983, s. 333.

⁴²¹ Tarsus'ta yaşayan yerli halk küleğin ağırlığının, yaklaşık olarak 33 kg. civarında olduğunu söylemektedir. Sözlük anlamı ise ağaçtan yapılmış tahta kovadır. *Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1969, s. 2767.

⁴²² BOA., A.MKT.NZD., 206/77, Hicri 29 Rebiü'l-ahir 1273 (Miladi 10 Aralık 1856).

buğday fiyatı 200 kuruş iken, 1 külek buğday fiyatı 20-25 kuruş olarak terekelerde yerini almıştır. Buradan anlaşıldığı üzere kile ile ölçülen ürün külektan çok daha ağır gelmektedir.⁴²³

Meyvelerden ekşi ve tatlı limon, portakal, turunç, zerdali, şeftali, nar, armut ve elma; sebzelerden ise patlıcan, bamyaya ve benzeri diğer bahçe sebzeleri kentin dört bir tarafında yer alan geniş ve verimli bahçelerde yetiştirilmekteydi.⁴²⁴ 1871’de Tarsus’ta 60 adet bahçe mevcutken bu sayı 1904’e gelindiğinde 300’e ulaşmıştı.⁴²⁵ Ayrıca 1903’te “gülistanlık” yapmak üzere dışarıdan gül fidanları getirtilerek bunların 1000 adedi çiftçilere bedelsiz dağıtılmıştır.⁴²⁶ Böylelikle gül yetiştiriciliği ve çiçekçilik konusunda da bölge halkının teşvik edildiği görülmektedir. Aynı teşvikler zeytin, ipek ve üzüm konusunda da yapılmıştır.⁴²⁷ Hükümet bölgede pamuk yetiştiriciliğinin endüstriyel üretime geçişe ve ekonomide iyileşmeye sağladığı faydaya dayanarak yeni sanayi ürünleri yetiştirilmesini teşvik etmekteydi. Bu sanayi ürünlerinin en önemlileri pamuktan sonra ipek kozası ve zeytindir. 1880’li yıllarda Kusun ve Kuştimur nahiyelerinden ceryan eden su, setler aracılığıyla yaklaşık 200.000 dönüm arâziye ulaşmaktaydı. Bu setlerin kenarında yer alan arâzilerde dutluk yetiştirilmeye başlanmış ve 1889-1893 arasında yaklaşık 15.000 kıyye ipek kozası hasılatı elde edilmişti. 1900’lerde ipek kozası üretiminin daha da ilerlemiş olduğu kaydedilmektedir.⁴²⁸ 1867’de yabancıların Osmanlı topraklarında mülk sâhibi olabilme hakkını elde etmesiyle kullanılmayan arâziler tespit edilmeye başlanmıştır. Mülk edinebilen yabancılar bu alanlarda özellikle sanayi bitkisi yetiştirerek endüstriyel üretim alanına yatırım yapma çabası içine girmişlerdir. Bu tür

⁴²³ TŞS., Defter no: 300, Hicri 1282-1284.

⁴²⁴ HVS., 1286; AVS., 1287, 1289, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

⁴²⁵ AVS., 1287, 1319, 1320.

⁴²⁶ AVS., 1319.

⁴²⁷ AVS., 1305, 1309.

⁴²⁸ AVS., 1319.

örneklere özellikle incelenen süreçte sıklıkla rastlanılmaktadır. Tarsus'ta tarıma açılan arâzilerde sadece pamuk yetiştirilmiyordu. 1894 yılına ait bir örnekte Tarsus'un İskiliç köyünde Andarnus Tomas isimli bir yabancı tüccar ve çiftçinin 150 dönümlük saban girmemiş olarak ifade edilen işlenmemiş arâzide dutluk yetiştirdiği için merkez tarafından da bir kıt'a gümüş madalya ile taltif edildiği belirtilmektedir.⁴²⁹ Bu süreçte hükümet tarımsal üretimi özellikle de sanayi bitkilerinin üretimini teşvik etmekteydi. Ayrıca Osmanlı topraklarına yerleşen yabancıların daha çok pamuk, ipek kozası ve zeytin gibi endüstriyel ürünlerin yetiştiriciliğini üstlendikleri dikkat çekmektedir.

İpek kozası yetiştiriciliğinin yanı sıra zeytin de sonradan teşvik edilen önemli sanayi bitkileri arasında yer almaktadır. 1900'lerde zeytinyağı üretiminde de önemli bir gelişme gösterilmişti ve ihtiyaç fazlası ürünler Avrupa'ya ihraç edilmekteydi.⁴³⁰ Üzüm bölgede antikçağlardan beri üretilen bir meyveydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında üzüm bağlarının sayılarındaki artış bu ürünün yetiştirilmesine verilen önemin de göstergesiydi. Üzüm bağlarının sayısı 1871 ve 1873'de 300, 1893'te 200 ve 1903-1904'e gelindiğinde ise 1000 adede ulaşmıştır.⁴³¹ Üzüm bağlarıyla birlikte üzüm suyunu çıkarmaya yarayan *ma'saraların* da varlığına rastlanmaktadır. 1871'de 300 bağa 12 *ma'sara* kaydı görülmektedir.⁴³² Böylece üzümün de bir sanayi bitkisi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Ma'sara* denilen alet aynı zamanda zeytinden yağ, susamdan tahin yapımında da kullanılmaktaydı.

Tereke kayıtlarında yer alan geleneksel tarım aletlerinden, 1900'lü yıllarda küçük ölçekli tarımın hala devam ettiği anlaşılmaktadır. Tereke kayıtlarında sıklıkla

⁴²⁹ BOA., Bâb-ı 'âli Evrâk Odası (BEO.), 530/39683, Hicri 9 Cemâziye'l-evvel 1312.

⁴³⁰ AVS., 1319, 1320.

⁴³¹ AVS., 1287, 1289, 1309, 1319, 1320.

⁴³² AVS., 1287, 1289.

rastlanan geleneksel tarım aletleri çift takımı, saban, orak, nacak ve kazmadır. Bununla birlikte büyük baş hayvanların geleneksel tarımın yapılmasında önemli bir rol oynadığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu tür aletlerin yer aldığı tereke kayıtlarında genellikle öküz, tosun, camus, inek, merkeb ve bargir (beygir) gibi hayvanların da bulunduğu görülmektedir. Tarım alanında en çok kullanılan öküzün fiyatları diğer hayvanlara oranla çok daha yüksektir. Ortalama bir baş öküzün fiyatı 350 kuruş civarında iken, inek 180, koyun 60, keçi ise 25 kuruş civarında idi. Ayrıca hayvancılık bölgede özellikle dağlık kesimde yaşayan kesim tarafından yürütülen önemli bir ekonomik faaliyetti. Tereke kayıtlarında büyük baş hayvanların daha çok yer aldığı dikkat çekmektedir. Hayvancılıktan elde edilen yağ ve peynir gibi ürünler kayıtlarda yer almaktadır. Ancak bu tür üretimin ihtiyacı karşılamaya yönelik olup küçük çaplı yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴³³

III.1.4. Çukurova Tarımında Bir Dönüm Noktası: Tarsus'ta Pamuk Üretimi ve Endüstriyel Tarım

Osmanlı ekonomik sisteminin en temel geliri tarımsal alana dayanmaktaydı. Bundan dolayı Çukurova'nın verimli toprakları uzun yıllar merkezin tahıl ambarı konumunda idi. Bölgenin tarımsal alandaki verimliliği 19. yüzyılın ikinci yarısına özgü olmasa da bu süreçte dünya konjonktüründeki gelişmelerin tetikleyici rolü ile birtakım dönüşümler yaşanmıştır. 19. yüzyılın başlarında Avrupa'da birçok büyük devletin ekonomisi pamuğa ve tekstile dayanmaktaydı. Örneğin, İngiltere'de 1816-48 arasında

⁴³³ Tarsus, coğrafi ve demografik açıdan hayvancılık faaliyetlerine oldukça uygun bir yerleşimdi. Ovalık alanda genellikle tarımsal faaliyetler yürütülürken, dağlık kesimde hayvancılık daha yoğun görülmektedir. Bölgede hayvancılık büyük oranda aşiret ve Türkmen cemaatleri tarafından yapılmaktaydı. Tereke kayıtlarından tespit edilebildiği kadarıyla öküz, camus, tosun, inek, düğe gibi büyükbaş hayvanlar; kuzu, koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlar bölgede en fazla yetiştirilen hayvanlardı. Bunlarla birlikte tereke kayıtlarında binek ve yük hayvanlarına da bol miktarda rastlanılmaktadır. Deve, merkep, bargir, kısarak ve tay gibi binek hayvanları bölgede yük taşımacılığında kullanılmaktaydı. Ayrıca arıcılık bölgede rastlanılan önemli bir diğer ekonomik faaliyetti. TŞS., Defter no: 300, 315, 316, 335, 339, 350, 351, 364, 390, 391, 392, 393, 394, 406, 407, 414.

ekonominin gelişmesi büyük oranda pamuk tarımındaki gelişmelere bağlı olarak ilerlemekteydi. Öyle ki pamuktaki fiyat hareketleri ülkenin ticaret dengesini belirliyordu. 1860'lara kadar tüm dünyada genellikle metası pamuk olan tekstil fabrikaları öncelikliydi. Pazar için üretim yapan manifaktüre sahip ülkelerde tekstil egemen eğilim olmaya uzunca bir süre daha devam etmişti.⁴³⁴ Sanayi devriminin Osmanlı pazarlarında da etkisini hissettirmesinde pamuklu dokuma sektörünün birinci derecede önemi vardır. Yakın Doğu ile Batı Avrupa arasındaki ticari mübadelede pamuklu dokumanın yeri eski tarihlerden beri oldukça önemliydi. 18. yüzyılda Marsilyalı tüccarların Yakın Doğu'dan ithal ettikleri İran ve Hint kökenli pamukluların yerini Halep, Antep ve Diyarbakır bölgesi ürünleri almaya başlamıştı.⁴³⁵ Halep, Maraş, Şam ve Antep gibi merkezler 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Çukurova Bölgesi'nin dokumacılık sektöründeki ihtiyacı karşılamaktaydı. Bu nedenle iç ve dış pazar baskısıyla karşılaşmadığı için bölgede bu sürece kadar sanayileşmeye yönelik büyük bir çaba görülmemiştir.⁴³⁶

Osmanlı topraklarında pamuk üretimindeki artışın dış konjonktürdeki en önemli etkeni 1861-65 Amerikan İç Savaşı olmuştu. Amerikan İç Savaşı zenci esaretine karşı bir halk isyanı olarak doğmuştur. Olayın ekonomik boyutlu bir hale ulaşması ise aslında emeğin ve emekçi güçlerin yasal haklarını korumak istemeleriydi.⁴³⁷ Bu savaşın Amerikan tarımını aksatmasının altında yatan neden, sosyal ve ekonomik yapı farklılaşmasıydı. Kuzey Eyaletleri'nin Protestan nüfuslu, göç alan ve malî yönlerden gelişmişti. Buna karşılık Güney Eyaletlerinin halkı Katolik olup, ekonomisi tarıma dayanıyordu. Zirai üretimleri büyük ölçüde pamuktan ve zenci köleler tarafından

⁴³⁴ Hobsbawm, *a.g.e.*, 2005, s. 47.

⁴³⁵ Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya Yapılan Pamuklu İhracatı İle İlgili Bir Araştırma Hakkında Düşünceler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, 2005, s. 265.

⁴³⁶ Yüksel Akkaya, "Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı 76, Birikim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 146.

⁴³⁷ Howard Zinn, *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi (1492'den Günümüze)*, Çeviren: Sevinç Sayan Özer, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, ss. 251-256.

üretiliyordu.⁴³⁸ Kuzeyde ise esir ticareti ve zenci esirliği 1827’de kaldırılmıştır. 1850’den sonra iki taraf arasında gerginlik başlamıştır. 1861’de güney eyaletlerinin birlikten ayrılarak ayrı bir birlik kurmalarıyla savaş başlamış oldu ve 1865’e kadar sürdü.⁴³⁹ İç savaşın en önemli yansıması dünyada pamuk sirkülasyonunun sekteye uğraması olmuştur. Avrupa dokuma sanayinin ham pamuk ihtiyacını Amerika’dan karşılayamaması, İngiltere başta olmak üzere Avrupalı Devletleri pamuk üreten merkezlere yönlendirmiştir. Osmanlı Devleti de bu merkezler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum, uzun yıllar Amerikan pamuğu ile rekabet edemez hale gelen Osmanlı pamuk üretiminin tekrar canlanması için bir fırsat oluşturmuş ve pamuk üretimini teşvik çalışmalarını tetiklemiştir.

Tarsus ve çevresi, pamuk üretimi için uygun coğrafya ve iklim koşullarına sahiptir. Bölgede pamuk tarımı, hem iç pazara hem de zamanla dış pazara yönelik olarak ticari bir öneme sahipti. Pamuk tarımsal bir ürün olmanın yanında önemli bir endüstriyel hammadde idi. Dokumacılık sektörü ve yağ üretimi için önemliydi. Pamuğun Tarsus ve çevresinde ilk kez Müslümanlar tarafından üretilmeye başlandığı bilinmektedir.⁴⁴⁰ Tarsus’ta 1850’lerde şer’iyye sicillerindeki kayıtlardan sadece iki yerde pamuk ekimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu yerler, Elvanlı Kazası köyleri ve mezraları ile Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezraası’dır. Aynı yıl toplam pamuk üretimi ise 40,5 külektir.⁴⁴¹ Bu açıdan 1860’larla kıyaslandığında 1850’li yılların pamuk üretimi daha düşük seviyedeydi. 1860’lı yıllarda Çukurova Mısır ve İzmir ile birlikte sayılı pamuk üretim ve ihraç merkezleri arasında yerini almıştır.

⁴³⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985, ss. 218-219.

⁴³⁹ Armaoğlu, *a.g.e.*, 1997, ss. 722-732; Uçarol, *a.g.e.*, ss. 218-219.

⁴⁴⁰ Bilgili, *a.g.e.*, s. 431.

⁴⁴¹ TŞS., Defter no: 291, s. 189, 251, 252.

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın, oğlu İbrahim Paşa'nın 1830'larda Çukurova'yı işgali döneminde, tarım alanında getirmiş olduğu pek çok yenilik bölge için bir milat oluşturmuştur. Bölge topraklarının veriminin farkına varan İbrahim Paşa ilk olarak, Suriye ve Mısır'dan tarımdan anlayan çiftçiler (fellahlar) getirtmiştir. Pamuk ve şeker kamışı ekimi ağırlıkta olmak üzere yörede daha önce yetiştirilen “*Kalın Arpa*” yerine Mısır'dan getirttiği “*Duvrak*” adıyla bilinen arpanın ekimini başlatmıştır. İbrahim Paşa'nın tarım politikasının asıl hedefi, bölgede pamuk üretimini geliştirmektir. Bir yandan tohum ıslahına ağırlık verilirken, diğer yandan su kanallarının inşasını başlatmıştır. Su kanalları ile hem tarımsal verimi arttırmış olacak hem de bölge için büyük bir tehlike oluşturan sel felaketlerini engelleyecekti.⁴⁴² Pamuk ve arpanın yanı sıra pirinç üretimini de geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu amaçla, 1833'te Tarsus nehir mecrasında çeltiklik yapılması konusunda girişimlerde bulunmuştur.⁴⁴³ İbrahim Paşa'nın politikası öncelikle alt yapı yatırımları yönünde ilerlemiştir. Daha sonra verimin artması ve kaliteli üretim zaten kendiliğinden gelecekti.

Bölge tarımının genel durumuna bakıldığında emek sıkıntısı, toprakların uzun süre boş bırakılması, yerel ailelerin toprak üzerindeki baskın güçleri ve devletin iskân politikası gibi unsurların birbiriyle bağlantılı olduğu görülmektedir. 1885'te bölgede yaşanan ciddi kuraklık sonrası Mısır'dan kaliteli tohumlar getirme fırsatı gündeme gelmiştir. 1896-1913 yılları arasında bölgede tarımın ciddi oranda ticarileştiği dikkat çekmektedir. Anadolu Demiryolu hattının Adana'dan sonra Mersin'e kadar ilerlemesi, Mersin-Tarsus bağlantısının hızlanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla karayoluyla deniz yolu arasındaki bağlantı da sağlanmış oldu. 1913'e gelindiğinde, büyük işletmelerce yürütülen

⁴⁴² *Tarihten Güncele Mersin*, Mersin Belediyesi, Hazırlayan: ODAK (Ortadoğu Toplumsal Araştırmaları Ltd.), 1992, s. 3.

⁴⁴³ BOA., Hatt-ı Hümayûn (HAT.), 362/20107, Hicrî 13 Recep 1249.

tarımsal üretim ile Çukurova, Osmanlı coğrafyasında ticari tarımın en çok ilerlediği bölgelerinden biri haline gelmişti.⁴⁴⁴

Osmanlı topraklarında 1860'larda pamuk üretimindeki hareketliliğin pek çok etkene bağlı olarak geliştiği söylenebilmektedir. Öncelikle 1838 sonrası Avrupalı devletlerle imzalanan ticaret sözleşmeleri ile kapitalizmle eklemleme sürecine girilmiş olması en etken unsurlardan biridir. Böylece zirai ürünlere olan dış talebin artması, ihtiyaca yönelik üretimden pazar için üretime geçilmesini sağlarken; üretimi yapılan pamuğun dünya pazarına sunulması kolaylaşmış ve tarımsal kapitalizm yaygınlaşmıştır. Bunun yanı sıra Tanzimat döneminde kurumsallaşma, vergilerin giderek azaltılması ve çiftçilere yapılan yardımlar gibi tarım alanında ciddi bir iyileştirme çabası ve teşvik çalışmaları dikkat çekmektedir. İçteki bu gelişmelere paralel dış konjonktürde de pamuk üretimini etkileyen önemli olaylar kaydedilmiştir. Avrupa ülkelerinin hammadde sıkıntısı, tüm dünyayı pamuk üreten diğer merkezlerle beraber Osmanlı Devleti'ne yönlendirmişti.⁴⁴⁵ Bu gibi itici güçlerin etkisi ile Osmanlı topraklarında pamuk üretiminde genel bir artış gözlenirken, bu payın önemli bir kısmını Tarsus ve içinde bulunduğu verimli topraklar sağlamıştı. Özellikle 1860'ların ortası bölge gelişimi için bir dönüm noktasıdır. Pamuk üretiminde görülen patlamayla birlikte bölge birden İngiltere, Almanya ve Fransa'nın rekabet alanı haline gelmiştir. Ancak Çukurova'nın dünya ekonomik sistemine entegre olması bu tür bir ekonomik rekabetten çok daha erken tarihli ve daha farklı olaylara bağlıdır. 1830'larda serbest ticaret sözleşmeleriyle başlayan ekonomik gelişme evresi, 1860'larda farklı bir evreye girmiştir. 1860'lardan 1880'lere

⁴⁴⁴ Pamuk, *a.g.e.*, 1994, ss. 116-117.

⁴⁴⁵ *Türk Ziraat Tarihi Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, 1938, ss. 120-121.

kadar ise pamuk'taki üretim patlaması ve tarıma dayalı endüstriyel üretim ve ticaret ile de bölge ekonomisi dönüm noktasını yaşamıştır.⁴⁴⁶

III.1.5. Tarsus'ta Tarımsal Organizasyon ve Teşvik Çalışmaları

Tarımsal teşvik çalışmalarının en önemli boyutu ticari ve endüstriyel ürünler üzerine yoğunlaşmaktı. Bu durumun en güzel örneklerinden biri pamuk tarımında görülmektedir. Ticari değeri yüksek ürünlerden olan pamuğun üretiminin arttırılması için öşür vergisinden muaf tutulmak gibi teşvik edici uygulamalara başvurulmuştur. 1861 Amerikan İç Savaşı'ndan sonra Avrupa'da dokuma sanayinin ham pamuk ihtiyacı Amerika'dan karşılanamamıştır. Böylece, Osmanlı pamuk tarımının tekrar canlanması için bir fırsat doğmuş oluyordu. Bu gelişme üzerine 1860'lı yılların başlarında pamuk üretiminin teşviki için üreticilere birtakım ayrıcalıklar sağlanmıştır. Boş topraklarda pamuk üretilmesi halinde Tapu Nizâmnamesinin sağladığı 1 ve 2 yıllık öşür muafiyetleri 5 yıla çıkarıldı; 10 yıl süre ile pamuk gümrük tarifeleri sabit tutuldu ve pamuk kalitesi ve cinsi ne olursa olsun vergi miktarı aynı alındı. Ayrıca üretim yapılan yerlerin çevre ile ulaşım ağının kurulması için yol ve köprü gibi alt yapı yatırımlarına da başlanmış, gerekli araç, gereç ve makinelerin ithalinde de gümrük vergisi muafiyeti kararı alınıp, üreticiyi teşvik üzere iyi cins tohum dağıtım çalışmalarına başlanmıştır.⁴⁴⁷ Bunun yanı sıra 1860'lı yıllarda Adana ve Tarsus çevresine yerleştirilen çok sayıda göçmene bedelsiz toprak, tohum ve alet-edevat dağıtılarak ziraat yapmaları konusunda teşvik çalışmaları yürütülmüştü.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Stephan Astourian, *Testing World-System Theory, Cilicia (1830s-1890): Armenian-Turkish Polarization and the Ideology of Modern Ottoman Historiography*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, 1996, s. 124.

⁴⁴⁷ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s. 486.

⁴⁴⁸ BOA., A.MKT.UM., 519/58, Hicrî 21 Cemâziye'l-evvel 1278.

1860'lardan sonra bölgede başlayan tarımsal verimi artırma çabaları arasında ovalık alanların sulanması işi önemli yer tutmaktaydı. Bu konuda bölgede yaşayanların öneri ve girişimleri önem taşımaktadır. 1911 yılında Tarsus ve Adana ovalarının sulanmasının önemi Niğde eşrafından Mehmed Ragıb Bey tarafından bir dilekçe ile dile getirilmiştir. Bu dilekçe üzerine sulamanın bölge topraklarında verimin artmasına katkıda bulunacağı dikkate alınarak hemen harekete geçilmiştir. Bölgede ikamet eden Mösyö Godar adında bir Fransız da konu ile ilgili bölgede araştırma ve incelemelerde bulunarak birtakım öneriler sunmuştur. Bu önerilerle birlikte Tarsus ve Adana ovalarının sulanması işi, yapılacak bir müzayede sonucu verilen imtiyâz ile yürütülmesine ve şartnamesinin hazırlanmasına karar verilmiştir.⁴⁴⁹

Tarımsal organizasyon çerçevesinde yürütülen çalışmalar şöyledir:

- Mısır'dan kaliteli pamuk tohumu getirtilip çiftçilere bedelsiz dağıtılması,
- Batalıkların kurutulup tarım arâzisine çevrilmesi
- Tarımsal mekanizasyon (makine inşası)

III.1.5.1. Mısır'dan Kaliteli Tohum Getirilerek Çiftçilere Bedelsiz Dağıtılması

Pamuk üretimini çoğaltmak ve teşvik etmek amaçlı merkezi hükümetin yürütmüş olduğu çalışmalardan ilki, pamuk üretiminde kendini oldukça geliştirmiş olan Mısır'dan kaliteli tohumlar getirtilerek ekime uygun yerlere dağıtılmasıydı. Mısır'ın Mehmet Ali Paşa döneminde pamuk üretiminde oldukça ileri bir düzeye ulaştığı için örnek alındığı görülmektedir. Tarımsal alanda yürütülen ıslah çalışmaları çerçevesinde Mısır dünyanın en kaliteli pamuğunu yetiştirme seviyesine ulaşmıştır. Çukurova

⁴⁴⁹ BOA., BEO., 3627/271962, Hicrî 13 Şa'bân 1327.

Bölgesi'nin Mısırlılar tarafından işgali sürecinde de tarım alanlarında ıslah çalışmaları yürütülmüş ve pamuk üretimi bölgede yaygınlaştırılmıştı. Bu nedenle 1860 sonrası üretimi teşvik amacıyla kaliteli tohumlar bu alanda en gelişmiş yerlerden biri olan Mısır'dan getirilmiştir. Hükümetin teşvik çalışmaları çerçevesinde 1863 yılında Mısır'dan 309.989 kıyye (396.785 kg.) 60 erdeb⁴⁵⁰ pamuk tohumu İstanbul, İzmir, Tarsus ve Girit'e gönderilmiştir. Talep edilen bu tohumların bedelleri merkez hazinesi tarafından karşılanmakta ve gideceği yerlere ücretsiz olarak dağıtılmaktaydı. 309.989 kıyye pamuk tohumunun bedeli olan 316.122,5 kuruş 13 para hazîne-i celîle tarafından karşılanmıştır.⁴⁵¹

Pamuk tohumlarının arâziye ekim zamanı yılın Mart ve Nisan aylarıydı. Bu nedenle arâzilere ürünün ekilmesi için talep edilen tohumların bu süreçten önce gelmesi gerekiyordu. Bu konuda herhangi bir gecikme yaşanmaması için 17 Şubat 1863 tarihinde merkezden gelen bir yazıda ekim zamanının yaklaştığı gerekçesiyle Ticaret Nezâreti'nin daha seri davranması ve biran önce tohumların gideceği yerlere ulaştırılması uyarısı yapılmıştır. Aynı yıl talep üzerine Mısır'dan gönderilen 460.000 kıyye (588.800 kg.) pamuk tohumunun 60.000 kıyyesi (76.800 kg.) yirmişer bin olmak üzere doğruca Adana, Tarsus ve Antakya'ya gönderilmişti. 100.000 kıyyesi İzmir'e geri kalan 300.000 kıyye de İstanbul'a gönderilmek üzere yola çıkmıştı. Pamuk tohumlarının bu sevkiyat rotasından, ürünün ekiminin nerelerde daha çok teşvik edildiği görülmektedir. Bu yerlerin başında İstanbul, İzmir, Adana ve Tarsus'la birlikte Girit ve Antakya da yer almaktaydı.⁴⁵²

⁴⁵⁰ Pamuk tohumlarının bir Arap ülkesi olan Mısır'dan gelmesi dolayısıyla ağırlık ölçüsü olarak da karşımıza erdeb çıkmaktadır. Erdeb, Arap ülkelerinde kullanılan miktarı İstanbul kilesiyle 9 kileye karşılık gelen bir ağırlık ölçüsüdür. <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=erdeb&t=%40>, Erişim Tarihi: 12.10.2009.

⁴⁵¹ BOA., A.MKT.MHM., 284/24; A.MKT.MHM., 276/94, Hicrî 1 Rebî'ü'l-evvel 1280.

⁴⁵² BOA., AMKT.MHM., 257/97, Hicrî 27 Şa'bân 1279.

III.1.5.2. Bataklık Alanların Tarım Arâzisine Dönüştürülmesi ve Tarımsal Mekanizasyon

1560'larda başlayan Küçük Buzul Çağı olarak ifade edilen iklimsel değişikliklerin uzun vadeli etkisi olan zirai döngü, 1870'lerde küresel ısınmanın başlamasıyla tamamlanmıştı. İklimdeki ısınma ve kış yağışlarının azalması bataklık alanların tarıma açılmasını tahmin edilemeyecek kadar kolaylaştırmıştı. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci yarısında sivrisineğin tüm dünyada salgın hastalıkların taşıyıcısı olarak bataklıklarda yaşadığının anlaşılması drenaj çalışmalarına hız kazandırmıştır. Bataklıkların kurutulması ve drenaj çalışmalarının bütün Akdeniz Havzası'nda başlatılması yaklaşık 300 yıl gibi uzun bir sürecin de son bulması anlamına geliyordu. Ancak bataklık alanların kurutularak tarım arâzisine çevrilmesi çalışmaları da bir o kadar uzun bir süreç oluşturmuştur. 20. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar süren drenaj ve kurutma çalışmalarında öncü İngiltere idi. Doğadan yeniden kazanılan alanlar geleceğin toprak ağalarının mülkiyetine geçerek, dünya ekonomisinin tahıl ihtiyacının karşılanması için gerekli alt yapıyı sağlamış oluyordu. Osmanlı ölçeğinde ise 1858 Arâzi Kânûnnâmesi yoluyla bu süreç daha hızlanmış gibi görünmektedir.⁴⁵³

Su, yeryüzündeki tüm canlılar için bir hayat kaynağıdır. Aynı zamanda dünya coğrafyasının şekillenmesinde de su kütlelerinin rolü büyük olmuştur. Hareket halinde olan su kütleleri coğrafya üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Tarsus coğrafyasının şekillenmesinde de en belirleyici etkenin Tarsus Nehri olduğu daha önceki bölümlerde anlatılmıştır. Tarsus ve çevresindeki bataklık alanların büyük bir kısmının oluşmasında,

⁴⁵³ Faruk Tabak, "Akdeniz'in Sonbaharı, 1560-1860", *Akdeniz Dünyası, Düşünce, Tarih ve Görünüşü*, Editörler: Eyüp Özveren-Oktay Özel-Süha Ünsal-Kudret Emiroğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 74-75.

nehir yatağının değiştirilmesi etken olmuştur.⁴⁵⁴ Bu değişiklik nehrin eski yatağının bataklık halde kalmasına sebebiyet vermiştir. Aşağıda bulunan 1872 tarihli haritada söz konusu yatak bataklık halde çok açık bir şekilde görülmektedir.⁴⁵⁵

Harita 2- 1872 Yılı Tarsus ve Civarının Yol, Köprü, Su Kaynakları, Meceraları, Bahçeleri, Arâzileri ve Binaları

Kaynak: BOA., HRT.h., 1078, Hicrî 20 Şevvâl 1288.

⁴⁵⁴ M.S. 537-550'de Bizans hükümdarı I. Justinian, bölgede sık sık yaşanan su baskınlarının açtığı hasarı önlemek amacıyla yerleşimin tam ortasından geçen nehrin yatağına doğu yönünde kaydırarak müdahalede bulunmuştu. Friedrich Hild-Hansgerd Hellenkemper, *Kilikien und Baurien, Tabula Imperii Byzantini*, Band 5, Wien, 1990, s. 429, 437. Ayrıca M.S. 10. yüzyılda, kentin Arapların kuşatması altında olduğu sırada kazıldığı ve nehrin kentin doğusundan akmaya başladığı da söylenmektedir. Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, III. Cilt, Çeviren: Ali Suat, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, s. 482.

⁴⁵⁵ BOA., Haritalar (HRT.h.), 1078, Hicrî 20 Şevvâl 1288.

Yukarıda 1872 yılına ait haritada Tarsus ve civarının mevcut bina ve köprüleri, su kaynakları, harkları, kullanılan ve kullanılmayan arazileri, inşa olunacak binaları, bahçeleri, mezarları, sazlık ve bataklık alanları gösterilmektedir. Belediye mühendisi tarafından hazırlanan bu harita kentin coğrafi yapısını göstermesi açısından oldukça açıklayıcıdır. Bu haritada özellikle tarım arazileri ve bataklık alanlar da net bir şekilde gösterilmektedir.

Kent merkezindeki yerleşim alanlarına ve tarım arâzilerine suyun dağıtım harklar aracılığıyla yapılmaktaydı. Nehirden ayrılan kollar yerleşimin içinden geçirilerek halkın su ihtiyacı karşılanmaktaydı. Bu su dolaşımından tarım arâzilerinin de faydalanması tarımsal üretimdeki verimi olumlu yönde etkilemekteydi. Haritada görüldüğü gibi nehrin sol tarafından kent merkezine doğru üç adet hark ayrılmaktadır. Bunlardan en kuzeyde olanı İnce Hark'tır. Bir diğeri yerleşim merkezinden geçen Şehir Harkı'dır. Son olarak en güneyden ayrılan Zorbaz Harkı pek çok tarım arâzisi ve bahçenin sulama ihtiyacını karşılamaktaydı. Yukarıdaki haritada da görüldüğü üzere nehrin sağ tarafından da aynı şekilde üç kol ayrılmaktaydı.⁴⁵⁶ 1840'larda nehrin iki tarafında Koyuncu ve Kızıl Hark adlı iki harkın varlığından bahsedilmektedir. Bu harklarla yukarıda bahsedilen harkların aynılık derecesi tespit edilememektedir. 1840'larda bahsedilen bu harkların temizlenmesi ve yeniden düzenlemesiyle ortaya çıkan etki, tarımsal üretimdeki verim artışı sonucunun aşar oranlarına yansımısıyla kendisini göstermiştir.⁴⁵⁷ Bu tür düzenlemelere sıklıkla rastlanılmaktadır. 1856'da Zorbaz Harkı, Tarsus'lu Mustafa Efendi tarafından düzenlenerek, etrafındaki bahçe ve tarım arâzilerinin bu su kaynağından daha fazla faydalanması sağlanmıştır.⁴⁵⁸ Bu örnekte

⁴⁵⁶ BOA., HRT.h., 1078, Rûmî 29 Kânûn-ı evvel 1287.

⁴⁵⁷ BOA., İ.MVL., 73/1395, Hicrî 11 Muharrem 1262.

⁴⁵⁸ BOA., A.MKT.UM., 240/86, Hicrî 21 Şevvâl 1272.

görüldüğü üzere halk tarafından müşterek olarak bu tür düzenlemeler yapılagelmekteydi. Tarsus'ta drenaj çalışmaları coğrafi şartlar ve konum itibariyle çok eskilere dayanmaktaydı. Özellikle kış aylarında bu tür çalışmalar nehir sularının taşması nedeniyle en önemli ihtiyaçlardan biri haline gelmekte ve büyük sıkıntılara sebebiyet vermekteydi.

Bölgede tarımsal verimin artırılmasından sonraki en önemli aşama, ovalık alanda bataklık halinde kullanılmayan arâzileri tarıma açarak makineli tarımı uygulamaktı. Bir sonraki aşamada ise fabrikalar kurarak endüstriyel üretime geçilmiştir. Çukurova Bölgesi düz ve verimli yapısı; kolay ve ucuz ulaşım yollarına yakınlığı ile bir çekim merkezi idi. Denize yakın düz topraklar, emek kıtlığını tolere ederek, büyük tarım makinelerinin taşınmasının diğer coğrafyalara oranla daha kolay olmasını sağlıyordu. Buhar gücüyle çalışan makineler ne yazık ki çok az sayıda büyük toprak sâhiplerinin dışına yayılamamıştı. Bunların büyük bir kısmı da Çukurova Bölgesi'ndeki büyük çiftliklerde bulunuyordu.⁴⁵⁹ 1860'larda tüm dünyada pamuk ve tekstile dayalı ekonominin revaçta olması ile Osmanlı tebaası gayrimüslimler ve burada yaşayan yabancı devlet tebaası pek çok kişinin imparatorluğun tarıma açılacak verimli topraklarını keşfe yöneltmiştir. Bu kişiler öncelikle kullanılmayan arâzileri tespit etmekte ve genellikle bataklık halinde bulunan bu arâzileri kurutarak tarıma elverişli alanlar haline getirmekteydiler. Bu şekilde devletin menfaati amacıyla faaliyet göstermiş oldukları için genellikle talepleri hükümet tarafından kabul edilmekte hatta vergi muafiyeti ve bedelsiz toprak tahsisi gibi birçok yardımdan da faydalanabilmekteydiler. Bu şekilde tespit ettikleri arâzilerin kullanım haklarını kazandıktan sonra bataklık halinde olan alanları kurutma işlemine geçmekteydiler. Bir sonraki aşamaları bu arâzilerde

⁴⁵⁹ Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 6, İletişim Yayınları, s. 1560.

pamuk ekimini başlatıp yurtdışından makineler getirerek elde ettikleri ürünleri işlemek üzere fabrikalar inşa etmekteydiler. Böylece hem tarımsal faaliyet gösterip hem de elde ettikleri ürünleri metalaştırıp endüstriyel üretim yapmaktaydılar. Bu nedenlerle özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında daha önceden zaten ticaret ve sanayi alanında hakim olan gayrimüslimler ve yabancılar şimdi de Müslümanların en çok faaliyet gösterdikleri alan olan tarımı da ele geçirmiş bulunmaktaydılar. 1856 Islahat Fermânı ve 1867 toprak mülkiyeti ile ilgili düzenlemelerde kazandıkları haklar çerçevesinde pek çok alanda faaliyet göstermeye devam etmişlerdir.

Bu dönemde Avrupa’da yaşanan “*Sanayi Devrimi*” akabinde dünya ekonomik sistemi perspektifinde değişen koşullar Osmanlı coğrafyasında da hem ziraat hem de imalat sektöründe pazar ilişkilerinin rolünü arttırmıştır. Dolayısıyla ortaya çıkan en temel problem ekonomik kaynakların kim tarafından düzenleneceğiydi: devlet mi yoksa Osmanlı tebaası mı? Endüstriyel ve zirai alandaki en temel eksiklik olan teknolojinin dışarıdan temin edilmesi, ithal edilen teknolojinin ülkeye hangi yolla kanalize olunacağı sorununu gündeme getirmiştir. Teknolojinin büyük ölçüde yabancı sermaye yoluyla ülkeye sokulduğu ve bu yolun devlet tarafından teşvik edildiği görülmektedir. Yabancı sermaye aracılığıyla teknoloji transferinin toplumun bütün katmanlarına daha hızlı yayılacağı düşünülmekteydi. Genel kanıya göre, bu işi Osmanlı tebaası yapsaydı hem daha yavaş ilerleyecek hem de belli bir kesimle sınırlı kalacaktı.⁴⁶⁰ Bu alandaki imtiyâzların, yabancı sermayeye bu derece yoğun bir şekilde verilmesi bu açıdan bakıldığında daha açıklayıcı olmaktadır.

⁴⁶⁰ Donald Quataert, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, Çeviren: Fatma Acun, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, 2006, Ankara, s. 449.

Tarsus'ta, iklim ve coğrafi şartlardan dolayı oldukça verimli arâziler olduğu gibi, bataklık şeklinde çok miktarda kullanılamayan arâziler mevcuttu. Bu nedenle, 1860'lardan sonra Tarsus'ta bataklık kurutma taleplerine oldukça sık rastlanılmaktadır. Tarımsal alandaki gelişme ile 1880'lerden sonra Tarsus'ta 280.000 dönüm arâzinin, pamuk tarlası olarak el değiştirdiği bilinmektedir.⁴⁶¹ Dünyada pamuğa olan talebin artması tarımsal arâzilerin el değiştirmesinde rekabeti kızıştırmıştır. Bataklık kurutma alanındaki girişimler, genellikle gayrimüslimler ve yabancı devlet tebaası tarafından yapılmaktaydı. Bu durumun nedeni, köylünün bataklıkları kurutmak ve fabrika kurmak için yeterli sermayesi teknolojik imkanlarının bulunmaması idi. Bu nedenle, “yatırım” amaçlı bu tür girişimler, genellikle ya buraya yerleşen yabancı devlet tebaasından kişiler ya da yerli gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu gruplar, Tarsus'a yerleşerek mülk edindikleri arâzilerde tarım yapıp, elde ettikleri ürünleri endüstriyel üretim alanlarında mamul hale getirerek iç ve dış pazara sürmekteydiler. Böylece, tarım, sanayi ve ticari alanların tümünü ele geçirmiş durumdaydılar. Bu kişiler arasında Avrupalı devlet konsolosları ya da bu konsolosların adamları da vardı. Mersin İspanya konsolosu Mavromati ve Tarsus Rusya konsolosu Hristofi bu kişilere örnek olarak gösterilebilir.⁴⁶²

⁴⁶¹ Meltem Toksöz, “Bir coğrafya, bir ürün, bir bölge: 19. yüzyılda Çukurova”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 21, Ankara: Sanat Kitabevi, 2006, s. 105.

⁴⁶² BOA., DH.MKT., 496/19, Hicrî 21 Muharrem 1321.

Tablo 17- Tarsus'ta Bataklık Alanları Kurutma Projeleri (1862-1880)

Tarih	Yürütücü	Kurutulan Bataklık Alan ve Miktarı	Yürütücünün Tabiiyeti
1862	Faresan ve ortakları	Küçük ve Büyük Aynas, Kurak Göl 34.000 dönüm	İngiltere
1863	Rifail Papasyan Rabhil	Tabak Gemisi ve Hallac Bucağı ile sınırlı Tabulu denilen mevki 2000 dönüm	Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşı Ermeni Milleti
1867-68	Hoca Hanna	Tarsus-Mersin arası 60.000 dönüm	Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşı
1870	Mösyö Riz	Mersin-Tarsus Arası ⁴⁶³	Fransa
1880	Mösyö Dolanes	Adana-Tarsus-Mersin arası ⁴⁶⁴	Fransa

Kaynak: BOA., ŞD., 2116/14, Hicri 6 Şevval 1288; HR.TO., 239/9, Hicri 2 Receb 1279; HR.TO., 442/24, Milâdi 9 Aralık 1862; HR.MKT., 379/52, Hicri 20 Zi'l-ka'de 1277; HR.HMŞ.İŞO., 165/1, Hicri 12 Şevvâl 1299; MVL., 425/108, Hicri 5 Safer 1280; A.MKT.NZD., 393/91, Hicri 1279; İ.MVL., 468/21199, Hicri 11 Muharrem 1279; A.MKT.UM., 397/58, Hicri 5 Şa'bân 1284; Y.A.RES., 6/41, Hicri 13 Şevvâl 1297.

Yukarıdaki tabloda bataklık kurutma projelerinin nerelerde, ne miktarda ve kimler tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bataklık kurutma projelerine ilk olarak 1860'lı yıllarda başlanmıştır. Kurutma çalışmalarının daha çok yabancılar ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşı kişiler tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Tablodan da görüleceği üzere bölgedeki kurutma çalışmalarında İngiltere ve Fransa öncülük etmiştir.

Bazı kaynaklarda Tarsus-Mersin arasındaki bataklık alanların ilk kurutulması işlemlerinin 1870'li yıllarda Fransız mühendis M. Riz yönetiminde başlatıldığı söylenmektedir.⁴⁶⁵ Ancak, yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere bu girişimler 1862 gibi çok daha erken bir tarihte gerçekleştirilmiştir. Bataklık alanların keşfi ve kurutulması konusunda ilk girişimlerden birisi, Faresan(t) adında bir yabancı ve ortakları tarafından

⁴⁶³ Kurutulacak arazinin miktarı hakkında sayısal veri tespit edilememiştir.

⁴⁶⁴ Kurutulacak arazinin miktarı hakkında sayısal veri tespit edilememiştir.

⁴⁶⁵ BOA., ŞD., 2116/14, Hicri 6 Şevval 1288. Aktaran Meltem Toksöz, "Bir coğrafya, bir ürün, bir bölge: 19. yüzyılda Çukurova", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 21, Ankara: Sanat Kitabevi, 2006, s. 101.

gerçekleştirilmiştir. 12 Eylül 1862 tarihli İngiltere Sefareti'ne yazılan dilekçede, Tarsus ve Mersin arasında bulunan birbiri ile bitişik halde üç parça bataklık alanı tarıma açmak için kendilerine verilmesini talep etmektedirler.⁴⁶⁶ Söz konusu bataklıklar, biri Küçük Aynas, biri Büyük Aynas ve diğeri Kurak Göl olarak bilinen üç bölüme ayrılmış toplam 34.000 dönüm arâziden oluşmaktaydı.⁴⁶⁷ Bu bölge, daha önceden Tarsus'un denizle bağlantısını sağlayan, doğal liman *Rhegma Lagün Gölü* olarak da bilinmektedir. Zamanla göl, Berdan ve Seyhan Nehirleri'nin akıntılarıyla taşıdıkları alüvyonlar nedeniyle dolmuş ve bataklık halini almıştı.⁴⁶⁸ Bu taleplerde bulunan kişilerin en büyük gerekçeleri bataklıklarda biriken suların çevrenin havasını bozarak bulaşıcı hastalıklara davetiye çıkaran bir tehlikeyi barındırmaları olmuştur. Bu nedenle bataklık arâziler kurutulmalı bulaşıcı hastalık riski azaltılmalı ve doğadan kazanılan arâziler tarıma açılmalıydı. Tarıma hazır hale getirdikleri arâzilerde, özellikle ülkenin menfaati için de yararlı olacak pamuk ziraatının yapılmasının da çok yönlü bir fayda sağlayacağı söylemleri ile yöneticileri ikna etme çabaları sürmüştür. Bu arâzilerde suyun bol ve iklimin uygun sıcaklığa sahip olması özellikle dönemin en çok revaçta olan pamuk ekimi için mükemmel bir koşul sağlamaktadır. Söz konusu bölge için aynı tarihte, pamuk ekmek üzere İngiltere tebaasından ve Tarsus'ta konsolos vekili olan Harison Debas ve ortağı Haryos'un aynı talepte bulunması, Faresan ve ortakları arasında Harrison Debas ve Haryos'un da bulunduğu kanısını uyandırmaktadır.⁴⁶⁹ Adı belgelerde zaman zaman Abdo Debas olarak geçmekte olan kişinin aslen Beyrut'lu olduğu ve Amerikan Konsolos

⁴⁶⁶ BOA., HR.TO., 239/9, Hicrî 2 Receb 1279 (Milâdî 12 Eylül 1862).

⁴⁶⁷ BOA., HR.TO., 442/24, Milâdî 9 Aralık 1862.

⁴⁶⁸ Limanın kapanması yapılan araştırmalara göre Rhegma Lagün Gölü'nün oluşumu, Seyhan ve Cydnus Nehirleri'nin taşıdığı alüvyonlar gibi doğal oluşumlar yani jeolojik etkenler, Cydnus Nehri'nin yatağının değiştirilmesi, kente hakim yöneticilerin tavrı gibi insan müdahalesi ve iklimsel faktörler gibi nedenlerle Tarsus Limanı kapanmış kentin denizle olan bağlantısı kesilmişti. Ayrıntılar için bakınız; Songül Ulutaş, "Bağımlılık Sürecinde Bir Liman Kentinin Kapanış Hikayesi: Tarsus Limanı", *Mersin Sempozyumu 19-22 Kasım 2008 Bildiri Kitabı*, Mersin Üniversitesi ve Valiliği, Mersin 2009, ss. 2182-2196.

⁴⁶⁹ BOA., Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi (HR.MKT.), 379/52, Hicrî 20 Zi'l-ka'de 1277.

vekilliğini yürüttüğüne dair kayıtlar mevcuttur.⁴⁷⁰ Bu noktada başka bir durum dikkat çekmektedir. İncelenen belgelerde Debas'ın, İngiltere tebasından olduğu da belirtilmektedir.⁴⁷¹ Böylece İngiltere tebasından birinin Amerikan Konsolos vekilliği de yapabildiği anlaşılmaktadır.

1864 yılında Hayriye tüccarından Mersinli Yakup da Tarsus'ta bulunan ve daha önceden Debas ve ortakları tarafından talepte bulunulan arâzi için merkeze başvuruda bulunmuştur. Mersinli Yakup dilekçesinde, bölgede iktidarda olan birtakım yabancı devlet tebaasının bu tür kullanılmayan arâzileri imar ederek tarıma açma alışkanlığının yayıldığını dile getirmiştir. Kendisinin bir Osmanlı tebaası olduğunu, hem ticaret hem ziraatla uğraşarak daha faydalı olabileceğini belirterek, bu faaliyetlerin yabancı devlet tebaası tarafından yürütüldüğü için rahatsızlık duyduğunu bildirmiştir. Kendisi de Tarsus merkezine bir buçuk saat mesafede bulunan sazlık arâzide suyun fazla olması sebebiyle çeşitli yerlerde suyolları açarak fazla suyun denize akıtılmasının mümkün olduğunu ve bu yöntemle arâziyi kurutarak tarıma elverişli verimli bir bölge haline getirilmesi için kendisine verilmesini talep etmektedir. Mersinli Yakup bu talebi için uygun bir zaman beklerken, devletin söz konusu arâziyi kurutup tarıma açmaları için bedelsiz bir şekilde İngiltere tebasından Tarsus'ta konsolos vekili olarak bulunan Debas tarafından oluşturulan bir şirkete verildiğini öğrenmiştir. Buna rağmen talebini geri çekmemiş ve Adana Valisi'ne sunmuştur. Ancak Yakup'un bu talebi valilik tarafından reddedilmiştir.⁴⁷²

1863'te Rifail Papasyan Rabhil adlı bir gayrimüslim, Ticaret Nezâreti'ne yazdığı bir dilekçede, Tarsus'ta genel olarak arâzinin her türlü ürünün yetiştirilmesine

⁴⁷⁰ BOA., HR.HMŞ.İŞO., 165/1, Hicrî 12 Şevvâl 1299.

⁴⁷¹ BOA., HR.MKT., 379/52, Hicrî 20 Zi'l-ka'de 1277.

⁴⁷² BOA., MVL., 425/108, Hicrî 5 Safer 1280.

elverişli olduğunu belirterek, izin verilirse, yurt dışından özel makineler getirtip, pamuk ekimi ve endüstrisi yapmak üzere ruhsat talebinde bulunmuştur.⁴⁷³ Papasyan ayrıca kendisinin Ziraat Mektebi öğrencisi olduğunu ve uzunca bir süre ders aldığından dolayı ziraat yöntemleri konusunda oldukça bilgili olduğunu da ekleyerek pamuk üretmek üzere devletten 500 dönüm kadar arâzi talebinde bulunmuştur. Hükümet ise 500 dönüm arâzinin bir şirket için az, böyle bir ailenin ziraat yapması için de fazla olduğunu bildirmiştir. Eğer aile, ortalama 200 dönüm arâzinin ekilmesi ve tarım yapılması için gerekli olan 100 Osmanlı lirasından oluşan sermayeye sahip olduğunu, bir aya kadar devlete ispat eder ve arâzinin dört seneye kadar tamamını açıp ziraat edeceği teminatını verirse, bu arâzi kendilerine verilecekti. Diğer yandan ülkenin böyle verimli topraklarında pamuk yetiştirilmesinin devletin menfaati için de gerekli olduğu düşünülmektedir. Ancak, pamuk ziraatında göz ardı edilmemesi gereken önemli bir nokta, arâzinin sürekli değil dinlendirilerek ekilmesi gerektiğidir. Yani, pamuk ekilen arâzi zaman zaman dinlendirilmeliydi. Bu nedenle, 200 dönüm arâzi, bağ ve bahçe ziraatı için uygun olsa bile pamuk yetiştirilmesi için yeterli görülmediğinden, bu miktar 300 dönüme çıkarılmış ve bedelsiz olarak söz konusu kişiye verilmesi Ticaret Nezâreti ve Vilayet Meclisine bildirilmiştir.⁴⁷⁴ Alınan bu karar üzerine, Papasyan ile altı maddelik bir şartname imzalanır. Papasyan'a verilmesi kararlaştırılan arâzi Tarsus'un güneyinde sahile bir buçuk saat mesafede kullanılmayan bir alandı. Burası Tabak Gemisi ve Adana Irmağı

⁴⁷³ “Tarsus Sancağı dâhilinde kâin arâzi-i hâliye pamuk zirâ'ına elverişli olduğundan ve kendüsü mahsûsen makine celb ideceğinden tarımına ruhsat i'tâsı hakkında bazı istidâ'yı hâvî Rifail Papasyan nâm kimesnenin takdîm eylediği 'arz-ı hâl manzûr-ı atûfileri buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla sûret-i istidâ'ya nazâran iktizâsının ifâdesi mutavakkıf himmet-i behiyyeleridir”. BOA., Sadâret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâ'ir (A.MKT.NZD.), 393/91, Hicri 1279.

⁴⁷⁴ BOA., İ.MVL., 468/21199, Hicri 11 Muharrem 1279.

kenarında Hallac Bucağı adı verilen bölgeyle sınırlı Tabulu (Tubulu)'da 2000 dönüm arazidir.⁴⁷⁵

Papasyan bu arâziyi dört sene boyunca hiçbir şekilde satamayacak ve kendisine tanınan süre zarfında arâzinin tamamını ziraata açamaz ise imtiyâzı iptal olacaktı. Başarılı olursa her türlü yardımı alacak ve vergiden muaf tutulacaktı. Bu örnekte aynı zamanda devletin mülkünde olan mîrî arâziden bir gayrimüslime arâzi tahsis edildiği görülmektedir. Bu tür gelişmeler 1858 Arâzi Kânûnnâmesi sonrasında 1867 tarihli yabancıların toprak mülkiyeti ile ilgili kazandıkları hakların uygulandığını göstermektedir.

Bir başka bataklık kurutma ve pamuk yetiştirme talebine 1867 tarihli bir belgede rastlanılmıştır. Yine Hoca Hanna adında bir gayrimüslim Mersin ve Tarsus arasında yer alan bir kısmı bataklık halinde olan arâziyi kurutup tarıma açmak üzere bazı şartlar ile izin almıştır.⁴⁷⁶ 60.000 dönümden fazla olan alanda Hoca Hanna açacağı

⁴⁷⁵ Papasyan için hazırlanan şartnameye göre;

“**Birinci madde-** Tarsus Kazası dâhilinde vâki’ Tupulu denilen mahalde Adana ırmağı sâhilinde kâ’in arâzi-i emiriyye-i hâliyeden pamuk zer’i için teb’a-yı devlet-i ‘aliyyeden Rifail Papasyan Rabhil nâm kimesneye üç yüz dönüm arâzi imtiyâzı i’tâ olunmuştur.

İkinci madde- Rifail Papasyan zikr olunan üç yüz dönüm arâziye yüz Osmanlı lirası sermayeye mâlik olduğunu isbât ettikten sonra mutasarrıf olabilecektir işbu şartnâme tarihinden i’tibâren bir ay zarfında meblağ-ı mezkûre mâlik olduğunu isbât edemezse hukûk-ı imtiyâzına sened sâkit olacaktır

Üçüncü madde- arâzi-i mezkûreyi sâhib-i imtiyâzâ teslîm edecek me’mûrîn-i devlet iki nüsha olarak bir mazbata tanzîm edib nüshanın birisi sâhib-i imtiyâz-ı mûmâ-ileyhe i’tâ ve diğeri yanlarında tevkîf edecektir mazbata-yı mezkûrede verilen arâzinin mevki’i ve hudûdu beyân olunacak ve arâzi-i mezkûrenin kabaca bir haritası beraber olacaktır.

Dördüncü madde- Rifail Papasyan imtiyâz-ı fermân-ı ‘âlisi yazımından i’tibâren dört sene müddet zarfında imtiyâzı kendisine verilen mezkûr üç dönüm arâzi-i kâmilen açmaya mecbûr olacak ve müddet-i mezkûre hitâm bulurda açılmamış yerler kalmış ise bu yerlerin imtiyâzı fesh olunacaktır.

Beşinci madde- Rifail Papasyan ve gerek vârisleri arâzi-i mezkûreyi mûmâ-ileyhin tasarrufu tarihinden i’tibâren yirmi seneye kadar âhere bey’ edemeyeceklerdir bey’e kalkışacak olurlar ise imtiyâz münkati’ olacaktır.

Altıncı madde- Sâhib-i imtiyâzın arâzi-i mezkûreye tasarrufu târihinden i’tibâren beş sene arâzi-i mezkûre her türlü vergiden mu’âf tutulacaktır.” BOA., İ.MVL., 468/21199, Hicrî 11 Muharrem 1279.

⁴⁷⁶ “Birinci su basan her ne kadar arâzi var ise himâyeten taraf-ı çakerâneme temlik olunması

İkinci işbu sazlık derûnunda su basmış olan mahallerin sâhib-i evveli zuhûr edübde sular çekilmiş deyu zabtı tarafına giden olur ise çünkü mezkûr sular külliyetli mesârif ile çektiridileceğinden o makûle iddi’â edenlerin hiçbir vakit arâzi-i mezkûrun zabt ve istirdâdı hakk ve salâhiyetleri olmamak

harklar (su yolları) ile arâziyi kurutup tarıma elverişli hale getirecektir. Ancak bu bataklık oldukça eski olmasından dolayı kurutulduktan sonra kimsenin tasarruf hakkı iddiası olamayacaktır. Eğer kurutulan ve ekimine elverişli hale gelen yerler bir başkasının arâzisi çıkar ise mahallî yönetim aracılığıyla tasarruf hakkı olan kişiye belirlenen kıymet üzerinden satılacaktır. Satılan bu arâzide beş seneye kadar tekrar su çıkacak olur ise Hoca Hanna arâzi sâhibine aldığı parayı geri iade edecektir.⁴⁷⁷

Çukurova Bölgesi'nde bataklık kurutma projelerinin en büyüğü denilebilecek çalışma 1880'de Fransızlar tarafından başlatılmıştır. Neredeyse tüm Çukurova topraklarını kapsayan bu projenin anlaşma metni incelendiğinde kendi içinde birbirinden farklı politik ve ekonomik ilişkileri barındırdığı anlaşılmaktadır. Söz konusu proje, Osmanlı vatandaşı gayrimüslim tebaadan Mösyö Dolanes adında Fransız kökenli bir mühendisin, Nafia Nezâreti'ne yazmış olduğu bir dilekçede ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Şura-yı Devletçe düzenlenen ve meclis-i mahsus evrakları arasında mazbata ekleriyle birlikte gönderilen bu dilekçenin ana teması, adı geçen mühendisin Tarsus, Mersin ve Adana yolu arasında bulunan bataklık arâzinin kurutularak imar edilmesi, Yumurtalık Limanı'nın düzenlenmesi, Seyhan ve Ceyhan Nehirleri'nde setler inşa ederek ta'dil edilmesi üzerine imtiyâz talebidir. Söz konusu mühendise 2000 liralık "*muvakkat kefalet akçesi*"ni veren kişinin Banker Döfo ve tadilat için gerekli malî desteğin Helpik(n)? Bankası tarafından sağlanacağı belirtilmiştir. Nafia Nezâreti'nce değerlendirilen dilekçe

Üçüncü işbu mu'attal olan mahalli meydana getirülmek için külliyyetli mesârif olacağından çıkan her nev' mahsûlünden nizâmı üzere on sene müddetle a'sâr alınmamak

Dördüncü işbu suların deryâya cereyân ettirilmesi sırasında hafr ve güşâd olunacak hendek ve yollar hasbü'l-mevki' birinin tarlasına tasarruf eylediği halde sâhib-i tarla tarafından muhâlefet ve tezad olunubda fahiş fiyat istenilüb için geri kalmasına sebep vermemek üzere hükümet-i mahalliyye ma'rifetiyle ehl-i vukûfun takdîr eylediği kıymeti verilerek mahall-i mezkûrun mübâyâ'a olunması ve iskân olmayub da yine muhâlefet ve tezad eylediği halde menâkıs-ı 'umûmiyye hakkında der-kâr olan nizâmât-ı seniyyenin icrâ buyrulması" BOA., İ.MVL., 582/26133, Hicrî 11 Şa'bân 1284.

⁴⁷⁷ BOA., A.MKT.UM., 397/58, Hicrî 5 Şa'bân 1284; Şerife Yorulmaz, "Yabancı Tüccar ve Gayri Müslim Tebaanın Mersin Ekonomisineki Rolü (1830-1918)", *Sırtı Dağ Yüzü Deniz: Mersin*, Editör: Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 325.

merkeze bildirilmiş, ekli mukavelename incelenmiş ve devlet menfaatlerinin geliştirilmesi adına kabul görmüştür. Böylece Mösyö Dolanes söz konusu bu imar işlerini tamamlamak üzere merkezden 50 yıllık bir imtiyâz almıştır. Mukavelenamenin şartları incelendiğinde imar edilmek istenilen yerlerin Çukurova Bölgesi'nin en verimli ve en çok gelir getirebilecek yerleri olduğu dikkati çekmektedir.⁴⁷⁸ Ayrıca bir nevi *Yap-İşlet-Devret* modelinin ilk uygulandığı anlaşma olduğu da söylenebilir. Çünkü imtiyâz sâhibi bayındır hale getirdiği tüm gelir kaynaklarını işletme hakkına belirlenen süre zarfında işletip süre bittikten sonra devlete bırakmak üzere bir anlaşma imzalamaktadır. Anlaşmanın içeriği ve ayrıntıları bu anlamda oldukça açıklayıcıdır.

26 maddeden oluşan anlaşmada, en ince ayrıntılar dahi düşünülerek, bölgenin imarı söz konusu olan arâzi üzerindeki her türlü gelir kaynağından nasıl faydalanılabileceği inceliklerle planlanmış gibi görünmektedir. İlk maddede, bu proje çerçevesinde yapılması planlanan ve imtiyâz alınan işler konusunda açıklama getirilmiştir. Öncelikle, Mersin'den başlayarak Tarsus'tan geçerek Misis Ovası'na giren yol ile diğer taraftan Adana ile sahil arasında bulunan bataklık arâzilerin bir haritası çıkarılarak buraların ziraata elverişli hale getirilmesi sağlanacaktı. İkinci olarak da Tarsus, Ceyhan ve Seyhan Nehirlerinin söz konusu yolun üst tarafında ve özellikle Sis Ovası'nda olan kısımlarında setler inşa ederek tüm Çukurova'yı sekilendirerek kanallarla oluşturulan suyollarını zenginleştirmek planlanmaktadır. Bu proje ile yapılması düşünülen bir başka iş ise Ayaş Körfezi'nde yer alan Yumurtalık'ta eşya yükleme ve ihracına mahsus rıhtım, gemi tamirine mahsus tezgâhlar ile birlikte bir de liman kurulmasıydı. İkinci madde imtiyâz müddetinin izin fermânının tarihinden itibaren elli yıl olduğunu içermektedir. Ancak Nafia Nezâreti tadilat işlerinin imtiyâz sâhibi tarafından

⁴⁷⁸ BOA., Y.A.RES., 6/41, Hicrî 13 Şevvâl 1297.

beş yıl içinde tamamlanıp arâzilerin kullanıma açılmasını da şart koşmuştur. Yapılan işin maddi anlamda tüm sorumluluğunun imtiyâz sâhibine ait olduğu belirtilmektedir. Anlaşmanın beşinci maddesinde yapılan işin bölgenin ve devletin genel menfaatleri için yapıldığı gerekçesi öne sürülerek eğer ahalinin arâzine ihtiyaç duyulursa istimplâk kanunu gereğince imtiyâz sâhibince satın alınabileceği yer almaktadır. Ayrıca imalat ve fabrika kurulumu için gerekli olan arâzi hali olan mîrî arâzi ise imtiyâz sâhibine bedelsiz bir şekilde verilecek, imalat müddetince de ücretsiz bir şekilde kullanılmasına müsaade edilecekti. Bu arâzi üzerinde imtiyâz sâhibi kişi ziraat yapabilir, bina inşa edebilir, hafriyat yapabilir, ağaç dikebilir ve kesebilir, ihtiyacı olan taş ve benzeri maddeleri çıkarabilir ve hukuken her şekilde tasarruf edebilirdi.⁴⁷⁹ İmtiyaz sâhibinin üzerinde çalışma yaptığı arâzi kurutulduktan sonra ahalden tasarruf hakkı olduğunu iddia edenler her bir dönüm için ayrı ayrı masrafları ödeyerek tekrar arâzisine mutasarrıf olacaktı. Ancak bu masrafların arâzi kıymetinin yarısından fazla olamayacağı da hükümetçe bildirilmişti. Masraf ödemek istemeyen arâzi sâhibi çıkar ise arâzinin yarısını imtiyâz sâhibine terk ederek diğer yarısına mutasarrıf olabilecekti. İmtiyaz sâhibi kuruttuğu arâzide çıkan suları zarar vermemek koşulu ile istediği gibi kullanma ve fabrika kurma hakkına sahip olabilecekti. Bu yolla etrafındaki arâziye de Nafia Nezâretince belirlenen bir tarife ile ücret karşılığında sulama imkanı tanıyabilir buradan ayrı bir gelir kazanabilirdi.⁴⁸⁰

Söz konusu anlaşmanın 13. ve 14. Maddeleri oldukça ilginç bir içeriğe sahiptir.⁴⁸¹ 13. maddede imtiyâz sâhibinin yürüttüğü işin yerli arâzi sâhiblerince

⁴⁷⁹ BOA., Y.A.RES., 6/41, Hicrî 13 Şevvâl 1297.

⁴⁸⁰ BOA., Y.A.RES., 6/41, Hicrî 13 Şevvâl 1297.

⁴⁸¹ “**On üçüncü madde** sâhib-i imtiyâz ‘ameliyyât-ı tathîriyye icrâ olunduktan sonra dâ’imi sûretle hüsn-i halde bulundurulması için civârındaki kaffe-i arâzi sâhiblerinden mürekkeb bir sendika hey’eti teşkil edecektir hey’et-i mezkûrenin vezâ’if-i esâsiyyesi Nizamname-i mahsûs ile ta’yîn olunacaktır işbu hey’etin

denetlenmesi söz konusudur. Islâh çalışması yapılacak bölgenin çevresinde yer alan tüm arâzi sâhiblerinden oluşan bir sendika hey'etinin kurularak kurutma işleminin daimi surette ve hüsn-ü halde bulundurulmasının sağlanması amaçlanmaktadır. Ayrıca bu hey'et özel bir nizâmnâme ile kurulacak ve bu hey'etin kurulmasından önce imtiyâz sâhibi kanal boyunca kuracağı fabrikaları satamayacaktı. Bunun yanı sıra imtiyâz sâhibi kişi fermân târîhinden itibaren on ay içinde bir Anonim Osmanlı Şirketi kurmaya mecbûr bırakılmıştır. Bu şirket kurulduktan sonra imtiyâz sâhibinin tüm ta'ahhütleri, hukûk ve görevleri buraya aktarılacaktır. Şirket devletin genel nizâmlarına uygun olarak kurulacak, toplanan hey'etiyle devletin kanûn, nizâm ve hukûkuna tâbi' olacaktı. Kurulacak şirketin merkezi İstanbul'da olmak üzere Paris ve Adana'da da şubeleri bulunabilecekti. Şirketin hisse senetleri yayınlanmadan en az bir ay önce İstanbul ve yerel gazetelerde i'lân edilecekti. Nizâmnâmenin yayınlanmasından sonra üç aylık sürede eğer imtiyâz sâhibi bir itirâz cevâbı vermezse kabûl edilmiş sayılacaktı. Ayrıca on altıncı maddeye bakıldığında imtiyâz sâhibinin bölgenin en önemli nehirleri olan Tarsus, Seyhan ve Ceyhan üzerinde her türlü eşya, emtia ve yolcu nakliyâtı için vapur işletmeciliği hakkına sâhip olacaktı ancak hiç bir şekilde yelkenli ve kürekli gemi türü araçların seyir ve hareketine engel olmayacaktı. Aynı şekilde, inşaat ve imalat için gerekli olan keresteleri civar mîrî ormanlardan elde etme hakkına sahipti. imâlât ve tadîlât için merkezce tanınan beş yıllık

teşkilinden evvel sâhib-i imtiyâz mutasarrıf olacağı arâzi ile kanallar boyunca te'sîs edeceği fabrikaları fûrûht edemeyecektir.

On dördüncü madde sâhib-i imtiyâz fermân-ı 'âlinin i'tâsı tarihinden i'tibâren on mâh-ı müddet zarfında bir Anonim 'Osmânlı Şirketi teşkil etmeğe mecbûrdur şirket-i mezkûre teşkil eyledikde sâhib-i imtiyâzın kaffe-i ta'ahüdâtlar hukûk ve vezâ'ifini o şirkete nakl eyleyecektir şirket nizâmât-ı 'umûmiyye-i devlet-i 'aliyyeye tevfikân müteşekkil olunacak ve hey'et-i mecmû'asıyla kavânin ve nizâmhat ve mahkeme-i 'umûmiyye-yi devlet-i 'aliyyeye tâbi' olacak ve merkezi der-sa'âdetde olup Paris'te ve Adana'da şu'beleri bulunabilecektir. Şirketin Nizamname-i dâhilisi taraf-ı devlet-i 'aliyyeden ba'de't-tedkik tasdik olunacak ve Nizamnamenin tasdik olduğu tarihten i'tibâren üç mâh zarfında şirket bi'l-fi'il teşkil edecek ve şu kadar ki Nizamname-i mezkûr devletçe tasdik olunmadıkça hisse senedâtı çıkarılamayacaktır hisse senedâtı neşr olunmazdan lâ-ekall bir mâh evvel İstanbul ve mahallî gazeteleriyle i'lân edilecektir. Ve Nizamnamenin takdimi târîhinden i'tibâren üç mâh müddet zarfında bir cevâb verilmediği halde sâhib-i imtiyâz buna kabûl ve tasdik edilmiş nazarıyla bakıp şirketi müteşekkil ve ahkâmına tatbîk-i mu'âmele eyleyecektir" BOA., Y.A.RES., 6/41, Hicrî 13 Şevvâl 1297.

süre zarfında her türlü vergiden de muhaf tutulacaklardı. Bu beş sene bittikten sonra ise kurutulan arâziden elde edilen hasılatından kadastro usûlüne göre ‘öşür alınacaktı. Bu tekâlif-i ‘öşriyye arâzinin beş sene önceki hâsılâtının onda biri ve her dönüm başına altın olarak dört kuruştan aşağı olmamak kaydıyla şirket aracılığıyla devlet hazînesine yıllık dörder taksitle ödenecekti. Bu miktar 10 senede bir kontrol edilerek arâzinin verimine göre yenilebilecekti.⁴⁸²

Nafia Nezâreti, söz konusu bölgedeki tadilat işlerini takip edebilmek üzere bir komiser tayin edecek ve böylece teftiş yetkisini kullanacaktı. İmtiyaz sâhibi ise bu teftiş ve kontrolün masrafları karşılığında izin fermânının tarihinden itibaren her yıl Nafia Nezâreti veznesine peşin olarak 480 lira ödeyecekti.⁴⁸³ Ayrıca imtiyâz sâhibi izin fermânı kendisine verilmeden bir ay önce 2000 Osmanlı altını kefalet akçesini *Osmanlı Bankası*’na yatıracaktı. 14. maddede belirtilen söz konusu şirket kurulduktan sonra ise bu miktar 20.000 liraya çıkacak ve kesin kefalet akçesi olacaktı. Peşin olarak ödenen bu para ilgili imalat ve inşaat işlerinin 2 milyon franka ulaştığı Nafia Nezâretince onaylandıktan sonra, devlet tarafından imtiyâz sâhibine geri ödenebilecekti. Eğer imtiyâz sâhibi söz verdiği ölçüde tadilatı tamamlayamaz ise masrafları ile birlikte kefalet akçesi devlet

⁴⁸² “...**On dokuzuncu madde-** hakk-ı tasarrufu sâhib-i imtiyaza verilen arâzi ile mahsûlâtı ikmâl-i ‘ameliyyât için ta’yîn olunan beş sene müddet zarfında her güne teklif ve rûsûmdan mu’âf tutulacaktır zikr olunan beş sene müddetin inkızâsı (bitmesi) târîhinden itibaren arâzi-i mezkûre ile hâsılâtından kadastro usûlüne tevfiķan ‘öşr alınacaktır işbu tekâlif-i ‘öşriyye arâzi-i mezkûrenin beş sene evvelki hâsılâtından mikdâr-ı vesâ’îsi bulunarak anın onda birine müsâvi olmak ve her halde dönüm başına altın olarak dört guruştan dîn olmamak üzere ta’yîn ve sâhib-i imtiyâz veya makâmına kâ’im olacak şirket ma’rifetiyle bi’t-tahsîl senede tekâsit-i erba’a-i mütesâviye ile hazîne-i devlete teslim olunacak ve bu ‘öşrün mikdarı on senede bir def’a bi’l-mu’âyene ber-vech-i muharrer arâzinin ve mahsulâtının derece-i kıymetine göre müceddeden ta’yîn kılınacaktır sâhib-i imtiyâzın ‘uhde-i tasarrufuna geçecek arâzide iskân ve istimlâk edenler sâlifü’z-zikr ‘öşrden gayrı husûsât ve mu’âmelâtta kavânîn-i ‘umûmiyye-yi devlet-i ‘aliyyeye tâbi’ olacaklardır hükümet-i seniyye dilediği halde sâhib-i imtiyâz esâs meşrûha tevfiķan Adana ve Sis ve Tarsus ve Misis ovalarında hakk-ı tasarrufu kendisine verilmeyen ve kendi ma’rifetiyle kâbil sâki bir hale îsâl edilen arâzinin kadastro harita ve cedvellerinin tanzîmiyle tekâlif-i ‘öşriyyesinin tahsîlini yüzde iki ücret mukâbilinde der-‘uhde edeceğini şimdiden ta’ahhüd eder.” BOA., Y.A.RES., 6/41, Hicrî 13 Şevvâl 1297.

⁴⁸³ BOA., Y.A.RES., 6/41, Hicrî 13 Şevvâl 1297, 20. Madde.

hazinesine kalacaktı.⁴⁸⁴ Kefalet akçesi bile Osmanlı Bankası'na yatırılmak istenmektedir. 1863'de İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından kurulan Osmanlı Bankası, ekonomik alandaki yabancı sermaye unsurunu temsil eden bir kurum niteliğindedir. 1880 sonrası Osmanlı Devleti gelirlerinin birçoğunda bu kurumun yoğun müdahalesi bu gibi örneklerle de daha açık bir şekilde görülmektedir.⁴⁸⁵

Mukavelede dikkat çeken diğer bir konu imtiyâz sâhibinin iş alanında ihtiyacı olan memur ve müstahdemleri kendisi seçme hakkına sahip olmasıdır. Bu kişiler yabancı olabilecek ve kendi ülkelerinin himayesi altında burada bulunacaklardı.⁴⁸⁶ Mukavele şartlarından da anlaşıldığı üzere bölge ekonomisi açısından oldukça verimli gelir kaynaklarının uzun yıllar kullanma hakkı, “*devletin iktisadî menfaati*” gibi bir gerekçe ile yabancı sermayeye devredilmiştir. Bu ve birçok örnekte Çukurova Bölgesi gelirleri üzerinde özellikle Fransız sermayedarlarının etkin bir şekilde yer aldıkları görülmektedir. Ancak devlet bölgenin ve devletin iktisadî açıdan ilerlemesini yabancı sermaye aracılığıyla sağlamış olsa da bu ilerleme geçici bir iyileşmeden ibaret olarak kalmaktadır. Çünkü uluslaşma sürecinde bu türden yabancı sermaye eliyle ekonominin iyileştirilmesi, sorunlu bir iktisadî yapı ortaya çıkarmaktadır. Bu durum ülke ekonomisinde devletin müdahale alanını kısıtlamaktadır. 1880'de yaşanan bu yerel örnek ülke genelinde sıklıkla rastlanılan bir durumdur.

⁴⁸⁴ BOA., Y.A.RES., 6/41, Hicrî 13 Şevvâl 1297, 22. ve 23. Maddeler.

⁴⁸⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 234.

⁴⁸⁶ BOA., Y.A.RES., 6/41, Hicrî 13 Şevvâl 1297, 24. Madde.

III.1.5.3. Endüstriyel Tarımın Demografik Etkileri: Çevre Bölgelerden Emek Çekimi

Çukurova tarımında en büyük problemlerden biri bölgenin çok geniş ve düz bir alana sahip olmasına rağmen bu arâzilerin büyük bir kısmının bataklık olması nedeniyle kullanılamamasıdır. Bu problem tarımsal gelişme önündeki engellerin coğrafi boyutuydu. Diğer yandan bölge halkının büyük bir kısmının göçebe ve yarı-göçebe olması tarımsal gelişmenin önündeki engellerin beşeri boyutunu ifade etmekteydi. Yerli halkın sürekli yerleşik bir düzene sahip olmayışı olası bir tarımsal gelişmede işgücü eksikliği olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu nedenle bölgede, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, büyük ölçekli bir tarımsal faaliyetten söz etmek mümkün olamamaktadır. Bölge açısından tarımsal alandaki gelişme önünde engel teşkil eden bu faktörler, geniş perspektiften düşünüldüğünde bir fırsat olarak da değerlendirilebilmektedir. Bölgenin bu kendine özgü durumu büyük ölçekli yatırım sahiplerinin bu alanda daha hızlı yayılmaları açısından bir fırsat niteliği taşımaktaydı. Şöyle ki büyük veya küçük ölçekli tarım yapan güçlü yerel bir unsurun bulunmayışı yeni ve büyük yatırımcılar için bölgede bir boşluk yaratmıştır. Dünya genelinde tarımın ve özellikle pamuğa dayalı tarımsal faaliyetlerin revaçta olduğu bir dönemde oldukça verimli, geniş ve boş bir alan büyük girişimciler için bulunmaz bir fırsattı. Tarsus'ta söz konusu bu fırsatları, en iyi şekilde değerlendiren kesimin yabancı sermaye sâhibi yatırımcılar olduğu görülmektedir. Kentin yerel büyük aileleri de bu alanda yatırım yapan girişimciler arasında yerlerini almıştır.

Bölge öncelikle beşeri olarak şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda en önemli girişim 1865 Fırka-i Islahiye çalışmaları ile bölge halkının yerleşik düzene geçirilmesi olmuştur. Bu önemli müdahale, özellikle pamuk üretiminin artmasına bağlı olarak ortaya çıkan iş gücü eksikliğini karşılamasıydı. İlk etapta atılan bu önemli adımın

arkasından bölgede coğrafi anlamda engeller üzerinde çalışılmış ve endüstriyel anlamda ciddi bir üretim sürecine girilmiştir.

19. yüzyılda tarıma yeni açılan bölgelerde ücretli işçi daha yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. 1850 sonrası tarımsal faaliyetleri hız kazanan Çukurova Bölgesi Mısır'dan sonra bu gelişmeye örnek oluşturmaktaydı. Bu anlamda Mısır ile Çukurova Bölgesi'nin Amerikan İç Savaşı sonrası pamuğa dayalı gelişimi benzerlik göstermektedir.⁴⁸⁷ Bölgede tarıma yeni açılan ve sahipsiz pek çok alan vardı. Bu anlamda bölge, büyük çiftlikler kurulmasına oldukça elverişli bir konuma sahipti. Pamuk üretiminin artışına paralel çevre bölgelerden emek (iş gücü) çekimi ve tarımsal organizasyon çalışmaları da tespit edilen diğer artış göstergelerindendir. Kırım ve Çerkez göçmenler ile yerel aşiretlerin tarımsal alanda yeterli işgücünü sağlayacağını düşünülmesi nedeniyle, 1860'ta dışarıdan mevsimlik işçi çağrılmamıştır. Ancak düşünüldüğü gibi olmamış, mevcut işgücünün yetersizliği ve göçmenlerin bu alanda çalıştırılmaması ürünlerin hasat edilemeden zarar görmesine yol açmıştır. Yaşanılan bu tecrübe dolayısıyla 1861 yılında Kürdistan ve Harput çevresinden Adana Eyaleti'ne Nisan ayı başlarına kadar çok sayıda mevsimlik çiftçi (rençber) ve amele gönderilmesi istenmişti.⁴⁸⁸ Ancak, henüz giderilemeyen işgücü sıkıntısını gidermek amacıyla İçel ve Alaiye'deki aşiretlerden yardım alınmıştır.⁴⁸⁹ İçel ve Alaiye ile birlikte Anamur ve çevresinden de rençberlik için bölgeye gelenler gruplar olmuştur. Bölgeye dışarıdan gelen bütün bu grupların yaşadıkları yerlere geri dönmek istememeleri, devlete ödemekle yükümlü oldukları vergilerin birikmesine neden olmaktadır. 1859'da geldikleri ancak

⁴⁸⁷ Ali Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2010, cilt 3, sayı 11, ss. 147-161.

⁴⁸⁸ BOA., A.MKT.UM., 456/17, Hicrî 9 Şa'bân 1277.

⁴⁸⁹ BOA., MVL., 585/58, Hicrî 29 Zi'l-hicce 1275.

1864'e gelinmesine rağmen hala yaşadıkları yere dönmemeleri bağlı buldukları yerel idarelerce geri çağrılmalarına neden olmuştur.⁴⁹⁰ Çok büyük bir ihtimalle bu grupların yaşadıkları yerlere geri dönmemeleri vergi ödemek istememelerinden kaynaklanmaktaydı.

Mevsimlik göçler, bölgede dönemsel bir demografik hareketliliğin yaşandığını göstermektedir. Bu hareketliliğin temelinde yatan neden her ne kadar ekonomik olsa da ayrı bir toplumsal boyutu da içermektedir. Toplumsal gruplar geçimlerini sağlamak üzere bazı dönemlerde bir yerden başka bir yere doğru hareket etmekteydi. Bu hareket, sadece göç eden toplumsal kesitin yaşantılarını değil, aynı zamanda entegre olunan toplumun ve coğrafyanın da gelişim süreçlerini etkilemekteydi. Hareket halinde olan bu toplumsal kesim birden fazla kültürel ve sosyal yapıyla iç içe yaşamak zorunda kalmaktaydı. Böylelikle göç edilen bölgenin öncelikle ciddi oranda tarımsal iş gücü ihtiyacına cevap verilmekteydi. Bu hareket, göç edenler için çoğu zaman bir zaruretten ibaret olsa da göç edilen bölge için bir ihtiyacı anlatmaktadır. Hareket halindeki bu insan toplulukları bölgeye bazı problemler de getirebilmekteydi. Bu problemlerin en önemlisi salgın hastalıklar olmuştur. 1906 yılında Adana Vilayeti ve Tarsus'a mevsimlik tarım işçileriyle birlikte gelen frengi salgını uzunca bir süre kontrol altına alınamamış ve bölgeyi bir hayli etkilemişti.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ BOA., MVL., 456/111, Hicrî 7 Cemâziye'l-âhir 1281.

⁴⁹¹ BOA., DH.MKT., 917/6, Hicrî 17 Şevvâl 1322.

III.1.6. Tarımsal Üretimde Görülen Artış

Tarımsal üretimdeki artışın en önemli nedenlerinden biri sanayi devrimi sonrası endüstriyel üretime olan eğilimin artması ve tarım tekniklerinin geliştirilmesiydi.⁴⁹² Bu alandaki teşvik çalışmaları 1860'lı yıllarda tüm Tarsus'ta başta pamuk olmak üzere tarımsal üretimde bir patlamaya neden olmuştur. Tarsus, Adana ile birlikte ülkede önde gelen pamuk üretim merkezleri arasındaki yerini almıştır. Ülke genelinde pamuk üretiminde görülen bu artış başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupalı devletin pamuk ihtiyacını karşılar hale gelmiştir. Böylece ülkenin en önemli ihraç mallarından birisi pamuk olmuştur. Ege Bölgesi'nde üretilen pamuk İzmir Limanı'ndan Avrupa'ya ihraç edilirken; Mersin Limanı da Çukurova pamuğunun dışa açılan kapısı idi. Böylece Osmanlı Devleti, çevreselleşme sürecine bir adım daha yaklaşmış bulunmaktaydı.

19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta pamuk odaklı tarımsal üretimde bir artış gözlenmektedir. Konuyla ilgili incelenen tereke kayıtlarında bu dönemde pamuk kozası verilerinde bir artış tespit edilmiştir. Tespit edilen bulgular aşağıda tablolar halinde ayrıntılandırılmıştır. Pamuk verilerinde görülen artış ürünün tarımsal üretimindeki hareketliliği göstermesi açısından önemlidir. Bölgede yaşayan insanların hemen hemen hepsinin terekesinde koza kaydına rastlanması, pamuk ekiminin her yerde az da olsa yapıldığına ve Tarsus'ta da bunun yaygınlaşmakta olduğuna işaret etmektedir. Bununla

⁴⁹² 16. yüzyıldan itibaren Küçük Buzul Çağı'nın bir sonucu olarak yaşanan zirai döngü çerçevesinde tüm Akdeniz Havzası'nda kıyı ovalarının boşaldığı tarihi bir gerçekliktir. Zirai döngünün 19. Yüzyılın ikinci yarısıyla tamamlanmasından itibaren ise boşalan bu ovalık alanlar ilerlemiş teknolojinin de katkılarıyla tekrar tarıma açılmış ve tarımsal üretimde bir patlama yaşanmıştır. Amerikan İç Savaşı gibi siyasi-politik gelişmeler çerçevesinde pamuğa olan eğilimin artması dünya piyasalarını pamuk üretilen yeni coğrafyalar arayışına sürüklemiştir. Bu açıdan Osmanlı Topraklarının oldukça verimli olması devletin pamuk üretimini teşvik etmesini gerektirmiştir. Faruk Tabak, "Akdeniz'in Sonbaharı, 1560-1860", *Akdeniz Dünyası, Düşünce, Tarih ve Görüngü*, Editörler: Eyüp Özveren-Oktay Özel-Süha Ünsal-Kudret Emiroğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 57-79.

birlikte bu süreçte çevre bölgelerden ciddi bir emek çekiminin gerçekleştiği görülmektedir ki bu gelişme üretimdeki artıştan dolayı işgücüne olan ihtiyacı göstermektedir. Bataklıkların kurutulup tarım arâzisine dönüştürülmesi, Mısır'dan kaliteli tohumlar getirilmesi ve çiftçilere bedelsiz dağıtılması, makineli tarıma geçilmesi ve devletin köylüyü her fırsatta pamuk tarımına teşvik etmesi üretimde görülen bu artışın ön hazırlıkları olarak değerlendirilebilir.

1860 sonrası Tarsus'ta pamuk üretimindeki artışın daha net görülebilmesi amacıyla 1860 öncesi ve sonrası üretim miktarı ve fiyatları tespit edilmeye çalışılmıştır. Pamuk üretiminde 1860 ve 1880'li yıllar olmak üzere iki kritik süreç söz konusudur. Bu nedenle artış ve azalışların daha net görülebilmesi adına üç periyod belirlenmiştir. Bu periyodlar 1839-1856, 1856-1876 ve 1876-1914'ten oluşmaktadır. 1860 öncesi durumu görmek için 1839-1856 periyodundaki tereke kayıtları incelenmiştir. 1860'lı yıllardaki artışı göstermek için 1856-1876 periyodu ele alınmıştır. Pamuk üretimindeki ikinci dönüm noktası olan 1880'li yıllardaki değişimi vurgulamak için ele alınan periyod ise 1876-1914'tür. Böylece bölgede pamuk üretimindeki hareketlilik tereke kayıtlardan yola çıkılarak değerlendirilmiştir. Tereke kayıtlarından hareketle bölgedeki tüm üretim miktarları, fiyatlar, artış ve azalışlar hakkında kesin ve genel yorumlar yapmak mümkün değildir. Ancak, terekelerdeki pamuk üretimi ile ilgili veriler, 1860'lardan sonraki hareketliliği doğrular nitelikte olması açısından önemlidir.

Tablo 18- 1839-1914 Yılları Arası Tereke Kayıtlarında Yer Alan Pamuk Kozası Verilerindeki Artış

İncelenen Periyodlar	İncelenen toplam tereke sayısı	Pamuk kozası kaydına rastlanan tereke sayısı	Terekesinde Pamuk Kozasına rastlanan kişilerin oranı (%)	Terekelerde tespit edilen toplam pamuk kozası miktarı (kg)	Kişi başına düşen Pamuk kozası miktarı (kg)
1839-1856	50	19	%38	2141	2141/19=112,68
1856-1876	150	80	%53	14311	14311/80=178,88
1876-1914	682	397	%58	78596	78596/397=197

Kaynak: Tarsus Şer'iyeye Sicilleri, No: 289-299, 300, 304, 306, 307, 308, 315, 316, 318, 323, 335, 339, 349, 350, 351, 364, 378, 379, 390, 391, 392, 393, 394, 405, 406, 407, 414.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi öncelikle 1839-1856 yılları arasına ait toplam 50 tereke örneği incelenmiştir. Bu terekelerden 19'unda pamuk kozası verisine rastlanmıştır. Tespit edilen toplam pamuk kozası miktarı ise 2141 kg.'dır. 1856-1876 yılları arasına ait incelenen tereke sayısı 150 tanedir. 150 tereke kaydından 80'inde pamuk kozası verilerine rastlanmıştır. Tespit edilen toplam pamuk kozası miktarı ise 14.311 kg.'dır. 1876-1914 yılları arası kayıtlarda toplam 682 tereke kaydında pamuk verisine rastlanılmıştır. Bu terekelerden 397'sinde toplam 78.596 kg. pamuk kozası olduğu tespit edilmiştir. Bulgulardan anlaşılacağı üzere pamuk kozası verilerinde ve miktarında gözle görülür bir artış mevcuttur. 1876 sonrası terekelerde pamuk kozasındaki artış üreticilikle birlikte ürünün günlük hayatta kullanımının da yaygınlaştığını göstermektedir. Yukarıdaki tabloda ele alınan bu üç periyotta öncelikle toplam tereke kayıtlarının içinde pamuk kozası bulunanların oranı hesaplanmıştır. Daha sonra toplam pamuk kozası miktarları belirlenerek, içinde pamuk kozası yer alan tereke sayısına bölündü. Böylece kişi başına düşen pamuk kozası miktarına ulaşılmıştır. Ulaşılan bu sonuçlar üç periyot arasında karşılaştırıldığında artış daha net bir şekilde görülmektedir.

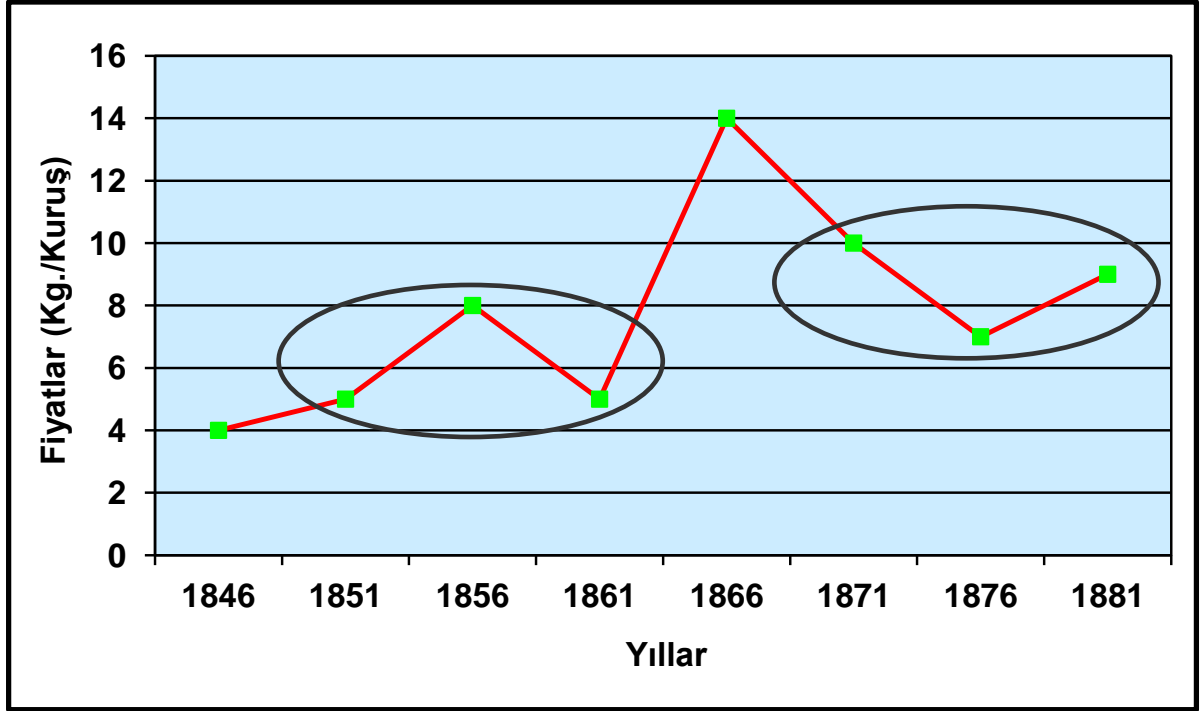
Tablo 19- 1846-1881 Yılları Arasında Pamuk Kozası Fiyat Hareketleri (Kg./Kuruş)

Yıl	1846	1851	1856	1861	1866	1871	1876	1881
Fiyat (Kg./Kuruş)	4	5	8	5	14	10	7	9

Kaynak: Tarsus Şer'iyye Sicilleri, No: 289-299, 300, 304, 306, 307, 308, 315, 316, 318.

Yukarıdaki tabloda üretimdeki artışın, ürün fiyatlarına da yansıdığı görülmektedir. 1846'da bir kilosu 4 kuruş olan pamuk kozası, 1881'e gelindiğinde 9 kuruşa ulaşmıştır. Fiyatlardaki bu artış ürüne olan taleple doğru orantılıdır. 1866'da görüldüğü üzere pamuk kozası en yüksek fiyata ulaşmıştır. 1846'dan 1914'e kadar pamuk kozası fiyatlarında en fazla fiyat 1866'da görülmektedir. bu süreçte dünyada pamuk rezervlerinde yaşanan sıkıntı ve talebin artması fiyatlardaki yansımaları göstermiştir.

Grafik 1- Tarsus'ta Pamuk Fiyat Hareketleri (1846-1881)

Kaynak: Tarsus Şer'iyye Sicilleri, Defter No: 289-299, 300, 304, 306, 307, 308, 315, 316, 318.

Yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere 1860 ve 1880'lerden sonra pamuk fiyatlarında ciddi bir artış olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 20- 1881-1911 Yılları Arasında Pamuk Kozası Fiyat Hareketleri (Kg./Kuruş)

Yıl	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911
Fiyat (Kg./Kuruş)	9	5	7	5	5	10	10

Kaynak: TŞS., Defter no: 315, 316, 318, 323, 335, 339, 349, 350, 351, 364, 378, 379, 390, 391, 392, 393, 394, 405, 406, 407, 414.

Yukarıdaki tabloda da 1880 sonrası pamuk kozası fiyatlarında dalgalanmaların devam ettiği görülmektedir. 1881 ile 1906 arasında fiyatların düşerek eski seviyesine ulaştığı görülmektedir. 1886 ile 1891 yılları arasında pamuk kozası

fiyatlarındaki yükselme, 1886-1887’de yaşanan kuraklığın etkisiyle üretimin azalmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁹³ 1901’den 1906’a gelene kadar fiyatların tekrar iki katı arttığı görülmektedir.

Bölgeye dair istatistiki veriler sunan vilayet salnamelerinde pamuk üretim miktarına dair az da olsa verilere rastlanılmıştır. Örneğin, 1869/70 tarihli Halep Salnamesi’nde Tarsus’ta toplam 2.446.200 kıyye (2.935.449 kg.) pamuk kozası üretildiği kaydedilmiştir.⁴⁹⁴ Tarsus Fransız Konsolosluğu raporlarına göre ise 1850 yılında 1.000.000 kg. olan pamuk üretimi, 1876 yılında 6.000.000 kg., 1882 yılında 2.000.000 kg., 1887’de 700.000 kg ve 1888’da 2.800.000 kg olmuştur.⁴⁹⁵

Pamuk, Osmanlı kaynaklarında genellikle “koza” bazen de “penbe” olarak ifade edilmektedir. Pamuğun kozasından çıkarılmasında “çırçır” denilen alet kullanılmaktaydı.⁴⁹⁶ Çırçırılama pamuğun kozadan çıkarılması işlemini gerçekleştirdiğinden bir maliyet unsuru olması nedeniyle koza ve pamuk fiyatları birbirinden farklıdır. Dolayısıyla, pamuk fiyatları, koza fiyatlarından çok daha yüksektir. Örneğin, 1841’de, bir batman koza 2 kuruş iken, pamuk 15,7 kuruştur.⁴⁹⁷ Ancak 1894’e gelindiğinde aradaki bu fiyat farkı düşerek, 1 batman koza 3 kuruş iken 1 batman pamuk 5 kuruşa ulaşmıştı.⁴⁹⁸ Pamuk ve koza arasındaki fiyat farkı iki ürünün işlem görüp görmemesi ile ilgili olmasına rağmen zamanla aradaki farkın azalması pamuk işleme olanaklarının gelişmesi ve maliyetin düşmesi ile ilgiliydi. Çünkü 1840’larda çok ilkel yöntemlerle pamuğu kozadan ayırma işlemi daha yüksek maliyetlerle yapıldığından

⁴⁹³ BOA., DH.MKT., 1471/99, Hicri 13 Rebî’ü’l-âhir 1305.

⁴⁹⁴ HVS., 1286.

⁴⁹⁵ Yüksel Akkaya, “Yüzyıl Sonunda Çukurova’da Sanayileşme ve Ücretli Emek”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, ayı 76, Bahar 1998, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 146-148.

⁴⁹⁶ TŞS., no: 289, s. 137, b. 17.

⁴⁹⁷ TŞS., no: 289, ss. 35-36, Hicri 1257.

⁴⁹⁸ TŞS., no: 349, Hicri 1309-1310.

pamuk fiyatları koza fiyatlarından daha yüksekti. Ancak 1860'lardan itibaren endüstriyel pamuk üretiminde görülen gelişme pamuk işleme fabrikalarının ve çırçır makinelerinin artmasına ve maliyetin eskiye oranla daha da düşmesine olanak sağlamıştır.⁴⁹⁹

Tarsus Şer'iyeye Sicillerinde yaptığımız incelemede aynı dönemde bölgede üretilen diğer tarımsal ürünlerin fiyatlarında aynı hareketliliği görmek mümkündür. Bölgede en fazla üretilen ve önemli besin kaynaklarından biri olan buğday fiyatlarına bakıldığında; 1872-1882 arasında kilesi ortalama 120 kuruştan, 1882-1886 arasında 200 kuruşa yükseldiği görülmektedir. 1908'e kadar da bir kile buğday fiyatı ortalama 200 kuruş civarında değişmiştir. Aynı artışı arpa fiyatlarında da görmek mümkündür. 1872-1182 tarihleri arasında bir kile arpa fiyatı 70 kuruş iken, 1882-1886 arasında 100 kuruşa yükselmiş ve 1905'e kadar da 100 kuruş civarında dolaşmıştır. Buğday fiyatları arpa fiyatlarına oranla hep daha yüksek olmuştur.

III.1.7. Doğal Afetlerin Tarımsal Üretime Etkileri

19. yüzyıl boyunca iklimsel değişikliklerin de bir sonucu olarak yaşanan doğal afetler imparatorluğun tüm coğrafyasında etkisini göstermiştir. Tarsus'ta nehrin kentin içinden akması yoğun yağış dönemlerinde sık sık sel ve su baskınlarına neden olmaktadır. Yazın ise bölgenin iklimine bağlı olarak yoğun sıcak hava kuraklıklara yol açmaktadır. Ve bu tür iklimsel afetlerin sonuçlarının yansıdığı ilk alan tarımsal üretim olmaktadır. Aslında bütün politik, biyolojik veya iklimsel afetler, yoksulluk ve gıda

⁴⁹⁹ Pamuk işleyen işçilere çereci, çullah veya hallaç deniliyordu. Ağırlık ölçüsü olarak çeki, batman, kıyye ve kantar gibi ölçülerin kullanıldığı görülmektedir. Kıyyenin ağırlığı 1,282 kg. olan okkayla aynı ağırlıktadır. Çeki ise Tarsus'ta genellikle pamuk kozası ölçümlerinde kullanılan bir ağırlık birimidir. Bir çekinin yaklaşık ağırlığı, 225,798 kg.'dır. Bir kantar, 56,449 kg.'dır. Genellikle Adana ve çevresinde pamuk kozası ve un gibi ürünlerin ölçümünde kullanılan batmanın 4,848 kg. ağırlığında olduğu bilinmektedir. Ürünlerin ağırlık birimi olarak hayvan yükü ifadesi de kullanılmaktaydı. Bir hayvan yükünün karşılık geldiği miktar ise yaklaşık olarak 162,144 kg.'dı. Deve ve katır yükü ise yaklaşık 250 kg.'dı. İnalçık, a.g.m., 1983, s. 333, 340; Hinz, a.g.e., s. 16-17.

güvensizliğinden etkilenen ve bu felaketlerle mücadele edebilecek donanımına sahip olmayan coğrafyalarda daha çok hissedilmektedir.⁵⁰⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun en çok korktuğu ve tüm ekonomi politikalarının temelinde yatan olay kıtlıktır. Bu nedenle olası bir kıtlık durumuna karşı sürekli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler kapsamında gelirler ve refah düzeyi mümkün olduğu kadar üst düzeyde tutulmaya çalışılmış, ihracata karşı sürekli temkinli yaklaşılmış, üretim ve tüketim arasında denge resmi kurumlarca sürekli denetime tabi tutulmuş ve öncelik her zaman merkez iaşesine verilmiştir.

1887'de Adana Vilayeti'nde yağışların yetersizliği nedeniyle baş gösteren kuraklık, bölgenin tarımsal üretimini etkilerken ciddi bir tohumluk sıkıntısının da yaşanmasına sebep olmuştur. 1887 mahsulatı bir önceki yılın sadece yüzde biri kadardı. Aşarı emanet usulü ile toplanan Tarsus, Karaisalı, Sis, Kars, Osmaniye ve Payas Kazalarının öşürlerinin biraz ertelenerek verilmesi ile tohumluk ihtiyacının bir kısmının buradan karşılanarak problemin çözülebileceği belirtilmiştir. Ayrıca merkezi hükümetten de bölgeye tohumluk yardımında bulunulması istenmiştir. Bölgede kurulan komisyon idaresince emaneten idareye kalan 46.246 kıyye hinta ve 31.923 kıyye şair hasılatı olan yerlerden, 19.262 kıyye hinta ve 12.345 kıyye şair tohumluk olarak toplanmıştır. Ancak bu miktarların içinde Kars ve Cebel-i Bereket hasılatları dahil değildir. Buralardan toplanan hasılatların ise ne olduğu tespit edilememiştir. Eğer toplanan bu tohumluklar yetmez ise bölgedeki tüccarlardan da zahire alınabileceği belirtilmiştir.⁵⁰¹ Bu yıl kıtlıkzedelerin ellerindeki çift ve damızlık hayvanları satmamaları için Adana Valiliği'ne, ot ve saman ihtiyaçlarının sağlanması talimatı verilmiştir. Tarımsal mahsulatı olumsuz etkileyen bu tür afetler bölgenin ovalık kesimini dağlık kesiminden daha çok

⁵⁰⁰ Marcel Mazoyer-Laurence Roudart, *Dünya Tarım Tarihi, Neolitik Çağ'dan Günümüzdeki Krize*, Çeviren: Şule Ünsaldı, Epos Yayınları, Ankara, 2009, s. 11.

⁵⁰¹ BOA., DH.MKT., 1471/99, Hicrî 13 Rebî'ül-evvel 1305.

etkilemekteydi. Ovalık alanlarda genellikle mahsulatın %90'ı sanayiye yönelik yapılırken, dağlık kesimde daha çok hayvancılığa dayalı üretim faaliyetleri söz konusuydu. Bu nedenle olası bir kuraklıkta ilk etkilenen taraf ovalık alandaki üretim faaliyetleri olmaktadır. Söz konusu kuraklık tarımsal üretimi sekteye uğrattırırken, kıtlık sonucu ölümlere de yol açmıştı. Zararın giderek daha tehlikeli bir hal alması çevreden ve dışarıdan yardım taleplerini artırmıştı. Sahil yoluyla bölgeye un ve zahire yardımı yapılmaktaydı. Bu nakliyatlardan gümrük resmi alınmamaktaydı. Ancak bu durumdan bölgedeki güçlü tüccarlar da saman, un ve zahire talebinde bulunarak gümrük muafiyetlerinden istifade etmekteydiler.⁵⁰²

1890 yılında yaşanan bir doğal afet nedeniyle Tarsus'ta 2000'e yakın üzüm bağı zarar görmüştür. Üzüm bağlarında yaşanan bu zarar ve ziyana rağmen mültezimler tarafından baskı ile talep edilen öşür bedelleri nedeniyle mağdur olan üreticilerin durumunu merkezi hükümete bildirmeleri üzerine tahkikat başlatılmıştır.⁵⁰³ Tarımsal üretimin aksamasına neden olan afetler beraberinde kıtlık ve salgın hastalıkları getirmekteydi. Bu nedenle bu tür afetlerin yaşanmasından sonra devlet yardım ve destekleyici faaliyetlerine önem ve öncelik vermekteydi.

1902 yılında Tarsus'ta buğday hasılatının tohumluğa elvermeyecek ölçüde zarar görmüş olmasından dolayı, Tarsuslu çiftçiler yurtdışından tohumluk buğday talep edilmesini istemişlerdir. Çiftçiler ihtiyaçları olan 600 külek buğdayı vergi teminatı ile Ticaret ve Ziraat Odası aracılığıyla talep edeceklerini bildirmişlerdir. Ancak Liva İdare Meclisi'nin, Mersin Gümrük İdaresine gönderdiği mazbatada Rüsûmât İdaresi ve Şura-yı Devlet kararı ile gümrük vergisi verilmemesinin kararlaştırıldığı belirtilmiştir. Ayrıca

⁵⁰² BOA., Yıldız Perakende Evrâkı Komisyonlar Ma'rûzâtı (Y.PRK.KOM.), 5/30, Hicrî 21 Zi'l-ka'de 1304.

⁵⁰³ BOA., DH.MKT., 1541/44, Hicrî 4 Muharrem 1306.

Amerika tohumlarının Avrupa tohumlarına oranla daha ağır gelmesi talep edilme nedenlerinden biriydi.⁵⁰⁴ Çünkü büyük ölçüde makineleşmiş tarım ile üretien ve mükemmel ulaşım ağı ile dünya pazarına akıtılan ucuz ve bol Amerikan tahılı, çoğu Osmanlı tahıl üreticisini fiyat rekabetinde devre dışı bırakmıştı.⁵⁰⁵ Bu duruma karşı aynı kalitede tahıl üretmek isteyen Osmanlı çiftçisi, modern tekniklerle üretilen kaliteli Amerikan tahılını tohumluk olarak da kullanmaktaydı. Ticaret ve Sanayi Nezâreti'nin talep edilen tohumun miktarı, bedeli ve nakli konularında acilen bilgilendirilmeleri gerekli görülmüştür.⁵⁰⁶ Daha önce Tarsus ve Mersin gümrüklerinden böyle bir mal geçişi olmadığından nasıl hareket edileceğinin Adana Vilayeti ile Orman, Maden ve Ziraat Nezâreti'nce bilgilendirilmeleri istenmiştir.⁵⁰⁷ Bölge gümrüklerinden daha önce böylesi bir mal geçişinin yaşanmadığının belirtilmesi, Tarsus ve çevresine dışarıdan tahıl ithal edilmediğini göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Amerika'dan talep edilen tohumluk buğdaylar deniz yolu ile Mersin Limanı'na, limandan da demiryolu ile Tarsus ve Adana'ya nakledilmekteydi. Nakil işleri Mersin Şimendifer (Demiryolu) İdaresi'nce yürütülmekteydi. Mersin şimendifer direktörü Amerika konsolos memuru Mösyö Viterpol, Adana ve Tarsus'tan şimendiferle nakledilmekte olan hububat ve diğer ticari ürünleri mavnalarıyla vapurlara ulaştırmak konusunda kendi hukukları çerçevesinde hareket etmekteydiler. Bu durum diğer esnafın hukuk ve menfaatlerine karşı yapılmış bir hareket gibi algılanmıştır. Mersin Demiryolu İdaresi aracılığıyla Mavnacı Abduh Magribi ve beş arkadaşı bu gerekçeyle Mersin Mutasarrıflığına şikayet telgrafları göndermişlerdir. Söz konusu telgraflar üzerine

⁵⁰⁴ BOA., BEO., 1798/134790, 16 Zi'l-hicce 1319.

⁵⁰⁵ Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1558.

⁵⁰⁶ BEO., 1817/136241, Hicrî 17 Zi'l-hicce 1319; BEO., 1793/134453, Hicrî 7 Zi'l-kâ'de 1319.

⁵⁰⁷ BOA., BEO., 1956/146696, Hicrî 29 Şa'bân 1320.

şimendifer komiserliğince konunun araştırılması üzerine, problemin nakil işleriyle ilgilenen şirket direktörleri ve memurların kişisel menfaatleri için birbirleriyle rekabet etmelerinden kaynaklandığı anlaşılmıştır.⁵⁰⁸ Bu örnekte de görüleceği üzere yerli esnaf ile yabancıların ekonomik alandaki rekabeti görülmektedir. Kıyıya yakın taşra kentlerinde daha sık rastlanılan bu türden rekabet örnekleri, yabancı devlet tebaasının ekonomik ve teknolojik olarak üstünlüklerini iyiden iyiye hissettirmeye başladıklarının da göstergeleridir.

Aynı şekilde 1911'de Adana Vilayeti'nde çok büyük bir sel felaketi yaşanmıştır. 10 günden fazla süren yağışın ardından gelen sel felaketi nehirlerde taşma, toprak setlerde patlamalara ve tüm kasabaların sular altında kalması gibi ciddi tahribata yol açmıştı. Mersin ile Adana arasındaki demiryolu hattı ile Gülek Boğazı'ndan geçen kara yolu, köprüler, Karataş İskelesi ve Akçadeniz Tuzlası gibi pek çok yer ciddi zarar görmüştür. Bunun yanı sıra tarımsal üretim de sekteye uğramıştır. Bu nedenle bölge 1911 yılında fiziksel olduğu kadar ekonomik açıdan da büyük bir felaketle karşı karşıya kalmıştır.⁵⁰⁹

III.1.8. Tarımsal Vergi Gelirleri

Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kaynakları vergilerden oluşmaktaydı. Ekonomisinin tarıma dayalı olması nedeniyle bu vergiler arasında en büyük pay tarımsal ürünlerden alınan aşar vergisiydi. Uzunca bir süre tımar sistemi çerçevesinde düzenli bir şekilde alınan aşar vergisini toplama ve devlet hazinesine aktarma konusu bu sistem bozulduktan sonra en önemli problemlerden biri olmuştur. Tanzimat'ın ilk üç yılı hariç

⁵⁰⁸ BOA., BEO., 2608/195585, Hicrî 23 Rebî'ü'l-evvel 1323.

⁵⁰⁹ BOA., DH.MUİ., 33.2/34, Hicrî 30 Zi'l-hicce 1327.

aşar gelirleri iltizam usulü ile toplanmaktan kurtarılamamıştır.⁵¹⁰ Ayrıca, Tanzimat'tan sonra %10 olarak standartlaştırılan aşar oranı, bu dönemden itibaren üretimin izlenmesi için önemli bir veri niteliği taşımaktadır. Buradan hareketle aşağıdaki tablolarda Tarsus ve çevresinden toplanan aşar bedelleri dökümü verilerek üretimdeki artış oranları ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

1870'lere kadar bölgede aşar ihalelerinin yıllık olarak mültezimlere maktu'an ihale edildiği görülmektedir.⁵¹¹ İltizam ihaleleri 1871'e kadar önce kaza meclisinde köy köy, sonra sancak meclisinde ve daha sonra da vilayet merkezinde yapılmaktaydı.⁵¹² Ancak bu sistem hem zaman kaybına neden olması hem de uygulamadaki güçlükler gerekçesiyle değiştirilmiştir. Bundan sonra, ihaleler her kaza merkezinde köy köy açık arttırma usulü ile yapılacaktı. İltizamın, çeşitli değişkenlere bağlı olarak taliplerine bir, iki ya da beş yıllık sürelerle ihale edilmesine karar verilmişti.⁵¹³ İhaleye, devlet memurları görevlerinden istifa etmek şartıyla tüm Osmanlı tebaası katılabilmekteydi.⁵¹⁴

Aşar ihalelerinde bedellerin özellikle bir önceki yıldan aşağı olmamasına dikkat edilmektedir.⁵¹⁵ Ancak doğal afet, hastalık gibi bazı istisnai durumlarda aşar bedellerinde hasattaki düşüşe bağlı olarak düşmeler yaşanmaktadır. 1865 senesinde Adana, Tarsus, Üzeyir ve Karaisalı Sancaklarının duhan, evkaf ve mîrî hububat aşarı

⁵¹⁰ Abdülatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 123.

⁵¹¹ BOA., MAD.d., 13163, ss. 7-12, 83-84; MAD.d., defter no: 13221, s. 43.

⁵¹² *Düstûr*, cilt 2, s. 41.

⁵¹³ *Düstûr*, cilt 3, ss. 243-268.

⁵¹⁴ On yedinci madde der-sa'âdette mu'teber sarraf ve taşralarda da kuvve-yi kefil gösteren ve teba'a-i devlet-i 'aliyyeden bulunan kaffe-i mültezimîn ve ahâli ve köylü müşterek ise kaffe-i şerikleri bedelinde olarak alacakları iltizâmhatı bi'z-zât mahalline gidip kendileri idâre veya yine bi'z-zât mahallinde maktû'a-i haherine iltizâm etmek şartıyla der-'uhde edebileceklerdir ve der-sa'âdet ve taşralarda muvazzaf ve gayr-i muvazzaf me'mûriyyet ve hizmette bulunan bendegân-ı devlet-i 'aliyyeden iltizâm almak isteyenler terk-i me'mûriyyet etmeğe mecbûr olacaklardır. *Düstûr*, Cilt 2, s. 44.

⁵¹⁵ Şener, *a.g.e.*, s. 124.

bedeli bir önceki yıldan yaklaşık 5.600.000 kuruş eksik olmak üzere 4.280.000 kuruşa ihale edilmiştir. Aşarın bir önceki sene bedelinin yarısından daha az bir bedele ihale edilmesi yasak olmasına rağmen bu eksiklik ürünlerin telef olmasından kaynaklandığından ihaleye çıkarılmasından başka çare olmadığı belirtilmiştir. Böylece, bu bedel ile Sarraf Tercan oğlu Artin taahhüdü ile devlet-i aliye tebaasından Oseb uhdesine iltizama verilmiştir.⁵¹⁶ 1875 yılında benzeri bir durum ipek böcekçilinde ortaya çıkmıştır. Buna göre ipek böceklerine bulaşan bir hastalık nedeniyle aşar bedelleri düşmüştür. Bu yılki aşar emaneten idare yöntemi ile 1782 kuruş 20 paraya ihale edilmiştir. Bir önceki yıldan 1379 kuruş 34 para eksik olan bu öşür bedelinin ipek böcekçiliğindeki bir hastalıktan kaynaklandığı belirtilmiştir.⁵¹⁷ 1889 yılında Adana Vilayeti'nde yaşanan kuraklık nedeniyle aşar vergilerinde bir azalma görülmüştür. Bölgede yaşanan kuraklık tarımsal ürünlerin ciddi hasar görmesine neden olmuştu. Bir önceki yılın mahsulatının sadece yüzde biri derecesinde ürün elde edilmiştir. Bu nedenle iltizama verilemeyen Tarsus, Karaisalı, Sis, Kars, Osmaniye ve Payas Kazaları aşarının emaneten merkezden görevlendirilen memurlar tarafından toplanmasına ve bir müddet ertelenmesine karar verilmiştir. Ayrıca verginin bir kısmının tohumluk olarak ayrılan üründen ödenmesi yoluna gidilmiştir.⁵¹⁸

Emaneten idareye kalan 46.246 kıyye buğday ve 31.923 kıyye arpa hasılatı olan yerlerden tohumluk olarak 19.262 kıyye buğday ve 12.345 kıyye arpa hesaplanmış olduğu; ancak Kars Kazası ile Cebel-i Bereket'in bazı yerlerinden henüz haber alınmadığından bu miktarlara dahil edilmediği kaydedilmiştir. Toplanan bu tohumlukların bölgenin ancak zahire ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek kadar olması

⁵¹⁶ BOA., İ.MVL., 543/24378, Hicrî 01 Receb 1282.

⁵¹⁷ BOA., İrâde-i Şurâ-yı Devlet (İ.Ş.D.), 35/1722, Hicrî 26 Cemâziye'l-evvel 1294.

⁵¹⁸ BOA., DH.MKT., 1471/99, Hicrî 13 Rebî'ü'l-âhir 1305.

nedeniyle ziraat, tüccar ve aydın taifesi ile hükümet arasındaki görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler sonucu bölge tüccarlarından tohumluk yardımında bulunmaları istenmiştir.⁵¹⁹

Aşar gelirleri bir önceki yıldan düşük olabileceği gibi artışlar da gözlenebilmektedir. Bu artışlar o yılki hasatın verimli geçtiği anlamına geliyordu. Özellikle pamuk ziraatının gelişmesinden sonra bölge aşarında ciddi bir artış gözlenmiştir. Adana, Tarsus, Üzeyir ve Karaisalı Sancaklarının aşar ihalesine bakıldığında 1863'te 3.770.000 kuruştan, 1864'te 9.850.000 kuruşa yükseldiği görülmektedir.⁵²⁰ Gelirlerin yükseltilmesi hükümet için büyük önem taşıdığından, bu gelişmelerin sürekliliğinin sağlanması amacıyla artışı sağlayanlar taltif edilmekteydi. Aşar gelirlerinde bu türden bir artışa 1893 yılında rastlanılmaktadır. 1893 yılı hububat aşarı bedeli bir önceki yılın bedelinden 517.850 kuruş fazla çıkmıştır. Bu başarısından dolayı 1893 yılı hububat aşarı ihalesinden sorumlu Mersin Mutasarrıfı Fehim Paşa'nın üçüncü rütbeden Osmanlı nişanı ikinci rütbeye yükseltilmiştir.⁵²¹ Devletin iktisadi menfaatlerine hizmet yerel otoriteler için ayrı bir prestij sağlamaktaydı.

Tablo 21- Tarsus Hububat Aşarı Bedelleri (1892-1893)

Aşar Toplanan Yerler	1892 Aşar Bedeli (kuruş)	1893 Aşar Bedeli (kuruş)	Farkı (kuruş)
Hamam kurbu karyesi	6000	12500	6500
Köle Musalu karyesi	10750	19150	8400
Ternek karyesi	17400	30250	12850
Kargılı karyesi	36500	64000	27500
Kabz Höyüğü karyesi	17000	32000	15000
Kazıkyan karyesi	8250	15050	6700
Abü'l-hayadi karyesi	4350	9300	4950
Yenice karyesi	32350	60500	28150
Camili Manda Çelebi Ağa çiftliği	13100	20100	7000
Caputcu karyesi	10500	20100	9600
Hazâlı Karyesi	5460	12050	6590

⁵¹⁹ BOA., DH.MKT., 1471/99, Hicrî 13 Rebî'ü'l-âhir 1305.

⁵²⁰ BOA., İ.DH., 526/36358, Hicrî gurre-i Safer 1281.

⁵²¹ BOA., DH.MKT., 130/15, Hicrî 28 Safer 1311.

Dağlıgan karyesi	1250	1200	50
Nacarlı karyesi	1050	3010	1960
Baltalı karyesi	24000	38000	14000
Sarı İbrahimli karyesi	2600	6800	4200
Dikili karyesi	2600	8100	5500
Tekfur karyesi	18000	26150	8150
Hamr oğlu karyesi	17550	30000	12450
Hacı Bozan Karyesi	13500	23000	9500
Erci karyesi	5000	10050	5050
Çingan karyesi	11900	20000	8100
Mehmed Ağa karyesi	12000	22000	6000
Mülkî karyesi	11850	13600	1750
Koca ulaş ma Tekeli	3700	7000	3300
Kücmal (Kocmar-Gücmal) karyesi	500	1700	1200
Halid Ağa ve Müftü Efendi çiftliği	13800	30800	17000
Kara Faki karyesi	16050	21000	4950
Helke karyesi	18000	30200	32200
Frengülüs karyesi	33400	45100	11700
Sarı köy karyesi	2500	5000	2500
Birce karyesi	5700	6000	300
Takbaş karyesi	1500	2750	1250
Avaniye çiftliği	5000	12500	7500
Nakl-i yekûn	387110	659060	271950
İskilic karyesi	4250	8400	4150
Yunus oğlu karyesi	17000	36500	19500
Ali Faki karyesi	37100	62000	24900
Hamurlu karyesi	6000	16710	10710
Kürt Musa karyesi	20050	36000	15950
Helke ve Mustafa Ağa'zâde Vakfı	12050	18500	6450
Kesik Köprü ma'a Karaca Dağ	8000	18100	10100
Tahtalı Mescid Vakfı	2000	2900	900
Taşkuyu karyesi	500	2000	1500
İbrişim karyesi	1800	3450	1650
Arıklı karyesi	18100	27500	9400
Yüksek karyesi	16000	24050	8050
İncirli kuyu karyesi	2450	4950	2500
Dedeler karyesi	4570	6000	1430
Köse Balcı karyesi	3050	6000	2950
Kinisa Câmî' Müezzinliği	2000	2610	610
Sucular Karyesi	1450	1650	200
Yalnız tam karyesi	3050	4200	1150
Dervişler karyesi	18000	27000	9000
Kinise Câmî'i vakfı	5500	6300	800
Kalburcu karyesi	7500	10750	3250
Poğ karyesi	1500	3500	2000
Batras karyesi	10000	16000	6000
Karsavran karyesi	13000	14500	1500
Taşcılı karyesi	3800	7010	3210
Mescid-i Revha? Vakfı	6800	7000	200
Yenice Şeyhi Vakfı	7500	12500	5000
Hacı Talib çiftliği	3600	9500	5900
Şark-ı garb	53600	82950	29350

Yüksek Viran	700	1760	1060
Çanderede(Sapanderede) Mustafa Ağa Vakfi	15000	20000	5000
Bulgar Aşık Vakfi	1750	4400	2650
AdanaHoğlu Vakfi	10000	18000	8000
Nakl-i yekun	704780	1181750	476970
Câmiü'n-nûr vakfi	24300	30000	5700
Yalancı Yakub vakfi	1100	1150	50
Ağzı Delik ve Vehbi Terk Bucağı	10500	12950	2450
Tekeliviran Karyesi	27200	32100	4900
Çakırlı karyesi	5000	7730	2730
Karadiken karyesi	5700	8300	2600
Avadan karyesi	13000	20000	7000
Parmak kurdu karyesi	3950	5500	1550
Mahraş karyesi	5300	5500	200
Koca köy karyesi	21150	21200	50
Sunkur Mescid vakfi	1700	1700	0
Çatal Geçid	1500	3000	1500
Çamurcu Müftü Efendi ve Hasan Mardin çiftliği	4000	4200	200
Ali Efendi Oğlu karyesi	5500	6450	950
Ağca Kocalı karyesi	1100	2210	1110
Rüstem Bey Medresesi vakfi	2750	3260	510
Çavuşlu karyesi	4100	5470	1370
Yük Kara Çerçili karyesi	8000	9350	1350
Tepeköy karyesi	5200	5200	0
Cinköy karyesi	4700	6000	1300
Helke karyesi	900	1700	800
Salman Beğli karyesi	6800	10450	3650
Hüseyin Beğli karyesi	4450	4650	200
Mençik Baba Vakfi	9000	9050	50
Birili karyesi	1500	2160	660
Toplam 93 birim	883.180	1.401.030	517.850

Kaynak: BOA., Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH.MKT.), 130/15, Hicri 28 Safer 1311.

Yukarıdaki tabloda belirtilen yerler Tarsus'un tarımsal art bölgeleridir. Söz konusu tabloda köylerle birlikte vakıflardan toplanan aşar miktarları da görülmektedir. Vakıflar kendi tasarruflarında bulunan arâzilerde tarım yaparak gelir elde etmekteydiler. Bu nedenle vakıflardan toplanan aşar vergileri de köyler gibi ayrı bir idari birim olarak görülüp ayrıca belirtilmektedir. Tabloda toplam 72 köy, 2 nahiye, 5 çiftlik ve 14 vakıftan elde edilen hububat aşarı bedelleri gösterilmektedir. En yüksek aşar bedeli 1892'de 53.600, 1893'te 82.950 kuruş olmak üzere Şark-ı garb olarak belirtilen yerleşimden elde edilmiştir. En düşük aşar bedeli 1892'de 500 kuruş olmak üzere Taşkuyu ve Kocmar köylerinden, 1893'te 1150 kuruş olmak üzere Yalancı Yakup Vakfi'ndan elde edilmiştir.

1892'den 1893'e kadar aşar bedeli değişmeyen yerler Tepeköy ve Sunkur Mescidi Vakfı'dır. En az artış ise 50 kuruş olarak Mençik Baba Vakfı, Kocaköy, Yalancı Yakup Vakfı ve Dağlıgan aşar bedellerinde görülmüştür. Aşar bedeli en fazla artış gösteren yer ise 29.350 kuruş farkla Şark-ı Garb denilen yerleşimdir. 1892-1893 yıllarında toplam hububat aşarı topnan birim sayısı 93'tür. 93 birimden 1892'de toplam 883.180 kuruş, 1893'de ise 1.401.030 kuruş aşar toplanmıştır. Bir yıllık toplam artış miktarı 517.850 kuruştur. Bir yıllık sürede gözle görülür bir artış yaşanmıştır.

Tablo 22- Tarımsal Üretim Yapan Vakıfların Aşar Hasılatı Bedelleri (1855-1893)

Vakfın Adı	1855-56 Aşar Hasılatı Bedeli (kuruş)	1892 Aşar Hasılatı Bedeli (kuruş)	1893 Aşar Hasılatı Bedeli (kuruş)
Mençik Baba Vakfı	14790	9000	9050
Mustafazâde Vakfı	15647	15000	20000
Rüstem Bey Vakfı	9326	2750	3260
Yenice Şeyhi Zaviyesi Vakfı	2746	7500	12500
Câmi-i Şerif (Kilise) Vakfı	5826	5500	6300
Câmi-i Şerif (Kilise) Müezzinliği Vakfı	1286	2000	2610
Bulgar Aşık Vakfı	1343	1750	4400
Sunkur Mescidi Vakfı	1709	1700	1700
Toplam	52673	45200	59820

Kaynak: BOA., Evkâf-ı Hümûyün Defterleri (EV.d.), 15721, Hicrî 1271-1272.

Yukarıdaki tabloda Tarsus'ta tarımsal üretim yapan 8 vakfın 1855-56, 1892 ve 1893 yılları aşar gelirleri dökümü verilmektedir. Bu tabloya göre 1855-56 yıllarının en fazla aşar geliri 15.647 kuruş bedelle Mustafazâde Vakfı'na aittir. Bu yılın en az aşar bedeli ise 1286 kuruş bedelle Câmi-i Şerif (Kilise) Müezzinliği Vakfı'na aittir. 1855-56 yıllarında 8 vakfın toplam aşar geliri 52.673 kuruştur. 1892 yılında en fazla aşar geliri 15000 kuruşla yine Mustafazâde Vakfı'na aittir. En az aşar geliri ise 1700 kuruş olarak Sunkur Mescidi Vakfı'ndan elde edilmiştir. 1892 yılında söz konusu bu 8 vakfın toplam aşar geliri 45.200 kuruştur. 1893 yılında en fazla aşar geliri 20.000 kuruş olmak üzere

Mustafazâde Vakfı'na aittir. En az aşar geliri ise 1700 kuruş olmak üzere Sunkur Mescidi Vakfı'ndan elde edilmiştir. 8 vakfın bu yılki toplam aşar bedeli ise 59.820 kuruştur. Böylece tablodan da anlaşılacağı üzere 1855-56'da 52.673 kuruş olan toplam aşar bedeli 1893'e gelinde 7147 kuruş artarak 59.820 kuruşa yükselmiştir. Ancak 1892 ile 1893 arası aşar bedelindeki artış miktarı 14.620 kuruştur.

Tablo 23- Tarsus Vakıflarının Aşar Bedelleri (1855-1899)

VAKFIN İSMİ	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1865	1898-99
Kesik Köprü Zaviyesi Vakfı	3200	-	-	-	3846	-	5619	5619	7284	-	-
Bulgar Aşık Vakfı	900	-	1340	3520	642	3453	3453	3453	3798	-	-
Tahtalı Mescit Vakfı	1000	-	1513,5	3873	1282	3484	3484	3484	3832	5000	-
Ruha Mescidi Vakfı	2800	-	5700	7511	3580	5786	5786		6364	8000	525
Fimas Zaviyesi Vakfı	670	-	785		2759	2014	2014	2014	2216	2800	-
Câmi'-i Atik Vakfı	2200	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2330
Yenice Şeyhi Medresesi Vakfı	1600	-	2746	9154	2939	4180	4180	5180	5698	5420	1679
Rüstem Bey Medresesi Vakfı	3650	-	9326	14084	-	1726	1726	1726	1899	-	-
Rüstem Bey Vakfı	-	-	-	-	-	7137	7137	7137	7851	2500	-
Câmi-i Atik Müezzinliği Vakfı	250	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mencik Zaviyesi Vakfı	-	-	14790	17017	5128	9210	9210	9210	10131	12000	-
Mustafazâde Mescidi Vakfı	-	-	15647	26993	7292	22449	22449	22449	24694	-	-
Osman Aşık Zaviyesi Vakfı	-	-	3063	6807	2054	2302	2302	-	2533	3000	-
Örtülü Câmi Mescidi Vakfı	-	-	2424	8334	2635	2993	2993	-	3293	-	-
Kilise cami (cami-i atik) Vakfı	-	-	1286	2934	1154	3399	3399	3399	3739	-	-
Kilise Câmi Vakfı	-	-	5826	6408	-	5851	5851	5869	6450	10000	-
Tekfur Zaviyesi Vakfı	3000	3000	4663	5633	3846	6331	6331	6331	6964	8000	-
Sunkur Mescidi Vakfı	-	-	1709	-	-	1889	1889	1889	2077	3700	-
Makam-ı Şerif Danyal Aleyhi's-selam	-	-	18134	-	6410	23600	23600	-	-	35000	-

Vakfi											
Yılanıcı Yakup Vakfi		-	-	-	348	-	-	-	-	-	-
Câmiü'n-nûr (Ramazanzâde İbrahim) Vakfi	-	-	-	-	-	-	-	2993	25643	-	4568

Kaynak: BOA., EV.d., 18842, 17746, 14875, 17383, 23775, 16548, 15721, 24355, 14785, 29027.

Yukarıdaki tabloda 1855-1899 yılları arasında Tarsus'ta tarımsal üretim yapan 21 vakfın aşar bedelleri verilmektedir. Bu vakıfların isimleri tabloda da görüldüğü gibi Kesik Köprü Zaviyesi Vakfi, Bulgar Aşık Vakfi, Tahtalı Mescit Vakfi, Ruha Mescidi Vakfi, Fimas Zaviyesi Vakfi, Câmi'-i Atik Vakfi, Yenice Şeyhi Medresesi Vakfi, Rüstem Bey Medresesi Vakfi, Rüstem Bey Vakfi, Câmi-i Atik Müezzinliği, Mencik Zaviyesi Vakfi, Mustafazâde Mescidi Vakfi, Osman Aşık Zaviyesi Vakfi, Örtülü Câmi Mescidi Vakfi, Kilise cami (cami-i atik) Vakfi, Kilise Câmi Vakfi, Tekfur Zaviyesi Vakfi, Sunkur Mescidi Vakfi, Makam-ı Şerif Danyal Aleyhi's-selam Vakfi, Yılanıcı Yakup Vakfi ve Câmiü'n-nûr(Ramazanzâde İbrahim) Vakfi'dir. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere adı geçen bu 21 vakıf arasında en yüksek aşar bedelini 1865 yılında Makam-ı Şerif Danyal Aleyhi's-selam Vakfi ödemiştir. 1860'lardan sonra tarımsal gelişmelerin de etkisiyle genel olarak aşar bedellerinde bir artış gözlenmektedir. En düşük aşar bedelinin ise 1855 yılında Câmi-i Atik Müezzinliği Vakfi'na ait olduğu görülmektedir.

Tablo 24- Tekfur Zaviyesi Vakfi'nin Aşar Bedelleri Dökümü (1842-1857)

Yıllar	Aşar Hasılatı Bedelleri
1842	400
1843	625
1844	1000
1845	1000
1846	1000
1847	2950
1848	3200
1849	1250
1850	2700
1851	1200

1852	1500
1853	1500
1854	3000
1855	3000
1856	4663
1857	5633
Toplam	34621

Kaynak: BOA., EV.d., 15721, Hicrî 1272.

Evkâf-ı hümayûn defterlerinde yer alan Tarsus'a ait kayıtlarda Tekfur Zaviyesi Vakfı'nın 1842'den 1857'ye kadar olan aşar bedelleri yıl yıl tespit edilmiş ve yularındaki tabloda gösterilmiştir. Kentte bulunan diğer vakıflara ait aşar bedelleri bir önceki tabloda gösterilmiştir, ancak bazı yılların verilerinde kesintiler mevcuttur. Tekfur Zaviyesi Vakfı'na ait kayıtlarda 15 yıllık kesintisiz veri sağlandığı için burada bir tablo ile göstermenin açıklayıcı olacağı düşünülmüştür. Bu dökümlere göre 15 yılda söz konusu evkafın aşar bedelinde 5233 kuruşluk ciddi bir artış yaşanmıştır. 1842'de 400 kuruş olan aşar bedeli 1857'ye gelindiğinde 5633 kuruşa ulaşmıştır. Aşar bedelindeki bu düzenli artış tarımsal üretimdeki gelişmeyi de ifade etmektedir.

Mültezimlerin aşar ihalelerini tek başlarına alabilecekleri gibi ortaklık halinde de almaları söz konusuydu. Taşrada ortaklıkla idare edilen ihale örneklerine sıklıkla rastlanılmaktadır. Aşar mültezimliği konusu suiistimale oldukça açıktır. 1868 yılında aşar mültezimliği konusunda birinci ve ikinci mültezimler arasında gizli bir akd-i şirket yani ortaklık antlaşmasının yapılması söz konusudur. Oysa Aşar Nizamnamesinin birinci maddesinde ihalenin “alenen” müzayede olunması gerektiği özellikle belirtilmiştir.⁵²²

⁵²² On dokuzuncu madde müştereken iltizâm der-‘uhdesi tecviz olunacak ise de hîn-i müzâyedede cümle şürekâ nâmının meydanda bulunması lâzım gelip ba'de'l-iltizâm akd-i şirket olunur ise îcâbı halinde hazîne-i celîle iltizâm ve ihâle eylediği mültezimi tanıyıp o makûle şerikleri asla bilmeyecektir. *Düstûr*, cilt 2, ss. 44-45.

Aşar Nizâmnâmesinin 12. maddesine göre bir aşar ihalesi müzayede sonrasında ihalenin kapsadığı tüm köylere bildirilmesi gerekir. Bir günde tamamlanması mümkün olmayan bu iletişim gün be gün köy köy kararın bildirilmesi şeklinde gerçekleşir. Bir günde kararın bildirildiği köy isimleri pusulalara yazılarak hükümet konağının kapısına asılır. Kararın tüm köylere bildirilmesi süresi olarak da 11 gün verilir. 11 gün sonunda kararın bildirilmesinden sonra ne kadar zam olunursa olunsun kesinlikle kabul olunmayacağı aşar Nizâmnâmesinin 13. Maddesinde açıkça belirtilmiştir.⁵²³

İhale kararının köyler arasında duyurulması sırasında bazı problemler de yaşanmaktaydı. Kararın henüz bildirilmediği köylerde işe fesat karıştıranlar olmaktaydı. Eğer toplam müzayede bedelinin %3 ve daha fazla arttırılması söz konusu olursa kabul edilmekteydi. Ancak bu bedel o köyün aşarını müzayede edip zam yapanların paylarından kesildikten sonra karar tekrar bildirilirdi. Bu duruma benzer bir örnek Tarsus'ta yaşanmıştır. Tarsus Kazası köylerinden bazıları öşr-ü kovan olarak 129 kıt'a kura aşarının 520.000 kuruş bedel ile Güleklî Kasır ve Miser oğlu Karabet uhdesinde toplama usulü ile onda bir oranında toplanmasına karar verilmiştir.⁵²⁴ Aşar Nizâmnâmesinin 16. maddesine göre ise aşar ve rüsûmât müzayedesinde mültezimlerin haklarında büyük veya küçük her kim olursa olsun şifahen ve tahriren iltimas ortaya çıkması kesinlikle yasaktı.⁵²⁵ Bu nedenle Miser oğlu Karabet ve Kasır sorumluluğunda

⁵²³ Nihâyet pey yazılan iltizâmâtın bedelât-ı sâbika ve zamâim-i vâkı'ası gösterilerek seri'ân bir kıt'a defteri tanzim ettirilüb der-sa'âdette ise hazîne-i celîle tarafından sarraf odalarına ve ikinci maddede beyân olduğu vechile bedelât-ı sâbikalarını bularak taşralarca ihâle olunacak vâridâtın ise mâl me'mûrları câniblerinden mülteziminin buldukları mahallere gönderilerek mültezimîn ve sarrafân taraflarından mezkûr deftere gördüm işareti tahrir ettirilecek ve der-sa'âdette ise yirmi bir gün ve taşralarda ise on bir gün tamamında karâr-dâdesi çekileceği ve karardadesi çekildikten sonra ne kadar zâmm olunur ise olunsun kat'a kabûl kılınmayacağı defter-i mezkûra şerh verilerek i'lân olunacaktır. *Düstûr*, cilt 2, s. 43.

⁵²⁴ BOA., ŞD., 2117/33, Hicrî 19 Şevvâl 1290.

⁵²⁵ *Düstûr*, cilt 2, s. 44.

ihale olunan iltizama fesat karıştırdığı için 520.000 kuruş olan bedele 70.000 kuruş zam yapılarak 590.000 kuruş bedel ile diğer taliplilere verilmesi yönünde karar alınmıştır.⁵²⁶

Çiftçi elde ettiği ürünün aşarını hesap etmek için mültezimin gelmesini beklemekteydi. Buğdayın dövüldüğü açık tarlada bulunan ürünlere köylülerin dokunması yasak olduğundan, ürünlerin ambara kaldırılması ve sonbahar tohumunun atılması gibi işler mültezimin gelmesine kadar bekletilmekteydi. Oysa bu sürede çiftçinin asıl yapması gereken tohum ekimi genellikle gecikmekteydi. Gecikmenin nedeni hükümetin aşar iltizamını müzayedeye açması ve iltizam bedelini olabildiğince yükseltmek için ihale zamanını uzatmasıydı. Ayrıca mültezimlerin işlerine ancak sonbaharda yağmurların yağdığı zaman başlamaları ürünlerin bir kısmının hasar görmesine de neden olmaktaydı.⁵²⁷

Köylünün vergiler konusundaki en büyük sıkıntısı her yıl miktarın arttırılmasıydı. Hasatın vergilerle aynı oranda artmaması köylüyü borçlanmaya doğru itmekteydi. Borçları yığılan köylünün çaresi hükümete duruma bildirerek vergilerde indirim sağlamaya çalışmaktı. Bu konuda Anadolu taşra kentlerinde bol miktarda örneğe rastlanılabilmektedir. Örneğin, 1852 yılında Tarsus Sancağı'nın yıllık vergi miktarının 2000 keseden 4000 keseye çıkarılması ve her geçen yıl bu miktarın aynı oranda arttırılması hem verimi azaltmakta hem de köylüyü borçlanmaya bağımlı hale getirmekteydi. Bunun üzerine merkezi hükümete başvurulmuş ve vergiden 275 kesenin indirilmesi kararı alınmıştır.⁵²⁸ Bu konuda benzeri bir diğer örnek 1859'da yaşanmıştır. 1859 senesi Adana ve Tarsus Sancağı vergilerinin bir kısmının indirilmesi konusunda

⁵²⁶ BOA., ŞD., 2117/46, Hicrî 19 Zi'l-hicce 1291.

⁵²⁷ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, 1938, s. 65.

⁵²⁸ BOA., İ.MVL., 229/7908, Hicrî 11 Rebî'ü'l-âhir 1268.

Sarrafa Agob vekil olarak merkeze gönderilmiştir. Bunun üzerine Tarsus Sancağı vergi miktarından 1 yük (100.000) kuruş indirim yapılmıştır. Fakat dağıtılan bu paranın yarısından fazlası sarrafa verildiği için ahalinin tepkisiyle karşılaşılmıştır.⁵²⁹ Borçlandırmanın, bir üretim akışında kesintiyi önlemek, pazar ilişkisine bağımlı kılmak, emek girdi akışını ve maliyetini indirmek gibi işlevleri nedeniyle başvurulan bir yöntem olduğu görülmektedir.⁵³⁰

Aşiretlerin pek çoğu hayvancılıkla geçimlerini sağlarken bir kısmı rençberlikle uğraşmaktaydı. İçel ve Alaiye sancaklarında rençberlikle uğraşmakta ve bu vesileyle Adana ve Tarsus sancaklarına gidip çiftlik sahiplerinin himayesinde bulunmaktaydılar. Ancak bu insanların yerleşik olmayışları buldukları bölgenin halkını rahatsız etmekteydi. Çünkü bu yarı göçebe grupların bölge yerleşiklerinin ekinlerine zarar verip hayvanlarını gasp ettikleri ileri sürülmekteydi. Hatta bu grupların asıl amaçlarının buldukları yerlerden vergi zamanlarında uzaklaşarak askerden kaçmak ve vergilerini ödememek olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine bu aşiretlerin daha önceden de kalan vergi borçlarının belirlenerek alınması ve bundan sonra da devamlılığının sağlanması kararı verilmiştir.⁵³¹ Diğer yandan 1907 tarihli bir örnekte Çukurova Çiftlik-i Hümâyûn meralarında çalışan ve Ereğli Yaylasına gelen Mersin'in Bahşan ve Silifke'nin Kara Keşan Aşiretleri ahaliyelerinin çiftlik idaresine otlakiye rüsumu vermemeleri konusunda Ereğli kaymakamı tarafından kısıktıldıkları görülmektedir. Yerel yöneticiler, mevsimlik

⁵²⁹ Bu indirimlerden dolayı Bilan Sancağı'na 66.665,5 kuruş, Bozdoğan Aşireti'ne 22.122,5 kuruş, Nacarlı Aşireti'ne 23.886 kuruş 6 para, Cedid Aşireti'ne 28.898 kuruş 24 para ve Kara Hacılı Aşireti'ne 8333 kuruş 10 para geri dağıtılmıştır. BOA., A.MKT.DV., 130/65, Hicrî 19 Rebî'ü'l-evvel 1275.

⁵³⁰ Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980; Korkut Boratav, "Birlikim Biçimleri ve Tarım", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Derleyen: Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara, ss. 237-256.

⁵³¹ BOA., A.MKT.UM., 379/19, Hicrî 20 Rebî'ü'l-âhir 1276.

işçileri vergi vermemeleri konusunda etkiledikleri için merkez tarafından uyarılmaktaydılar.⁵³²

1906 yılında aşar vergisi konusunda yeni bir düzenleme yapılarak verginin ürün üzerinden değil arâzi üzerinden alınmasına karar verilmiştir. Her bir nahiyeye tahrir ve tevzi' heyeti adıyla bir memur ve bir katip görevlendirilmekteydi. Bu heyet köy köy dolaşarak vergiye tabi arâzileri tespit ederek defterlerine kaydetmekteydi. Arâzinin ne kadar ürün verebileceği ya da verdiği, o yerleşimin ihtiyar meclisinin görüşü alınarak az ürün verenle çok ürün veren arâziler arasında vergi dağılımları konusunda adalet sağlanmış olunuyordu. Ayrıca vergiler beşer yıllığına alınmaktaydı. Böylelikle tüm yerleşimlerdeki arâzi kullanım şekil ve miktarları da tespit edilmiş oluyordu. Buradan anlaşıldığı üzere hükümet arâzi üzerindeki hukukunu kullanabilmek için her türlü yolu deniyordu. Böylece arâzi maktu bir vergiye bağlanarak, bu verginin daha güvenli bir şekilde temin edilmesi sağlanacaktı. 1882 ve 1883 yıllarında Kastamonu ve Kayseri şehirlerinde bu usul denenip tecrübe edilmiş ve bu tecrübe üzerine de tüm ülkede uygulanmasına karar verilmiştir.⁵³³ Nitekim, 1904'teki Aşar Nizâm-nâmesinin birinci maddesinde “'öşr mahsûlât-ı arâziyeden istifâ olunur” şeklinde öşrün arâzide yetişen ürün üzerinden alındığı belirtilmiştir. Bir dönümden küçük olan arâzide yetişen üründen ise öşür alınmayacaktı.⁵³⁴ Ayrıca bahçeler aşarının da ayrı iltizama verildiği görülmektedir. Buna göre 1916'da Tarsus Kazası Bahçeler Aşarı 80.000 kuruş bedel ile Sarı Mehmedzâde'ye verilmişti.⁵³⁵

⁵³² BOA., DH.MKT., 1003/53, Hicrî 05 Recep 1323.

⁵³³ BOA., Bâb-ı Asâfi Nizâmhat Defterleri (A{DVNS.NZAM.d.), 00010, ss. 283-290.

⁵³⁴ BOA., A{DVNS.NZAM.d., 00010, ss. 342-356.

⁵³⁵ BOA., DH.İ.UM., E-32/195, Hicrî 29/7/1335.

III. 2. Endüstriyel Üretim

Dünya ölçeğinde değişen ekonomik faaliyet alanları toplumların iktisadî kaderlerini belirleyici etken olmuştur. Tüm insanlık tarihi için büyük bir ekonomik dönüşümü içinde barındıran endüstri devrimi sürecinde bile üretim toprağa bağımlılık şeklinde devam etmiştir. Bu açıdan 20. yüzyıla gelindiğinde toplumların büyük bir kısmının hala kaderinin topraktaki gelişmelere bağlı olduğu görülmektedir. Toprak ile ekonomi, demografi, teknoloji alanlarındaki gelişmeler birbirine bağlantılı şekilde gelişme göstermiştir.⁵³⁶

Endüstriyel faaliyetlerin ilk gelişme bulduğu alan dokuma sanayiidir. Dokuma sanayii Rönesans'tan sonra ilk olarak Fransa'da gelişme bulmuştur. Bir yüzyıl sonra İngiltere'de Watt'ın öncülüğünde geliştirilen buhar makinesi tam rekabet koşullarının olduğu bir ortamda ortaya çıktı. Bu ortamda teknolojik gelişme, emeğin veriminin artırılması ve maliyetin düşürülmesinin bir zorunluluk haline gelmesi endüstri devriminin yaşanmasını sağlamıştır.⁵³⁷ 17. yüzyılda Avrupa'da başlayan ve 18. yüzyılda zirveye ulaşan dokuma sanayindeki gelişme ancak 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yansımalarını hissettirmiştir.⁵³⁸ 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar gelişmiş ülkelerdeki

⁵³⁶ Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı, 1848-1875*, Çeviri: Bahadır Sina Şenel, Dost Kitabevi, Ankara, 2009, s. 191.

⁵³⁷ 1665'te Nant Emirnamesi'nin feshedilmesi üzerine Fransa'dan 60.000 kadar usta dokumacı İngiltere'ye yerleşmiş ve buranın dokuma sanayinin gelişmesini sağlamıştır. İlk buhar makinesinin de 17. yüzyılda Fransa'da bilim adamı Carnot tarafından icad edilmesine rağmen henüz uygun şartlara ulaşmamış bir kapitalist üretim biçimi nedeniyle pek kabul görmemiştir. Muharrem Tünay, *Siyasal Tarih*, İmge Kitabevi, s. 57.

⁵³⁸ 17. yüzyıla kadar dokuma sanayi el yordamıyla yapıldığından üretim kısıtlı ölçülerde yapılmaktaydı. Seri üretim ise ancak buhar gücüyle gerçekleşecektir. 1767'de İngiltere'de J. Harg Reaves ilk iplik eğirme makinesini icad etmiş ve 1769'da İngiliz Arkwright makaralı dokuma ile ilgili ilk patenti almıştır. Bu yöndeki gelişmeler 1779'da Samuel Camton'un bu iki makineyi birleştirerek yeni bir makine icadı ile devam etmiştir. J. Watt'ın icad etmiş olduğu buhar teknolojisinden de yararlanarak 1785'de Natting Hemshire'da buharla çalışan ilk iplik makinesini yapmıştır. 1792'de ise Amerika'da E. Whitney otomatik pamuk temizleme makinesini icadından sonra Arkwright bunun patenti alarak İngiltere sanayisinde pamuk ipliği üretimi için fabrikalaşma sürecini başlatmıştır. Bundan sonraki gelişmeler 1833'te John Key'in dokuma tezgahlarını geliştirmesiyle devam etmiştir. 1900'den itibaren ise Fransa'da dokuma sanayisini

sanayileşme modelleri “*organik sanayileşme modeli*” olarak adlandırılan doğal bir süreç olarak değerlendirilirken, az gelişmiş ya da gelişmemiş ülkelerde ise “tepeden inme sanayileşme modeli” uygulandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan sanayileşme girişimleri, devlet öncülüğünde “tepeden inme” modeline uymaktadır.⁵³⁹

Avrupa’da endüstriyel devrimle birlikte gelişen sanayi seri ve ucuz mamul malların dünyanın dört bir yanına yayılmasını sağlarken, Osmanlı’da yerli sanayinin gerilemesine neden olmuştur. Bu süreçte oldukça ilkel yöntemlerle sadece ihtiyaca yönelik bir politikayla yürütülmeye çalışılan Osmanlı yerli üretimi etkisini giderek yitirmiştir. Osmanlı Devleti’nde zanaat sanayiye karşı hep galip gelmiştir; ancak sanayiyle rekabet etmeyi başaramayarak yenik düşmüştür. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sanayisi ihtiyaca yönelik olarak devlet eliyle yürütülmekteydi. Kar amacı güdülmeksizin yürütülen ilk sanayileşme girişimleri ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amaçlı oldukça pragmatik bir şekilde olmuştur. Bu girişimler Avrupa sanayi ürünlerinin ülke içinde giderek yaygınlaşmasına da bağlıydı. Ancak her ne kadar Avrupa sanayi mamulleri Osmanlı coğrafyasında hızla yayılırken yerli sanayi sekteye uğramışsa da bu genel anlamda kentlerde hissedildi. Çünkü küçük yerleşimlerde halk kendi ihtiyaçlarını küçük el aletleri ile üretmeye devam etmiştir. Sermaye ve üretim araç-gereçlerinin yetersizliği, üretimin sınırlı ölçüde kontrollü yürütülmesi, işgücü ve emek eksikliği ve üretici güçler arasındaki kopukluk gibi etkenler Osmanlı sanayisinin gelişmesinin önündeki en büyük engelleri oluşturmaktaydı. Bu açıdan ucuz ve bol olan Avrupa sanayi

daha da kolaylaştıracak tekniklerle çalışan jakarlı makineler yapılmıştır. Attila Yüce, *Pamuklu Sanayii*, Sümerbank Bilimsel ve Teknik Yayınları, Ankara, 1974, s. 4.

⁵³⁹ Tünay, *a.g.e.*, s. 8.

mamulleriyle, Osmanlı yerli mamulleri rekabet edemez hale gelmişti.⁵⁴⁰ Ancak bu geri kalmışlık Osmanlı Devleti'ni sanayi alanında yeni teşebbüsler yapmak konusunda tetiklemiştir. Diğer yandan Tanzimat hareketi çerçevesinde yürütülen kılık-kıyafet düzenlemeleri de yerli sanayiye doğrudan etkileyen gelişmelerden biriydi. Sanayi alanında yenileşme artık bir zorunluluktan ibaret olmaya başlamıştı. Ancak yerli dokuma sanayii Avrupa modeli kılık-kıyafet uygulamasında çok da yeterli olamamaktaydı. Bu nedenle Avrupa mamul mallarının ülkede kullanım alanları çok daha fazla artmıştır. Bu süreçte giderek düşen ithal gümrükleri de Avrupa mamul mallarının Osmanlı pazarlarındaki dolaşımını hızlandırmıştır. Diğer yandan yerli ürünlerin ülke içinde dolaşırken amediye, reftiye, müruriye, masdariye gibi türlü türlü vergiler ödemesi daha pahalı olmasına neden olduğu için Avrupa'nın ucuz mamul malları daha çok tercih edilmekteydi.⁵⁴¹

Yüzyılın ikinci yarısında yerli sanayi, kunduracılık, terzilik, fırıncılık gibi küçük üretimlerle birlikte silah sanayi, dokuma sanayi, kuyumculuk gibi dallarda varlığını devam ettirmiştir. Ancak bu sanayi dallarındaki üretim büyük iktisadî gelirler getirmekten çok ihtiyaç üzerine kurulu sınırlı düzeyde bir ilerleme kaydetmekteydi.⁵⁴² Tanzimat hareketiyle birlikte siyasi ve toplumsal olduğu kadar ekonomik alanda da baş gösteren yenileşme çalışmaları sanayi alanında da etkisini hissettirmiştir. Bu dönemde sanayileşme çalışmaları bir devlet politikası haline getirilmiştir. Ülkedeki yabancı sermaye yatırımları ile birlikte batı teknolojisi de yavaş yavaş ülke sınırlarına girmeye başlamıştır. 1860'larla birlikte yerli sanayiye geliştirmek amacıyla gümrük vergilerinin düzenlenmesi, okullar açılması, sergiler kurulması ve şirketler oluşturulması gibi birtakım

⁵⁴⁰ Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Yayını, İstanbul, 1940, s. 429.

⁵⁴¹ Sarc, a.g.m., s. 433.

⁵⁴² Sarc, a.g.m., s. 432.

girişimlerde bulunulmuştur.⁵⁴³ I. ve II. Sanayi Islah Komisyonları kurularak yerli esnafı teşvik çalışmaları programlı bir şekilde yürütölmek istenmiştir. Esnaf, şirketler bünyesine toplanarak birlikler halinde örgütlenmelere yönlendirilmiştir. Esnafı şirketler bünyesine toplama girişimi, bireysel üretimin öлке menfaati için bir fayda sağlamayacağı düşüncesinin bir ürünüydü. Ancak bu komisyonlar da yerli sanayiye geliştirme konusunda çok başarılı olamamışlardır. II. Sanayi Komisyonu 1874'te lağvedilerek görevleri şehremanetine bırakılmıştır.⁵⁴⁴

III.2.1. Tarsus'ta Endüstriyel Üretim Gelişmesi ve Fabrikalaşma Süreci

19. yüzyılın başlarında Tarsus kent ekonomisinde iç tüketime yönelik endüstriyel üretimden söz etmek mümkündür. 1800'lü yılların konsolosluk raporlarında halkın büyük bir çoğunluğunun ihtiyaca yönelik dokumacılık sektörüyle uğraştığı belirtilmektedir.⁵⁴⁵ 1860'lara kadar kent ekonomisinde geleneksel yöntemlerle iç tüketime dönük olarak yapılan dokuma, maden, gıda ve deri endüstrisinin önemli bir yeri vardır.⁵⁴⁶

Çukurova'da modern endüstriyel üretim büyük ölçüde tarımsal alandaki gelişmelerle birlikte ilerlemiştir. Özellikle 1860'lardan itibaren pamuk üretimindeki artışla birlikte, dokuma sektörü hızla gelişmiştir. Tarsus'ta pamuk üretiminin gelişmesi ve dokuma sektöründeki fabrikalaşma sürecinin birlikte geliştiği görölmektedir. 1860'larda bölge devlet fabrikalarına pamuk satan birkaç yerden biriydi. 1865'te fabrika-i

⁵⁴³ Abdöllatif Şener, "Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Malî Politikalar", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı II, Ekonomi ve Toplum*, cilt 32, 2000, s. 279.

⁵⁴⁴ Sarc, a.g.m., ss. 430-434.

⁵⁴⁵ Yüksel, a.g.m., 1998, ss. 144-145.

⁵⁴⁶ Songöl Ulutaş, *Şer'iyye Sicillerine Göre Tarsus'ta Ekonomik Yapı (1839-1856)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

hümâyûnlar için Adana ve çevresinden 85.284 kuruşluk pamuk satın alınmıştı.⁵⁴⁷ Çukurova Bölgesi'nde bulunan konsoloslar, bu toprakların tarımsal verimine dikkat çekerek, bağlı buldukları devletleri buraya kanalizе etmişlerdir. Pamuk tarımı için son derece verimli olan Çukurova toprakları bölgenin kaderinin değişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bölge topraklarının verimli olmasına rağmen henüz kullanıma açılmamış arazi miktarının çok olması yabancı sermaye için bir fırsat yaratmıştır. Bataklık alanları kurutma projeleri ile işe başlayan yabancı sermayedarlar, kuruttukları arâziler üzerinde uzun yıllar imtiyâz sâhibi oldukları için buralarda hem pamuk yetiştirmişler, hem de fabrikalar kurarak yetiştirdikleri pamuğu işleyip dokuma sektöründe büyük bir pay sâhibi olmuşlardı. Üstelik bütün bu gelirleri sağlarken sanayileşme alanında büyük ilerlemeler sağlayarak devletin genel ekonomik menfaatine hizmette buldukları için serbest girişimlerin en büyük sıkıntılarından biri olan vergi yükümlüğünden de muaf tutulmuşlardır.

Tablo 25- Tarsus'ta Endüstriyel Üretim Yerleri (1868-1904)

Üretim Mekanları	1868	1870	1871	1874	1878	1892	1893	1896	1902	1903	1904
Fırın	23	23	25	23	25	16	16	16	19	19	19
Boyahane	7	7	7	7	10	-	-	-	-	-	-
Basmahane	3	3	3	3	7	-	-	-	-	-	-
Debbağhane	1	1	1	1	1	16	16	16	11	11	11
Ma'sara	12	12	12	12	12	-	-	-	-	-	-
Değirmen	11	11	11	11	11	-	-	-	18	18	18
Fabrika ⁵⁴⁸	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-
Un fabrikası	1	1		1	1	Müteaddid ⁵⁴⁹	Müteaddid	-	4	4	4
Pamuk fabrikası	2	-	-	2	?	4	4	4	9	9	9
İplik fabrikası	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1
Rakı fabrikası	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-

Kaynak: HVS., 1285, 1286; AVS., 1287, 1289, 1294, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

⁵⁴⁷ BOA., Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 13636, s. 82, b. 29, Hicri 9 Safer 1282.

⁵⁴⁸ 1871 tarihli Adana Vilayet Salnamesinde fabrika sayısı, çeşidi belirtilmeden Tarsus'ta bulunan toplam fabrika olarak verilmiştir. Bu nedenle fabrika başlıklı bir satır açılıp sadece bu yılın verisi girilmiştir. Aynı satırda diğer yıllara konulan tire (-) işareti bu yıllarda fabrika olmadığı anlamına gelmemektedir. Bakınız AVS., 1289.

⁵⁴⁹ Söz konusu bu yıllarda un fabrikasının sayısının müteaddid olarak belirtilmesi birden fazla olduğu anlamına gelmektedir. Ancak net bir sayı verilmemiştir.

Yukarıdaki tabloda 1868-1904 arasında Tarsus'ta faaliyette olan endüstriyel üretim mekanları gösterilmektedir. Bu üretim mekanları kentteki endüstriyel üretimin hangi sektörlerde yoğunlaştığı hakkında da fikir vermektedir. Fırın, ma'sara, değirmen, un ve rakı fabrikaları gıda endüstrisi; pamuk fabrikası, basmahane ve boyahaneler dokuma endüstrisi ve debbağhaneler de deri endüstrisinin Tarsus'ta 19. yüzyılın ikinci yarısında faaliyette olduğunun bir göstergesidir. Tablodaki sayısal verilere bakıldığında gıda endüstrisinin daha yoğunlukta olduğu dikkat çekmektedir. Ancak gıda endüstrisi daha çok iç tüketime yönelik olarak yapılırken, yabancı sermayenin daha faal olduğu dokuma endüstrisinin yüzyılın sonlarına doğru dış pazarlara açıldığı da bilinmektedir. Kentteki debbağhane sayısındaki değişime bakıldığında deri sektörünün 1878 ile 1892 yılları arasında çok hızlı ilerleme kaydettiği görülmektedir. Kent merkezinin güneydoğusunda yer alan çoğunlukla dericilerin bulunduğu tahmin edilen "Debbağhane" adında bir de mahalle bulunmaktadır. İlk zamanlarda kentin dışında yer alan bu mahalle sınırların genişlemesiyle merkeze girmiştir.⁵⁵⁰

Dokuma sektöründe el makraması ve çıkırık; yağ ve üzüm suyu çıkarmak için de ma'sara adı verilen el yordamıyla çalışan aletler kullanılmaktaydı. 1873'te Tarsus'ta toplam 12 adet ma'sara sayılmıştır. Ayrıca vakıfların mülklerinde bulundurdukları ma'saraları kiraya vererek gelir elde ettikleri bilinmektedir.⁵⁵¹ 1870'lerden sonra yapılan sayımlarda ma'saraya rastlanmamıştır. Ma'saraların kullanılmaması Avrupa'dan getirilen modern makinelerin endüstriyel üretimde yaygınlaşmasıyla ilgilidir. Modern makinaların el yordamıyla çalışan makinaların yerini almasıyla birlikte seri üretime geçilmiş, zaman ve emekten tasarruf edilerek daha fazla ürün elde edilmesi sağlanmıştır. Ma'sarayla birlikte 50 akmişe tezgahı, 3 basmahane ve 7 boyahane de Tarsus geleneksel

⁵⁵⁰ BOA., DH.MKT., 496/19, Hicri 21 Muharrem 1321.

⁵⁵¹ BOA., Evkâf-ı Hümâyûn Defterleri (EV.d.), 14785, Hicri Şevvâl 1268-Şa'bân 1269.

endüstrisinde yerlerini almıştı.⁵⁵² Dokuma sektöründe üretim iplikten alaca ve bez, yünden aba, pamuktan ve kıldan ise şalvar dokuma şeklinde yoğunluk kazanmıştır. 50 adet akmişe tezgâhı (kumaş dokuma tezgahı) kumaş dokumasının kent sanayiinde küçük üretim şeklinde de olsa yaygın olduğunu göstermektedir. Ma'saralar, yağ üretiminin varlığını göstermektedir. Yağ zeytin, susam ve pamuktan elde edilmekteydi. Dokumanın yanı sıra Tarsus'ta yaygın bir kökboya imalatı da vardı. Örneğin, 1862'de Tarsus'un Fertek karyesinde mültezimden Mehmet Ağa'nın 30 dönüm kadar kökboya tarlası bulunmaktaydı.⁵⁵³ Dokuma sektöründeki üreticilerin en önemli ihtiyaçları boyarmaddelerdi. Boyarmadde olarak "Türk kırmızısı" kızılık de denilen kökboya Avrupa ve Osmanlı dokumacılarının en çok rağbet ettikleri ürünler arasında yer almıştır. Kökboya, 19. yüzyılda Osmanlı'nın ihraç ettiği önemli mallar arasında yer almaktaydı.⁵⁵⁴ Ancak 1850-60'lı yıllarda İngiltere'de yapay ve sentetik boyaların geliştirilmesi ile Osmanlı kökboyasına olan Avrupa talebinde azalma görülmüştür. Çünkü laboratuvar ortamında üretilen sentetik ve yapay boyalar hem istenilen miktarda üretilebiliyordu hem de kökboyaya göre daha kolay üretilme ve dayanıklı olma üstünlüğüne sahipti.⁵⁵⁵ Ancak Osmanlı yerel üreticilerinin bu tür sentetik boyaları kullanmak konusunda yeterli bilgiye sahip olamamıştır. Bu nedenle kökboya geleneksel küçük üreticilik alanında uzun yıllar kullanılmaya devam etmiştir. 1865'te Anadolu'da kökboya üretimi 80.000 balya idi. Bir yılda bu miktarın 12 milyon kuruş bedelinde olan 10.000 balyası⁵⁵⁶ ihraç edilmekteydi. Ancak 1880'lere gelindiğinde bu ihracat düzeyi 0,4 milyon kuruşa düşmüştü. 1905 ile

⁵⁵² AVS., 1289.

⁵⁵³ BOA., A.MKT.DV., 209/56, Hicri 7 Cemâziye'l-evvel 1278.

⁵⁵⁴ TŞS., no: 285, ss. 18-21.

⁵⁵⁵ Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, ss. 54-55.

⁵⁵⁶ Balyanın net karşılık geldiği ağırlığın kg. karşılığı tam olarak tespit edilemediği için çevrilmemiştir. Ancak Çukurova Bölgesi'nde 150 ile 200 kg. arasında değiştiği de çeşitli araştırma eserlerde belirtilmektedir. Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Esatern Mediterranean, The Making of The Adana-Mersin Region, 1850-1908*, Leinden-Boston: Brill, 2010.

1911 arasında toplam ihracat düzeyi sadece ve sadece 94 tondu. Boyanmış olarak üretilen ipliklerin ithal edilmesi ile de Osmanlı yerli dokuma sanayii bir hayli etkilenmişti.⁵⁵⁷

Tarsus'ta ilk fabrikalaşma girişimleri bataklıkların kurutularak tarım arâzisine dönüştürülmesi çalışmalarıyla başlamıştır. İmtiyaz sahibi, hükümetle yaptığı anlaşmalarla ıslah ettiği arâzi üzerinde birtakım haklar elde etmiştir. Bu haklar çerçevesinde, imtiyâz sâhibi arâzi üzerinde tarımsal üretim yapabilir, elde ettiği ürünü bu arâziler üzerinde kurmuş olduğu fabrikalarda işleyebilirdi. Bu teşvik çalışmaları çerçevesinde Çukurova topraklarının veriminin fark edilmesi, girişimleri ve girişimcileri bu alana doğru yönlendirmiştir. Bu tür fabrikalaşma girişimlerinin 1860'lardan sonra yoğunlaşmasının nedeni dünya konjonktüründe pamuğa olan ihtiyacın artmasıydı. Endüstriyel alt yapılarını oluşturmuş olan devletler, hammadde ihtiyaçlarını karşılamak için zengin Osmanlı topraklarına yönelmişlerdir. Buradan hammadde ithal etmekle kalmayıp, ürünü yerinde yetiştirip işleme yoluna gitmişlerdi. Böylece zaten ucuza elde ettikleri hammaddeleri işleyerek daha fazla kar elde etmekteydiler. Bunun için gerekli alt yapıyı arâzileri tarıma açmak ve elde ettikleri ürünleri işlemek için fabrika kurarak hazırlamışlardı.

Bölgenin endüstriyel gelişimi ve fabrikalaşma süreci incelendiğinde, pamuğa dayalı iplik ve çırçır, un ve yağ fabrikalarından oluşan ve genellikle dokuma ile gıda sanayi üzerine kurulu bir sanayileşme çizgisi görülmektedir. 1868'de iki adet pamuk fabrikası mevcuttu. 1871'de fabrika sayısı 7'ye ulaşmıştır. 1873'te 1 un, 2 pamuk ve 1 arak(rakı) olmak üzere 4 fabrika faaliyet göstermekteydi. 1892-1893'te Tarsus'ta su ve ateş ile idare edilen 1 pamuk, 1 iplik ve 1 un olmak üzere 3 fabrika mevcuttu. 1896'de 4 pamuk ve 1 iplik fabrikasından oluşan toplam 5 fabrika; 1903-1904'e gelindiğinde ise 9 pamuk, 1 iplik ve 4 un olmak üzere toplam 14 adet fabrika faaliyet göstermekteydi.

⁵⁵⁷ Quataert, *a.g.e.*, ss. 56-58.

1868'den 1904'e kadar geçen sürede fabrika sayısının 14'e yükselmesi Tarsus'un endüstriyel üretim alanında ne kadar yol kat ettiğinin de göstergesidir.⁵⁵⁸ 1285 Halep Salnamesi'nde 1868'de Tarsus'ta pamuk işlemek üzere kurulmuş 2 adet fabrika bulunduğu kaydedilmektedir.⁵⁵⁹ Bu kaynakta fabrika sahiplerinin isimlerine dair bir bilgi verilmemiştir ancak konuyla ilgili diğer kaynaklarda 1862'de Debas ailesi ve ortakları, 1863'te de Rifail Papasyan'ın fabrika kurma girişimlerinin olduğuna dair bilgilere yukarıda değinilmiştir. Bu nedenle, 1868'de kaydedilmiş olan bu iki fabrikanın bu kişilerin sâhibi olduğu fabrikalar olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir. Amerika Konsolosluk Raporlarına göre 1908'de Tarsus'ta toplam 110 çıkırık makinesine sahip 3 fabrika bulunmaktadır. 1913'e gelindiğinde aynı raporlara göre tarsus'ta 150 çıkırık makinesine sahip 5 fabrika işlev görmektedir.⁵⁶⁰

Tablo 26- Tarsus'ta Belli Başlı Sanayi Kuruluşları (1862-1913)

Tarih	Kurucusu	Fabrikanın Türü
1862	Harison Debas ailesi ve ortakları	Çırçır fabrikası
1863	Rifail Papasyan	Çırçır fabrikası
1863-64	Cemko Bezirgan (Cameskot)	Çırçır fabrikası
1887-88	Konstantin Mavromati ve ailesi	İplik fabrikası
1893-94 ⁵⁶¹	Mösyö Avanya	Çırçır fabrikası
1898	-	Buz fabrikası
1910	Sadık (Eliyeşil) Paşa	Un fabrikası
1910-11	Mehmet Rasim (Dokur) Bey ve ailesi	İplik fabrikası
1913	Marko veled-i Anton	Yağ fabrikası

Kaynak: BOA., A.MKT.MHM., 299/36, Hicrî 26 Zi'l-ka'de 1280 (Milâdî 2 Haziran 1864); İMVL., 516/23260, Hicrî 19 Rebî'ü'l-evvel 1281; MVL., 494/50, Hicrî 21 Zi'l-ka'de 1282; DH.MKT., 15/29, Hicrî 14 Şevvâl 1311; DH.MKT., 496/19, Hicrî 21 Muharrem 1321; BEO., 3484/261253, Hicrî 11 Muharrem 1326; DH.İD. 107/36; İ.TNF., 23/1329.Ş-01, Hicrî 26 Şevvâl 1329; BEO., 3932/294840, Hicrî 30 Şa'bân 1329; İrade-i Defter-i Hâkânî (İ.DFE.), 21/1326C.05, Hicrî 19 Cemâziye'l-âhir 1326; Dâhiliyye Tesri-i Mu'âmelât ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.S.), 9/31, Hicrî 17 Zi'l-ka'de 1314.

⁵⁵⁸ HVS. 1285, AVS., 1287, 1289, 1308, 1309, 1312, 1319, 1320.

⁵⁵⁹ HVS., 1285.

⁵⁶⁰ Toksöz, *a.g.e.*, 2010, s. 186.

⁵⁶¹ Mösyö Avanya'nın fabrikasının 1893'te işler halde olduğu ancak kuruluşunun daha önce gerçekleştirildiği bilinmektedir. Kuruluş tarihine ilişkin herhangi bir veri bulunamadığı için işler halde olduğu 1893 yılı gösterilmiştir.

Yukarıdaki tabloda 1860 sonrasında Tarsus'ta faaliyet gösteren belli başlı sanayi kuruluşları gösterilmektedir. Tabloda da görüldüğü üzere fabrikalar genellikle gayrimüslimler tarafından pamuk üzerine kurulmuştur. Mısırlı Rasim Bey ve ailesi, Marko veled-i Antuan, Christman ve C. Mavromati oğulları, Mösyö Avanya, Mösyö Cameskot ve Amerikan konsolos vekili Harison Debas, Rifail Papasyan Rabhil, Sadık Paşa, Mehmet Salih ve Mösyö Dolanes Tarsus'ta fabrikalaşma sürecinde yer alan başlıca girişimcilerdi. İsimlere bakıldığında yabancı devlet tebaası ve Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Yabancı sermayeye bu tür girişimler için imtiyâzların sıklıkla verilmesi Müslüman girişimciler tarafından çoğu zaman tepkiyle karşılanmaktaydı. Ancak 1908 sonrası özellikle hükümetin milli iktisat politikaları çerçevesinde yerli girişimcilerin de desteklendiği görülmektedir.

1860'ların başlarında Tarsus'ta İngiltere konsolos vekilliğini yürüten Harison Debas ve ortakları önce bataklık halinde bulunan bir arâziyi kurutup pamuk tarımına başlamışlar, daha sonra fabrika kurarak endüstriyel üretime geçmişlerdir. Mösyö Debas bataklık halinde bulunan arâziyi tarım yapılabilir hale getirip, pamuk ekmekle birlikte burada bir fabrika da kurmak istemektedir. Bu amaçla yurtdışından pamukları çekirdeğinden ayıran makineler getirtmek için de izin istemiştir. Debas'ın getireceği makinelerin ancak su ile işletilmesi şartıyla kabul edileceği kendisine bildirilmiştir.⁵⁶² Harison Debas, söz konusu fabrikasını Tarsus'ta İnce Hark olarak bilinen nehir kenarına kurmuştur. Tarsus'lu yerel ailelerden Mehmed Halim Bey, tasarrufunda bulunan nehir kenarındaki bahçesinin eskiden beri bu nehirden sulandığı halde Debas'ın fabrikasının kurulmasından sonra bahçesinin suyunun kesilmiş olduğunu bildirmiştir. Suyun kesilmesinin nedeni Debas'ın söz konusu bahçenin sulanmasını sağlayan dolabı

⁵⁶² BOA., HR.MKT., 383/47, Hicrî 29 Zi'l-ka'de 1277.

fabrikasına su gitmiyor diye kırmasıydı. Bunun üzerine Mehmed Halim'in bahçesindeki sebzeler ve ağaçlar susuzluktan kurumuştur. Debas'ın, yeni bir sulama dolabı inşa etmesi ve sebep olduğu zararı ödemesinin talebi üzerinden beş sene geçmesine rağmen bir karar çıkmamıştır.⁵⁶³

Yine 1864 yılında Cemko (Cameskot) adlı bir tüccar pamuk temizlemek için Adana, Tarsus ve Mersin'de birer makine inşa etmek için izin almıştır.⁵⁶⁴ Orhan Kurmuş ve Charles İssawi, J. B. Gout adında bir İngiliz tüccarının 1863'te Mersin, Tarsus ve Adana'da 3 adet çırçır fabrikası kurmuş olduğundan bahsetmektedir.⁵⁶⁵ Bu kişi ile Osmanlı Arşivi belgelerinden tespit edilen Cemko (Cameskot) adıyla ifade edilen tüccarın aynı kişi olması muhtemeldir. 1865'te ise Mösyö Cameskot adlı aynı kişi, yine pamuk tohumunu ayırmak amacıyla Adana, Mersin ve Tarsus'a fabrikalar inşa etmek isteğini bildiren dilekçeler göndermiştir. Mösyö Cameskot'un dilekçeleri merkez tarafından kabul edilmekle kalmamış, bu gibi isteklere her zaman olumlu yanıt verilmesi ve gereğinin yapılması emredilmiştir. Ayrıca hükümet bu konu ile ilgili cevabını dört maddeli bir şartname ile bildirmiştir. Bu şartnamenin birinci maddesi Mösyö Cameskot'un pamuk tohumunu ayırma (çırçır) fabrikasının inşasına izin verildiğine dair iken, ikinci madde bu fabrikalarda kullanılmak üzere kişinin yurtdışından getireceği makineler için gümrük rüsumundan muaf tutulmasıyla ilgilidir. Üçüncü maddede, fabrika kurucusunun fabrika için alacağı makineler eğer yerli ve sabit olduğu halde devletin yerli makinelere tanımış olduğu nizâmnâmeğe uygun olarak hareket edilecek ve her bir kazan için alınacak 10 lira resm-i mahsus alınacak Ticaret Nezâreti'ne verilecek, eğer yabancı

⁵⁶³ BOA., MVL., 494/12, Hicrî 18 Zi'l-ka'de 1282.

⁵⁶⁴ BOA., A.MKT.MHM., 299/36, Hicrî 26 Zi'l-ka'de 1280 (Milâdî 2 Haziran 1864).

⁵⁶⁵ Charles İssawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1980, ss. 310-311; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiyeye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 213.

makine alınacaksa ve bu makine nakledilebilir ise (yani sabit değilse) yerinde işletmek üzere ruhsatname alınacak ve sadece resm-i mahsus alınacak gümrük resminden muaf tutulacaktı. Dördüncü maddede ise mösyö Cameskot'un hangi milletten olursa olsun diğer fabrikalar için geçerli olan nizamât-ı mîrîye ve zabtiyeye bağlı olacaktır.⁵⁶⁶ Mösyö Cameskot'un 1863'te işletmeye açtığı çırçır fabrikasında 90 çırçır makinesi, 20 BHP gücünde 2 buhar makinesi, 2 su cenderesi ve 2 su türbini bulunmaktaydı.⁵⁶⁷

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Tarsus'ta pamuk üretiminin yaygınlaşması üzerine makine taleplerinde de bir artış görülmüştür. Ancak, bu tür girişimlerin gayrimüslimler ya da yabancı devlet tebaaları için daha kolay gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü, 1866 yılında Tarsus'lu Mehmed Salih'in pamuk makinesi hakkındaki talebini içeren dilekçesi olumsuz yanıtlanmıştı. İki sene önce tecrübe edilmek üzere getirilen pamuk temizleme makinelerinden bir tanesi Tarsus'lu Mehmed Salih'e liva meclisi tarafından tahsis edilmiş ancak makine üzerindeki mülkiyeti kabul olunmayarak bir bedel alınmıştır. Mehmed Salih de bu makinelerin denemek için emaneten üzerinde bulunduğunu ve çok da gerekmediğini belirterek makineyi iade edip bedelini geri almak istemesine rağmen kabul edilmemiştir.⁵⁶⁸

1872 tarihli Tarsus kent haritasında Zorbaz Harkı'nın kenarında Adana'dan gelen karayolunun üzerinde kullanılmayan bir arâzide "*inşa olunacak fabrika*" ibaresiyle bir yer gösterilmiştir. Ancak yapılacak bu fabrikanın kime ait ve ne üzerine olduğu belirtilmemiştir.⁵⁶⁹ 1894 yılına ait bir belgede de Tarsus'ta İnce Hark'ın kenarında Mösyö Avanya adında bir gayrimüslime ait değirmen ve fabrikanın varlığından söz edilmektedir.

⁵⁶⁶ BOA., İMVL., 516/23260, Hicrî 19 Rebî'ü'l-evvel 1281.

⁵⁶⁷ Akkaya, a.g.m., s. 147.

⁵⁶⁸ BOA., MVL., 494/50, Hicrî 21 Zi'l-ka'de 1282.

⁵⁶⁹ BOA., HRT.h., 1078, Hicrî 20 Şevvâl 1288.

Ancak bu fabrika ve değirmenin 1894'ten önce kurulmuş olduğu düşünülmektedir, çünkü söz konusu belgede fabrika ve değirmenin çoktan işler vaziyette olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁷⁰ 1902 yılına ait Tarsus Kent Planı'nda da İnce Hark üzerinde yan yana kurulmuş Debas ve Avanya fabrikalarıyla aynı hizada, Kancık Kapı önünde bir mevkide Sidrigoudi adlı birine ait bir fabrika gösterilmektedir.⁵⁷¹ Ancak bu fabrikaya dair belgelerde başka herhangi bir veriye rastlanmamıştır.

Fabrikalaşma girişimleri pamuğa dayalı dokuma sanayi üzerine yoğunlaşmış olsa da bunun yanı sıra gıda sanayiye yönelik girişimler de söz konusuydu. En temel ihtiyaçların başında yer alan un üretimi için fabrikalar açılmak istendiği de görülmektedir. 1910 yılında Tarsus'ta Çukurlar mahallesinde eşraftan Sadık Paşa (Eliyeşil) bir un fabrikası inşa ettirmiş ve bu fabrika için gerekli alet ve edevat için de gümrük resminden muaf tutulmasını talep etmiştir. Adana Vilayeti'nce Sanayi Tahrirat Kalemi'nden gelen yazıda ise ilk kurulan fabrikalar için alınacak alet ve edevattan gümrük resmi alınmayacağı belirtilmektedir.⁵⁷²

Aynı süreçteki girişimlerden bir diğeri ise 1910-11'de Mısırlı Mehmet Rasim (Dokur) Bey'in⁵⁷³ kendisine ait olan arâzi üzerinde bir fabrika ve mağaza inşa ettirme talebiydi. Rasim Bey Tarsus'un İnce Hark isimli mahallesinde kendi tasarrufunda bulunan 50 dönüm mîrî arâziden ve 20 dönüm de Mençik Baba Vakfı'nın arâzisinden

⁵⁷⁰ BOA., DH.MKT., 15/29, Hicrî 14 Şevvâl 1311.

⁵⁷¹ Bakınız eklerde verilen Tarsus Kent Planı. BOA., DH.MKT., 496/19, Hicrî 21 Muharrem 1321.

⁵⁷² BOA., BEO., 3484/261253, Hicrî 11 Muharrem 1326. Bu konuda, "*fabrikaların birinci def'a tesîsi için hâricden celb olunacak makine ve 'alât ve edevât-ı sâ'irenin gümrük resminden mu'âfiyetine dâ'ir ta'limât*" adıyla 1890 yılında yayınlanan nizâmname uyarınca hareket edilmesi sağlanmaktadır. BOA., A.{DVNS.NZAM.d. 00004, ss. 29-31, Hicrî 4 Cemâziye'l-âhir 1306, ss. 55-56.

⁵⁷³ Mısır'da üst düzey bir Osmanlı paşasının 14 oğlundan biri olan Mehmed Rasim Bey fabrikanın kurucusu olarak bilinmektedir. Fransa'da hukuk eğitimi alarak bir süre Mısır'da savcılık görevinde bulunmuştur. Oğullarından Ahmet Rasim ve Ali Rasim fabrika ile bilfiil ilgilenmişlerdir. Biri makine diğer de kimya mühendisliği okuduklarından dolayı fabrika işlerinden daha iyi anlamaktaydılar. Zaten bir süre sonra kendisi İstanbul'a yerleşerek orada iki adet fabrika daha kurmuş, Tarsus'taki fabrikayı da oğlu Ahmet Rasim'in idaresine bırakmıştır. Şerife Yorulmaz, "Çukurova'da Sanayileşmenin Öncülerinden Rasim Bey (Dokur) Fabrikası", *Mersin Sempozyumu*, Editör: Yüksel Özdemir, Mersin, 2008, ss. 2245-2246.

yararlanarak ailesi için bir ev, buhar ile çalışan bir iplik fabrikası ve fabrikalar içinde mağazalar yapmak üzere merkeze başvurmuştur. Rasim Bey, ev ve mağazaları mutasarrıf olduğu 50 dönümlük arâzi üzerine, iplik fabrikasını ise 20 dönüm olan vakıf arâzisine kurmayı planlamıştı. İplik fabrikası için vakıftan kiralanan 20 dönümlük arazi için bir senet hazırlanmıştır. Bu senette arazinin kime ait olduğu, daha önce kimin tasarrufunda olduğu ve miktarı hakkında bilgiler mevcuttur. Söz konusu bu arazi doğuda Debas evlâdları fabrikasıyla makine odasından cereyân eden nehir, batıda Fahri Efendi tarlası, kuzeyde Debas evlâdlarının kullanımında olan bahçe ve Alay Beyi veresesi, güneyde ise Fahri Efendi tarlasıyla sınırlıydı. Arazinin bir önceki sahipleri Yunan devleti teb'asından Hoca Debas'ın oğulları Hanna, Nemetli, Cebrail ve Corci'dir. Senette bu arazinin bedeli 3000 kuruş olarak gösterilmektedir.⁵⁷⁴

Bu tür girişimcilerin fabrikalarını kurmak üzere arâzi temininde arâzi-i mevkûfe denilen vakıf arâzilerinden faydalanılması eğilimlerine Tarsus'ta sıklıkla rastlanılmaktaydı. Aynı şekilde Marko Anton da Bezm-i Alem Vâlîde Sultan Vakfı arâzilerinden faydalanarak fabrikasını kurmuştu.⁵⁷⁵ Bu karşılıklı ilişkide hem vakıf kazanç sağlamakta hem de fabrika sâhibi fabrika için uygun arâziyi temin etmiş olmaktaydı. Böylelikle kent ekonomisinin her alanında pay sâhibi olan vakıflar sanayi alanında da faaliyet göstermiş olmaktaydı. 50 dönüm arâziye yıllık 54 kuruş 10 para öşür bedeli, geri kalan vakıf arâzisi için de yıllık 2 kuruş 10 para mukataa bedeli vermek üzere gösterdikleri haritaya uygun bir şekilde binaların yapımına izin verilmiştir.⁵⁷⁶ Rasim Bey'in satın aldığı arâzi daha önceki sahipleri Debas ve oğulları idi. Bu arâzide Debas

⁵⁷⁴ Söz konusu senetlerin transkript edilmiş hali ve fabrika planı için ekler bölümüne bakınız. BOA., İrâde-i Defter-i Hâkânî (İ.DFE.), 21/1326C.05, Hicrî 19 Cemâziye'l-âhir 1326.

⁵⁷⁵ BOA., DH.İD. 107/36; İrade-i Ticaret ve Nafia (İ.TNF.), 23/1329.Ş-01, Hicrî 26 Şevvâl 1329; BOA., BEO., 3932/294840, Hicrî 30 Şa'bân 1329.

⁵⁷⁶ BOA., İrâde-i Defter-i Hâkânî (İ.DFE.), 21/1326C.05, Hicrî 19 Cemâziye'l-âhir 1326.

ailesinin 1860'ların başında kurdukları ve tasarruflarında bulunan pamuk ve iplik fabrikası yer almaktaydı.⁵⁷⁷

Kurulduktan sonra birkaç yıl içerisinde bu iplik fabrikasındaki çıkırık sayısı 10.800'e yükseltilmiş, iş sayısı 30.000 ve toplam 1001 dokuma tezgahı bulunmaktaydı.⁵⁷⁸ Rasim Bey aile arşivinde yer alan 1916 tarihli bir belgeden fabrikada dimi bezi, Amerikan bezi gibi kumaşlarla birlikte basma, yazma, fanila, keten, Fransız keteni, fistanlık, sarampol(?) gibi kumaşların da dokunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷⁹

Rasim Bey'in iplik ve bez fabrikası uzun yıllar kendisi ve ailesi tarafından üretime devam etmiştir. Hatta hükümetin milli iktisat politikaları çerçevesinde yerli sanayiye teşvik amacıyla desteklediği kuruluşlar arasında Rasim Bey'in fabrikası da yer almaktaydı. Milli sanayiye geliştirmek ve devamını sağlamak için hükümet bu tür fabrikaları himaye etmekteydi. Bu tavrın Tarsus'taki göstergesi ise askeriyenin ihtiyacı olan elbiseliklerin Rasim Bey'in fabrikasından temin edilmesiydi. Harbiye Nezâreti için gerekli olan astarlık ve çamaşırlık bezlerden 15 milyon metre 48 santimetre kadar her metresi ikişer kuruştan olmak üzere hükümet ile Rasim Bey arasında beş senelik kontrat imzalanmıştır.⁵⁸⁰ Harbiye Nezâreti için imalat antlaşması kapsamında Tarsus Kaput Bezi Fabrikası için Avrupa'dan getirttiği alet ve edevat için Mersin Gümrüğünden vergi alınmayacaktı.⁵⁸¹ Ayrıca yine aynı tarihlerde Mersin Mutasarrıflığınca el konulmuş silindir yağlarından 8 fıçısının Rasim Bey'e teslim edilmesine karar verilmiştir.⁵⁸² Anlaşma metnine sonradan eklenen bir maddede, teslim edilecek malın her kafilesi bedelinden alınmak şartıyla hazineden Mehmet Rasim Bey'e peşin olarak 15.000 liranın

⁵⁷⁷ BOA., HR.MKT., 383/47, Hicrî 29 Zi'l-ka'de 1277.

⁵⁷⁸ Donald Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, 1999, s. 81; Yorulmaz, a.g.m., 2008, s. 2248.

⁵⁷⁹ Yorulmaz, a.g.m., 2008, s. 2256.

⁵⁸⁰ BOA., Meclis-i Vükelâ (MV.), 183/38, Hicrî 18 Muharrem 1332.

⁵⁸¹ BOA., MV., 195/71, Hicrî 5 Safer 1333.

⁵⁸² BOA., Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), 52/264, Rûmî 25 Nisan 1331.

avans verilmesine karar verilmiştir. Ancak bu peşin meblağı karşılayacak miktarda bir teminat gösterilmesi gereğiyle Rasim Bey % 6 faizle 16.000 liralık hazine tahvili karşılığında, 17.000 değerindeki bahçe ve fabrikasını Hazineye teminat olarak göstermişti⁵⁸³

Bu örnekte olduğu gibi kişiler tasarrufları altındaki mîrî arâzilere merkezden aldıkları bir ruhsatname ile fabrikalar kurma eğilimindeydiler. 1913’de Tarsus’ta yaşayan Yunan tebaasından Marko veled-i Anton da uhdesinde bulunan ve Bezm-i Alem Vâlide Sultan Vakfı’na ait 16 atik dönüm tarlanın 750 zira’ kısmına önce ruhsat almadan bir yağ fabrikası kurmuştur. Bu nedenle durumun fark edilmesi üzerine Marko’nun söz konusu arâzinin yıllık mukataa bedeli olan 24 kuruşun iki katını vermekle cezalandırılması bildirilmiştir.⁵⁸⁴ Bu örnekte devletin sanayi alanındaki bu tür girişimleri desteklemekle birlikte vergi hususunda da ne kadar dikkatli olduğu ve üzerinde önemle durduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca Rasim Bey ve Marko Anton’un fabrika arâzilerinin bir kısmını vakıf arâzilerden seçmeleri de dikkate değerdir. Tarsus’un en önemli iki vakfı olan Mençik Baba ve Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıfları kent imarı için oldukça faal çalışan ve yüklü akarları olan vakıflardır. Toplumsal ve ekonomik alanda etkin olan vakıf kuruluşlarının arâzilerinin bu şekilde kurulan fabrikalara kiraya vererek hem gelirlerini arttırmakta hem de yeni gelişmekte olan endüstriyel üretim alanına da faal bir şekilde katılmış olmaktadır.

Mersin İspanya Konsolosu Konstantin Mavromati⁵⁸⁵ ve ailesi 1887-88’de 60 çırçır makinesi ile Tarsus’ta bir iplik eğirme fabrikası kurmuştur.⁵⁸⁶ 1888’de bu fabrikada

⁵⁸³ Yorulmaz, a.g.m., 2008, s. 2257.

⁵⁸⁴ BOA., DH.ID. 107/36; İ.TNF., 23/1329.Ş-01, Hicrî 26 Şevvâl 1329; BEO., 3932/294840, Hicrî 30 Şa’bân 1329.

⁵⁸⁵ Asıl adı Karagöz oğlu Koskiki olan Mavromati’nin Kıbrıs Adası’nın güneybatısındaki Baf Bölgesinden geldiği, Ortodoks Rum cemaatine mensup gayrimüslim tebaadan olduğu bilinmektedir. Ticaret, sarraflık,

çoğu kadın ve çocuklardan oluşan toplam 135 işçi çalışmakta ve 580.000 frank değerinde 145.000 kilo iplik üretilmekteydi.⁵⁸⁷ Bu fabrika hidrolik enerjiyle çalışmakla birlikte, 2700 çukrukta 4-18 numara iplik üretimi yapıyordu. 1890'larda ise yılda yaklaşık 1.000.000 kilo civarında iplik üretimi yapıldığı bilinmektedir.⁵⁸⁸ Fransız konsolosluk raporlarına göre aşağıdaki tabloda görülen miktarlarda ciddi bir iplik üretiminin varlığı söz konusudur. Hatta, 1895 yılında Tarsus İplik Fabrikasında 2.000.000 kg. iplik üretimi gerçekleştirilirken, Adana İplik Fabrikasında 200.000 kg. iplik üretiminin olması aradaki farkın boyutlarını göstermektedir.⁵⁸⁹

Tablo 27- Tarsus İplik Fabrikasında Üretilen İplik Miktarları (1889-1895)

Yıllar	Miktar (kg.)	Değer (Fransız Frangı)
1889	145.000	580.000
1892	1.600.000	3.200.000
1893	2.000.000	4.000.000
1894	2.000.000	5.000.000
1895	2.000.000	5.000.000

Kaynak: Yüksel Akkaya, "Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı 76, Bahar 1998, Birikim Yayınları, Ankara, s. 149.

Bölge genelinde 1882'de toplam 960.000 kilo işlenen pamuk miktarı, 1892'de 2.270.000 ve 1893'te ise 6.000.000 kiloya ulaşmıştır. 1882-1895 yılları arasında çırçır fabrikalarında ortalama 300, pamuk ve yün presleme fabrikalarında ise ortalama 85

bankacılık ve sanayi gibi alanlarda faaliyetleri olan Mavromati, oldukça zengin gayrimüslim girişimcilerdendi. Gündüz Artan, "Mavromati Ailesi", *19. yy. 'da Mersin ve Akdeniz Dünyası, Kollokyum I*, 18-20 Nisan 2002, Mersin Üniversitesi Yayınları, 2002, ss. 142-144. Candan Ülkü, "Konstantinos Mavrommatis'in Mezar Anıtı", *Tarih İçinde Mersin, Kollokyum II*, Mersin Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 97.

⁵⁸⁶ Mavromati fabrikasının tam kuruluş tarihi bazı kaynaklarda 1887 bazı kaynaklarda da 1888 olarak gösterilmektedir. *Türkiye'de Pamuk İpliği ve Pamuklu Mensucat Sanayii*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, 1958, s. 8; Artan, "Mavromati Ailesi", s. 143. Akkaya, a.g.m., 1998, s. 147; İssawi, a.g.e., s. 310; Toksöz, a.g.e., 2010, s. 184.

⁵⁸⁷ Akkaya, a.g.m., s. 147.

⁵⁸⁸ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çeviren: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 80.

⁵⁸⁹ Akkaya, a.g.m., s. 149.

işçi çalışmaktaydı. 1889'da ise bölgedeki fabrikalarda toplam üretilen pamuk ipliği miktarı yaklaşık olarak 800 paketti.⁵⁹⁰ Christman ve Mavromati oğullarının ortak işlettikleri Cydnus İplikhanesi olarak bilinen bir iplik fabrikası da Cumhuriyet Dönemi'ne kadar varlığını devam ettirmiş ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan miraslar arasında yerini almıştır.⁵⁹¹ Mösyö Mavromati, hem Tarsus hem de Mersin'de sanayileşme alanındaki en önemli girişimcilerden biriydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında kurmuş olduğu pamuk ve iplik fabrikalarıyla kent ekonomisinde iz bırakmıştır. Mavromati, bölgede sanayi alanındaki girişimlerinin yanı sıra sulama alanında da sürekli projeler üreten bir şahıstı. Tarsus ile Seyhan Nehirleri ile ilgili kanal projeleri üretmiş ancak onun bu girişimlerinin resmi otoriteler tarafından onaylanmadığı bilinmektedir.⁵⁹² Bu süreçte hız kazanan endüstriyel üretim ve fabrikalaşma süreci ile birlikte merkezi hükümet ülkeye kazandırılmış bu yeni gelir kaynaklarını vergilendirme çalışmalarına başlamıştır. Bu tür fabrikaların kurularak faaliyete geçmesinden itibaren fabrika sahipleri akar vergisine uygun olarak, kazançlarına kıyasla bir kıymet belirtip o esas üzerinden vergi vermek zorundaydı. Hükümetçe belirlenmiş olan bu uygulama emsal kabul edilmiş ve bundan sonraki uygulamaların aynı şekilde olması istenmiştir. 1892'de Mavromati'nin sahip olduğu iplik ve pamuk fabrikası binalarının dışında başka gelirlerinin de olduğunun tespit edilmesi üzerine Maliye Nezâreti'nden gelen tebliğde fabrika için verdiği kıymet vergisinin diğer gelirleri için de vermesi talep edilmiştir.⁵⁹³

Tarsus'un verimli topraklarının yanı sıra coğrafi yapısı da bu tür fabrikaların kurulmasına ve işletilmesine olanak sağlamaktaydı. Her şeyden önemlisi bir fabrika için

⁵⁹⁰ Paket olarak verilmiş olan iplik miktarı kg. karşılığı tam olarak belirtilmediğinden burada gösterilmemiştir. Akkaya, a.g.m., ss. 148-149.

⁵⁹¹ BOA., Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı Evrâkı (HR.İM.), 40/34, Milâdî 6 Mayıs 1923.

⁵⁹² Edwin John Davis, *Life In Asiatic Turkey*, London: Edward Stanford, 55, Charing Cross, S.W., 1879, s. 17.

⁵⁹³ BOA., DH.MKT., 1768/29, Hicrî 22 Safer 1308.

gerekli olan doğal ortam mevcuttu. Verimli bir tarımsal art bölge ve su kaynağı fabrika kurulması için önemli koşullardı. Bu açıdan Tarsus her iki koşulu da sağlamaktaydı. Bu arâzilere kurulacak olan pamuk ve iplik fabrikalarının kent ekonomisine ve devlet menfaatlerine hizmet edeceği düşünülmekteydi. Öyle ki bu mevzu' bölgenin yerel gazetelerinde bile sık sık dile getirilmekteydi. Örneğin, 1897 tarihli Seyhan gazetesinden alınarak Sabah gazetesinde yayınlanan bir haberde Tarsus Nehri'nden elektrik üretilerek aydınlatma sisteminde kullanılabileceği belirtilmektedir.⁵⁹⁴ Bölgede ilk kez hidrolik enerji üretimi sağlanmış ve pek çok alanda suyun gücünden yararlanılmıştır. Bu açıdan Tarsus Türkiye'de ilk elektrik santralının kurulduğu yerlerden biri olarak bilinmektedir.

1898'de Adana, Tarsus ve Mersin'e buz fabrikalarının inşa edilmesi ile ilgili bir talep vilayet gündemine getirilmiştir; ancak bu konuyla ilgili başka herhangi bir girişime rastlanılmamıştır.⁵⁹⁵ Bu talepten bölgede ciddi bir buz ihtiyacı olduğu da görülmektedir. Yaz mevsimini oldukça sıcak geçiren bir bölge olması dolayısıyla buz üretimi ve tüketimi en büyük ihtiyaçlardan biri olmaktadır. Buz fabrikaları kurulmadan önce arabalarla getirilen kar sayesinde insanların ihtiyaçları giderilmekte ve bu iş oldukça

⁵⁹⁴ Dahiliye Nezâreti Adana Vilayeti behiyyesine Vilayet-i behiyyeleri Mersin sancağına tâbi' Tarsus kasabası civârında nebe'ân eden Berdan nehrindeki şelaleden iplik ve dakık fabrikaları vücûda getirilmek için meclis-i mâliye a'zâlığında bulunan mahdûm-ı senâveri tarafından mukaddemen ticâret ve nâfi'a nezâret-i celîlesine i'tâ kılınan istid'â-nâme üzerine mahalliyle bi'l-muhâbere bu bâbda bir guna mahzûr olmadığı ve mezkûr fabrikaların menâfi'-i memleketi te'mîn edecek vesâ'il-i haseneden bulunduğunu tahakkuk etmesiyle geçen üç yüz on üç senesi târihinde oraca 'ale'l-usûl kendisi nâmına ruhsat-nâme-i resmisi i'tâ kılınmıştı bu kere Seyhan cerîdesinden iktibâsen sabah gazetesinde mûnderic fıkra mezkûr şelaleden istifâde edilerek Tarsus nehrinde elektrik sanâyisiyle tenvîri husûsuna lede'l-'arz irâde-i seniyye cenâb-ı 'akd olunan mukâveleye göre 'ameliyyât-ı lâzımeyle ibtidâr ile icâb eden binâların vaz'-ı esâs-ı resmî icrâ olunduğu muharrer olub halbuki zikr olunan şelaleden dakık ve iplik fabrikaları ihdâsı için vilayet-i behiyyelerince seri'ân ruhsatından isdâr ve i'tâ ve hatta karîb şelalede kâ'in ve mahallî belediyesine 'â'id arâzi bir bâb kahvehâne dahi müzâyedetden kendi nâmına tefvîz ve ihâle olunarak bu husûsda ihtiyâr-ı mesârif ile fabrikaların te'sisine teşebbüs edilmiş olduğu bir sırada başka mahalle tevdi' keyfiyyet edilmiş zarâr ve ziyânı mü'eddî olacağından bahs ile muhâfaza-i hukûku hakkında bu kere i'tâ olunan istid'â-nâme leffen taraf-ı vilayete irsâl kılındı Bâb-ı 'âliye ve Ticâret ve Nâfi'a Nezâret-i celîlesine bu bâbdaki bir guna irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî tebliğ buyrulmadığı dahi bi't-tahkik anlaşılmasına ve sûret-i istid'âya ve mukaddemen cereyân eden mu'âmeleye nazaran iktizâ-yı hâlin icrâ ve neticeden ma'lûmât i'tâ buyurulması bâbında. BOA., DH.MKT., 1263/69, Hicrî 25 Cemâziye'levvel 1326.

⁵⁹⁵ BOA., Dâhiliyye Tesri-i Mu'âmelât ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.S.), 9/31, Hicrî 17 Zi'l-ka'de 1314.

zahmetli olmaktadır. Debas'ın fabrikası, Cumhuriyet Dönemi'nde el değiştirerek, 1926'da Hüsnüzâdeler ve Şinasi Şirketi tarafından işletilmeye başlanmış ve fabrikanın bir bölümünde buz imal edildiği bilinmektedir.⁵⁹⁶

III.2.2. Reji İdaresi ve Tütün Piyasası

Reji Şirketi 1884 yılında faaliyete geçmiştir. Bu şirket bir anonim ortaklığı olup yönetim merkezi İstanbul'du. Doğu Rumeli hariç olmak üzere bandrol sisteminin hakim olduğu vilayetlerin hepsinde iç tüketime ayrılan tütünleri satın almak, üretmek, satmak ve sigara üretimi ile satışı konusunda yetkili birimdir.⁵⁹⁷

Tütün, 19. yüzyılda Tarsus'ta yetişen bir ürün olmamasına rağmen reji idaresi altında paketlenme ve piyasaya sürme işlemlerinin yapıldığı görülmektedir. Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde tütün verilerine sıklıkla rastlanmakta, ancak üretimine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Tütünler Tarsus Kazası Reji İdaresi'ne teslim edilmekte, buradan paketlenmesi için atölyelere sevk edilmekteydi. Tütünün fiyatını belirlemek için *muhammen (exper)* denilen görevliler tayin edilmekteydi. Tütün muhamminliği ya da tütün experliği mesleği devlet tekelinin olmadığı reji döneminde (1884-1925) daha çok azınlıklar tarafından yürütülmekteydi. Bu görevli ticari değer taşıyan tütünün kalitesini tayin etmekle birlikte ürünü yetiştirenlerin emeğini de takdir etmekle sorumluydu.⁵⁹⁸ İki muhammin eğer tütüne fiyat biçemez ise bir üçüncüsü atanıyordu. 1892 yılında Tarsus Reji İdaresi'ne teslim edilen 1890 senesi mahsulatından 3972 kıyye yaprak tütünün fiyatı

⁵⁹⁶ Sacit Uğuz, *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Tarsus (1876-1926)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 331.

⁵⁹⁷ Tiğince Okyar, "Osmanlı Devletinde Reji Şirketinin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler", *Tütün Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 45-46.

⁵⁹⁸ Muhammin kelimesinin anlamı ise tahmin eden, ölçü ve değer veren, bir malın alım-satımında değer biçen kişidir. Exper ise bilgi ve becerisine dayanarak bir iş ya da bir madde hakkında fikir beyan etme yetkisine sahip kişi anlamında kullanılmaktaydı. Faruk Gülpınar, "Türkiye'de Tütün Experliği Mesleğinin Tarihsel Gelişimi ve Tütün Dünyasına Yansıması", *Tütün Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 192.

konusunda iki muhammin arasında birlik sağlanamamıştır. Bunun üzerine usul gereği atanması gereken üçüncü muhammin atanmadığı için ambarda bekleyen tütün zarar görmüştür.⁵⁹⁹

Tarsus Kazası Reji İdaresi, merkezden gönderilen tütünlerin paketleme işlemini yapmaktaydı. Paketleme işinin Tarsus'ta yürütülmesine rağmen fiyat belirlemeleri merkez reji idaresi yapmaktaydı. Bu nedenle zaman zaman uyuşmazlıklar da yaşanmıştır. 1901 yılında Tarsus'a gönderilmiş olan beşinci türden otuzar ve onar paralık kırmızı bandrollü tütünler kullanıma pek elverişli olmadıkları gibi renkleri ve çeşitlerinin de ayırım yapılamayacak düzeyde olması nedeniyle bayi ve müşteriler arasında tartışmaya neden olmaktaydı. Bu nedenle mavi kâğıtlı Bafra ve Samsun tütünlerinden Tarsus'a gönderilmesi talep edilerek sorun çözülmeye çalışılmıştır. Tarsus'un bağlı olduğu Adana Reji idaresi, Samsun Reji İdaresi'ne söz konusu dilekçeyi göndererek kâğıtların renklerinden dolayı karışıklığa sebep olunmaması için gerekli önlemlerin alınması talebinde bulunmuştur.⁶⁰⁰

III.2.3. Maden ve Enerji Üretimi

Avrupa'da başlayan sanayileşme sürecinin ilk aşaması tekstil sektörüyle 1840'larda sınırlarına ulaşırken, ikinci aşamaya 1840 sonrasında kömür, demir ve çelik ile geçilmiştir. Tekstile dayalı sanayileşme eğilimi demiryollarının yapımı ile daha ileri bir boyut kazanarak kömür, demir ve çelik gibi madenlere olan talebi arttırmıştır.⁶⁰¹ Kömür, buhar makinesi, tekstil makineleri, döküm ve çelik üretim yöntemleri gibi yeni

⁵⁹⁹ BOA., DH.MKT., 1944/1, Hicrî 5 Şevvâl 1309; DH.MKT., 2003/32, Hicrî 25 Cemâziye'l-evvel 1310; BEO., 287/21492, Hicrî 23 Rebî'ü'l-evvel 1311.

⁶⁰⁰ BOA., DH.MKT., 2244/78, Hicrî 4 Cemâziye'l-evvel 1317; DH.MKT., 2286/23, Hicrî 15 Şevvâl 1317.

⁶⁰¹ Eric. J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çeviren: Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi, Ankara, 2008, s. 100.

tekniklere dayalı olarak geliştirilen endüstriyel üretim 1880'lerde petrol ve elektriğin de dahil edilmesiyle oldukça yüksek seviyelere ulaşmıştır.⁶⁰² Bu noktada madenler ve madenleri işleyerek üretim yapabilme yeterliliği de endüstriyel gelişim için önemli bir gösterge halini almıştır.⁶⁰³ 1890'lı yıllardan sonra dünyada en ilgi çeken değerli maden türü altın olmuş, talepler ve gelişmeler bu yönde şekillenmiştir.⁶⁰⁴

Temel sermaye malları endüstrisinin kurulması, endüstriyel gelişmenin bir ileri evresiydi. Sermaye malı kapasitesi yeterli olmayan bir endüstriyel ekonominin belirli bir noktanın ötesine geçemeyeceği de açıktı. Bir ülkenin endüstriyel potansiyelinin tek başına en güvenilir göstergesi, demir ve çelik üretim miktarıydı. Orman ve kereste üretimi ise maden endüstrisi ile doğrudan bağlantılı sektörlerdir; çünkü enerji eğer madenlerden elde edilemezse yakacak vs. için ormanlar en önemli hammadde kaynağıdır. Dolayısıyla maden, demiryolu, ormancılık, enerji, pamuk, tekstil ve tarım ilişkilendirilmesi gereken endüstriyel sektörlerdir.⁶⁰⁵ Tarsus, ormancılık endüstrisi açısından büyük bir zenginliğe sahipti. Bölgede kerestecilik sektörü oldukça gelişmişti. Bölge ormanlarındaki kertseler sadece çevre kentlerin ihtiyacını karşılamıyordu. Mısır'daki Nil Nehri üzerindeki kantaraların yapılmasında bile bölge ormanlarından kereste takviyesi yapıldığı bilinmektedir.⁶⁰⁶

Tarsus yer üstü enerji kaynaklarıyla birlikte yer altı enerji kaynakları bakımından da oldukça verimli bir coğrafyada yer almaktadır. Bölgenin maden kaynakları açısından bir hayli zengin olduğu görülmektedir. Mısır Valisi Mehmet Ali

⁶⁰² Hobsbawm, *a.g.e.*, 2008, s. 100.

⁶⁰³ Claude Delmas, *Avrupa Uygarlık Tarihi*, Çeviren: Nihal Ünol, Varlık Yayınları, İstanbul, 1973, ss. 118-122.

⁶⁰⁴ William H. Mcneill, *Dünya Tarihi*, Çeviren: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, 8. Baskı, 2004, Ankara, ss. 650-655.

⁶⁰⁵ Hobsbawm, *a.g.e.*, 2005, s. 52.

⁶⁰⁶ BOA., İrâde-i Eyâlet-i Mümtâze Mısır (İ.MTZ (05), 309/11, Hicrî 20 Rebî'ü'l-evvel 1262; İ.MTZ. (05), 11/307, Hicrî 4 Rebî'ü'l-evvel 1262; İ.MTZ (05), 11/308, Hicrî 6 Rebî'ü'l-evvel 1262.

Paşa zamanında Avrupa'dan getirilen maden mühendislerinin bölgede yapmış olduğu çalışmalar ile Gülek Boğazı'ndaki maden işletmeye açılmıştı. 1836'da Avusturya'dan getirilen Russeger adlı bir uzmanın bölgedeki araştırmaları sonucunda Tarsus'un maden yatakları açısından oldukça zengin olduğu kanıtlanmıştı.⁶⁰⁷ Ulaş'ta krom madeni, Namrun'da kömür, Bereketli ve Bolkar Dağı ile Sarıkavak köyü, Ovac nahiyesinde bakır, Gülek Boğazı mevki'inde kurşun, bakır madeni bulunmaktaydı.⁶⁰⁸ Bu madenlerin yanı sıra Ashâb-ı Kehf Zaviyesi civarında bir adet mermer madeni bulunmaktaydı.⁶⁰⁹

Ülkenin maden açısından zengin olmasına rağmen, devlet tarafından idare olunan sınırlı sayıda maden vardı. Bu madenler Ergani, Bulgar (Bolkar) ve Gümüşhacıköy Maden Ocakları idi.⁶¹⁰ 1860'ta Bereketli ve Bulgar Dağı Madeni ile Gülek Boğazı madenleri müdürlükle idare edilmekteydi ve bu madenlere Osman Nuri Ağa müdür olarak atanmıştı.⁶¹¹ Ayrıca Maliye Nazırının bölgede başlatmış olduğu araştırmalarda bölgede üç adet maden daha açılmış olduğu belirtilmektedir. Bölgenin maden açısından zengin olmasının keşfedilmesi üzerine araştırma çalışmaları teşvik edilmeye başlanmıştır. Miralay Mühendis Edhem Bey'in bölgede yapmış olduğu araştırmalar sonucunda bölgede toplam 8 adet maden bulunduğu ortaya çıkmıştır. Madeni Hümayûn baş mühendisi olup meclis azalarından Mösyö Polini de bölgede önemli araştırmalarda bulunmuştur. Bu araştırmalar sonucunda oluşturulan raporlarda bölgede

⁶⁰⁷ *Tarihten Güncele Mersin*, ODAK (Hazırlayan: Ortadoğu Toplumsal Araştırmaları Ltd.), 1992, Mersin Belediyesi, s. 6.

⁶⁰⁸ BOA., Sadâret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâ'ir Evrâkı (A.MKT.NZD.), 388/67, Hicrî 28 Cemâziye'l-âhir 1278; Yıldız Tasnîfi Sadâret Resmi Ma'rûzât (Y.A.RES.), 117/61, Hicrî 21 Rebî'ü'l-âhir 1320; A.MKT.UM., 389/56, Hicrî 15 Cemâziye'l-âhir 1276; Yıldız Tasnîfi Perakende Evrâkı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Ma'rûzâtı (Y.PRK.AZN.), 22/23, Hicrî 23 Rebî'ü'l-âhir 1320; İ.MVL., 130/3440, Hicrî 14 gurre 1265; MV., 166/3, Hicrî 1 Receb 1330; ŞD., 533/35, Hicrî 26 Cemâziye'l-evvel 1326; ŞD., 543/19, Hicrî 17 Zi'l-ka'de 1329.

⁶⁰⁹ BOA., DH.MKT., 435/33, Hicrî 8 Rebî'ü'l-evvel 1313.

⁶¹⁰ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 45.

⁶¹¹ BOA., Sadâret Mektubî Kalemi, Umûm Vilayât Evrâkı (A.MKT.UM.), 389/56, Hicrî 15 Cemâziye'l-âhir 1276.

demir, kurşun, gümüş, kömür, bakır, altın ve Saksonya⁶¹² madenlerinin bulunduğunu belirtmektedir.⁶¹³ Yabancı mühendislerin bölgede yapmış oldukları araştırmalar Avrupalıları bu maden kaynaklarına yönlendirmiştir. Lawrence Smith adında Amerikalı bir madencinin Osmanlı coğrafyasında maden aramak amacıyla keşifler yaptığı bilinmektedir. Bu tür araştırmalar bölge coğrafyasında yeni krom, zımpara ve kömür madenlerinin keşfedilmesini sağlamıştır.⁶¹⁴

Savaş zamanlarında merkez, ordu için gerekli maden taleplerini arttırmaktaydı. Aşağıdaki tabloda 1762'den 1852'ye kadar merkezin Tarsus ve çevresinden talep ettiği kurşun madeni miktarları yer almaktadır.⁶¹⁵

Tablo 28- Tarsus'tan İstanbul'a Nakledilen Kurşun Miktarı (1762-1810)

Nakil Tarihi	Nakledilen Kurşun Miktarı
1762	1146 kantar
1784	429 kantar 12 batman 2 vukıyye
1788	77.294 vukıyye
1790	287,5 kantar
1794	29.200 vukıyye
1810	100.000 vukıyye
1852	20.500 vukıyye

Kaynak: BOA., Cevdet Darphane, (C.DRB.), 2879, 16/776, 26/1251, 20/969, 26/1282, 22/1052, 44/2164, Cevdet Maliye (C.ML.), 351, Cevdet Belediye (C.BLD.), 150/7500; TŞS., no: 291, s. 120, b. 166-167, Hicri 12 Muharrem 1269 (Miladi 26 Ekim 1852).

Kurşun madeni ordunun en çok ihtiyaç duyduğu madenler arasında yer almaktaydı. Bölgenin kurşun madeni açısından zengin oluşu, merkezin buraya yönelmesine neden olmuştu. Yukarıdaki tabloda yer alan miktarlara bakıldığında

⁶¹² Almanya'nın doğu eyaletlerinden olan Saksonya maden kaynakları açısından oldukça zengin bir coğrafyaya sahiptir. Söz konusu belgede "Saksonya madenleri" şeklinde geçen ifade madenin türü belirtilmediği için metinde bu ifade aynen kullanılmıştır. BOA., İ.MVL., 37/671.

⁶¹³ BOA., İ.MVL., 37/671.

⁶¹⁴ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Yayınevi, 3. baskı, Ankara, 2000, ss. 11-12.

⁶¹⁵ BOA., Cevdet Darphane (C.DRB.), 2879, 16/776, 26/1251, 20/969, 26/1282, 22/1052, 44/2164, Cevdet Maliye (C.ML.), 351, Cevdet Belediye (C.BLD.), 150/7500. Songül Ulutaş, "19. Yüzyıl Başlarında Tarsus İşkelesi ve Doğu Akdeniz Ticareti", *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu-III, Mersin ve Doğu Akdeniz*, 7-8 Nisan 2011, Mersin.

merkezin maden ihtiyacının karşılanmasında bölge madenlerinin önemli bir kaynak olduğu anlaşılmaktadır.

Bu zenginlik 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin yabancı sermaye açısından önemli bir çekim merkezi haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle demiryolu yapımı konusunda bölge madenleri yabancı sermayenin en önemli ilgi alanlarından biriydi. Madenlerin birçoğunun işletme imtiyâzlarını yabancı veya gayrimüslimlerin alması bu ilgi odağını göstermektedir. Aşağıdaki tabloda Tarsus'taki bazı madenlerin işletilmesinde imtiyaz sahibi kişiler gösterilmiştir. Tarsus ve çevresindeki tüm madenlerin işletme imtiyazları hakkında veri bulunmadığı için eldeki malzemeler doğrultusunda sadece 3 maden ele alınmıştır.

Tablo 29- Tarsus Madenleri İşletme İmtiyazları (1903-1914)

Madenin İsmi	İmtiyaz Sahibi
Ulaş Krom Madeni	Ferik Ali Ahmet Paşa(1903)
	Hasan Sofu Efendi(1903)
	Yorgaki Efendi(1903)
	Dimitri Efendi(1903)
Ulaş Bakır Madeni	Ferik Ali Ahmet Paşa (1904)
	Eşi Feride Hanım ve oğlu İzzet Bey(1909)
Sarı Kavak Bakır Madeni	Hasan Sofu Efendi (1911'e kadar)
	Hasan Sofu Efendi- Thomas Povenriz (1911)
	Thomas Povenriz (1914)

Kaynak: BOA., İrâde-i İmtiyâz (İ.İMT.), 4/1321 Ca-1, Hicrî 02 Cemâziye'l-evvel 1321; BEO., 4053/303962, Hicrî 5 Receb 1330; MV., 164/63, Hicrî 25 Cemhâziye'l-evvel 1330; Y.MTV., 268/162, Hicrî 23 Şa'bân 1322; DH.MKT., 2864/14, Hicrî 14 Cemâziye'levvel 1327; Yıldız Perakende Evrâkı Mabeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK.), 68/14, Hicrî 18 Zi'l-ka'de 1320; Y.PRK.AZN., Hicrî 23 Rebî'ü'l-ahir 1320.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki hammadde kaynakları üzerine yabancıların araştırmaları hız kazanmıştı. Bu araştırmaların yoğunlaştığı alanlardan biri olması dolayısıyla 1890'lı yıllarda Tarsus madenlerinin işletme imtiyâz ve ihaleleri konusundaki yazışmalarda bir artış gözlenmiştir. Yukarıdaki tabloda da

görüldüğü üzere 1903'te Tarsus'ta yığın halinde bulunan krom madeni 60 sene müddetle Misafirin-i Ecnebiyye Teşrifatçısı Ferik Ahmet Paşa hazretleri, Hasan Sofu, Yorgaki ve Dimitri Efendi uhdelerine ihale edilmişti.⁶¹⁶ 100 hisse üzerinden 50 hisse Ferik Ahmet Paşa, 40 hisse Hasan Sofu ve beşer hisse hesabıyla 10 hisse de Yorgaki ve Dimitri Efendilere ihale kılınmıştır.⁶¹⁷ Bu krom madeni işletmesinden elde edilen hasılatın %5'i kadarı Darülacezeye verilmekteydi.⁶¹⁸ Maden gelirlerinin bir kısmı vakıf ya da zaviyelerin ihtiyaçları için de kullanılabilmekteydi. Örneğin, Ashab-ı Kehf Zaviyesi civarında bulunan Mermer Madeni gelirlerinin %10'u zaviyenin masrafları için ayrılmıştı.⁶¹⁹

Tarsus'un Sarı Kavak köyündeki bakır madeninin araştırma izni 1911'e kadar Hasan Sofu Efendi'ye aitti. 1911 yılından itibaren bu madenin 100 hissesinden 80'i İzmir'de yaşayan İngiltere tebaasından Thomas Povenriz'e devir ve ferağ edilmişti.⁶²⁰ Namrun'un Sebil köyünde bulunan bakır madeninin arama ruhsatnamesine sahip olan Hasan Sofu Efendi hisselerini 1914'te ortağı olan Thomas Povenriz'e ferağ etmiştir.⁶²¹ Hasan Sofu Efendi maden araştırma ve işletmesi konusunda bölgede önde gelen kişilerdendi. Ancak hisselerini tamamen yabancılara devrederek yabancı sermaye sahibi kişilerin bölge madenlerini ele geçirmelerine neden olmuştur.

Misafirin-i Ecnebiyye Teşrifatçısı olan Ferik Ali Ahmet Paşa bölge madenleri üzerinde imtiyaz sahibi kişiler arasında yer almıştır. 1904 yılında Ulaş'taki bakır madeni

⁶¹⁶ BOA., Yıldız Perakende Evrâkı Mabeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK.), 68/14, Hicrî 18 Zi'l-ka'de 1320; Y.PRK.AZN., Hicrî 23 Rebî'ü'l-ahir 1320; İ.İMT., 4/1321 Ca-1, Hicrî 02 Cemâziye'l-evvel 1321.

⁶¹⁷ BOA., İrâde-i İmtiyâz (İ.İMT.), 4/1321 Ca-1, Hicrî 02 Cemâziye'l-evvel 1321.

⁶¹⁸ BOA., DH.MKT., 757/67, Hicrî 6 Cemâziye'l-âhir 1321.

⁶¹⁹ BOA., DH.MKT., 435/33, Hicrî 8 Rebî'ü'l-âhir 1313.

⁶²⁰ BOA., BEO., 4053/303962, Hicrî 5 Receb 1330.

⁶²¹ BOA., MV., 164/63, Hicrî 25 Cemhâziye'l-evvel 1330.

arama ruhsatnamesi ve işletme imtiyâzı Ferik Ali Ahmet Paşa'ya verilmişti.⁶²² Ferik Ali Paşa maden işletme konusunda birden fazla imtiya'zâ sahip devlet görevlisiydi. Kendisi vefat ettikten sonra hisseleri eşi Feride Hanım ve oğlu İzzet Bey'e geçmiştir.⁶²³

Tarsus maden kaynakları bakımından zengin olmakla birlikte enerji üretimi konusunda da ciddi bir potansiyele sahipti. Bölgenin su kaynaklarının bol olması, Tarsus Nehri'nin su oranının ve debisinin yüksek olması sudan elektrik enerjisi üretimine olanak sağlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında kentte kurulan tüm sanayi fabrikalarının su kenarlarına kurularak suyun enerjisinden faydalandığı görülmektedir.⁶²⁴ Ayrıca Türkiye'de ilk hidroelektrik santralinin de Tarsus'ta kurulduğu söylenmektedir. İlk elektrik üretiminin ise 1902 yılında su değirmeniyle döndürülen 2 kw gücünde küçük bir dinamo ile sağlandığı bilinmektedir.⁶²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerinde de 1900'lerin başında Tarsus'ta Berdan Nehri Şelalesinden faydalanılarak enerji sağlanacağı ve buraya fabrikalar kurulacağına dair verilere rastlanılmaktadır. 1897'de Ticaret ve Nafia Nezâreti nehirden elektrik enerjisi elde etme konusunda izin vermiştir.⁶²⁶ Tarsus Belediye'sinde mühendis olarak görev yapan Avusturyalı Dörfly, elektrik enerjisi üretme fikrini merkeze bildirmiştir. Ancak II. Abdülhamit dinamite benzettiği dinamoyu tehlikeli bularak ilk talebi reddetmiştir. O dönemde sarayda etkin bir kişi olan Tarsuslu Karamüftüzâde Hulusi Paşa'nın da çabasıyla ilk izin alınmıştır. Santral ilk olarak Tarsus'a 1800 metre mesafede bulunan Bentbaşı olarak bilinen bölgede kurulmuştur. Suyun burada ikiye ayrıldığı; bir kolun Avanya Bendi'ne gittiği, diğerrinin ise Tarsus Nehri'nin doğal yatağını oluşturduğu bilinmektedir. Suyun alt başında Sadık Paşa'nın

⁶²² BOA., Y.MTV., 268/162, Hicri 23 Şa'bân 1322.

⁶²³ BOA., DH.MKT., 2864/14, Hicri 14 Cemâziye'levvel 1327.

⁶²⁴ BOA., DH.MKT., 1263/69, Hicri 25 Cemâziye'l-evvel 1326.

⁶²⁵ *Türkiye Elektrik Kurumu Dergisi*, 50.Yıl Özel Sayısı, 1973'den aktaran A. Hamit Serbest, "Türkiye'de Elektrik Enerjisi Üretiminin İlk Yılları II", s. 13, http://www.emo.org.tr/ekler/4a86b0d7bf4c46d_ek.pdf?dergi=327

⁶²⁶ BOA., DH.MKT., 1263/69, Hicri 25 Cemâziye'l-evvel 1326.

değirmenleri bulunmaktaydı. 1905-1906'da Mühendis Dörfly değirmenlerin daha iyi çalışacağını belirterek elektrik santralini işletmeye açmayı başarmıştır. Direkleri ağaçtan olan santarlin gerilim hatları genellikle binalara ve duvarlara bağlıydı. Santralde kullanılan ilk türbin yapımcısı İtalo Sulssera Firması'ydı. İlk olarak sadece sokakları aydınlatan elektrik, kentin birkaç saygın ailesinin evine de girebilmişti. Bu evler Müftüzâde Sadık Paşa ile Ramazanoğulları'ndan Yakup Efendi'nindir. I. Dünya Savaşı sonrası gaz yağı sağlamakta duyulan sıkıntı elektriğin evlerde daha çok yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁶²⁷

1908'de kenti aydınlatma amacıyla Tarsus'a Avrupa'dan fenerler için türbin⁶²⁸ ve elektrik makinesi getirildiği, makinelerin ülkeye girişinde gümrükten muaf tutulduğu bilinmektedir. Elektrik enerjisinden sadece aydınlatma sistemlerinde değil aynı zamanda kente su dağıtımında da faydalanılmaktaydı. Mahallelerde ve çarşı çevresinde bulunan çeşmelere bentlerden su Eski Saray ve Hastane civarında bulunan dolaplı tulumbalar aracılığıyla dağıtılmaktaydı. Bu tulumbaların sık sık bozulması hem yüksek meblağlarda masrafa yol açmakta hem de kentte yaşayanların uzun süreler susuz kalmalarına sebep olmaktaydı. Aynı problem aydınlatma sistemleri için de geçerliydi. Mahalle ve çarşının aydınlatılması gazla çalışan fenerler aracılığıyla yapılmaktaydı. Fenerlere gaz koyma görevini üstlenen fenercilere yıllık olarak verilen ücret 15.500 kuruş idi. Bunun dışında gaz ve çeşitli masraflara ödenen para da hesaba katıldığında bu

⁶²⁷ Uğur Pişmanlık (Derleyen), *Türkiye'de İlk Elektrik, Tarsus ve Barajları*, Aratos Kitaplığı, Tarsus, 2011, s. 12.

⁶²⁸ Türbin, akışkanın hidrolik enerjisini mekanik enerjiye çeviren makinelere denilmektedir. Basit olarak bir mil ve mil üzerindeki kanatçıklardan oluşurlar. Kullanılan akışkana göre türbinin yapısı değişmektedir. Genel olarak şu prensiple çalışırlar; sistemdeki akışkan (su) türbinin kanatçıklarına çarparak türbin miline hareket verir, hareket milin çıkışında mekanik işe dönüşür ve mekanik işten jeneratörler vasıtasıyla elektrik üretilir. Hidroelektrik güç tesislerinde kullanılan türbinlere hidrolik türbinler veya su türbinleri adı verilir. Su türbinleri kullanım alanlarına, ürettikleri güce, güç üretme biçimlerine göre birçok şekilde sınıflandırılabilirler. *Hidroelektrik Enerji ve Türbinler*, Tekno Tasarım, http://download.teknotasarim.com/urun_katalog/HIDROELEKTRIK_ENERJI_TURBINLER.pdf, Erişim Tarihi: 14.09.2011.

parayla Avrupa'dan fener ve türbin getirilerek elektrikle aydınlatma sisteminin kullanılması çok daha avantajlı olmaktadır. Bir adet türbin ve bir adet elektrik makinesi ve 400-500 adet fenerin Avrupa'dan getirilmesi için Belediye Dairesi Sandığı'ndan 130.000 kuruşun ödenmesi istenmiştir. Ayrıca bu makinelerin ülkeye girişlerinde gümrük vergisi alınmayacaktı.⁶²⁹

Bu gibi teknolojik yeniliklerin ülkede çok yaygın olmadığı bir dönemde Tarsus'ta görülmesi ve bu türden modern teknolojilerin kente kazandırılması için ciddi bir çaba sarfedildiği görülmektedir. Modernleşmenin kent yapılanması anlamında itici güçlerinin kentin içinden çıkması da bu anlamda önemli bir ayrıntıdır.

⁶²⁹ Dahiliye Nezâret-i celîlesinden varid olup şurâ-yı devlete havâle olunan tezkire üzerine maliye dâ'iresinden kaleme alınan ve leffen 'arz ve takdim kılınan mazbatada Adana Vilayeti dahilinde Tarsus kasabasına su isâlesi ve tenîrât icrâsı zımında Avrupa'dan miktar-ı kâfi fener ve bir 'aded dürbin ve bir 'aded elektrik makinesi celbi için sarfi muktezî yüz otuz bin guruşun mahallî belediye vâridâtından tesviyesiyle edevât-ı mezkûrenin gümrük resminden istisnâsı husûsunun Nezâret-i müşarün-ileyhâya havalesi lüzûmu gösterilmiş olmakla olbabda her ne vechile irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-müte'allik buyruluyor ise mantûk-ı münîfi infâz olunacağı beyânıyla tezkire-i senâveri terkîm kıldı efendim

fi-gurre-i Safer sene 325 ve fi 3 Mart sene 323

sadr-ı a'zam

Dâhiliye Nezâretinin şurâ-yı devlete su isâle buyrulan 3 Zi'l-ka'de sene 324 tarih ve üç bin dokuz yüz altmış bir numrolu bir tezkiresi maliye dairesinde kıra'at olundu me'âlinde Adana Vilayeti dahilinde Tarsus kasabasının bir kat daha te'mîn-i inzibât ve ma'mûriyeti için kasaba-yı mezkûreye sûret-i muntazâmada su isâlesi ve ba'zı mahallerine de fenerler ta'allukuna lüzûm görüldüğünden miktâr-ı kâfi fener ile bir 'aded dürbin ve bir adet elektrik makinesi celbi için sarfi muktezâsı yüz otuz bin guruşun mahallî belediye sandığından tesviyesi ile bunların gümrük resminden istisnâsı istizân kılınmıştır

...derûn-ı şehre su isâlesi için mevcûd dolapların imlâsı için tulumbayı tenvîre hatrıyla geceleri mahallat ve çarşıyı elektrik ziyâsıyla tenvir eylemek üzere bir 'aded Dürbin ve bir 'aded elektrik makinesi ve dört beş yüz 'aded fenerin celbine mütevakıf olduğu ve ahâlden senevi mu'tedil bir meblağ maktû'a istifâ olunmak üzere edevat-ı mezkûrenin celbi için yüz otuz bin guruşun daire-i belediye sandığından sarfına müsâ'ade olunması ve memâlik-i şahânenin sâ'ir mahallerinde olduğu misillü burada mezkûr elektrik makinesinin istima'line ve meblağ-ı mezkûrun ba'dehu vâridâtın yerine konulmak üzere şimdilik belediye sandığından sarfına ve alât-ı mezkûrenin gümrük resminden istisnâsı isbâtının istikmâli mukaddem fi 22 Şubat sene 321 tarih ve üç yüz elli yedi numrolu mazbata-i acizânemizde 'arz edilmiş ise de henüz irâde-i cevâbiyyesi şeref-vürûd etmediğinden arz ve inbası babında ve herhalde emr ve fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir fi 9 Şevvâl sene 1324 ve fi 12 Teşrîn-i sâni sene 1322. BOA., DH.MUİ., 53/55, Hicrî 23 Rebî'ü'l-âhir 1328; İ.RSM., 27/1325.S/07, Hicrî 19 Safer 1325.

IV. BÖLÜM: BİR DAĞITIM VE BÖLÜŞÜM ALANI OLARAK TARSUS

IV.1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Ticari Alanda Yaşanan Değişimler

Bu süreçte değişimin en çok hissedildiği alanların başında ekonomi gelmektedir. Tarım, ticaret ve sanayiden oluşan zincirin bu süreçte birlikte ilerleme kaydettiği görülmektedir. Ticaret alanındaki gelişmeler, yüzyılın en çarpıcı dönüşümleri arasında yer almaktaydı. Bu yüzyılda Osmanlı iktisadî zihniyetinde köklü bir dönüşüme yol açan en önemli kırılma 1826 Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla gerçekleşmişti. 1838 Balta Limanı Antlaşması ile ticari ilişkiler serbest bir zemine oturtulmaya çalışılmıştı. Tanzimat ve Islahat reformları ise sürecin hukuksal boyutunu oluşturmaktaydı. Bu dönem 1870'lerde hız kazanan malî kriz ve borçlanma süreci ile yeni bir kırılma noktasıyla son bulmuştur. 1870'lerden sonra ise en etkin aktör Osmanlı ekonomisi üzerinde ciddi bir otonom sâhibi olan Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi olmuştur. Ülke ekonomisinde hızla yayılan yabancı sermayenin fiili olarak bulunmadığı bir tek gelir alanı dahi kalmamıştı.⁶³⁰

Osmanlı ticaretindeki gelişmelere değinmeden önce 19. yüzyılda Osmanlı genel iktisadî zihniyetinin özetlenmesi gelişmelerin çok daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. 19. yüzyılın Osmanlı iktisat politikaları çok farklı şekillerde farklı taraflarca birçok kez kategorize edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı iktisadî politikasındaki ilerlemeye 4 ana safhadan oluşan bir açıklama getirilmiştir. Bu açıklamada ilk safha bu alanda en büyük kırılmalardan biri olan 1826 tarihine kadar gelmektedir. Bu döneme kadar inhisarlar ve hammaddelerin yerli üretimde kullanıldığı himayeci politikaların

⁶³⁰ Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", Çeviren: Fatma Acun, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, 2006, Ankara, s. 447.

sürdürüldüğü bilinmektedir. 1826'dan 1860'a kadar olan ikinci safhada mevcut koşullara uyma yoluna gidilerek Osmanlı pazarları dışarıya açıldı, ticaret içerde ve dışarıda bir derece daha serbest bırakıldı. 1860'tan 1908'e kadar olan üçüncü safha gümrüklerin arttırılması ve yerli imalatçıların desteklenmesi ile himayeci politikalara yeniden başvurulduğu anlaşılmaktadır. 1867-1874 arasında Devlet Sanayi Reform Komisyonu ile liberal politikaların önüne geçilerek bazı Osmanlı loncalarının inhisarları yenilenmeye çalışıldı. Bu tedbirler giderek serbest bir hal alan ticaretle mücadele etmek amaçlıydı, ancak başarılı olunamadı. İktisadi liberalizm etkisini bu dönemde de sürdürmüş ve himayeci grupla liberaller arasında sürtüşmelere sebep olmuştur. Jön Türk İhtilali ile başlayan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren son safhada himayeci ve milliyetçi politikalar liberal politikalara üstün gelmiştir.⁶³¹

Bu son safha, Osmanlı ekonomisindeki liberal tutumun ancak II. Meşrutiyet'e kadar devam edebildiğini göstermektedir. Bu süreçte Osmanlı iç ve dış ticaretinde bir hayli yol kat edilmiştir. II. Meşrutiyetle birlikte değişen politik tutumların iktisadî zihniyette de farklılaşmalara zemin hazırladığı görülmektedir. Osmanlı aydını liberal düşüncelerden uzaklaşıp Almanya etkisiyle de birlikte milli iktisat politikasını benimsemiştir. Bu değişimin ilk yansımalarını gümrük politikalarında görmek mümkündür.⁶³² Gümrükler Osmanlı gelir kaynaklarının önemli bir kısmını oluşturuyordu. Bu nedenle gümrük siyasetinin ardında yatan neden sadece gelirleri artırmak olarak yorumlanmıştır. Oysaki Osmanlı gümrük politikaları salt yabancı müdahalesine karşı oluşturulmuş bir duvar olarak algılanmamalıydı. Gümrük politikalarının hedefi ihracatı

⁶³¹ Donald Quataert, "19. yüzyıla Genel Bir Bakış", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Editör: Halil İnalçık-Donald Quataert, c. II, Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s. 888.

⁶³² Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi, cilt 3, Osmanlı Devleti, 1600-1908*, Editör: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 225.

artırarak ekonomik alanda bir gelişme kaydetmek ve yerli sanayiye korumaktı.⁶³³ II. Meşrutiyet'e kadar yürütülen iktisadî gümrük politikalarının temelinde daha fazla gelir sağlamak yatıyordu. Ancak bu durum dış ticaret hacmini yükseltmekle birlikte ekonominin ciddi anlamda çökmesine zemin hazırlamıştı. Bu nedenle bu süreçten sonra gelir kaygısı yerine tarım ve sanayinin de geliştirilerek ülke ekonomisinin ilerletilmesi ön plana çıkartılmıştır. Bu yeni uygulama her ne kadar gümrük gelirlerinin düşmesine neden olduysa da diğer alanlardaki vergi gelirlerinin artmasını sağlamıştır.⁶³⁴

Bu çabalardan Osmanlı iktisadi zihniyetindeki değişimleri de anlayabilmek mümkündür. Kendi içine kapalı bir ekonomi politikası güden; provizyonizm (gelenekçilik), iaşecilik (geçimlik) ve fiskalizm (gelirleri en üst düzeyde tutmak) gibi üç temel ilkeye sahip Osmanlı Devleti bu ilkelerinden bir nebze uzaklaşarak kapılarını karşı koyamadığı dış dünyaya böylelikle açmıştır.⁶³⁵ Bu gelişmeler ticaret ve paralelinde üretim döngüsünde artışları beraberinde getirmiştir. Bundan sonraki süreçte dünya ekonomik sistemi ile eklemlenme sürecine girilir ve bu sistemden bağımsız hareket etmesi olanaksızlaşır.⁶³⁶

Ulaşım bu noktada ticaret için oldukça büyük bir önem taşıyordu. Bu süreçte ulaşım sektöründeki hızlı ilerleyiş ticareti hem daha ucuz hem de daha hızlı kılma yönünde idi. Ülkenin dış ticaretinde en etkin faktörler arasında 1838 ticaret

⁶³³ Quataert, *a.g.e.*, 2004, s. 946.

⁶³⁴ Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra İktisadi Politika", *Tanzimat'tan Cumhuriyet' Türkiye Ansiklopedisi, cilt III*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 670.

⁶³⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2005, ss. 44-52.

⁶³⁶ 1838 Antlaşması'nın en önemli boyutu Osmanlı Devleti'nin dış ticaret üzerindeki müdahale yetkisini kılması olmuştur. Böylece hem Osmanlı pazarları hem de hammaddeleri Avrupa ticaretine daha kolay açılmıştır. Bu açıdan diğer bir radikal karar 1860-61'de ihracattan alınan gümrük vergilerinin %12'den %1'e düşürülmesidir. Bu tür kararların alınmasında Avrupalı Devletlerin uyguladığı politika Osmanlı'nın malî ve siyasi bunalım dönemlerine denk getirmekte yatmaktaydı. Böylece gelişmeleri istedikleri yönde gerçekleştirmek çok daha kolay oluyordu. Bu oran I. Dünya Savaşı'na kadar %1 olarak kalmıştır. İthalattan alınan vergiler ise 1861'de %8, 1905'te %11, 1908'de ise %15'e çıkarılmıştır. Şevket Pamuk, "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet' Türkiye Ansiklopedisi, cilt III*, s. 655.

sözleşmeleriyle başlayan serbest ticaret politikaları yer alırken iç ticaret için de yüzyılın ikinci yarısında birtakım kısırdanmalar ve etken faktörler oluşmaktaydı. İç ticaret açısından en önemli dönüm noktası kara gümrüğünün lağvedilmesi idi. 1874'te kaldırılan kara ticaretindeki iç gümrükler iç ticarete de bir rahatlamayı beraberinde getirmiştir.⁶³⁷ Tarsus kara gümrüğünün kaldırılmasına dair ilk talepler 1871 yılında başlamıştır.⁶³⁸

Kent ekonomilerine bakıldığında, Osmanlı merkezi ve dünya ölçeğinde yaşanan gelişmelerin özellikle yabancı sermaye aracılığıyla bu alanlara yansıdığı dikkat çekmektedir. Kıyıya yakın ve ticaret yolları üzerinde bulunan hammadde kaynaklarının bulunduğu kentler bu etkinin daha yoğun hissedildiği yerler olmuşlardır. Bu bağlamda liman kentlerinin coğrafi ayrıcalıkları gereği kapitalizmle ilk karşılaşan yerler oldukları söylenebilir. Ucuz ulaştırma araçlarına sahip kıyı bölgeleri diğerlerine oranla yabancı sermaye sahipleri tarafından çok daha fazla talep gören mekansal alanlardır. Bu ticaret merkezleri kapitalist ekonomik ilişkilerin ülkeye kanalizasyon olmaları yolunda önemli bir rol üstlenmişlerdir. Kapitalizmle eklemleme sürecinde liman kentleri ayrıcalıklı yerler olarak ön plana çıkmış olsa da Bursa gibi köklü ticari ilişkilere sahip yerler, bir kara kent olarak süreçteki yerini almıştı. Bursa, ipek üretimi ve ticaretiyle kapitalizmin yayılma alanı bulduğu önemli kara kentlerden biriydi.⁶³⁹ Tarsus da pamuk üretiminde gösterdiği atakla bir kara kente dönüşmesine rağmen, kapitalist ekonomik ilişkilerin yayılma alanı bulduğu önemli kentlerden biri olmuştur.

⁶³⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 197.

⁶³⁸ BOA., ŞD., 2115/7, 01 Receb 1287.

⁶³⁹ Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2008, Cenk Reyhan, *XVIII. yüzyılda bir kuzey-batı Anadolu kenti: Bursa örneği, şehir toplumunun sosyal ekonomik ve kültürel analizi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış doktora tezi, 2002.

IV.2. Osmanlı Gümrük Politikası ve Tarsus'ta Ticaret

Kapitalist ekonomilerin tüm dünyaya yayılması ile gümrükler de Avrupa ülkelerinde yavaş yavaş kaldırılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde iç gümrüklerin tamamen kaldırılması ise 1900'leri bulmuştur. Dahili gümrükler, ticari mübadele trafiğinin yoğun yaşandığı şehir veya liman bölgelerinde daha yoğun bir şekilde teşkilatlandırılmışlardır. Bir malın gümrüğe tabi tutulmasının en temel gerekçesi denizden gelip karaya çıkarılması ya da karadan getirilip gemilere yüklenerek götürülmesidir. Bu açıdan su yollarının ucuz ve hızlı olması sebebiyle ticarete daha fazla tercih edilmesi mal nakline müsait her türlü kıyı şeridinin ticaret yolu olarak kullanılabilmesi buralara gümrük kurulmasını gerektirmiştir.⁶⁴⁰ Tarsus'un mekansal özelliklerine bakıldığında kentin yanından denize akan büyükçe bir nehri vardı. Bu nedenle nehrin denize dökülen ağzı kaçak ticaret için oldukça elverişli bir konumda olduğundan suiistimale açıktı. Uzun bir süre bu kanal boş durmuş daha sonra bu türlü kaçakçılık olayları nedeniyle buraya devlet bir gümrük idaresi kurulmasına karar vermiştir.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ Genç, *a.g.e.*, 2005, s. 196.

⁶⁴¹ Rüsûmât emânetinin şurâ-yı devlet-i dâhiliye dâ'iresinden bâ-mazbata tebdîl edilip leffen 'arz ve takdîm kılınan takrîri me'âlinden müstebân olduğu vechile Adana ve Tarsus nehirlerinin denize mansab oldukları mahallerde rüsûmât idareleri olmadığından ve mezkûr nehirlerden küçük ve büyük kayık ve gemiler ile bazı türlü eşya ve emtia götürüldüğü cihetle bunlardan resm-i gümrük alınmayıp hazîne-i celîle mutazarrır olmakta idüğünden bahsle mezbûr nehirler mansabları bulunan Baharlı ve Kulaklı karyelerinden Baharlı karyesinde bir idare tesisi ve diğer nehrin mansabı için yalnız bir nefer kolcu ta'yîn olunarak her iki nehrin muhafazaları ve şu halde me'mûr ve kolculara ve müteferru'ât- idhareye şehri sekiz yüz kırk guruş tahsisi ile emânetinin doksan sekiz sene-i maliyesi muvâzenesine idhâlen tesviyesi için emânet-i müşârün-ileyhadan me'zûniyyet talep olunması üzerine o-lvechile icrâ-yı iktizâsı için me'zûniyyet-i matlûbenin i'tâsı tezekkür kılındığı zeyl-i mezkûrda gösterilmiş olmağla ol-babda her ne vechile emr ve fermân-ı hümâyûn hazret-i mülûkâne müte'allik ve şeref-sudûr buyrulur ise mantûk-ı 'âlîsi infaz edileceği beyânıyla tezkire-i senâveri terkîm olundu efendim. BOA., İrâde-i Şurâ-yı Devlet (İ.Ş.D.) 58/3338, Hicrî 7 Cemâziye'l-âhir 1299.

1858'e kadar Adana Gümrüğü'ne bağlı Tarsus, Mersin ve Karataş İskeleleri İzmir Gümrüğü mülhakatında yer almaktaydı.⁶⁴² Bu yerlere kara yoluyla gelen her türlü eşya, mal ve yiyecek Gülek Boğazı'ndan geçmek zorunda olduğundan burada bir bac vergisi verilmekteydi. Bac merkezleri karada seyrekleşen gümrük merkezlerinin arasında daha sık olarak kurulan idarelerdi. Genellikle yerleşimlere uzak ıssız, ormanlık ve dağlık alanlarda kurulan bac gümrükleri kurulduğu yerlerdeki geçitlerin güvenliğini sağlamak üzere bulunmaktaydılar. Bac vergisi ise bu geçitlerin bulunduğu şehirlerden transit geçen ticari ürünlerin gümrük yerine ödediği ve gümrüğün 1/10 ile 1/50 arasında değiştiği bir vergiden ibaretti.⁶⁴³

Bölgede tarımsal üretimin metalaşması ile paralel ticari potansiyelin de artması ticari vergilerin yüksekliği ve gümrük politikasına karşı bir tepkiyi de beraberinde getirmiştir. Ülkenin birçok yerinde olduğu gibi 1871'de Adana Meclis-i Umûmî'de de tartışılan konuların başında Tarsus Kara Gümrüğü'nün kaldırılması yönündeki talepler yer almaktaydı. Hazırlanan Tarsus Kazası layihasında Tarsus'un ticari açıdan önemli bir stratejik noktada bulunması nedeniyle mal ve eşya giriş çıkışlarının oldukça hareketli olduğu belirtilerek bu nedenle alınan gümrüklerin halkı zor duruma düşürmesi anlatılmıştır. Tarsus, Adana ve Mersin arasında yer alan, Adana'ya 9, Mersin'e 6 saat mesafede bulunan Anadolu ticaret yolu üzerinde bulunan önemli bir ticaret kentidir.

⁶⁴² ...Mâliye Nezâret-i celîlesinin fi 7 Cemâziye'l-âhir sene 74 târîhiyle Meclis-i Vâlâ'ya havale buyurulan takrîriyle meclis-i muhâsebenin merbût mazbatası me'âlinde İzmir gümrüğü mülhâkâtından Adana Gümrüğüne merbût bulunan Mersin ve Tarsus ve Karataş iskelelerine berren nakl olunan zehâ'ir ve eşyâdan Gülek Boğazında âhz olunan bac rûsûmâtı haksız olarak alındığından gümrük rûsûmâtını ana mensûb etmek üzere Mersin İskelesinde mütemekkin tüccârın ekserisi gümrüğe olan zimmetlerini tevkiף etmekte oldukları beyânıyla icrâ-yı iktizâsı hakkında İzmir Gümrükçüsü sâbık İzzetli Raşid Efendi tarafından mukaddemen vukû' bulan istid'â üzerine olunan isti'lâma cevâben mahallinden gelen tahrîrhata nazâran mahall-i mezbûrdan mürûr eden eşyâ ve zehâ'ir deveçiler ma'rifetiyle geçtiği cihetle bundan memâlik-i ecnebiyyeye gidecek eşyâ fark ve temyîz olunamadığından başka ba'zı tüccârın götürdükleri emti'a ve zahireyi iskelede âhere bey' ile ticâret-i hâriciyyeyi dâhiliyyeye karıştırdıkları cihetle teshîlen...BOA., Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrâkı (A.MKT.MVL.), 96/56, 28 Receb 1274.

⁶⁴³ Genç, *a.g.e.*, 2005, s. 198.

Kentin, bölgeyi Anadolu'ya bağlayan ticaret yolu üzerinde bulunması nedeniyle Adana ve Mersin'e giren çıkan tüm tüccarlar ve ahali buradan geçmek zorundaydı. Adana ve Mersin'de birer gümrük idaresi mevcuttu. Tarsus'a her nereden gelir ve nereye giderse gitsin tüccar ve ahali bahsedilen bu gümrük müdür veya memurlarından birine uğrayıp mal ve eşyalarını göstererek gerekli gümrük vergisini vermediği takdirde Tarsus'a giremiyordu. Tarsus kasabasının girişinde ve çıkışında da ayrı gümrük görevlileri bulunmaktaydı. Ancak şöyle bir ayrıntı mevcuttu; eğer Tarsus içinden bir ürün alınmışsa ve aynı yerde tüketilmişse bu ürün için gümrük vergisinin alınmaması gerekiyordu. Oysa bu durumun ayırt edilememesi ve her türlü ticari faaliyetten vergi alınması hem tüccarları hem de burada yaşayan ahaliyi zor durumda bırakmaktaydı. Sadece emtia gümrüğünün kasabadan kaldırılması halinde bu sıkıntı da giderilmiş olacaktı. Zaten kaza dışından gelen yağ, pamuk gibi türlü eşya ve malların kasaba etrafında oluşturulan kordonlarda görevli kolcular aracılığıyla denetlenerek, gümrük vergileri tahsil edilmeye devam edecektir. Tahsil edilemeyenler ise kasaba içindeki bilirkişilerce yapılan denetlemelerde tespit edilirse alınacaktır. Bu durumdan duyulan rahatsızlık Tarsus kara gümrüğünün lağvedilmesi talebi şeklinde Adana Mutasarrıflığı aracılığıyla Şura-yı Devlet'e iletilmiş ve dikkate değer görülerek gereğinin yapılması konusunda karar alınmıştı.⁶⁴⁴

1874'e gelindiğinde dahili gümrük vergilerinden duyulan rahatsızlık daha da artmış gibi görünmektedir. Bu rahatsızlığın ana nedeni verginin kendi içindeki tutarsızlığı ve farklı uygulama şekillerinden kaynaklanmaktaydı. Dahili gümrük rüsumu üç kısımdan oluşmaktaydı. Birinci iskele gümrüğü bulunan şehir ve kasabalarla dahilde bulunan Halep, Şam, Diyarbakır, Erzurum, Bağdat, Maraş, Tarsus, Kudüs, Edirne, Yenişehir, Tırnovi, Yenice, Van gibi şehirlerde gümrük olmayan mahallerden kara yoluyla gelen ve

⁶⁴⁴ BOA., ŞD., 2115/7, Hicrî 01 Receb 1287.

buralardan diğerk kasaba ve kazalara giden emtia, eşya ve erzaktan % 8 oranında alınan kara gümrüğü idi. İkincisi, gümrük resmi alınmış bir veya birkaç tür eşyadan dönüştürülerek başka bir ürün oluşturulan eşyadan yeni şekli itibariyle % 2, 4, 6 oranlarıyla alınan vergi idi. Üçüncü ise ülke içinde deniz ve nehir yoluyla bir iskeleden diğerkine nakledilen bütün emtia, eşya ve erzaktan %8 oranıyla alınan gümrük vergisiydi.⁶⁴⁵

Dahili gümrüklerde ülkenin pek çok bölgesinde pek çok konudaki farklı uygulamalar gibi bir standardizasyona gidilememiştir. Farklı bölgelerde farklı miktarlarda gümrük uygulamaları çoğu zaman karışıklığa ve tepkilere yol açmaktaydı. Dahili gümrük vergisinin kendi içindeki bu karmaşıklığı, farklı uygulamaların baş göstermesi, vergilerin üretim boyutuna geçildiği zaman daha da ağırlaşması gibi etkenler hem tüccarların hem de üretim sektöründeki imalatçıların önüne ciddi anlamda bir engel koymaktaydı. Dolayısıyla sürecin gelişmelerinin bir getirisi olan ticaret ve endüstriyel üretim potansiyelindeki artış bu gümrükten dolayı duyulan rahatsızlıkların yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştı. Ayrıca bu vergilerin ülke sanayisinin gelişmesi önünde ciddi bir engel olarak görülmesi kaldırılması yönündeki fikirleri kuvvetlendirmiştir. 1874 Mart ayından itibaren kereste gümrüğü hariç tüm kara gümrüklerinin kaldırılmasına ve müskirat resminin ise düzenlenmesi gereğine karar verilmiştir.⁶⁴⁶

Dahili gümrükler, karada 1874'te kaldırıldı. Ancak, deniz yoluyla yapılan ticaretten alınan gümrükler 1900'lere kadar devam etmişti; çünkü, deniz yoluyla yapılan giriş çıkışları kontrol etmek çok daha zor ve ehemmiyetli olmuştu. 1880'lere gelindiğinde bazı küçük yerlere bile gümrük idareleri kurularak ticareti kontrol altında tutma

⁶⁴⁵ BOA., A.MKT.MHM., 471/85, Hicrî 14 Zi'l-ka'de. 1290.

⁶⁴⁶ BOA., A.MKT.MHM., 471/85, Hicrî 14 Zi'l-ka'de 1290.

çabalarının devam ettiği görülmektedir. Bunun Çukurova Bölgesi'nde en güzel örneğini Adana ve Tarsus'ta görmek mümkündür. Ticaretin kara yolunda deniz yolundakinden daha pahalı ve yavaş olması tüccarları suyollarına doğru sevk etmekteydi. Yüksek vergilerden dolayı kaçak ticaretin, her türlü mal yükleme ve boşaltmaya uygun yerler olan kıyı şeridindeki nehir ağzlarına doğru geniş ve hızla yayılması devletin buraları kontrol altına alma çabasını da anlamlı kılmaktaydı.⁶⁴⁷

Mersin'e 5 ve Karataş'a 8 saat uzaklıkta olan Adana ve Tarsus nehirlerinin denize karıştıkları yerlerde rüsûmât idareleri olmamasından ve bu nehirlerde küçük kayık ve bazen büyük gemilerle emtia ve eşya giriş çıkışı yapıldığı bilinmektedir. Vergi vermemek için başvuru bu yöntemin engellenmesi ve buraların kontrol altına alınması için nehirlerin denize döküldükleri yerlerde bulunan Baharlı ve Kulaklar köylerinde birer rüsûmât idaresi kurulmasının gereği düşünülmüştür. İskenderun rüsûmât idaresinin bu durumla ilgilenmesi buradaki gümrüklerle olan bağlantısını da göstermektedir. Diğer bir ayrıntı Tarsus Nehri'nin sadece kış aylarında yağışların etkisiyle suların yükselmesi, yaz aylarında ise sıcaklarla suların çekilmesi gerçeğiydi. Bu ayrıntının fark edilmesi üzerine Kulaklar köyüne bir rüsûmât idaresi kurularak buranın kontrol ve denetimi sağlanacaktı ancak burası Adana Baharlı köyündeki görevlilerce idare edilecekti.⁶⁴⁸

⁶⁴⁷ BOA., İ.Ş.D., 58/3338, Hicrî 7 Cemâziye'l-âhir 1299.

⁶⁴⁸ Mersin'e beş ve Karataş'a sekiz sa'ât bu'udiyet olan Adana ve Tarsus nehirlerinin denize mansab oldukları mahallerde rüsûmât idhareleri olmamasından ve mezkûr nehirlerle küçük kayık ve bazen büyük gemilerle emti'a ve eşyâ idhâl ve ta Adana'ya kadar îsâl olunub bunların gümrük resmine dest-res olunamamasından dolayı hazîne-i celîlece zâyî'ât vukû'bulmakta idüğü ve işbu zâyî'ât-ı mîriyyeye meydan verilmemek üzere nehreyn-i mezkûreynin denize mansab oldukları mevki'lerde kâ'in Baharlı ve Kulaklar karyelerinde birer rüsûmât idâresi teşkîliyle lüzûmu İskenderun rüsûmât Nezâretinden bildirilmesinin üzerine bu bâbda kâ'ide-i tasarrufiyyeye ri'hayetle mezkûr karyelerden yekdiğerinin hukûk-ı rüsûmiyyesini muhafaza etmek ve yalnız yerinde i'âde teşkîl edilmek üzere iktizâsının bi't-tekmîl ana göre beyân olunması hakkında sebk eden iş'âra cevâben Nezâret-i müşarûn-ileyhâdan bu kere vârid olan 5 Şubat sene 1297 târihli tahriratta Kulaklar karyesinin bulunduğu mevki'den denize dökülen Tarsus nehri Adana nehrinden daha ufak eğerçe eyyâm-ı şitâda suların tuğyanında hayvan ve eşyâ idhâl etmek üzere bu nehre küçük kayıklar gelmekte olduğu vâki' ise eyyâm-ı sayfda suların çekilmesiyle o misillü kayıkların nehre giremediği ve bu şehrin ehemmiyet-i mevki'yyesi eyyâm-ı şitâda birkaç mâha mahsûs demek olduğu misillü Baharlı karyesinde teşkil olunacak idâreye 150 gurusla bir nefer kolcu daha ilâvesi halinde bu Tarsus nehrinin bahre olan mecrâsının dahi taht-ı muhâfaza ve inzibâta alınabileceği anlaşıldığından bu hal

IV.3. Ticarete Tarımsal Ürünler

19. yüzyılda tarım alanında üretimi artırma faaliyetlerinin kurumsal alanla eşgüdümlü ilerlemesi üretimde gözle görülür bir artışı da beraberinde getirmişti. 19. yüzyıl Osmanlı tarımının kurumsal ve bürokratik yenilenmesinin yanı sıra en önemli gelişmesi ve belki de çıkış noktası pazar için üretimin yaygınlaşmasıydı.⁶⁴⁹ Üretimdeki artış ve ticaretin 1830'lardan itibaren eski katı kalıpların dışına çıkması tarımsal ürünün metalaşması için bir fırsat doğurmuştu. Tarım alanında ihtiyaca yönelik üretimin yanı sıra artık pazar için de üretim yapılmaya başlanmıştı. Osmanlı ekonomik yapısının iki önemli aktörü tarım ve ticaret, 19. yüzyılın ikinci yarısında birbirini tetikleyen bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönemde Çukurova Bölgesi'nin ticaret ve sanayi potansiyelinin artmasında en önemli etken tarımsal üretimdeki artış ve pazar için üretimin yaygınlaşmasıydı. 1830'lara kadar bölgede üretim genellikle ihtiyacı karşılamaya yönelik olup kar amacı gütmeyen bir anlayışla yapılmaktaydı. Dış tüketime yönelik üretimi tetikleyecek koşullar ancak yüzyılın ikinci yarısında etkisini göstermişti. 1834 yılında Tarsus'a Fransa Konsolos yardımcısı olarak atanan Mr. Gillet'in raporuna göre, Tarsus'ta 1833 yılında 2.500.000 kg, 1834'te 5.000.000 kg. ve 1835'te ise 5.600.000 kg. pamuk üretildiği belirtilmektedir. Üretilen pamuğun büyük bir kısmının iç tüketime yönelik olarak Kayseri, Kastamonu ve Amasya gibi yakın çevredeki yerlere ihraç edildiği kaydedilmektedir. Pamuğun yanı sıra buğday, arpa ve susam aynı şekilde ihraç edilen diğer tarımsal ürünler arasında yer almaktaydı. 1850 yılı raporuna göre ise yaklaşık

de oraya idâre teşkilinden sarf-ı nazarla yalnız Baharlı karyesinde bir gümrük idâresi teşkil olunarak ta'yîn olunacak me'mûr ve kolcularına müteferru'ât-ı idâreye şehri 845 guruş ma'âş ve masraf i'tâsı iktizâ edeceği iş'âr olunmuş ve şu halde o makûle eşya ve hayvan idhâline ve hâsılât istihsâline müs'âid olan mahallerde idâre teşkili menfa'atinden hâlî olamayacağı 'arz ve beyândan müstagni olup binâen-'aleyh bu bâbda şehri i'tâsı muktezâ görünen 845 guruş ma'âş masraf-ı emânet-i kemterinin bin iki yüz doksan sekiz sene-i mâliyesi muvâzenesine idhâl edilmiş olduğundan idâre-i mezkûrenin teşkili...BOA., İ.Ş.D., 58/3338, Hicrî 7 Cemâziye'l-âhir 1299.

⁶⁴⁹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, (1820-1913)*, 1994, s. 93.

1.000.000 kg pamuk üretimi gerçekleştirilmiş ve bunun üçte biri Avrupa'ya, geri kalanı ise iç bölgelere ihraç edilmiştir.⁶⁵⁰ Bu raporlara göre 1833'ten 1835'e kadar iki kat artış gösteren pamuk üretiminin 1850'de bu kadar çok düşüş yaşaması da dikkat çekmektedir. Ancak bu düşüşün nedenine dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.

Pamuk bu dönemde dünya pazarlarında en fazla rağbet gören ürün haline gelmişti. 1860'lardaki dünya konjonktüründe yaşanan pamuk krizinden en olumlu etkilenen ülkelerden biri Osmanlı Devleti olmuştu. Bu fırsatı en iyi şekilde değerlendiren Osmanlı Devleti önemli bir pamuk üretim merkezi halini almıştı. Ülkenin büyük limanları dışarıyla bağlantıyı sağlayan önemli ticaret merkezleri halini alarak dış ticaret hacminde artış yaşanmıştı. Bu dönemde İzmir, Adana-Mersin, Samsun ve Trabzon limanları Anadolu ihracatının esas kısmını idare ediyordu. Pamuk, İzmir ve Adana'dan; tahıl İzmir, Adana, Samsun ve Trabzon limanlarından ihraç ediliyordu. Bu açıdan Anadolu'dan yapılan ihracatın %70'ini tarımsal ürünler oluşturmaktaydı. Ham pamuk, tütün, üzüm, incir, tahıl (buğday, arpa, mısır, yulaf, çavdar ve kepek), meşe palamudu, fındık, zeytinyağı ihraç edilen tarımsal ürünler arasında yer almaktadır.⁶⁵¹ İhracatta görülen artış ve bu durumun gelirlere olumlu anlamda yansımaları ile belli ürünlerin ekiminin yaygınlaştırılması ve iyileştirilmesi yönünde teşvik çalışmaları hız kazanmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru ihraç mallarının önemli bir kısmını işlenmiş pamuk oluşturmaktaydı. Fransa Konsolosluk Raporlarına göre Tarsus'ta 1835'te 800.000 kg pamuk iç tüketime aktarılırken, 1876'da bu rakam 150.000 kg'a düşmüş, 1882'de ise 1.300.000 kg'a yükselmiştir. 1892'de üretilen 7.000.000 kg pamuğun 4.250.000 kg'ı ülke

⁶⁵⁰ Yüksel Akkaya, "Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", ss. 145-146.

⁶⁵¹ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çeviren: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 40-41.

içinde tüketilirken, 1.914.000 kg'ı ihraç edilmiştir.⁶⁵² İç tüketim miktarlarındaki bu dalgalanma, ülkede endüstriyel üretim koşullarının iyileştirilmesiyle de doğrudan ilgilidir. Fabrikalaşma sürecinin hız kazanması ülke içinde pamuğa olan talebi artırmıştı. Bu talebin büyük bir kısmı Çukurova Bölgesi'nden karşılanmakta olduğundan iç tüketimdeki miktarları yükseltmiştir. 1876'da pamuğun iç tüketiminin 150.000 kg'a düşmesi bu süreçte ticari potansiyelin artmasıydı. 1882'de bu miktarın birden 1.300.000 kg'a yükselmesi ise bölgedeki sanayileşme kuruluşlarının gelişmesiyle ilişkilidir.

**Tablo 30- Çukurova'da Üretilerek İç Tüketime Aktarılan Pamuk
(1835-1894)**

Yıllar	İç Tüketim (kg.)
1835	800.000
1876	150.000
1888	1.300.000
1892	4.250.000
1893	7.826.950
1894	2.003.000

Kaynak: Yüksel Akkaya, "Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı 76 Bahar 1998, Birikim Yayınları, İstanbul, s. 148.

Yukarıdaki tabloda 1835-1894 arasında iç tüketime yönelik pamuk miktarları gösterilmektedir. Tabloda da görüldüğü gibi 1893 yılında pamuk tüketimi ciddi bir artış göstermiştir. 1890'larda iç tüketimdeki artışın en büyük etkenlerinden biri fabrikalaşma sürecine girilmesi ve fabrikalarda yerli ham pamuk kullanılmasıydı.

Anadolu genelinde tarımsal ürün ticareti uzun yıllar sıkı denetim altında tutulmaya devam etmiştir. 1900'lerin başlarında Tarsus'ta çiftçilerin mal alım-satımlarının eski usul ve kaideler gereği kısıtlandığı görülmektedir. Ancak ticaretin serbest bırakılması çiftçi kesimin bu duruma karşı çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin,

⁶⁵² Akkaya, a.g.m., s. 148.

Halil isimli bir çiftçi 1905 yılında Adana valiliğine bir telgraf yazarak mal alım-satımının serbest bırakılmasını istemiştir.⁶⁵³ 1900'lere gelindiğinde endüstriyel tarım alanında yürütülen geliştirici faaliyetler, üretimin artmasının yanı sıra tarımsal ürünün metalaşması ve çiftçileri ticari tarıma yöneltmesi gibi sonuçlar da doğurmuştur. Anadolu taşra kentlerinde bu durumun merkezdekenden biraz daha geç yaşanıldığı görülmektedir.

Tarımsal alanda pazar için üretim eğiliminin artması, üretimin en önemli parçası olan toprak üzerindeki mülk ve emek sorununu gündeme getirmiştir. Değişen ekonomik dengeler sermaye sâhibi güç unsurlarını harekete geçirmiş ve taşrada yeni bir sınıf ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde 1838 Serbest Ticaret Sözleşmeleri, Tanzimat ve Islahat Fermânı, 1858 Arâzi Kânûnnâmesi ve 1867 yabancıların Osmanlı topraklarında mülk edinebilmelerine izin verilmesine dair kanun gibi bazı gelişmeler, yabancı sermayenin Osmanlı ülkesinde yer edinmesi için gerekli şartları olgunlaştırmıştır.

Susam ve susamdan mamul edilen tahin gerek iç, gerekse dış ticarete en fazla talep gören ürünler arasında idi. Susam üretiminde Adana Vilayeti önemli bir konumda idi. 1876 yılı Adana ve Tarsus Kazalarının hâsılât-ı öşriyyesinden olup her bir İstanbul kilesi 90'ar kuruştan olmak üzere 50.375 kile susam 49.140 kuruş bedel karşılığında Rumeli şimendüfer kumpanyasına gönderilmiştir.⁶⁵⁴ Ancak dönem dönem ülke genelinde ihraç yasakları getirilebiliyordu. 1910'lu yıllarda Adana Vilayeti'nce susam ve tahine ihraç yasağı getirilmişti. Bu durumdan şikayetçi olanlar sıkıntılarını dile getiren dilekçeleri Dahiliye Nezâreti'ne göndermişlerdi. Nedeni bildirilmeyen ihraç yasağı

⁶⁵³ BOA., DH.MKT., 969/62, Hicrî 11 Rebî'ü'l-âhir 1323.

⁶⁵⁴ BOA., MAD.d., 14212, s. 2, b. 956, Rûmî 1 Haziran 1294.

konusunda araştırma başlatılmıştı.⁶⁵⁵ Ancak bu tür yasaklar genellikle ya kıtlık, afet ya da hasatın yetersiz olduğu dönemlerde uygulanmaktaydı.

IV.4. Ticaretin Mekansal Örgütlenmesi

Pazarlar, insanların ihtiyaçlarını mübadele ederek karşıladıkları yerlerdi. Pazar bir kent yerleşiminin oluşmasında kale ve surla birlikte en önemli nüveyi oluşturmaktaydı. Aynı zamanda ticari mübadele merkezi olarak kentin dinamiğini oluşturmaktaydı. 1871’de Tarsus’ta Salı günleri pazar kurulmaktaydı. Namrun, Mersin, Kozan ve Karaisalı’da ticaret trafiğinin yoğun olarak yaşandığı yerleşimlerin mekansal örgütlenmeleri de aynı ölçüde yoğun bir örüntü ile şekillenmekteydi. Cuma, Kars ve Zülkadriye’de Perşembe günleri pazar kurulmaktaydı.⁶⁵⁶ Bu pazarlarla birlikte kentte sadece bir ürünün satıldığı pazarlar da bulunmaktaydı. Buğday pazarı kentteki bu tür pazarlardan biridir. Buğday üreticisi ve tüketicisi insanlar bu pazarlarda alış-veriş ihtiyaçlarını giderebilmekteydiler.⁶⁵⁷ Pazarın tamamlayıcı unsuru olarak panayırlar mübadelenin yapıldığı diğer ticari mekanlardır. 1872’de Adana ve Tarsus’ta “*Tarsus Panayırı*” adıyla pazar ve panayırların açıldığı görülmektedir.⁶⁵⁸

Pazar ve panayırların taşınabilir ticari mübadele mekanları olmasının yanında kentlerde sürekli ve sabit mübadele mekanları da bulunmaktaydı.

⁶⁵⁵ BOA., DH.İUM., E-105/71, Hicrî 21 Rebî’ü’l-evvel 1335.

⁶⁵⁶ AVS., 1287.

⁶⁵⁷ BOA., Y.MTV., 61/47, Hicrî 15 Şa’bân 1309.

⁶⁵⁸ Adana mutasarrıflığı vâsıtasıyla Tarsus Kazası meclis-i idhâresinden bi’l-vürûd meclis-i umûmî-i Vilayette kıra’ât olunan layihanın bir bendinde ekser vilâyhât-ı celilenin mahall-i müte’addidesinde ve merkez-i vilayetten olan Adana şehrinde geçen 86 senesi Teşrîn-i evvelinde güşâd olunduğu misillü Tarsus panayırı nâmıyla Tarsus kasabasında dahi bir panayırın güşâdı beyan olmuştur şehir ve kasabalarda pazar ve panayır güşâdı ahâlice havâ’ic-i zarûriyye ve mahsûlât-ı ‘arziyye ve sanâ’iyelerini dâd u si’tâd emrinde bir vesîle-i cemîle ve teshiliye olacağı ve mahall-i mevki’nin dahi mûcib-i tezâyüd şeref ve memdûhiyyeti bulunduğu cihetle Adana’da güşâd olunan Çukurova panayırından bir hafta evvel güşâd olunmak ve ‘ünvânı Tarsus panayırı nâmıyla yadd edilmek üzere mezkûr Tarsus kasabasında dahi öyle bir panayır güşâdı münâsib gibi mütâla’a olunmuş ise de icrâ-yı îcâbı merhûn-ı müsâ’ade-i ‘aliyye-i nezâret-penâhileridir ol-bâbda emr ve fermân hazret-i men lehü’l-emrindir fi 22 Rebî’ü’l-evvel sene 88 ve fi 30 Mayıs sene 87. BOA., ŞD., 2115/39, Hicrî 03 Cemâziye’l-âhir 1288.

Tablo 31- Tarsus'ta Ticari Mübadele Mekanları (1869-1904)

Ticari Mübadele mekanı	1868	1869	1870	1871	1874	1878	1892	1893	1896	1902	1903	1904
Han	9	9	9	9	9	9	27	27	27	18	18	18
Bedesten	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-
Menzilhane	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1
Dükkan	830	830	830	830	890	830	1087	1087	1087	1297	1297	1297
Mağaza	3	3	3	5	30	5	-	-	-	-	-	-

Kaynak: HVS., 1285, 1286; AVS., 1287, 1289, 1294, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

Yukarıdaki tabloda Tarsus'ta 1868-1904 arasında işlev görmüş sürekli ticari mekanların dökümü verilmiştir. Han, bedesten, menzilhane, dükkan ve mağazadan oluşan sürekli ticari mekanların sayısal verilerine ancak salname kayıtlarından ulaşılabilmektedir. Tabloda da görüldüğü üzere 1868'den 1904'e kadar süreklilik gösteren mekanlar han ve dükkanlardır. Menzilhane, mağaza ve bedestenle ilgili verilerde bazı yıllarda kesintiler yaşanmıştır. Tabloya bakıldığında bu mekanlar arasında sayısal olarak yoğunlukta olan yerler de han ve dükkanlardır. Bu durum Tarsus'ta en fazla rağbet gören ticari mübadele mekanlarının han ve dükkanlar olduğunu da göstermektedir. 1868 ile 1904 yılları arasında han ve dükkan sayılarında da bir artış göze çarpmaktadır. 1868'de 9 olan han sayısı 1904'e gelindiğinde iki kat artarak 18'e ulaşmıştır. Dükkan sayısına bakıldığında 1868'de 830 iken 1904'e gelindiğinde 167 artarak 1297 olmuştur. Han ve dükkan sayılarındaki bu artış kent merkezindeki ticari ilişkilerin de arttığını göstermektedir. Bununla birlikte bedesten ve mağazalar 1892'de kesintiye uğramıştır. Mağaza sayısı 1874'te büyük bir artışla 5'ten 30'a yükselmiş, 1878'de tekrar 5'e düşmüştür. Menzilhane verilerine ise 1892'den itibaren rastlanılmaya başlanmıştır.⁶⁵⁹

⁶⁵⁹ HVS., 1285, 1286; AVS., 1287, 1289, 1294, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320.

Bedesten (kapalı çarşı), han, arasta⁶⁶⁰, çarşı ve bu mekanların tamamlayıcısı olarak dükkan ve mağazalar vardı. Dükkanlar çift sıra halinde anıtsal bir bina içinde inşa edilmiş ve birbirlerine bağlanmış olduğunda arasta adı veriliyordu. Han, zanaatkarların, tüccar ve gezginlerin kullandığı hücrelerle çevrelenmiş avlu; bedesten ise değerli malların depolanması ve ticarete ayrılmış, kalın duvarlı, kolonlu dikdörtgen yapıydı. Bedestenler her zaman ilk işlevi olan depo olarak kullanılmamış, 19. yüzyılın ikinci yarısında kapalı çarşılar olarak da kullanılabilmiştir. Mücevherat, kumaşlar ve değerli eşya ticareti yapan tüccarlara hizmet eden mekanlar olarak da kullanılmışlardı. Bu yapıları bedesten yapan merkezi konumları ve kapıları olmuştu. Hanlar, mümkün olduğunca merkez çarşıya yakın inşa edilirdi. Çok sayıda işleve sahip olmakla birlikte hanların en önemli görevi konaklama idi.⁶⁶¹

19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta büyükçe bir çarşının varlığını devam ettirdiği bilinmektedir. Anadolu'nun en eski ticari kentlerinden biri olan Tarsus'ta ticari mübadele mekanları da geniş ve gelişmişti. *Tarsus Kapısı Çarşısı* olarak da bilinen bu çarşı isminden de anlaşılacağı üzere eski Tarsus Kalesi'nin kapısında kurulmuş ve orda da kalmıştı. Bilindiği üzere Anadolu'da kent yerleşimlerinin birçoğu kale yapılanmaları şeklinde doğmuş ve zamanla şekillenmiştir. Kale yerleşimleri ise iç kale, dış kale ve bu iki mekan arasında kalan alan olmak üzere üç kısımdan oluşmaktaydı. Çarşı ve pazarlar ise dış kale yapılanmasında şehrin giriş kapısının önünde *taht'el-kale* olarak da adlandırılan mekanda kurulmaktaydı. Zamanla güvenliğin daha iyi koşullarda sağlanmasıyla birlikte kale dışı yerleşimler genellikle yine bu alan etrafında yoğunlaşmış

⁶⁶⁰ Arasta, tek ve bütün bir bina içinde dükkanların birbirine paralel biçimde inşa edilmesi şeklinde oluşturulan ticari mübadele mekanlarıydı.

⁶⁶¹ Cerasi, *a.g.e.*, ss. 121-122; Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, cilt 2, Editörler: Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s. 701.

burası kentin ekonomik ve kültürel merkezi ve çekim noktası halini almıştır.⁶⁶² Bu gelenek Anadolu’da uzun yıllar devam etmiştir.

Tarsus Kapısı Çarşısı da bu geleneksel konumlanma şekliyle örtüşmektedir. 1868 yılında Tarsus Kapısı Çarşısında 300 kadar dükkân karşılıklı olarak bulunmaktaydı. Ancak, iki taraflı her dükkânın önündeki alanların genişletilmesi ile birlikte aradaki yol giderek daralmış ve geçilmez bir hal almıştır. Bu nedenle, dört tarafı açık “*beste*” tabir olunan çerçi ve sebzeçi dükkânlarının düzenlenmesiyle bu alanın biraz daha genişletilebileceği düşünülmüştür. Bu çarşının düzenlenmesi amacıyla, Nâfia Nezâreti’nden mühendisler talep edilmiştir. Uygunsuz kurulmuş olan yeni dükkanların yıkılması ve eskilerinin düzenlenmesi ile 14 arşınlık bir çarşı alanı elde edilmişti. Bu düzenlemenin çarşı için iyi sonuçlar getirmesi üzerine diğer dükkân sahipleri de kendi dükkanlarının düzenlenmesi talebiyle merkeze dilekçeler göndermişlerdi.⁶⁶³ Düzensizlikten doğan şikayetler üzerine başlatılan yeniden imar çalışmalarında çarşıya kaldırımlar döşenerek ayrılması ve bu tadilat sürecinde ihtiyaç duyulan taşların Tarsus’ta kale harabesi olarak bilinen yerden tedarik edilmesi önerilmiştir.⁶⁶⁴

Söz konusu kale harabesinin asâr-ı atıkadan sayılmasına rağmen taşlarının kullanılmasına izin verilmesi dikkat çekicidir.⁶⁶⁵ Etrafı surlarla çevrili olduğu için kale olarak bilinmektedir. Burası uzun yıllar Ermeniler tarafından kabristan olarak kullanılmış,

⁶⁶² Tekeli, a.g.m., 2008, ss. 2004-2005.

⁶⁶³ BOA., MVL., 1060/35, Hicri 30 Cemâziye’l-evvel 1284; MVL., 1059/35, Hicri 20 Receb 1283.

⁶⁶⁴ Vilayet-i celileleri dâhilinde kâin Tarsus Kazası esvâkının gayr-i muntazam bir halde bulunduğu cihetiyle kaldırım tefrikiyle tanzim olmak üzere ‘atık hükümet-i mahallî denilen bir kal’a harâbesinde mevcûd olan taşların sarfi lüzûmunu mutazammın vürûd eden mazbata me’âli malûm-ı senâveri olarak şu sûret-i i’mar ve abâdânî memleket kaziyyesine müteeffis ve münâsib olmakla icrâ-yı icâbına himmet-i ‘aliyyeleri der-kâr buyurulmak şiyâkında terkîm-i cevâb-nâme-i tahlisiyye ibtidâr kılındı ol-bâbda irâde hazret-i men-lehü’l-emrindir Fî 3 Şevvâl sene 1286. BOA., Bâb-ı ‘âlî Evrâk Odası Ayniyât Defterleri (BEO., AYN.D.), defter no: 823, belge no: 2925, s. 6.

⁶⁶⁵ Eski Kale olarak da ifade edilen bu harabenin, Asur Hükümdarı Sardanapal’in mezarı olduğu ileri sürülmektedir. Ancak yapılan araştırmalar sonucu bu mekanın aslında Donuktaş Anıt Mezarı olduğu ortaya çıkarılmıştır.

ancak 1890'da bu mekanın asar-ı atikadan kabul edilmesi nedeniyle boşaltılmasına karar verilmiştir.⁶⁶⁶ 1890'larda surların kenarındaki hendeklerin kazılarak çıkarılan taşlardan belediye kalfalarının yardımıyla kiliseler yapıldığı da bilinmektedir.⁶⁶⁷

Bedestenler oldukça eski tarihlerden beri Anadolu'da çarşı kültürünün öncül mekanlarıydı. Çarşının güneyinde, Camiü'n-nur'un bitişiğinde yer alan Kırkkaşık Bedesteni 1579'da Ramazanzâde İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır. Bedesten'in içinde 80 adet dükkan bulunmaktaydı.⁶⁶⁸ Burası Tarsus'un Türk-İslam tarzı kent yapılanmasını ortaya koyan önemli unsurlarından biriydi. Bu bedestenin varlığı 1892'ye kadar Adana Vilayet Salanmeleri'nde izlenebilmektedir. Sonraki yıllara ait salnameler incelendiğinde, bedestenin ticari mübadele mekanları arasında kaydedilmediği görülmektedir.⁶⁶⁹ Bunun nedeni bu dönemde gelişen modern ticari mekanların çarşı ve işhanlarında toplanmasıdır. Han ve kervansaray istasyon, antrepo ve otel halini alırken, bedestenler yerini banka ve iş hanlarına bırakmıştır.⁶⁷⁰ Kırkkaşık Bedesteni 1890'lardan sonra işlevini kaybetse de kentteki varlığını uzun süre devam ettirmiştir.

Gezgin tüccarlar için önemli bir diğer mekan da hanlardı. Buralar hem mübadele yapılabilen hem de konaklanabilen mekanlardı. Hanlarda kalanlar kendilerine halktan bir kefil bulmak zorundaydılar. Hanlarda kalanlara hancılar, han işletenlere de hancılar kethüdası kefil oluyordu. Ayrıca hanlarda kalanların isimleri iç güvenliğin sağlanması amacıyla han defterlerine kaydediliyor ve ayrıldıkları zaman siliniyordu. Bu

⁶⁶⁶ BOA., DH.MKT., 306/12, Hicrî 12 Cemâziye'l-evvel 1312; A.MKT.MHM., 617/32, Hicrî 27 Rebî'ü'l-evvel 1316.

⁶⁶⁷ BOA., İ.HUS., 30/1312.R/93, Hicrî 27 Rebî'ü'l-âhir 1312.

⁶⁶⁸ Bilgili, *a.g.e.*, s. 97.

⁶⁶⁹ HVS., 1285, 1286, AVS., 1287, 1289, 1294.

⁶⁷⁰ Sevgi Aktüre, "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve Mimari Mirası", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı*, 22-26 Nisan 1985, İstanbul, s. 33.

uygulama kentteki tüm hanlarda geçerliydi.⁶⁷¹ Diğer yandan ana yolların güzergâhındaki yerleşimlerde *durak evler* olarak menzilhaneler bulunmaktaydı. Bu mekanlar merkezle taşra arasındaki iletişimin daha sağlıklı yürütülebilmesi için kurulmuş bir ulaşım ağı ve örgütlenmesini içermektedir.⁶⁷² Bu açıdan menzilhaneler, hanlar ve kervansaraylar benzer işlevlere sahip yapılanmalardır. En belirgin işlevleri konaklama ihtiyacının giderilmesidir. Fransız konsolosluk raporlarına göre Tarsus'ta 1812'de 6 tane han bulunmaktaydı.⁶⁷³ 1874'te 9 han, 1893-1896'da 27 han ve 1 menzilhane, 1903-1904'te de 18 han ve 1 menzilhaneyle birlikte modern bir konaklama kurumu olan 2 adet hotel bulunmaktaydı.⁶⁷⁴ Hotel ya da oteller modern dünyanın konaklama merkezleri olarak ulaşım teknolojisinin ilerlemesiyle birlikte gelişme göstermiş kurumlardı. Bu anlamda 20. yüzyılın başlarında Tarsus'ta iki adet otelin bulunması hem kentin gelişmiş bir ticaret ağına sahip olduğunun hem de modern bir yapılanmaya doğru gittiğinin göstergelerindedir.

Tarsus'ta modern kent yapılanmasının tamamlayıcı bir başka unsuru da saat kulesiydi. Çarşılar tüm kent sakinleri için özel olmakla birlikte onu kullanan etnik ve dini cemaatler için kamusal bir yerdi. Saat kuleleri de genellikle kent merkezlerinde çarşı ve ibadethane gibi halkın en fazla vakit geçirdiği yerlere yakın kurulmuşlardı. Böylece kentin dinamiğini oluşturan çarşı ve ibadethanelerde vakit geçiren ahalinin daha düzenli bir şekilde çalışması, alışveriş yapması ve ibadet etmesi sağlanmış olacaktı. Saat kulesinin kurulmasıyla kent yaşamı ve iş temposunu bir düzene koyma amacı da böylelikle gerçekleşmiş olmaktadır. Çarşılar bu anlamda batılı teknolojilerin de ilk

⁶⁷¹ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 72.

⁶⁷² Çadırcı, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁷³ Yüksel Akkaya, "Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı 76 Bahar 1998, Birikim Yayınları, İstanbul, s. 144.

⁶⁷⁴ AVS., 1289, 1309, 1312, 1319, 1320.

tecrübe edildiği alanlardı. Batıdan getirilen yeni teknolojilere karşı halkın tepkisi de bu alanlardan anlaşılabilirdi.⁶⁷⁵ Tarsus saat kulesi de kent merkezinde yer alan Ulu Cami'nin kuzeydoğusunda kurulmuştur. Sekizgen kaideli kesme taşlı olan saat kulesi 1896'da Tarsus'un Frengülüs köyü sakinlerinden Feyzullah Ağa tarafından Avrupa'dan büyük bir saat getirtilerek kule inşa ettirilmiştir. Bu saat kulesini yaptırmışından dolayı Feyzullah Ağa mecdi nişanı ile de taltif edilmiştir.⁶⁷⁶

Meyhaneler de bu türden ticari mekanları bütünleyici işletmeler arasında yer almaktaydı. Meyhaneler özellikle işlek ticaret yolları güzergâhında kurulu yerleşimlerde sıklıkla rastlanılan mekanlardı. Ayrıca limanlarda yoğunlaşan meyhaneler gezgin tüccarlarla birlikte gemicilerin de uğrak yerlerinden biriydi. Buralar gezgin tüccarların sadece içki içmek için değil, yemek ihtiyaçlarını gidermek için de geldikleri mekanlardı. 1871-1874'te Tarsus'ta 15 adet meyhane bulunmaktaydı.⁶⁷⁷

Tarsus'un büyük bir kısmı vakıf mülklerinden oluşmaktaydı. Vakıfların kendilerine ait bütçeleri vardı. Bu süreçte vakıfların ekonominin her alanında faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Vakıf varidat defterlerinde gelirlerin büyük bir kısmının kira ve aşar gelirleri olduğu görülmektedir. Bazı vakıfların ise sadece kira gelirleri mevcuttur. Tarsus merkezinde vakıflara ait dükkan, mağaza, menzil, han gibi müsakkafat denilen üstü kapalı mekanlar esnaf ve tüccarlara kiralanarak gelir elde edilmekteydi. Bununla birlikte müstegallat denilen açık arâzi, bahçe, tarla gibi zemin kiralama da vakıfların diğer gelir kalemini oluşturmaktaydı.⁶⁷⁸ Kiraya verilen dükkan ve mağaza türlerine

⁶⁷⁵ Cerasi, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁷⁶ BOA., DH.MKT., 340/41, Hicri 8 Şevvâl 1312.

⁶⁷⁷ AVS., 1287, 1289.

⁶⁷⁸ Daha önce Tarsus'ta fabrikalaşma sürecinde Rasim Dokur ve Mavromati'nin fabrikalarını kurarken vakıf arâzilerini kiraladıklarına değinilmişti. Rasim Bey iplik fabrikasının zemini Mencik Baba Zaviyesi Vakfı'na, Marko Veled-i Anton'un yağ fabrikasının zemini ise Bezm-i Alem Valide Sultan Vakfına aitti. Fabrika gelirlerinin bir kısmında da vakıfların pay aldığı bilinmektedir. BOA., İ.DFE., 21/1326C.05, Hicri

bakıldığıında duhancı, ekmekçi, berber, bakkal, katip, kahveci, kebabçı, papuccu, çerçi, sabuncu, nalbant, pastacı, boyacı, cereci, abacı, hamam, habbaz, kundakçı, kasap, halıcı, meyhane, yemenici, çilingir, çulcu, bezirgan, kalaycı, kuyumcu, kadayıfçı, bakırcı, kozacı, boyahane, arpacı dükkanlarına sıklıkla rastlanılmıştır.⁶⁷⁹ Vakfi defterlerinde adı geçen müsakkafat ve müstagallat gelirleri olan bazı Tarsus vakıfları; Hacı Berdani Vakfı, Mencik Zaviyesi Vakfı, Bulgar Aşık Vakfı, Rüstem Beğ Vakfı, Mehmet Efendi Medresesi Vakfı, Kilise Cami Vakfı, Kazzazzâde Vakfı, Elhac Ahmet Ağa Vakfı, Yenice Şeyhi Zaviyesi Vakfı, Mustafazâde Mescidi Vakfı, Melik Tahir Camisi Vakfı, Niyazi Efendi Medresesi Vakfı, Suhte Mahmut Paşa Vakfı, Sadullah Efendi Vakfı, Miralay Ahmet Ağa Vakfı, Zorbaz Elhac Mustafa Ağa Vakfı, Hacı Pervane Vakfı, Hacı Dilaver Ağa Vakfı, Tarsusi Mehmet Efendi Vakfı, Zat Hatun bint-i Sundak Paşa Vakfı, Hatunzâde Vakfı Vakfı, Ahı Hanif Efendi Vakfı, Emir Paşa Vakfı, Hüsne Hatun bint-i Sıdar Vakfı, Hoca Ali Efendi Vakfı, Hava Hatun Vakfı, Cennet Hatun Vakfı, Kubat Paşa Medresesi Vakfı, Abdulkayyum Zaviyesi Vakfı, Cennet Hatun bint-i Sundak Paşa Vakfı, Harnubzâde Vakfı'dır.⁶⁸⁰

IV.5. Ticari Mübadelenin Ana Aracı: Tarsus Para Piyasası

Ticari mübadelenin ana araçlarından biri olarak para ve para piyasası kentlerin ticari döngülerinin tespit edilebilmesi açısından üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Çoğu zaman para ya da sermayeyi elinde bulunduran grupların başında tüccarlar gelmektedir. Para bir değişim aracı olmakla birlikte bu piyasada çoğu zaman para ile alınan malın ta kendisi de olabilmektedir. Bu amaçla oluşan sektör ise

19 Cemâziye'l-âhir 1326; DH.İD. 107/36; İ.TNF., 23/1329.Ş-01, Hicri 26 Şevvâl 1329; BEO., 3932/294840, Hicri 30 Şa'bân 1329.

⁶⁷⁹ BOA., Evkâf-ı Hümâyûn Defterleri (EV.d.), 24355.

⁶⁸⁰ BOA., EV.d., 14785, 23775, 16548, 15721.

kredi sektörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ticaretin ve ticari faaliyetlerin işlek olduğu kentlerde para sağlayıcı gruplara sıklıkla rastlanılabilmektedir. Poliçecilik, sarraflık, bankerlik gibi isimlerle de ifade edilen bu sektörün Tarsus kent merkezinde de yoğun bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir. Tanzimat'tan sonra modern bankacılık sektörünün gelişmesi ve borç para-kredi işlerini devralmasına rağmen taşra kentlerinde bu gruplar etkinliklerini sürdürmekteydi. Osmanlı Devleti'nde yöneticilerin mahiyetlerinde her türlü alacak verecek işleriyle ilgilenmek üzere birer sarrafları vardı. Mültezimler de iltizam almak için devlete kefalet akçesi adıyla ödedikleri peşin parayı sarraflardan almaktaydılar.⁶⁸¹ İncelenen dönemle ilgili belgeler incelendiği sıklıkla karşılaşılan konuların alacak-verecek davalarıyla ilgili olması ve bu davalarda alacaklı kişilerin genellikle bu işi yapan ve sarraf olarak ifade edilen gayrimüslimler olması da dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili örnekler incelendiğinde para talebinde bulunan grupların başında mültezimlerin geldiği görülmektedir. Bilindiği gibi mültezimler söz konusu vergiyi toplamak üzere ihaleleri almak için ellerinde yüklü miktarda nakit para bulundurmaya ihtiyaç duymaktaydılar. Bu nedenle başvurdukları ilk kaynak faizle ve taksitle para ticareti yapan sarraflar olmaktadır. Örneğin, 1862'de Hacı Mehmed Ağa, Sarakim, Yorgi, Yamos, Anastas, Hristoni, Bedros, Heci Limgor ve Yorgaki adlı mültezimler Sarraf Zaynaoğlu Yorgi'den Adana ve Tarsus gümrüğü bedelinden dolayı toplam 6.091.433 kuruş borç almıştır. Tahsil işlemi ile ilgili çıkan sorun nedeniyle olay merkeze intikal etmiştir.⁶⁸² Hatta Hacı Mehmet Ağa'nın 1.050.000 kuruş olan borcunu ödeyemediği için 30 dönüm kadar olan kökboya tarlasına adigeçen sarrafın adamı el koyup sahibinin haberi olmadan satarak gelirinden borcunu tahsil etme yoluna

⁶⁸¹ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim yayınları, İstanbul, 1985, s. 760.

⁶⁸² BOA., A.MKT.NZD., 412/9, Hicrî 14 Şevvâl 1278; MAD.d., Defter No: 08045, belge no: 00023.

gitmiştir.⁶⁸³ Borçlunun borcunu ödeyemediği takdirde mallarına el konularak tahsil etme yöntemi diğer tüm alacak-verecek davalarında uygulanılmaktaydı. Böylece borcu olan miktarı bu yolla karşılamaya çalışmıştır, ancak bu yöntemin doğru olmayışı iddia edilerek olay yargıya intikal ettirilmiştir. Borcu olan kişiler sahip oldukları tüm mal varlıklarını yakınlarının üzerlerine devrederek bu uygulamadan kaçma yoluna başvurmuşlardır.⁶⁸⁴ Benzeri bir başka örneğe yine aynı yıllarda bölgenin meşhur sarraflarından Frenk oğlu Karabet'in Adana ve Tarsus Sancakları kereste öşrü bedelinden dolayı Mustafa Paşa ve İmam Bey'e 1.050.000 kuruş borç vermesinde rastlanılmıştır. 1855'te beş yıllığına iltizam edilen Adana ve Tarsus Sancakları kereste öşrü bedeli olan miktar sarraf Karabet'ten tahsil edilmiştir; ancak idarede karşılaşılan ciddiyetsizlik nedeniyle ödemelerin aksamasından dolayı diğer örneklerde olduğu gibi benzeri sıkıntılar yaşanmış ve merkeze bildirilmiştir.⁶⁸⁵ 1855-60 dönemi Adana ve Tarsus Sancağı'nın kereste â'sârı gelirlerinin mültezimi olan İzzettin Bey'in Tarsus ahalisinden Bakırcı oğlu Ohannes de olan alacağını vefat etmiş olmasından dolayı tahsil edemediği için meclisin kararına başvurulmuştur.⁶⁸⁶ Manuk oğlu Manukyan adında bir mültezim 1863/1864 senesi aşarından dolayı Kuyumcu oğlu Agob'dan borç almıştır. 1870'e gelinmesine rağmen borcunu ödemeyen şahıstan faiziyle birlikte toplam 165.000 kuruş borcu ödemesi talep edilmiştir.⁶⁸⁷

Tarsus ticari geçiş güzergâhında olması ve kıyıya yakın konumu nedeniyle para giriş çıkışlarının da yoğun yaşandığı kentlerden biriydi. 1860'larda Mersin ve Tarsus'a gelen tüccar gemileri yüklü miktarlarda sikke-i nühas (bakır para) götürmekteydiler. Ancak bu paraların tedavülden kaldırılması ve piyasada dolaşımının

⁶⁸³ BOA., A.MKT.DV., 209/56, Hicrî 7 Cemâziye'l-evvel 1278.

⁶⁸⁴ BOA., A.MKT.NZD., 412/9, Hicrî 14 Şevvâl 1278.

⁶⁸⁵ BOA., A.MKT.DV., 190/38, Hicrî 9 Zi'l-ka'de 1277; A.MKT.DV., 210/93, Hicrî 20 Cemâziye'l-evvel 1278; A.MKT.DV., 219/15, Hicrî 28 Şevvâl 1278; A.MKT.DV., 222/81, Hicrî 18 Zi'l-ka'de 1277.

⁶⁸⁶ BOA., MAD.d., defte no: 08045, belge no: 00026, Hicrî 1278.

⁶⁸⁷ BOA., BEO., AYN.D., defter no: 822, belge no: 47, s. 10, Hicrî 15 Safer 1287.

yasaklanması nedeniyle tüccar gemilerine ve iskelelere çıkartılmaması konusunda Tarsus Kaymakamlığınca uyarı gelmiştir. Özellikle yabancı devlet tüccarları tarafından daha çok talep gören sikke-i nühasiye para piyasasında sebep olduğu çekişmeler nedeniyle Meclis-i Vâlâ tarafından da alınan karar ile kesinlikle yasaklanmıştı.⁶⁸⁸

Dönem dönem paralar ve değerleri üzerinde yapılan değişiklikleri de taşrada izlemek mümkün olmaktadır; çünkü tedavülden kaldırılan paraların kullanımının yasaklanması üzerine tüm vilayetlerden toplatılması söz konusuydu. Bu türden düzenlemelerden biri 1860'larda *kaime* olarak adlandırılan kâğıt para üzerinde yapılarak tedavülden kaldırılmasıydı. 13 Eylül 1862'den itibaren kaime tedavülden tamamen kaldırılmış ve alışverişlerde altın ve gümüş mecdiye, beşlik, altılık ve daha küçük meskukatların kullanılması ilan edilmişti. Kaime piyasadan çekildikten sonra daha önce taşraya gönderilen ve piyasaya sürülmeyen paralara hükümetin ihtiyaç duyması üzerine halktan tahsil edilmesine karar verilmiştir.⁶⁸⁹ Bu karar üzerine Adana Vilayeti'nden toplam 798.650 kuruş değerinde kaime paranın hazineye iade edildiği görülmektedir. Tarsus Sancağı'ndan toplanan kaime paraların miktarı ise 266.240 kuruş değerindeydi.⁶⁹⁰

Tablo 32- Tarsus Sancağı'nda İade Edilen Kaime Para Miktarları (1863)

Kâ'ime İade Eden Kişiler	Toplanan Kâ'me Para Mikdârları (kuruş değerinden)
Tarsus Müftüsü Kerametlü Elhac Ahmet Hilmi Efendi	3000
Tarsus eşrâfından ve meclis a'zâsından Mısrîzâde Ali Efendi	3000
Tarsus hanedanından ve meclis a'zâsından Zaim Ağa'zâde Hacı Mehmed	3000
Abdü'l-mennân Zahae İsmail Ağa	1500
Şeyh Garibzâde Mehmed Efendi	1500
Abdülkadir Ağa'zâde Hacı Mehmed Ağa	1500

⁶⁸⁸ BOA., A.MKT.UM., 418/11, Hicrî 29 Zika'de 1276.

⁶⁸⁹ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 127-128.

⁶⁹⁰ BOA., İ.DH., 504/34298, Hicrî 10 Şa'bân 1279.

Cafer oğlu Hasan Ağa	1500
Ali'nin oğlu Mustafa Ağa	1500
Riyab oğlu Ali Ağa	1500
Hacı Ali Ağa	1500
Hafrik oğlu Veliyyü'd-din Ağa	1500
Alican oğlu Ali Ağa	1500
Arpacı Halil Ağa	1500
Gök Ahmed Ağa	1500
Kurtma oğlu Hasan Ağa	1500
Kara Ahmed oğlu İbrahim	1500
Çolak Hacı Mustafa Ağa	1500
Göçer oğlu Hacı Mekil	1500
Hacı Mikail oğlu Hacı Ağa	1500
Hasan oğlu Derviş	750
Halife	750
Serik Şehr Kethüdâsı Hacı Ahmed Ağa	750
Hatib Hacı Ömer Efendi	750
Kara Fakizâde Hacı Veli Hafız	750
Mahmud Abbas Ağa	750
Bakkal Ali Ağa	750
Ebu Daverzâde Süleyman Efendi ve emmisi Yusuf Çelebi	750
Hacı Ömer Ağa ve Köşker Hacı İsmail Ağa	750
Mehmed Ağa ve Mısırlı Mehmed Ağa	750
Sabuncu Molla Süleyman ve Çömlekçi oğlu Ali Ağa	750
Çadırcı Mecid Ağa ve Kürkçü Mehmed Ağa	750
Ahmedce oğlu Hacı Halil ve Şeyh Ömer Efendi	750
Karamanlı oğlu Yusuf Ağa	750
Hacı Cafer Ağa	750
Hacı Mustak Ağa	750
Altıbarmak Hacı Mehmed Ağa	750
Kürt Hüseyin oğlu Hasan	750
Arab Hacı Ali Ağa	750
Molla Mehmed	750
Deli Mustafa oğlu Mahmud	750
Niha oğlu Hacı Efendi	750
Hacı Resul Ağa	750
Molla Kadir Molla Mustafa	750
Hanlı oğlu Hacı Mehmed Ağa	750
Kürt Mehmed Emin Ağa	750
İbiş oğlu	750
Tamlı memun'un oğlu Yusuf Ağa	750
Ebu Far'a oğlu Ali Ağa	750

Delicenin oğlu Hacı Mehmed Ağa	750
Kozacı Şahbaz	750
Hacı Depmis	750
Toplam	57000

Kaynak: BOA., İrade-i Dâhiliye (I.DH.), 504/34298, Hicri 10 Şaban 1279.

Bu tablodan Tarsus sınırları dahilinde sermaye sahibi olabilecek kişileri tespit etmek de mümkün olmaktadır. Böylece zenginlik ölçüsü olan paranın hangi ellerde ne şekilde toplanmış olduğu görülmektedir. Ancak bu tabloda toplanan paraların miktarının üç gruba ayrılmıştır. 3000, 1500 ve 750 kuruş değerinde kaime iade edenler ayrı ayrı sıralanmışlardır. Bu sıralanma şeklinden bir hiyerarşinin gözetildiği akla gelmektedir; çünkü ilk sırada müftü ve diğer iki ve üçüncü sıralarda da Tarsus eşrafından meclis azalığında bulunan kişiler yer almaktadır. Bu tabloya göre Tarsus Müftüsü Elhac Ahmet Hilmi Efendi, Tarsus eşrafından ve meclis a'zâsından Mısrîzâde Ali Efendi, Tarsus hanedanından ve meclis azasından Zaim Ağa'zâde Hacı Mehmed iade ettikleri 3000 kuruşluk kaime paralarla en üst sırada yer almışlardır. Dikkat çeken diğer bir konu da bu listede yer alan kişilerin hepsinin Müslüman olmasıdır. Gayrimüslimler bu tabloda yer almamaktadır. Bunun nedenine ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Tablo 33- Tarsus Sancağı'na Bağlı Yerleşimlerden Toplanan Kaime Para Miktarları (1863)

Kâ'ime Toplanan Yerleşimler	Toplanan Kâ'ime Mikdârları (kuruş değerinden)
Gökçeli Kazası	35340
Ulaş Kazası	15100
Elvanlı Kazası	21300
Kalikli Nahiyesi	14200
Namrun Bölgesi	20040
Karakayalı Aşireti	29300
Gülek Nahiyesi	2240
Bahşış Cemâ'ati	3450
Kürkcü Cemâ'ati	1610

Pirhan Cemâ'ati	3220
Tekeli Cemâ'ati	2740
Zilye Karyesi	4120
Namrun Kalesi	4740
Aydın Tahtacıları Cemâ'ati	1420
Tekeli Tahtacıları Cemâ'ati	1000
Muhat Karyesi	470
Boğaz Kinir Karyesi	1100
Oluk Kuyağı Karyesi	630
Kurt Çukuru Karyesi	140
Bulacalı Cemâ'ati	160
Nefs-i Tarsus Mahallatı	13710
Canib-i şehir Nahiyesi Kuralar	7230
Kulak Nahiyesi Kuralar	12640
Kuştimur Nahiyesi	10240
Toplam	266240

Kaynak: BOA., İ.DH., 504/34298, Hicrî 10 Şa'bân 1279.

Bu tablo da 1863 yılında Tarsus Sancağı'na bağlı yerleşim yerlerinden toplanan kaime miktarlarını göstermektedir. Buradan hangi yerleşim yerinde ne kadar para toplandığından yola çıkılarak paranın daha sık kullanıldığı alanlar tespit edilebilmektedir. En fazla kaime para iade edilen yerleşim yeri bu tabloya göre Gökçeli Kazası'dır. En az para iadesi yapan yerleşim ise 140 kuruşla Kurt Çukuru Köyü'dür.

IV.6. Ulaşım ve Haberleşme Sektöründeki Gelişmelerin Tarsus Ticaretine Etkileri

IV.6.1. Raylı Sistemlerle Ulaşım: Demiryolu ve Tramvay Hatları

IV.6.1.1. Demiryolları Projesi

19. yüzyıl dünyanın teknik anlamda ilerleme kaydettiği bir süreçtir. Bu ilerleme üretim biçimlerini değiştirirken üretim miktarlarını ve hammadde ihtiyacını arttırmıştır. Bu açıdan en büyük sıkıntı eşya ve para döngüsünü en kolay ve ucuz yolla sağlanmasıydı. Bu açıdan geliştirilen teknolojiler ulaşım sektöründe de kullanılarak ucuz ve kolay nakliyat sistemleri geliştirildi. Buhar teknolojisinin deniz ulaşımında

kullanılması ile rüzgarlı havalarda yelkenli gemilerle zorlaşan ulaşım hem daha kolay hem de daha ucuz bir hale gelmişti. Ucuzluk ve kolaylık yanında güven ve emniyetin de artması sürati ve taşıma kapasitelerini de arttırarak transfer sistemlerine yeni boyutlar kazandırmıştır. Ulaşım teknolojilerinin deniz vasıtalarında olduğu kadar karada da etkisini göstermesi karayolu ve raylı sistemlerin gelişmesini sağlamıştır. Demiryolu bu açıdan 19. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş en önemli ulaşım teknolojilerinden biri olmuştur. Böylece dünya ülkeleri arasındaki mesafe kısalırken bir dünya ekonomisi de oluşmaya başlamıştır.⁶⁹¹ Osmanlı coğrafyasında demiryolu yapım projeleri devlet ekonomisinin dünya ekonomisiyle eklemlenme süreci ile doğrudan ilişkilidir. Bu anlamda demiryolu projeleri kapitalist ilişkilerin, bağımlılık ve çevreselleşme sürecinin Osmanlı coğrafyasında daha hızlı yayılmasında etkili olmuştur.⁶⁹²

Ulaşım ile üretim ve ticaret arasındaki ilişki birbirine bağlı ve tamamlayıcı bir şekilde gelişme bulmuştur. Üretim yeri ve ticari merkezler arasındaki ulaşılabilirlik unsuru dağıtım ve bölüşüm ilişkilerini doğrudan ilgilendirmektedir. Bu açıdan Çukurova'da 19. yüzyılın ikinci yarısında pamuk üretimindeki artışa bağlı olarak ulaşım şebekesi ilk çözülmesi gereken problemlerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bölgede önce üretim faaliyetini geliştiren yabancı sermayenin hemen sonrasında girişimde bulunduğu sektör ulaşım ağını geliştirmek olmuştur. Tarsus çok uzun yıllar denizle bağlantılı köklü bir kıyı kent olmasına rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısında bu vasfını tamamen kaybetmesi dolayısıyla deniz yolu ancak Mersin Limanı aracılığıyla kullanılabilirdi. Bu nedenle Tarsus merkezi ile Mersin Limanı arasındaki mesafe ise ancak develerle sağlanabildiği için nakil zamanı uzamakta ve zahmetli bir hal almaktaydı.

⁶⁹¹ Quataert, a.g.m., 2004, s. 920.

⁶⁹² Muhteşem Kaynak, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Ekleme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış", *Yapıt*, Sayı: 5, Haziran-Temmuz, 1984, ss. 66-85.

Bu açıdan demiryolu bölge ticareti açısından oldukça faydalı olabilecek ve hem zamandan hem de maddi külfetten tasarrufu sağlayabilecekti.

Bu konudaki ilk girişim teklifleri, 1864'te bölgede yaşayan bazı tüccar ve sermayedarlar tarafından merkezi idareye sunulmuştur. Çukurova Bölgesi topraklarının oldukça verimli olması buranın ticari olarak da yüksek bir potansiye sahip olmasını sağlamaktaydı. Ancak, bu dönemde en büyük sıkıntı hala deve ve diğer yük hayvanlarıyla nakil yapılmakta olan ulaşım ağının yetersiz olmasıydı. Deve ile yük taşıma her mevsimde gerçekleştirilemediğinden ticaret de sık sık sekteye uğramaktaydı. Adana ve Mersin İskelesi arasındaki mesafenin yaklaşık 15 saat olması bölgede daha hızlı, kolay ve ucuz ulaşımı sağlayan bir sistemin getirilmesini daha da gerekli kılmaktaydı. Bu sıkıntıyı en fazla hisseden grubun tüccarlardan oluşması demiryolu yapım talebinin de onlardan gelmesine neden olmuştur. Böylelikle bölgenin hem tarımsal üretimi hem de ticaret potansiyeli artırılmış olunacaktı. Öncelikle işinin ehli bir mühendis görevlendirilmesi ve ne kadar masrafla inşaatın gerçekleştirileceği belirlenmeliydi. Masraflar için gerekli sermayenin büyük bir kısmı devlet hazinesi, diğer bir kısmı da gönüllü yerli ya da Avrupalı ahaliden sağlanacaktı. Bu paylarla taraflar hissedar olacak ve bir şirket oluşturulacaktı.⁶⁹³

1864'de Fransız tebaasından Mösyö Rini ve Mösyö Artos adında iki kişi bölgede demiryolu yapımı ile ilgili imtiyâz talebinde bulunmuşlardır. Ancak, belgeler incelendiğinde girişimcilerin taleplerinin sadece demiryolu yapımından ibaret olmadığı görülmektedir. İmtiyaz talebinde buldukları demiryolunun geçtiği güzergâhtaki bataklık alanları kurutup tarım arâzisine çevirme ve nehirleri ıslah ederek ulaşım açmak gibi amaçları da bulunmaktadır. Örneğin Adana-Tarsus-Mersin demiryolu hattının yapımı

⁶⁹³ BOA., İrade-i Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 27/1188, Hicrî 28 Cemâziye'l-âhir 1280.

imtiyâzını almak isteyen bu iki Fransız, Seyhan ve Tarsus Nehirlerini ıslah ederek vapur işletmeleri kurmak ve 10 yıllık imtiyâz isteklerini talepleri arasında belirtmişlerdir. Bu talepler üzerine Tophane-i Amire memurlarından Miralay Vağman Bey demiryolu yapımı için bölgede keşf ve muayene amaçlı olarak görevlendirilmiştir. Yapılan çalışmalarla bu iş için yapılacak masrafların toplam 50.000 lira tutarında olabileceği tespit edilmiştir. Nehirlerin temizlenip ulaşımına açılması nehir kenarlarındaki mahsulü ve yolcuyu nakletmek için uygun bulunmuş ancak imtiyâz sahiplerine vapur işletmek üzere ruhsat verilmesi geri çevrilmiştir.⁶⁹⁴

Adana ve Mersin İskelesi arasındaki arâzinin oldukça düz olması, yol yapım çalışmalarının daha kolay bir şekilde ilerlemesi için büyük bir avantajdı. Ayrıca, bölgede kireç, taş ve kerestenin bol miktarda bulunması da demiryolu yapımını kolaylaştırıcı unsurlardandı. Tarımsal üretim ve ticaretin aktif olduğu bir bölgede en büyük ihtiyaçlardan biri üretim-tüketim döngüsünün tamamlayıcı faktörü dağıtım-bölüşüm ilişkilerinin sağlıklı ve akıcı bir şekilde sağlanabilmesiydi. Bölge topraklarında yılın 4 ayı yoğun bir şekilde tarım yapıldığından demiryolu yapımı bu sektör için oldukça faydalı olacaktı. Adana ve Tarsus başta pamuk ve susam üretiminde olmak üzere bir tahıl ambarı konumunda olduğundan bu ürünlerin yabancı devletlere ve ülkenin diğer eyaletlerine çıkışı Mersin iskelesi yoluyla yapılmaktaydı. Diğer taraftan, Anadolu'nun iç kısımlarına mal sevkiyatı Konya yolu ile sağlanmaktaydı. Bu sevkiyatın yıllık nakil ücreti yaklaşık 10.000-15.000 kese akçe tutmaktaydı. Dışarıdan yine iskele yoluyla bölgeye eşya ve mal naklinin tutarı ise yıllık 5000 kese akçe tutarındaydı. Her mevsimde eşya ve mal nakli eski koşullarda pek mümkün olmadığından kısıtlı imkanlarla zorlu bir yolculuk kaçınılmazdı. Demiryolu ile nakliye hem ucuz olacak hem de develerle yük taşımaktan

⁶⁹⁴ BOA., İ.MMS., 27/1188, Hicrî 28 Cemâziye'l-âhir 1280.

çok daha büyük kolaylık sağlayacaktı. Bu nedenle bölge ahalisi tarafından da demiryolu yapımı talep edilmekteydi. Böylece bölgenin ticaret kapasitesi de artmış olacaktı. Demiryolu yapımının en çok pamuk üretimine yansıtacağı düşünüldüğünden yol yapım imtiyâzı için başvuran şirketlerin birçoğunun pamuk şirketleri olduğu görülmektedir. Bu taleplerden biri de İngiliz Pamuk Kumpanyası'ydı. Adana-Tarsus-Mersin Demiryolu yapılırken sık sık Beyrut-Şam ve Yafa-Kudüs demiryolu hattı emsal olarak gösterilmiştir.⁶⁹⁵

1873'te Şurâ-yı Devlet ve Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ kararıyla Bandırma-Balıkesir-Kayseri-Mersin-Tarsus-Adana demiryolu hattının inşası için 99 yıllığına Şirket-i Nâfia-i Osmanlı müessisi Serkiz Bey'e imtiyâz verilmiştir.⁶⁹⁶ Bu imtiyâzla birlikte Serkiz Bey'e İstanbul ile Bandırma arası vapur işletmeciliği ruhsatı da verilmişti.⁶⁹⁷ Ancak demiryolu yapımının Serkiz Bey tarafından yürütülemediği, 1883 tarihli aynı konuda başka bir imtiyâz belgesinin varlığıyla ortaya çıkmaktadır. Yaklaşık 13 yıl sonrasına ait olan bu belgede Mersin-Tarsus-Adana demiryolu hattı yapımı imtiyâzının Mehmed Nahid Bey ve Costaky Theodoride (Kostaki Teodoridi)'ye verildiği görülmektedir.⁶⁹⁸

Serkiz Bey'e verilen imtiyâz süresinin 99 yıl olması ve şartlarının 1883 tarihinde verilen imtiyâzdan daha ağır olması gibi unsurların imtiyâz talebinin

⁶⁹⁵ BOA., İ.MMS., 27/1188, Hicrî 28 Cemâziye'l-âhir 1280.

⁶⁹⁶ BOA., Bâb-ı 'âlî Sadâret Dâ'iresi İmtiyâz Defterleri (A. {DVNS.İMTZ.d.}, 01, Rûmî 24 Şubat 1290, s. 59; BEO. AYN.D., Defter No: 822, belge no: 477, s. 52.

⁶⁹⁷ BOA., A.MKT.MHM., 468/27, Hicrî 20 Şa'bân 1290; A.MKT.MHM., 468/26, Hicrî 20 Şa'bân 1290; A.MKT.MHM., 467/59, Hicrî 5 Şa'bân 1290.

⁶⁹⁸ Mersin'den Adana'ya kadar bir demir yol işledilmesi için taleb-i imtiyâzı hâvî teb'a-i devlet-i 'aliyyeden Mehmed Nahid Beğ ile Kostaki Teodoridi Efendi tarafından verilen istidâ' üzerine umûr-ı nâfi'â komisyonundan tanzîm edilen mazbata-i melfûf mukâvele ve şartnâme müsveddeleriyle birlikte meclis-i mahsûs-ı vükelâda bi'l-mütâla'a zikir olunan mazbata tenzîl ve tanzîm edilerek melfûfâtıyla beraber 'arz ve takdîm kılınmış olunmağla ol-bâbda her ne vechile emr ve fermân-ı hümâyûn hazret-i padişâhî şeref-sunûh ve sudûr buyrulur ise infâz-ı mantûk-ı 'âlisine ibtidâr edileceği beyânıyla tezkire-i senâveri terkîm kılındı efendim fi 9 Zi'l-hicce sene 99. BOA., Y.A.RES., 17/56, Hicrî 2 Receb 1299.

reddedilmesi varsayımının nedenleri olarak öne sürülebilir. Toplam 28 maddeden oluşan 1883 tarihli Mersin-Tarsus-Adana Demiryolu Mukavelesini daha uygun görülmüş ve onaylanmıştır. Mukaveleyle birlikte taraflar arasından imzalanan bir de teknik şartname mevcuttur. İnşaatın ilerleme sürecini açıklığa kavuşturan şartname üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde yolun güzergâhı ve inşası; ikinci bölümde demiryolunun korunması ve işletilmesi, üçüncü bölümde ise demiryolu imtiyâzının feshedilmesi durumunda devlet tarafına devredilmesi koşullarını içermektedir. İmtiyaz süresi 50 yıl olan bu anlaşmada devletten herhangi bir maddi teminat istemeyen imtiyâz sahipleri bu yol yapımını 2,5 senede tamamlamak üzere anlaşma yapmışlardır. İnşa süreci devletin görevlendireceği bir komisyon denetiminde yapılacak olup inşaat için gerekli alış-verişler her türlü gümrük vergisinden muaf tutulacaktı. Yol için ayrılan boş arâzi için hiçbir bedel ödenmeyeceği gibi inşaat için gerekli maden ve kereste de bölgeden karşılanacaktı. 1883 yılı itibariyle imtiyâz sahipleri bir Osmanlı Anonim Şirketi kurmaya mecbur tutulmuşlardır.⁶⁹⁹ Mukavele ve şartnamede yer alan maddelere belirtildiği üzere imtiyâz sahiplerinin hattın geçtiği arâzideki madenleri bulup işletme hakkına da sahip olabilmeleri Avrupalı Devletler’ce en çok suistimal edilen durumlar arasında yer almaktadır. Bu nedenle hattın uzatılarak önceden araştırılıp keşfedilen madenlerden geçirilmesi sağlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında hükümetin yol yapım işlerinin devlet adına kurulacak bir şirket aracılığıyla yapılması konusunun üzerinde önemle durmasını haklı çıkarmaktadır. Devlet adına kurulan şirket kontrolü elden bırakmama amaçlı yapılmış bir uygulama gibi gözükmektedir. Demiryolları imtiyâzlarına özellikle yabancı devletlerin yoğun talepleri ve bu konuda kendi aralarında yürüttükleri çıkar çatışmalarının uluslar arası boyutlara ulaşması konunun önemine dikkat çekmektedir.

⁶⁹⁹ BOA., Y.A.RES., 17/56, Hicrî 9 Zi’l-hicce 1299.

4 Mayıs 1886 tarihinde Mersin-Tarsus arası demiryolunun yapımı tamamlanarak faaliyete geçirilmiştir. Hükümet memurları, ulema, ruhanî re'isler ve memleketin ileri gelenleri Tarsus İstasyonunda açılışı yapmak üzere hazır bulunmuşlardır.⁷⁰⁰

Rumeli demiryolları hakkında düzenlenen işletme Nizamnamesinin 1880'li yıllarda ülkenin çeşitli bölgelerinde eşzamanlı yürütülen Aydın, Kasaba, Haydar Paşa gibi ve ileride yapılacak olan tüm demiryolları için de geçerli olduğu bildirilmişti. Bu konu üzerinde itirazlar doğmaya başlayınca bütün bu demir yollarının genel bir nizamnameye bağlanması ihtiyacını doğurmuştur. Aydın-Kasaba hattı ile eşzamanlı açılan Tarsus demiryolları idaresi tarafından birer memur çağırılarak 23 Nisan 1886 tarihinde gereken Nizâm-nâme layihası müzakere ile düzenlenip gereği yapılmak üzere Bâb-ı 'âlî'ye takdim edilmiştir.⁷⁰¹ Düzenlenen Mersin-Adana-Tarsus Demiryolu Osmanlı Anonim Şirketi Nizâm-nâmesi zaman zaman değişikliklere de uğramıştır. Değişen koşullar ve şartlara göre Nizamname maddeleri değiştirilmişti. Bu yeniden düzenleme girişimlerinden biri 1911'de gerçekleştirilmiş Nizamnamenin bazı maddeleri yeniden düzenlenirken bazıları ise tamamen kaldırılmıştır.⁷⁰²

Yüzyılın sonlarında Avrupalı Büyük Devletlerin imtiyâz almak için birbirleriyle yarıştıkları demiryolu yapım projelerinden uluslararası siyasette en çok ses getiren proje 'Bağdat Demiryolu Hattı Projesi'ydi. Bu yol Almanlar için Akdeniz'den Ortadoğu'ya bağlanmak için oldukça ideal bir güzergâh olacaktı. Bu süreçte, "*Kontrolcü*

⁷⁰⁰ Mersin ile Adana beyninde der-dest-i inşâ bulunan demir yolu hattının Mersin'den Tarsus'a kadar olan kısmının işbu bin üç yüz iki senesi şehri-i Nisanın yirmi ikinci Salı günü me'muriyyet-i hükümet ve 'ulemâ ve rü'esâ-yı ruhâniyye ve vücûh-ı mu'teberân-ı memleket Tarsus İstasyonunda hâzır oldukları ve istasyon bütün 'Osmânî sancaklarıyla tezyîn edilmiş bulunduğu halde cümle tarafından füzûni-i eyyâm 'ömr ü şevket cenâb-ı padişâhî da'vâtı îfâ olunarak resmen güşâd edildiği ...BOA., İrâde-i Dâhiliye (İR.D.), 988/78045, Hicrî 7 Şa'bân 1303.

⁷⁰¹ BOA., A.MKT.MHM., 489/39, Hicrî 19 Recep 1303.

⁷⁰² BOA., İ.MMS., 1329.Z.9/22, Hicrî 9 Zi'l-hicce 1329.

bir iktisadî nüfuz tesisi politikası” Almanya ile tarih sahnesine çıkmıştır. Uzakdoğu’da ticari, askeri ve misyoner faaliyetleri ile nüfuz sahibi olmaya çalışan Almanya’nın, Uzakdoğu’yu kontrol edecek deniz gücünden yoksun olması, faaliyet alanını Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu ülkelerine yönlendirmesine sebep olmuştur.⁷⁰³ Bunun için öncelikle gerekli olan bu güzergâhtaki ulaşımı sağlamaktı. Böylelikle hem ulaşmak istediği yolu açacak hem de Osmanlı ülkesinde imtiyâz sâhibi olacaktı. Berlin-Bağdat Demiryolu Hattı Projesi bu açıdan Almanların nüfuz mücadelesi alanına girmesinde büyük bir çıkış noktası olmuştur. Buna karşılık 1887’den sonra II. Abdülhamid, devletin ancak İngiltere, Rusya ve Almanya’dan biriyle ittifak kurarak baskılardan kurtulabileceğine inanan etrafındaki devlet adamlarının tavsiyelerine uymayarak tarafsız bir politika izlemeye başlamış ve gerektiğinde bütün devletlerle ilişkiye girebilme ihtimaline açık kapı bırakmıştır.⁷⁰⁴ Alman sermaye yatırımı Almanya’nın Yakın Doğu politikası açısından büyük önem taşıyordu. Bu yatırımlar Alman sanayinin hammadde kaynağı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun değerini yükseltmek amacına yönelmişti. Bu amaçla yapılan sermaye ihraç alanlarından en önemlisi Berlin-Bağdat Demiryolu projesi iken diğer bir girişim ise Konya Ovası Sulama Projesiydi. Amaç Bağdat Demiryolu’nun geçtiği bölgeyi suni sulamayla Alman dokuma sanayinin pamuk ambarı haline getirmektir. Aynı süreçte Deutsche Bank Adana Ovası sulama projesine başlamıştı. 1913 yılında yeniden düzenlenen imtiyâz şartlarında Holzmann Firması kanalıyla temsil olunan Deutsche Bank Adana Vilayeti’nde pamuk yetiştiren 500.000 hektarlık yeni bir bölge açma görevini üstlenmişti.⁷⁰⁵ Böylece demiryolunun geçtiği arâzilerdeki tüm gelir getiren kaynaklar çeşitli şekillerde elde edilmeye çalışılmıştı. Demiryolu taşımacılığının varlığı

⁷⁰³ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, 2004, İstanbul, s. 21.

⁷⁰⁴ H. Bayram Soy, *Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, ss. 29-30.

⁷⁰⁵ Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi, Berlin Bağdat*, Türkçesi: Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 104-108.

Türkiye gibi düşük değerli yığınsal tarım ürünleri üreten tarım ülkeleri için özel önem taşımaktaydı. Sanayi kapitalizmi sürecinde demiryolları özellikle mal ithalatı ve hammadde ihracatı kanalları olarak yabancı sermayeye hizmet etmekteydi. Emperyalizm sürecinde ise Türkiye'deki demiryolu yapımı büyük ölçüde emperyalist devletlerarasındaki dünya üzerinde egemenlik kurma ve sömürgeleri bölüşme savaşımında bir araç olmuştur.⁷⁰⁶

Demiryolu yapım projeleri bu büyük ülkelerin Osmanlı ekonomi ve siyasetine müdahale edebilmek amaçlı kullanılan din, dinin etrafında örgütlenmiş misyonerlik faaliyetleri, kapitülasyonlar ve bunun etrafında gelişen ekonomik imtiyazlar gibi politik araçlardan sadece bir tanesiydi. 1880'lerde hız kazanan demiryolu projeleri genellikle kara ulaşımını limanlarla bağlayan ve iç kısımlardan başlayıp limanlarla sonlandıran bir yapı izlemekteydiler. Mersin İzmir'le birlikte 1880'lerde yapılmaya başlanan Anadolu Demiryolu Hatlarının Akdeniz'deki çıkış noktalarını oluşturuyordu.⁷⁰⁷ Dolayısıyla stratejik bir öneme de sahiplerdi. Bağdat Demiryolu Projesi'nin diğer demiryolu projelerinden ayırt edici özelliği vardı. Bağdat Demiryolu Projesi önceki projelerde olduğu gibi hattı limanlara kadar getirip denize çıkışı sağlamak yerine karadan, Anadolu içlerinden devam ederek doğuya bağlanmayı yani karadan karaya bağlanmayı hedeflemekteydi.

II. Abdülhamit demiryollarının ülkeye her açıdan faydalı olacağından emindir. Ancak yabancıların ülkeyi bu yolla istila edeceğinin de farkındadır. Dolayısıyla sınır eyaletlerde demiryolu inşaatına karşı çıkmıştır. Almanya'nın bu süreçte Anadolu ve Bağdat Demiryolu Hattı projesine ve boğazlara karşı ayrı bir ilgisi mevcuttu. Çünkü

⁷⁰⁶ A. D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çeviren: Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979, s. 13.

⁷⁰⁷ Rathmann, *a.g.e.*, s. 35.

İstanbul Boğazı, Anadolu demiryolu hattının başlangıç noktasıydı. Abdülhamit Almanya'nın bu işin sadece iktisadî ve malî cephesi ile ilgilendiği kanısında olduğu için sadece onlara güvenileceği görüşündeydi. Ancak Almanların Berlin-Bağdat demiryolu üzerine kendi kolonilerini kurma planlarına kesinlikle karşıydı. Erzurum'da ve Karadeniz kıyılarında yapılacak demiryollarının imtiyâzını Rus kapitalistlerinden başkasına vermemeyi taahhüt etmeye mecbur olmakla da tehlikeli bir duruma düşmüş olduklarını düşünmekteydi. Çünkü demiryolları konusunda Ruslara imtiyâz vermek konusunda hiç niyeti yoktu. Belçika ve Avusturya da bu konuda tehlikeliler listesinde yer almaktaydı.⁷⁰⁸

1912 yılında Adana Vilayeti dahilinde yürütülen Bağdat Demiryolu inşaat çalışmalarında bazı mevkilerde güvenliğin yeteri kadar sağlanamaması nedeniyle ek jandarma ve zabıt görevlendirilmesi istenmiştir. Söz konusu Ma'mure, Akköprü, Belemelik, Kuşçular, Haçgiri (Hacıkirı) ve Durak gibi bu mevkilerde ciddi bir güvenlik problemi yaşanmaktaydı. Telgraf hatları kesilip, tren yoluna büyük kaya parçalarının atılması, para gaspı gibi nedenler bu mevkilerde ulaşımın sekteye uğramasına yol açmaktaydı. Buraları için jandarma ve zabıt talepleri Adana Vilayeti'ne iletilmekteydi. Fakat bu mevkiler Tarsus Kazası dahilinde yer almaktaydı. Bu nedenle taleplerin Tarsus ve Karacailyas kaymakamlığından ile jandarma kumandanlığına bildirilmesi gerekmekteydi. Yukarıda bahsedilen mevkilerden Ma'mure'ye 5, Akköprü'ye 7, Belemelik'e 5, Kuşçular'a 7, Haçgiri'ye 5 ve Durak'a 5 kişinin görevlendirilmesi istenmiştir. Ayrıca bu mevkilere birer de zabite ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Daha önce Akköprü'de 7, Durak'ta 2 görevli olmasına rağmen, Belemelik, Kuşçular ve Haçgiri noktalarında hiç görevli bulunmamaktaydı.⁷⁰⁹ Adana-Halep Hattı'nı oluşturan bu inşaat çalışmalarının güzergâhı üç kolda belirtilmiştir. Birincisi, Adana, İncirlik,

⁷⁰⁸ Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 4. baskı, 1984, ss. 132-142.

⁷⁰⁹ BOA., DH-İD., 112-1/16, Hicrî 2 Zi'l-hicce 1330.

Kürkçüler, Misis, Ceyhan, Veysiye, Toprakkale, Osmaniye, Ma'mure, Akköprü, Belemelik, Kuşçular, Haçkiri ve Durak'tan geçmektedir. İkinci güzergâh Adana, Şakir Paşa, Kahyaoğlu, Zeytun, Yenice, Gülek Boğazı, Tarsus, Hacı Talib, Karacailyas ve Mersin'dir. Üçüncü güzergâhta ise Padyaş, Bahçe, İnitelli, Güllü, Tahta Köprü ve Adanamanlı mevkileri yer almaktaydı.⁷¹⁰

IV.6.1.2. Tramvay Hattı Projesi

Demiryollarının şehir merkezlerinin içine sokulmaması özellikle yük taşımacılığı konusunda büyük bir sıkıntı doğurmaktaydı. İstasyonların merkezden uzak olması, istasyonla merkez arasında bir ulaşım şebekesini gerekli kılmaktaydı. Bu durum tüccarları depo, dükkan ve benzeri mekanlarla istasyon arasındaki mesafeyi aşmak için deve ve katır gibi hayvanlardan faydalanmaya itmiştir. Ancak bu ulaşım şekli hem uzun zaman almakta hem de daha masraflı olmaktadır. Bu noktada söz konusu bu mesafeyi aşmak üzere raylı bir sistem olan tramvay hatlarının döşenmesi gündeme gelmiştir. Ülke genelinde 1860'lı yıllarda gündeme gelen tramvay hatları demiryolu istasyonlarıyla şehir merkezleri arasındaki ulaşımı desteklemek üzere başvurulmuş bir raylı ulaşım sistemi idi. 18 Ağustos 1868 tarihinde merkezde tramvay adı verilen bu ulaşım yollarının yapılması ile yol yapım ve imtiyâzlarının nasıl verileceğine dair görüşmeler yapılmıştır.⁷¹¹

1888'de Mersin Belediye İdaresi tarafından merkez ile demiryolu istasyonu arasında bir tramvay hattı yapımı için talepte bulunulmuştur. Ancak Nafia Nezâreti, bu gibi işlerin belediyelerin esas görevleri arasında yer almadığı gerekçesiyle uygun bulmamış, konunun araştırılmasını önermiştir.⁷¹² Tramvay hattı yapımının, imtiyâz ile

⁷¹⁰ BOA., DH-İD., 112-1/16, Hicrî 2 Zi'l-hicce 1330.

⁷¹¹ BOA., A.MKT.MHM., 416/89, Hicrî 28 Rebî'ü'l-âhir 1285.

⁷¹² BOA., ŞD., 1188/10, Hicrî 3 Zi'l-ka'de 1305.

ticaret şirketlerine verilmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir. Ancak, Bandırma ve Selanik Belediye idarelerinin tramvay hattı yapımı için izin almaları emsal teşkil etmiş ve Mersin Belediye İdaresi'ne de bu konuda izin verilmesi Meclis-i Vükela'ca uygun bulunmuştur.⁷¹³ Mersin Belediye İdaresi'nin keşiflerine göre iskele ile istasyon arasında inşa edilecek olan 1350 metrelik hat için toplam 3150 kuruş masraf çıkmaktadır. Bu hattın inşaatı için 14 maddeden oluşan ruhsatname ve 14 maddelik teknik şartname hazırlanmıştır. Ruhsatnamede belediyenin altı ay içinde inşaatla dair her türlü masraf dökümü ve iş planınıyla birlikte haritalarını hazırlaması ve bir sene içinde de çalışmaların tamamlaması öngörülmüştür.⁷¹⁴

Ruhsatnamenin belirlenip ilan edilmesinden sonra Adana Valisi inşaatla başlanıp başlanılmadığını, ne zaman başlanacağı ve inşaatla ilgili diğer ayrıntılar hakkında bir tahkikat yapılmasını istemiştir. Mersin'in önemli bir iskele olmasından dolayı tramvay hattına olan ihtiyacına dikkat çekilmiştir. Bu nedenle hattın inşaatına ruhsat verilmesi izin verilmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu izin henüz verilmediği için de Belediye İdaresi her türlü koşulları sağlamasına rağmen inşaatla başlayamamıştır.⁷¹⁵

⁷¹³ Mersin'de mühimm bir iskele bulunması cihetiyle oraya yapılacak tramvay hattından istifade olunmak kâviyen me'mûl olunmasına göre mezkûr tramvay hattı imtiyâzının tebliğ olunan ruhsat-nâmede muharrer şerâ'it vechile zikr olunan dâ'ire-i belediyye nâmına i'tâsı daha münâsib olacağından ol-vechile ifâ-yı muktezâsı bâ-tezekkür tahrîrât-ı mebhûse leffen 'arz ve takdîm olundu ise de ol-bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr ve fermân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir. Fi 10 Rebi'ü'l-evvel sene 306 ve fi 3 Teşrîn-i sâni sene 304. BOA., İ.MMS., 102/4320, Hicrî 4 Rebi'ü'l-evvel 1310.

⁷¹⁴ Tramvay Hattı Planı ve Rusatnamesi için bakınız Ekler. BOA., İ.MMS., 102/4320, Hicrî 4 Rebi'ü'l-evvel 1310.

⁷¹⁵ Huzûr-ı fehâmet-sunûr-ı cenâb-ı sadâret-penâhiye

Ma'rûz-ı çâker-i keminelidir ki

Mersinden demiryolu mevki'ine kadar 1350 metreden i'bâret olub 3150 lira masrafla vücûda geleceği keşf olunan ve tebliğ edilen ruhsat-nâmede münderic şerâ'ite tevfiқан mersin dâire-i belediyesince inşa edileceği mukaddemen 'arz edilen tramvay hattının inşasına başlanmışmıdır henüz mübâşeret olunmamış ise de ne vakit beden olunacaktır ve mesârif-i inşâ'iyyesi hazır mıdır buralarının bi't-tahkîk 'arz ve iş'arı yedi numrolu ve 9 Muharrem sene 306 tarihiyle mezinen hâmiye-perâ fark-ı ta'zim ve icâbı olan emir-nâme-i sâmi-i cenâb-ı hîdîv-i a'zâmilerinde irâde ve fermân buyrulmuştur hatt-ı mezkûrun sûr-ı inşâ'iyyesi nâfia Nezâret-i celîlesinden tebliğ buyrulan ruhsat-nâme üzerine dâ'ire-i belediyece taht-ı ta'ahhüde

Söz konusu Mersin tramvay hattı için hazırlanan plan ve proje haritasına göre hat, demiryolu istasyonundan başlayarak Doktor Metini arsası, Amerikan konsoloslugu, Maruni Kilisesi, hükümet konağı, Ticaret ve Telgrafhane, Mısrızâde arsası, İngiliz Konsoloslugu, Sürsok arsası, Şatırhan Adası, cami-i şerif, Beğleroğlu arsası, Ziya Paşa arsası, liman idaresi, Mavromati arsası, Yunan konsoloslugu'nu geçerek Fransız Mesajeri Acentesine kadar devam edecektir.⁷¹⁶

Bütün bu hazırlıklara rağmen tramvay hattının faaliyete geçtiğine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bunun nedenlerinden biri inşa ve işletme imtiyâzı talebinin belediye idaresi tarafından yürütölmek istenmesidir; çünkü imtiyâz talebi değerlendirilirken karar mekanizması kurumların kendi aralarında bir anlaşmaya varamadıkları bilinmektedir. Bu nedenle Mersin Tramvay Hattı yapımı yarım kalmış bir proje olarak tarihteki yerini almıştır.

IV.6.2. Karayolu Ulaşımı

19. yüzyılın ikinci yarısında Çukurova Bölgesi'nde tarım ve sanayi alanındaki gelişmelerden sonra en büyük sıkıntı ulaşım yollarının yetersizliğiydi. Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan ticaret yolu bu bölgeden geçmekteydi. Ayrıca bölge, İskenderun,

alınarak mezûniyyet emri verilmek üzere lâzım gelen plan ve profili 26 numrolu ve 30 Mart sene 304 târîhli arıza-i bendegânemle beraber postaya tevdi'han Nezâret-i müşharûn-ileyhâya takdim kılınmış ise de henüz bir güne emr-i cevabı alınmamış ve inşa'âta başlattırılması 'ale'l-usûl me'zûniyyet emrinin i'tâsına mütevakkıf olduğu gibi mesârif-i inşa'iyenin bir kısmı mevcûd olup kısm-ı diğêrinin dahi me'zûniyyet istihsâlini müte'âkib dâ'ire-i belediye kendi nâmına istikrâz sûretiyle te'hîr ederek ta'ahhüdünü icrâyâ hâzır bulunmuştur mezkûr tramvayın Mersince olan lüzûm ve ehemmiyeti nezd-i mu'allâ ve fedd-i hazret-i hidiv-i fehimânelerinde müstağnien 'arz ve beyân olduğu misillü memleketin esbâb ve vesâ'it-i ümrâniyesinden olmasıyla inşa'sına ruhsat i'tâsı merhûn-ı müsâ'ade-i ihsân-a'de-i hazret-i sadâret-penâhileridir her halde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir fi 22 Muharrem sene 306 ve fi 17 Haziran sene 304. Vâli-i Vilayet. BOA., İ.MMS., 102/4320, Hicrî 4 Rebî'ü'l-evvel 1310.

⁷¹⁶ BOA., HRT.h., 2530.

Dört Yol, Osmaniye, Ceyhan, Misis, Adana ve Gülek Boğazı askeri güzergâhının da üzerinde olması nedeniyle ulaşımın yeterli olması gerekmektedir.⁷¹⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında artan üretim ve gelişen ticari bağlantılar nedeniyle demir yollarıyla birlikte mevcut karayolu yapım ve tamir çalışmalarına da hız kazandırılmıştır. Mal ve hizmet dolaşımının sağlanmasında ve iletişim sektöründe ulaşım ağlarının kuvvetlendirilmesinin gerekliliği imar faaliyetlerinin hızlanmasına ön ayak olmaktadır. Yeni yolların yapılması ve eskilerin tamir işleri birlikte yürütülmüştür. 1870'li yıllarda Tarsus ve Mersin arasındaki yolların durumu incelenmiş ve tamire muhtaç olduğu anlaşılmıştır.⁷¹⁸ Adana ve Mersin İskelesi arasında 1868 yılında 70.000 metreyi bulan bir şose yolu ve 16 adet köprü yapımı çalışmasına başlanılmıştır. 1874'te bu çalışmanın yarısına yakın bir kısmı tamamlanmıştır. Bu çalışmalara katkıda buldukları için Tarsus kaymakamı Menaz Efendi, Mersin Kaymakamı Galib Bey, Tarsus Belediye Reisi Ali Efendi, Karaisalı Kaymakamı Celal Bey ve Adana Belediye Başkanı Abdülkadir Efendi ikinci; Meclis İdare Baş Kâtibi Zabit ve Yevmiye Mukayyidi Osman Efendiler ise üçüncü rütbeye taltif edilmişlerdir.⁷¹⁹ Yapılan bu yolların çabuk harab olması 1875'te yol bekçilerinin kullanılması gereğini gündeme getirmiştir. Yeni yapılmakta olan yolların muhafazası için maaşlı yol bekçileri atanmıştır.⁷²⁰

Gülek Boğazı ile bitişik Sarı Şeyh adlı mevkiden Tarsus'a kadar olan 48 kilometrelik yolun harab ve çok taşlı olması ulaşımı oldukça aksatmaktaydı. Bu nedenle 1882'de buranın araba işleyecek vaziyete getirilmesi için bir yol yapım çalışması başlatılmıştır. Söz konusu yol yapımı yevmiyeli çalışan 1000 işçi sayesinde kısa bir

⁷¹⁷ BOA., DH-İD., 25/10, Hicrî 28 Rebî'ü'l-evvel 1330.

⁷¹⁸ BOA., ŞD., 2116/14, Hicrî 9 Şevvâl 1288; MVL., 1060/54, Hicrî 7 Zi'l-hicce 1284.

⁷¹⁹ BOA., BEO.AYN.D., Defter No: 822, belge no: 59, s. 66, Hicrî 17 Safer 1291.

⁷²⁰ BOA., BEO.AYN.D., Defter No: 822, belge no: 291, s. 74, Hicrî 13 Şa'bân 1292.

sürede tamamlanmıştır. Sadece Tarsus'a bir saatlik mesafenin yapımı çiftçilerin mevsimlik zirai çalışmalarına engel olunmaması amacıyla daha sonraya bırakılmıştır. Bu çalışma sayesinde bu yolun kullanılma sıklığı artmıştır. Yol yapımı bölge ticaretinin gelişmesi açısından da oldukça faydalı olmuştur.⁷²¹ 1883'te Adana'dan Mersin'e şose yolu yapım çalışmaları devam etmiştir. Yapılan bu yolda işletilmek üzere Tarsus'ta bir araba kumpanyası kurulduğu kayıtlara geçmiştir.⁷²² Ulaşım yollarının, ticaret ve endüstriyel üretimin hız kazandığı bu süreçte bölgenin en büyük ihtiyaçlarından biri haline gelmesi, yol ve köprü imar ve tamir çalışmalarının sürekli devam etmesini sağlamıştır. 1912'de 30.000 kuruş masrafla Adana Vilayeti yolları tekrar tamir edilmiştir.⁷²³ Bu süreçte ulaşım ve haberleşme ağına verilen önem ve yapılan çalışmaların yoğunluğu üretim-tüketim ve dolaşım-bölüşüm ilişkilerinin hızlandığını ve ulaşım teknolojilerine duyulan ihtiyacın giderek arttığını göstermektedir.

Adana-Tarsus-Mersin demiryolunun faaliyete geçmesinden sonra bölge ile neredeyse bütünleşen kervan yollarının kullanılmaya devam ettiği bilinmektedir. Antik çağlardan beri devam edegelen bu ulaşım yolunun en belirleyici özelliği Kilikya Kapıları ve Geçitleri ile bu trafiği en iyi tanıyan deve sahipleriydi. Bu yolların birçoğu Tarsus Nehri'ne çıkıyordu, çünkü antik dönem ticaret yolları için bu nehir ve devamındaki liman büyük önem taşımaktaydı. Ayrıca, Tarsus Limanı kapanana kadar İç Anadolu'yu Akdeniz'e bağlayan kervan yolunun son durağıydı. Dolayısıyla işlek bir ticaret trafiğinin göbeğinde yer almaktaydı. Bu nedenle, bu eski yollar modern çağlarda bile devamlılığını uzun yıllar devam ettirmiştir. Ayrıca, bu kervan trafiği daha geç tarihlerde geniş Çukurova'nın tek ticaret limanı olacak olan Mersin'in bu kadar işlek olmasına da katkı

⁷²¹ BOA., Y.MTV., 9/5, Hicrî 8 Cemâziye'l-âhir 1299.

⁷²² BOA., ŞD., 2114/47, Hicrî 4 Rebî'ü'l-âhir 1300.

⁷²³ BOA., DH.İD., 25/10, Hicrî 28 Rebî'ü'l-evvel 1330.

sağlamıştır. Adana-Mersin Demiryolu Hattı'nın yapılmasıyla ticaret trafiği farklı bir boyut almıştır.⁷²⁴ Mersin Limanı, bu süreçte Akdeniz'e kıyısı olan limanların en önemlilerinden biriydi. İthalat ve ihracatın özellikle Adana-Mersin Demiryolu hattının yapılmasından sonra daha da arttığı liman günden güne önemini artırmaktaydı. Liman, ticarete olduğu kadar askeri sevkiyatta da önemli bir konumdaydı. Mersin'in Gülek Boğazı'na yakın olması Karaman ve çevresi için doğal bir liman görevi görüyordu. Bu açıdan Anadolu ticareti için önemli bir konumu vardı. Bununla birlikte İzmir ile Beyrut arasındaki sahilde başka liman bulunmadığından asker ve askeri mühimmatın nakli için en elverişli limandı. Asker sevkiyatı yapılan limanların daha korunaklı ve iyi yapılandırılmasına dikkat edildiğinden Mersin Limanı'na gösterilen önem artırılmaya çalışılmıştır. Baron Vandor adında biri, 1894'te Mersin'in taşıdığı öneme atfen buraya büyük bir liman ve rıhtım inşası için merkeze talepte bulunmuştur.⁷²⁵

Yolların yıpranmasında doğal afetlerin etkisi de büyük olmuştur. Sık yaşanan sel felaketleri yolların yıpranmasına neden olmaktaydı. 1893 yılında bölgede yaşanan sel felaketi bölgedeki nehirlerin taşarak Adana-Tarsus-Mersin yollarının harab bir hale getirmiştir. Özellikle Seyhan Nehri'nin taşması sonucu Adana yollarının büyük hasar gördüğü bilinmektedir. Bu nehrin kenarında hasar gören bendlerin 1893'te 16.155 kuruş masraf ile tamir edilmesine karar verilmiştir.⁷²⁶ Bu felaketin üzerine 644.000 kuruş masrafla bozulan yolların tamiri konusunda da merkezden izin alınmıştır.⁷²⁷

⁷²⁴ W. J. Child, *Across Asia Minor On Foot*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1917, ss. 334-337.

⁷²⁵ BOA., Yıldız Perâkende Evrâkı Ma'iyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dâiresi (Y.PRK.MYD.), 14/100, Hicrî 29 Zi'l-ka'de 1311.

⁷²⁶ BOA., BEO., 270/20206, Hicrî 22 Safer 1311.

⁷²⁷ BOA., BEO., 252/18871, Hicrî 24 Muharrem 1311; BEO., 241/18060, Hicrî 6 Muharrem 1311.

IV.6.3. Haberleşme ve İletişim Teknolojileri

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde ulaşım sektöründeki gelişmelere paralel ilerleyen bir başka alan da haberleşme teknolojilerinin gelişmesiydi. Modern çağın en büyük kazanımlarından biri olarak karşılaşılan haberleşme ve iletişim teknikleri bu süreçte bir gereklilik olarak gündemdeki yerini almıştır. Demiryolu hatlarının ülkenin pek çok bölgesine hızla yayılması, posta, telgraf ve telefon gibi modern iletişim teknolojilerinin kullanılmaya başlanmasını sağlamıştır. Çukurova Bölgesi'nin 19. Yüzyılın ikinci yarısında iktisadî alandaki gelişmeleri bölge ile merkez arasında haberleşme trafiğinin de yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştı. Hızlı ve kolay ulaşım gibi iletişimin de aynı hızda ve kolaylıkta olması en büyük ihtiyaçlardan biri halini almıştı. Bu nedenle söz konusu süreçte bölgeden yeni haberleşme teknolojilerini kullanmak için yoğun taleplerin yaşandığı dikkat çekmektedir. Örneğin, 1865'te Adana telgraf hattının Tarsus'a kadar uzatılması yönünde talepler gelmiştir. Bunun için Derviş Paşa ve Ahmet Cevdet Efendi'nin merkeze telgraf gönderdiği bilinmektedir.⁷²⁸ 1865'te telgraf hattı yapılması konusunda taleplerin yoğunlaşmasının nedenlerinden biri Çukurova Bölgesi'nde başlatılan Fırka-i Islâhiye çalışmalarının başlamasıydı. Merkezle olan haberleşme ancak telgrafla sağlanabiliyordu. Bu nedenle, Adana ve Halep arasındaki hattın yapımına hız verilmesi stratejik bir öneme sahipti. Adana ile Halep arasında 60 saatlik mesafe için bir ay zarfında telgraf hattı açılması planlanmaktaydı. Gerekli tel ve araç gereçler için 33.414 frank hazîne-i celîleden, geri kalan direk vs. giderleri için harcanacak meblağ da mal sandıklarından talep edilmiştir.⁷²⁹ 17 Kasım 1867 tarihinde Adana'dan Tarsus'a kadar olan telgraf hattı haberleşmeye açılmış ve Takvim-i Vekâyi'de

⁷²⁸ BOA., A.MKT.MHM., 340/34, Hicrî 02 Rebî'ü'l-âhir 1282.

⁷²⁹ BOA., MAD.d., 13636, s. 74, b. 7, Hicrî 6 Muharrem 1282.

resmen ilan edilmişti.⁷³⁰ 1868'de bu hattın Mersin İskelesi'ne kadar uzatılmasının gerekli görülmesi üzerine alt yapı çalışmalarına başlanılmıştır. Bu amaçla aylık 2066 kuruş maaşla çalışacak memurların tahsisi ve Avrupa'dan getirilecek alet ve edevat için 8267 frank merkez hazineden talep edilmiştir.⁷³¹ Adana, Tarsus, Gülek ve Ulukışla telgraf hatları, merkezin bütün Anadolu, Arabistan, Avrupa, Mısır ve Hindistan ile haberleşmesinde önemli bir konumdaydı. Ancak bu hattın en büyük sıkıntısı, adi ağaçtan yapılmış direklerin kış aylarında şiddetli fırtınalara dayanıklı olmamasıydı. Bu nedenle kış aylarında haberleşme trafiği sık sık sekteye uğramaktaydı. 1910'lu yıllarda 3000 lira karşılığında bu telgraf direklerinin sağlamlaştırılması için merkezden izin talebinde bulunulmuştur.⁷³²

1909 yılında İstanbul ile Adana Vilayeti arasında günlük posta geliş gidişi tesis edilmesi için bir girişimde bulunulmuştur. Tarsus ile Ereğli yollarıyla, Adana ve İstanbul arasında oluşturulacak olan günlük posta taşıma faaliyetinin haberleşmenin daha hızlı ve kolay olmasını sağlayacağı belirtilmekteydi.⁷³³ Mersin-Tarsus arası demiryolu hattının işletmeye açılmasıyla postalar tatar ve çavuşlara teslim edilip trenle gönderilmeye başlanmıştır. Böylece tasarruf edilen parayla aylık 30 kuruş maaşla 2 seyyar posta memuru istihdam edilecekti.⁷³⁴ Bu açıdan demiryolu yapımının bölge ulaşımına faydası olduğu gibi haberleşme alanında da serilik sağlamıştır.

1910'da Adana, Tarsus ve Mersin arasında telefon hattı tesisi gündeme gelmiştir. Adana Vilayeti genelinde telefon konusunda talepler oldukça yoğun olup Adana'da 100, Mersin'de 70 ve Tarsus'ta 50 kişi abonelik talebinde bulunmuştu. Ancak

⁷³⁰ BOA., A.MKT.MHM., 394/18, Hicrî 22 receb 1284.

⁷³¹ BOA., A.MKT.MHM., 408/27, Hicrî 30 Muharrem 1285; MVL., 1060/54, Hicrî 7 Zi'l-hicce 1284.

⁷³² BOA., DH-İD., 25/10, Hicrî 28 Rebî'ü'l-evvel 1330.

⁷³³ BOA., Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmî Tahrîrât Kalemi Evrâkı (DH.EUM.THR.), 19/1, Hicrî 12 Zi'l-hicce 1327.

⁷³⁴ BOA., DH.MKT., 1373/77, Hicrî 22 Muharrem 1304.

dikkati çeken husus, telefon hattı tesisinin henüz İstanbul'da bile görüşülüp kabul edilmeden taşradan böyle taleplerin gelmesidir. Telefon aboneliği konusunda aylık ödenilecek meblağ, inşaat için gerekli koşullar vs. ile ilgili merkezden görüş alınmak istenmiştir. Bu konuda posta-telgraf-telefon idaresinden gönderilen tezkerede, telefon hatları tesisi konusunda İstanbul için bile henüz bir kararın alınmadığı bildirilmektedir. Ancak bir karar alındıktan sonra böyle bir uygulamanın başlatılabileceği belirtilmiştir.⁷³⁵

⁷³⁵ BOA., DH.MUI-2, 53/55, Hicrî 23 Rebî'ü'l-a-âhir 1328.

V. BÖLÜM: BİR SOSYAL PAYLAŞIM ALANI OLARAK TARSUS

V.1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'a İlişkin Demografik Gözlemler ve Tespitler

1856'ya girerken Tarsus'un nasıl bir demografik yapıya sahip olduğunu göstermek, inceleme alanındaki toplumsal grupların kesitini çıkarmayı kolaylaştıracaktır. Osmanlı toplumu, 1856 Islahat Fermânı ile yeniden yapılanmaya doğru gitmiştir. Islahat Fermânı, 1839 Tanzimat Fermânı ile başlatılan reform sürecinin bir devamı niteliğindedir. Bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu için toplumsal dönüşümün de habercileri idi. Tarsus, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar işlek bir limana sahip önemli ticaret merkezlerindendi. Dolayısıyla kent, gayrimüslim ve yabancı tüccarların tercih ettiği yerlerinden biriydi. Bu açıdan Tarsus'ta, 1856 Islahat Fermânı ile başlatılan reform sürecinin yansımalarını da rahatlıkla gözlemlemek mümkündür. Ancak, bu sürecin kazanımlarının tam anlamıyla kavranabilmesi ve bir yere oturtulabilmesi için 1830'lara, hatta yüzyılın başına kadar gidilmesi gerekmektedir. 1839 ile başlayan yenilik hareketlerinin Tarsus Kazası'na yansımaları, ancak 1850'lerden itibaren hissedilmeye başlanmıştır. 1856 sonrası gelişmeler, Tarsus'un kent dokusunda birtakım değişmelere sebep olurken; Islahat Fermânı ile başlatılan düzenlemeler, ticari ve sosyal alanlarda yansımalarını bulmuştur.

Toplumların dönüşümünün incelenmesinde, öncelikle bakılması gereken demografik görüntüdür. Tarihsel değişim süreçlerinin değerlendirilmesinde toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasi pek çok etkiye sahip en önemli unsurların başında demografik gelişmeler gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde dönem dönem farklı şekillerde nüfus, sayıma tabi tutulmaktaydı. Ancak bu sayımlar, genellikle ya askeri ya da

ekonomik amaçlı yapılmaktaydı. İlk teşebbüsler her ne kadar, 1826-28 yılları arasında olmuşsa da Osmanlı toplumunun demografik yapısına dair ilk verilere 1831'de yapılan sayımlar sonucu ulaşılabilmektedir.⁷³⁶ Tarsus'un ayrıntılı nüfus dökümü ise sadece 1881/82 ve 1914 genel sayımlarında verilmiştir. Bunun dışındaki sayımlarda vilayet genelinde toplam sayılar verildiği için kesin sayısal verilere ulaşılamamaktadır. Bu tür genel nüfus istatistiklerinin dışında, Vilayet Salnamelerinden incelenen bölgeye dair nüfus verilerine ulaşılabilmektedir. Bu açıdan Tarsus Kazası nüfus verilerine rastlanan ilk salname 1868 Halep Vilayeti Salnamesi olmuştur.⁷³⁷

1831 Nüfus Sayımına göre, Tarsus Sancağı'nın nüfus dağılımı yapılırken din, temel kriterlerden biriydi. Tarsus'ta yaşayan insan toplulukları, öncelikle Müslüman ve reaya olarak iki gruba ayrılmıştı. Bunun dışında bırakılan aşiret ve yörük taifeleri ise etnik ve dinsel gruplandırmanın dışında tutulmuşlardı. Gayrimüslim gruplar reaya olarak tabir edilmişlerdi.⁷³⁸ Bu sayımda kadınlar yer almamaktadır. Bu nedenle de rakamlar Tarsus nüfusunun tamamını ifade etmemektedir. Bu sayımda, sadece erkeklerin sayılmasının nedeni, mal değerlerindeki değişimden, toprakların el değiştirmesinden ve eski arâzi senetlerinin kullanılması gibi çeşitli nedenlerden doğan vergi eşitsizliği önlemektir. Vergi mükelleflerini tespit etmekle beraber asıl amaçlardan biri toplumdaki asker potansiyelini görebilmektir.⁷³⁹

⁷³⁶ Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, cilt I, Eski Yazıdan Aktaran: Ahmet Hezarfen, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 100–104.

⁷³⁷ Halep Vilayeti Salnamesi, 1285.

⁷³⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943, ss. 17–22.

⁷³⁹ Karpat, *a.g.e.*, 2003, s. 58.

Tablo 34- 1831 Nüfus Sayımında Tarsus Sancağı'nın Demografik Görüntüsü

Tarsus Sancağı Yerleşim Birimleri ve Cemaatler	Toplam Nüfus
Nefs-i Tarsus Şehri	3384
Nefs-i Tarsus şehrinde olan Ehl-i İslâm	1816
Şehr-i mezkûrda olan Fellahan	1075
Millet-i Rum ve Ermeni	493
Kusun Kazası	2601
Kaza-i Kusun dahilinde olan Ehl-i İslam	1904
Kaza-i mezbûr dâhilinde Yörügan taifesinden Kulak Cemaati	29
Yörügan taifesinden Hacıhamzalı Cemaati	99
Yörügan taifesinden Kuru Cemaati	19
Yörügan taifesinden Kılınçlı Cemaati	13
Yörügan taifesinden Çavuşlu Cemaati	28
Yörügan taifesinden Terekli Cemaati	379
Yörügan nev'inden Karakürek Cemaati	79
Yörügan taifesinden Cemaat-i Fazıl	38
Yörügan taifesinden Perçihan Cemaati	9
Karye-i Bayramlı	4
Elvanlı Kazası	995⁷⁴⁰
Kaza-i elvanlı'da mevcut olan Ehl-i İslam	873
Yörügan taifesinden Cemaat-i Bahşiş	90
Arablar Taifesi	32
Ulaş Kazası	1140
Kaza-i Ulaş'ta mevcut Ehl-i İslam	886
Yörügan taifesinden Hacı Bozan Cemaati	52
Yörügan taifesinden Karaçalı Cemaati	103
Yörügan taifesinden Timuroğlu Cemaati	20
Yörügan taifesinden Belluçe Cemaati	31
Yörügan taifesinden Yüksekkinisa Cemaati	48
Kuştimur Kazası	1420
Kaza-i Kuştimur kuralarından olan ehl-i İslâm	1307
Kusun ve Kuştimur Kazalarında olan Ermeni ve Rum reayası	113
Namrun Bölgesi	2204⁷⁴¹
Namrun Bölgesi dâhilinde olan Ehl-i İslâm	1348
Taife-i Tahtacıyan	79
Taife-i Karadikili	335
Taife-i Torak	245

⁷⁴⁰ Sayım verilerinde 995 olarak kaydedilen miktar tarafımızca yapılan toplama sonucunda 990 çıkmaktadır.

⁷⁴¹ Taramızca yapılan toplama 2194 ise de söz konusu kaynakta 2204 olarak kaydedilmiştir.

Ermeni reayası	197
Gökçeli Kazası	3966 ⁷⁴²
Kaza-i Gökçede olan Ehl-i İslâm	1074
Yörüğan taifesinden Aşiret-i Kalklu	692
Yörüğan taifesinden Cemaat-i Burhan	175
Yörüğan taifesinden Cemaat-i Tekeli	105
Yörüğan taifesinden Cemaat-i Cemelu	51
Taife-i Abdalan	15
Yörükan taifesinden Cemaat-i Munzur	45
Millet-i Ermeni ve Rum Reayası	99
Genel Toplam	15710 ⁷⁴³

Kaynak: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943, ss. 175-177.

Bu sayıma göre Tarsus toplumsal yapısı etnik ve dinsel bir gruplandırmaya tabi tutularak Ehl-i İslam, Fellahân, Millet-i Rum ve Ermeni olmak üzere üç grupta gösterilmiştir.⁷⁴⁴ Bu demografik görüntü içinde, yoğun bir fellahan grubu dikkat çekmektedir. İlk akla gelen bu grubun İbrahim Paşa'nın bölgede tarımsal verimi artırmak için getirdiği Arap çiftçiler olduğudur. Ancak, şöyle bir gerçek vardır ki İbrahim Paşa'nın bölgeyi işgali 1832'de başlamış ve tarımsal alandaki ıslah çalışmaları çerçevesinde bölgeye fellahları getirmesi de ancak bu tarihten sonra gerçekleştirmiştir. Zaten bu kadar ciddi bir siyasi çatışmanın yaşandığı süreçte bölgede sayımın yapılması, akıllarda soru işareti bırakmaktadır. Eğer sayım işgalden önce tamamlanmışsa, bölgeye ilk yerleşmeleri işgalden sonra gerçekleşmiş olan fellahan gurubunun, sayıma nasıl dahil edilmiş olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Dolayısıyla, bu sayımda söz konusu olan fellahlar Mısır'dan getirilen Arap çiftçiler değil, bölgede yerleşik olan Nusayri olarak da bilinen Arap cemaati idi.⁷⁴⁵ Bu süreçte Fellahlar ya da Nusayriler, Türkmenlerle birlikte bölgede

⁷⁴² Yapılan toplamada 4636 olarak çıkan sonuç, söz konusu kaynakta 3966 olarak kaydedilmiştir.

⁷⁴³ Tarafımızca yapılan toplamalarda sonuç 15709 çıkması gerekirken kaydedilen rakam 15710'dur.

⁷⁴⁴ Karal, *a.g.e.*, 1943, ss. 175-177.

⁷⁴⁵ Fellah ve Nusayri ifadeleri Cahit Aslan ve Ali Sinan Bilgili'nin eserlerinde olduğu gibi eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Cahit Aslan, *Fellahlar'ın Sosyolojisi*, Karahan Kitabevi, Adana, 2005, ss. 27-28; Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Adana, Tarsus, Mersin Nusayrileri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli*, sayı 54: Nusayriler ve Nusayrilik Özel Sayısı, 2010, s. 53. Ancak günümüzde bölgede yaşayan bazı

ciddi bir nüfusa sahip gruplar olarak yerlerini korumuşlardır. Toplumsal gruplandırmada 1831 sayımında Müslüman olarak tanımlanılmayan Fellahlar, bundan sonraki sayımlarda Müslüman nüfusla birlikte sayıldığı için net verilere ulaşılammaktadır. 1832'den sonra Mısır'dan getirilen Fellahların ise, bölgede tarımsal verimin artmasında olduğu kadar nüfusun artışında da önemli roller oynadığı söylenebilmektedir. Henüz çok fazla nüfusa sahip olmayan gayrimüslim grupların sayısı 1830'ların sonlarına doğru ticari ilişkilerin gelişmesi çerçevesinde artış göstermiştir. Ermeni ve Rumların oluşturduğu gayrimüslim nüfus ise genellikle kent merkezinde yoğunlaşmıştır. Gayrimüslim olan Ermeni ve Rumlar reaya, Yörük ve Abdallar ise taife olarak ifade edilmiştir.⁷⁴⁶ Yörük ve Abdal taifelerinin ehl-i İslâmdan ayrı gruplar olarak tanımlanması da bu grupların genellikle yarı göçebe ve konar-göçer bir yaşam tarzına sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Tarsus nüfusunun önemli bir bölümünü de Müslümanlardan sonra Yörüklerin oluşturduğu görülmektedir.

Tablo 35- 1831 Sayımına Göre Tarsus Sancağı Nüfusunun Dinsel ve Etnik Dağılımı

Dinsel ve Etnik Grup Adı	Toplam Nüfus
Ehl-i İslâm	9208
Yörügân Taifesinden	4478
Fellahân	1075
Millet-i Ermeni ve Rum Reayası	902
Araplar	32
Abdalân	15
Toplam	15710

Kaynak: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943, ss. 175–177.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelirken Tarsus toplumsal yapısı Müslim ve Gayrimüslim olarak etnik ve dinsel iki temel ayrım ile belirlenmiştir. 1856 Islahat fermânı

Nusayrilerin “Fellah” tanımlamasını kendilerine yapılmış bir hakaret olarak algıladıkları da görülmektedir. Bu nedenle Fellah ve Nusayri ifadelerinin birbiriyle eş kabul edilmesi tartışmalı bir konu olarak literatürdeki yerini almıştır.

⁷⁴⁶ Karal, *a.g.e.*, 1943, ss. 175–177.

ile gayrimüslimlerin hak ve özgürlüklerinin yeniden tanımlanması bu süreçte toplumsal yapılanmaların da şekillenmesine etkide bulunmuştur. 1831'deki demografik yapı ile 1856 sonrasının karşılaştırılmasıyla net bir şekilde ortaya çıkan sonuç, devletin toplumsal grupları tanımlama ve kullandığı ifade şekilleriydi. 1831 sayımında toplumdaki gayrimüslim grupları "*reaya*" ve "*millet*" ifadeleri ile tanımlanmaktadır. Oysaki, 1856 sonrasında her şeyden önce bu grupların gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olarak Müslümanlarla aynı statüye alınmalarıyla tüm tanımlamalar da ifadelerle birlikte değişme göstermiştir. Ayrıca, dikkate değer bir diğer nokta, Çukurova Bölgesi demografik yapısının önemli bir unsuru olan Yörük cemaatlerinin, ehl-i İslam olarak tanımlanan sınıfa dahil edilmeyerek ayrı sayılmalarıydı. 1856 sonrası yapılan sayımlar sonucu elde edilen demografik verilerde toplumun, Müslüman ve gayrimüslim gibi iki temel dinsel sınıflandırmayla birlikte Rum ve Ermeni olarak etnik, Katolik ve Protestan olarak da mezhepsel bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu görülmektedir. 1856 sonrası Tarsus'un demografik görüntüsüne bakıldığında, toplumsal yapının yine Müslüman ve gayrimüslim olarak iki temel dinsel ayrıma tabi tutulduğu görülmektedir. 1831'den sonra Tarsus nüfusuna dair ilk veri 1868/69'da Halep Vilayeti Salnamesi'nde yer almaktadır.⁷⁴⁷ Bu nedenle 1856 sonrası ilk Tarsus toplumsal yapı kesiti, 1868 tarihinden verilebilmektedir. Bu tarihte Tarsus'ta toplumun ağırlıklı nüfusunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Gayrimüslim nüfus ise Müslümanlara oranla az olmakla birlikte, genel anlamda bir yoğunluğu da ifade etmektedir. 1831'den 1868'e kadar geçen sürede Tarsus nüfusu 15.710'dan 29.423'e ulaşarak 13.713 nüfus artış göstermiştir.⁷⁴⁸ Bu sürede kent nüfusu yaklaşık olarak iki kat artmıştır. Ayrıca 1831'de yapılan nüfus sayımında kadın-erkek olarak ayırım yapılmadığı, ancak 1868'deki ve bundan sonra yapılan tüm sayımlarda

⁷⁴⁷ Halep Vilayeti Salnamesi, 1285.

⁷⁴⁸ HVS., 1285.

erkeklerin yanında kadının da toplumsal bir unsur olarak görülüp sayıma tabi tutulması önemli bir gelişmedir.⁷⁴⁹

Tablo 36- Tarsus Kazası Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu (1869-1917)

Yıl	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
1868/69	19032	1391	20423
1872/73	19032	1391	20423
1877/78	18148	1104	19252
1881/82-1893 ⁷⁵⁰	39862	2337	42199
1890/91	38037	2284	40321
1892/93	38037	2284	40321
1894/95	44600	2142	46742
1900/01	50310	2558	52868
1902/03	50310	2558	52868
1907/08	55368	4207	59575
1914 ⁷⁵¹	60947	4668	65701
1917	17508	8763	26271

Kaynak: Halep Vilayeti Salnamesi, 1285, Adana Vilayeti Salnamesi, 1289, 1294, 1297, 1308, 1309, 1312, 1319, 1320, BOA., DH.EUM.MEM., 30/52, Hicrî 15 Cemâziye'l-âhir 1331; DH.EUM.MEM., 95/21, Hicrî 17 Rebî'ü'l-evvel 1331, DH.SN.M., 44/1; DH.SN.M., 6/87, Hicrî 1323/1324.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Müslüman nüfusla birlikte gayrimüslim nüfusta da bir artış yaşanmıştır. Bir önceki tabloda 1831'de 902 olan gayrimüslim nüfus 1868'de 1391'e ulaşmıştır. Bu artışta 1838 sonrası yaşanan gelişmelerin de etkisi mevcuttur. Bu süreçte Tarsus toplumunda mevcut bir yerli gayrimüslim tabakadan söz etmek mümkündür. Bu tabakanın başlıca ekonomik gelir kaynağını da ticaret oluşturmaktaydı. Kentin stratejik konumu gereği ticari bir merkez oluşu, 1838 sonrası ekonomik gelişmelerden doğrudan etkilenmesini sağlamıştır. Bu anlamda çevre bölgelerden ticaretle uğraşan pek çok gayrimüslim buraya yerleşmeye başlamıştır. Niğde, Kayseri, İskenderun gibi çevre kentlerden olduğu gibi Beyrut, Şam, Tunus'tan da gelip

⁷⁴⁹ Karal, *a.g.e.*, 1943, ss. 175-177.

⁷⁵⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 164.

⁷⁵¹ Gayrimüslim nüfus 4668 olarak belirtilmesine rağmen 4754 olması gerekmektedir. Karpat, *a.g.e.*, 2003, s. 164.

Tarsus'a yerleşen tüccarlar olmuştu.⁷⁵² Dolayısıyla 1856'ya gelindiğinde Islahat Fermânı'nın gayrimüslimlerin toplumsal ve hukuksal kazanımlarından yararlanmayı bekleyen önemli bir kesit, Tarsus toplum yapısında yerini almıştı. Bu nedenle, genelde dünya konjonktüründe özelde ise Osmanlı merkezinde gerek toplumsal, gerekse ekonomik yapıya yönelik her türlü gelişmenin etkilerini ve yansımalarını Tarsus toplumsal hayatında izlemek oldukça mümkündür. Yukarıdaki tabloda 1877/78'de Müslüman nüfusla birlikte gayrimüslim nüfusta da bir düşüş izlenmektedir. Nüfustaki bu düşüşte 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkisi söz konusudur. 1880'li yıllarda görülen gayrimüslim nüfustaki artışın temel nedenlerinden biri bölgede endüstriyel üretim alanında yaşanan gelişmelerdir. Bölgede tarım ve sanayileşme alanında görülen pek çok girişimde gayrimüslimlerin yer aldığı ve bu açıdan bölgenin bir çekim merkezi haline geldiği bilinmektedir. Gayrimüslim nüfusta görülen diğer artışlar 1907/1908 ve 1917 yıllarında yaşanmıştır. 1831'den 1917'ye kadar gayrimüslim nüfusun 902'den, 8763'e ulaşması çok ciddi bir artış yaşandığını göstermesi açısından önemlidir.

Tablo 37- Tarsus Kazası Toplam Nüfusu (1831-1917)

Yıl	Nüfus
1831	15710
1868/69*	29423
1872/73*	20423
1877/78*	19252
1881/82-1893	42199
1890/91	40410
1892/93	40410
1894/95	46742
1900/01	52868
1902/03	52868
1907/08	59575
1913*	20762

⁷⁵² TŞS., Defter No: 314, b. 114.

1914	65701
1917*	26271

Kaynak: Halep Vilayeti Salnamesi, 1285, Adana Vilayeti Salnamesi, 1289, 1294, 1297, 1308, 1309, 1312, 1319, 1320, BOA., DH.EUM.MEM., 30/52, Hicrî 15 Cemaziye'l-ahir 1331; DH.EUM.MEM., 95/21, Hicrî 17 Rebî'ü'l-evvel 1331, DH.SN.M., 40/59, Hicrî 18 Şaban 1337; DH.SN.M., 6/87, Hicrî 1323/1324.

Yukarıdaki tabloda 1831-1917 yılları arasında Tarsus Kazası'nın toplam nüfusu gösterilmektedir. 1831'den 1868'e kadar nüfusun iki katı arttığı görülmektedir. bu süreçte 1865'te Cevdet Paşa'nın önderliğinde Çukurova Bölgesi'nde Fırka-i Islahiye ile yerleşik olmayan grupları iskân etme çalışmaları demografik yapıya etkide bulunan en önemli girişimlerden biriydi. Fırka-i Islahiye ile bölgede, merkeze karşı adem-i merkezîyetçi güçler olarak ciddi bir potansiyele sahip olan göçebe ve yarı göçebe gruplar, bir sistematik dahilinde yerleşik düzene geçirilmişti.⁷⁵³ 1831 sayımındaki nüfus verileri konar-göçerleri içermemekteydi. Bölgede konar göçerliğin yaygın oluşu nüfus verilerini de oldukça etkilemekteydi. Bu açıdan Tarsus nüfusunun 1831'den 1868'e kadar iki katına ulaşmasının en önemli nedenlerinden birinin bu olduğu söylenebilmektedir. Bununla birlikte, aynı süreçte 1860'larda bölgeye Kırım ve Kafkaslardan gelen göç dalgası da bu yıllarda nüfusun artmasına etki eden faktörlerden biridir.⁷⁵⁴ 1895'ten 1902'ye kadar nüfus artışının nedenlerinden biri de Girit göçmenleriydi.⁷⁵⁵ Dolayısıyla 1860'lardan sonra Çukurova Bölgesi'nde, ciddi bir yerleşim problemi mevcuttu. Bu durum, demografik yapılanmanın bu süreçte oldukça hareketli olduğunu da göstermektedir. Tarsus nüfusundaki önemli bir diğer artış 1880'lerde yaşanmıştır. Bu artışın nedenleri yukarıda

* Bu sayımlarda sadece Tarsus kaza merkezi nüfusu verilmiştir. Bu nedenle nüfus diğer yıllara oranla daha düşüktür.

⁷⁵³ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), Yayıncı Hazırlayan: Cavit Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, Ankara, s. 223-226; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, Eren Yayınevi, İstanbul, 1987, ss. 115-117; Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islahiye", *Tarih Dergisi*, sayı 27, İstanbul, 1973, ss. 1-6.

⁷⁵⁴ BOA., A.MKT.UM., 401/97, Hicrî 5 Ramazân 1276; A.MKT.UM., 449/77, Hicrî 7 Receb 1277.

⁷⁵⁵ TŞS., defter no: 316; BOA., DH.MKT., 2463/14, Hicrî 27 Zi'l-ka'de 1318; DH.MKT., 2460/26, Hicrî 20 Zi'l-ka'de 1318.

da belirtildiği gibi bölgede gerçekleşen tarım devriminin arkasından sanayileşmenin atak yaparak ticarete ivme kazandırmasıydı. Ekonomik alanda gerçekleşen bu ilerleme bölgenin yerli ve yabancı nüfus için bir çekim merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

Salnameler ve incelenen dönemin nüfus kayıtları olan sicil-i nüfus kayıtları gibi resmi kayıtlar demografik veriler sağlaması açısından önemli kaynaklardır. Bölgeyi çeşitli amaçlarla ziyaret eden kişilerin gözlemlerini aktardıkları yazılı kayıtlar da bölge nüfusu hakkında yaklaşık veriler sunmaktadır. Güvenilirlik açısından çok kesin veriler olduğu söylenemese de yaklaşık olarak sunulan nüfus verileri bölge nüfusu hakkında fikir sâhibi olunmasına yardımcı olmaktadır.

Tablo 38- Gezinlerin Tarsus Nüfusuna Dair Tahminleri

Tarih	Nüfus	Kaynak
1835	30000 Kaza merkezi	William Henry Barlett ⁷⁵⁶
1853	6000 Kaza merkezi (yerleşik olmayan Türkmenler hariç) Toplam 300 köy ve her birinde 200 kişiden toplam 60000 de Kaza toplam nüfusu	William Burckhardt Barker ⁷⁵⁷
1875	12000 Kaza merkezi	Edwin John Davis ⁷⁵⁸
1890	16000-18000 Kaza merkezi 25000-27000 Kaza toplam nüfus	Vital Quinet ⁷⁵⁹
1895	15000 Kaza merkezi	Şerfettin Mağmumi ⁷⁶⁰
1910	30000 Kaza merkezi 65000-70000 Kaza toplam nüfusu	Ahmet Şerif ⁷⁶¹
1917	20000 Kaza merkezi	W.J. Child ⁷⁶²

⁷⁵⁶ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Kentleri ve Yabancı Gezinler*, Ray Sigorta Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 135-136.

⁷⁵⁷ William Burckhardt Barker, *Cilicia And Its Governors*, London: Ingram, Cooke And Co., 1853, s. 113.

⁷⁵⁸ Edwin John Davis, *Life In Asiatic Turkey; A Journal of Travel in Cilicia (Pedia and Trachoea), Isauira, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*, London: Edward Stanford 55, Charing Cross, S.W., 1879, s. 33.

⁷⁵⁹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie Mineure II*, Paris 1892, ss. 47-49.

⁷⁶⁰ Nazım H. Polat, *Dr. Şerfettin Mağmumi; Bir Jöntürk'ün Serüveni*, Büke Yayınları, İstanbul, 2002, s. 176.

⁷⁶¹ Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tanin, Birinci Gezi*, Yayıncı Hazırlayan: Çetin Börekçi, İstanbul 1977, s. 174.

⁷⁶² W. J. Child, *Across Asia Minor On Foot*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1917, s. 334.

Tarsus'a gözlem yapmak amaçlı gelen gezginlerin vermiş olduğu her bilgi gibi, nüfus verileri de çok güvenilir değildir. Ancak, bu tür eserler söz konusu kentler hakkında oldukça zengin veriler içermektedir ve gerçeğe yakın bilgiler sunmaktadır. Yukarıda belirtilen gezginlerin Tarsus nüfusu hakkında verdikleri bilgileri, devletin resmi nüfus verileriyle karşılaştırıldığında birbiriyle birebir uymadığını görülmektedir. Ancak, ortalama bir değer ifade etmesi açısından da önemli kabul edilebilmektedir.

Bu anlamda konsolosluk raporları da kent nüfusu hakkında bazı veriler sunmaktadır. Halep Fransız Konsolosu'nun 1812 yılında hazırladığı bir raporda bölge nüfusuna dair bilgiler mevcuttur. Bu rapora göre Tarsus nüfusu 1200 haneden oluşmaktaydı. 1851'de Fransız Konsolosluk raporlarına göre ise Tarsus nüfusu göçmenler hariç 10.000 olarak belirtilmiştir.⁷⁶³

Şemsettin Sami de Kâmûsu'l-allâm adlı eserinde Tarsus nüfusu hakkında veriler sunmuştur. Ona göre 1890'lı yıllarda nüfusun mevsimlik yer değiştirmelerine bağlı olarak kış aylarında kaza merkezinde yaklaşık 18.000, mülhakatıyla birlikte ise toplam nüfus 41.606 kişi yaşamaktaydı.⁷⁶⁴

1918'de hazırlanan ve 1920'de İstanbul'da "*La Province D'Adana, Aperçu Historique, Ethnographique Et Statistique*" adıyla basılan Adana Vilayeti'nin etnik ve tarihi istatistiğinde de Tarsus nüfusuna ait sayısal verilere ulaşılmıştır. Adana Vilayeti nüfusunun etnografisi esas alınarak hazırlanan bu istatistiğe göre 445.725'lik toplam vilayet nüfusunun içinde Tarsus nüfusu 72.274 olarak belirtilmiştir. Nüfusu etnik olarak da Müslümanlar, Rum, Ermeni Gregoryen, Rum Katolik, Ermeni Katolik, Ermeni

⁷⁶³ Yüksel Akkaya, "Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", *Toplum ve Bilim Dergisi*, sayı 76 Bahar 1998, Birikim Yayınları, İstanbul, s. 144, 146.

⁷⁶⁴ Şemsettin Sami, *Kamusu'l-Alam*, cilt IV, ss. 3008-3009.

Protestan, Maroni, Suriyeli, Keldani, Suriyeli Jakobenler ve Yahudiler olarak sınıflandırmıştır.⁷⁶⁵

1909 yılında Adana, Mersin ve Tarsus'ta yaklaşık 1500 hane Keldani nüfusun yaşadığı bilinmektedir. Söz konusu bu tarihlerde Adana Vilayeti genelinde etnik gruplar arasında siyasi çatışmalar yaşanmaktaydı. 1909 yılında yaşanan Ermeni olayları bu çatışmalardan etkisi en uzun sürenlerinden biridir. Bu tarihlerde Keldani Patriği'nin sadarete yazdığı bir yazıda siyasi çatışmalardan dolayı bölgedeki Keldanilerin haksız yere zarar gördükleri ve çok perişan bir halde olmalarından dolayı merkezi hükümetin bu duruma el koyması ve bu cemaate yardım yapılması gerektiğini belirtmiştir. Merkezden Adana Vilayeti'ne yazılan yazıda ise Keldanilerle birlikte tüm tebanın bu çatışmalardan zarar görmesinin engellenmesi ve korunması konusunda uyarılarda bulunulmuştur.⁷⁶⁶

V.1.1. Göç Olgusunun Tarsus Demografik Yapısına Etkisi

1831'den 1869'a kadar Tarsus Kazası'nın toplam nüfusunda ciddi bir artış yaşandığı görülmektedir. 1831'de 15.710'dan 1869'da 29.423 nüfusa ulaşılmıştır. 13.713 kişilik bir artışla nüfus neredeyse iki katı bir artış göstermiştir. Tarsus'un demografik yapısındaki bu değişimlerde göçler gibi toplumsal yapıdaki hareketlilikle birlikte yönetim yapısında değişkenlik de etkili olmaktadır. 1880'lerde yaşanan merkez kaymalar nedeniyle sık sık değişen yönetim sınırları nüfus verilerine de yansımaktaydı. Bu nedenle ani düşüş ya da yükselmeler kısa aralıklarla gerçekleşebilmekteydi. Bunun yanı sıra savaş, salgın hastalıklar, kıtlıklar ve doğal afetler de nüfus miktarına etki eden faktörler

⁷⁶⁵ “*La Province D'Adana, Aperçu Historique, Ethnographique Et Statistique*”, Constantinople Societe Anonyme de Papeterie et d'imprimerie, 1920, s. 91.

⁷⁶⁶ BOA., DH.MKT., 2806/4, Hicrî 17 Ramazân 1327.

arasında sayılabilir ki incelenen süreçte ölüm verilerine net bir şekilde ulaşılamasa da bu tür olayların yaşanmış olduğuna dair bol miktarda veriye rastlanmaktadır.

Göç olgusu, 19. yüzyılın en önemli değişkenlerinden birini oluşturarak kentlerin demografik yapılarını değiştiren bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bu demografik hareketlilik, tek yönlü olmaktan çok birden fazla yönü içinde barındırmaktadır. Göç, Anadolu coğrafyası dışından olabildiği gibi Tarsus ve çevresinden de olabilmekteydi. Bu anlamda nüfusun hareket yönü konjonktürel durumun etkisiyle çok değişken olabilmekteydi. Kırım Savaşı ve sonrası süreç ülke genelinde göç olgusu için bir kırılma noktası niteliğindedir. 1897 sonrası Yunanistan'ın Girit Adası'nı işgalinden sonra göç dalgası devam etmiştir.⁷⁶⁷ Bu süreçte Tarsus ve çevresi, çok sayıda Çerkes, Nogay, Giritli göçmen nüfusu bünyesine almıştır. Bu süreçte, dış göçlerle ülkeye gelen nüfusun yerleştirilmesi, üretime dahil edilmesi ve topluma entegre edilmesi merkezi yönetimin olduğu kadar yerel yönetimlerin de gündemini meşgul eden en önemli problemlerin başında yer almaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta göç olgusu dışarıdan bölgeye olan göçler olarak algılanmakla birlikte içerden dışarıya göçler ya farklı amaçlarla gerçekleşebilmekteydi. Çok nadir olmakla birlikte Tarsus'tan yurtdışına ve bölgedeki başka kentlere doğru nüfusun yer değiştirdiği görülebilmektedir. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde göç olgusu giderek daha dinamik bir hal almaya başlamıştır. 1890'larda ise en yüksek seviyeye ulaştığı söylenmektedir. Bu gelişmenin nedeni olarak maddi imkansızlıklar da değildi. Aksine bu süreç iktisadî anlamda Osmanlı'nın geçmişe nazaran daha da gelişme gösterdiği bir dönemdi. Toplumu dış göçe

⁷⁶⁷ Bu konuda Mersin Üniversitesi Tarih Bölümünde yapılmış iki adet yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Fahriye Emgili, *Mersin Mübadilleri*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Mersin, 2004; Rüştü Çelik, *1898 Kandıye Olayları Sonrasında Girit'ten Mersin Sancağı'na Göçler (1898-1907)*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Mersin 2009. Ayrıca Fahriye Emgili Tarsus'taki Girit Göçmenleri üzerine bir araştırma makalesi yayınlamıştır. Fahriye Emgili, "Tarsus'ta Girit Göçmenleri (1897-1912)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt XXV, sayı:39, Ankara, ss. 189-197.

sevkedenden etkenler, artık deniz yolculuğunun daha kolay ve ucuz olması, demiryolu ve karayolu gibi ulaşım sektörlerinin daha da gelişmesi, misyonerlik faaliyetleri, Yeni Dünya'da daha iyi çalışma koşulları ve eğitim gibi nedenler olabilmekteydi. Asya Türkiyesi'nden Amerika Birleşik Devletleri'ne 1865-1892 yılları arasında 178.000; 1895-1914 yılları arasında ise 150.000 nüfus göç etmiştir. Çoğunlukla Hıristiyan olmakla birlikte Müslümanlar da göç eden nüfus arasında yer almaktaydı.⁷⁶⁸ Tarsus'ta misyonerlik faaliyetlerinin hız kazanmasıyla birlikte yasal olmayan yollarla Amerika'ya göçler yaşanmıştır. Amerikan misyonerlerinin Ermeniler üzerinden yürüttükleri politikaların bir sonucu olarak çok sayıda Ermeni Amerika'ya kaçmıştır. Bu kaçış sürecinde Tarsus ve Mersin Limanı, Amerika'ya gidiş yolunda çıkış noktalarını oluşturmaktaydı.⁷⁶⁹ Mersin bu anlamda Hıristiyanlar için bir kaçış noktasıydı. Akdeniz'e kıyısı olan bir limana sahip olması, bu mevkisinden dolayı dış dünyayla kolay bağlantı kurması ve henüz yeni oluşturulmuş ticari potansiyeli yüksek bir kentsel doku gayrimüslim ve yabancı nüfusu buraya çeken etkenlerdendi.⁷⁷⁰ Ayrıca toplumsal yapıda farklı dinsel cemaatler arasındaki çatışmaların hız kazandığı Anadolu dışından gelen nüfus kitleleri kent nüfusunun artmasına etki ederken diğer yandan bölgede 1890'lı yıllarda başlayan Ermeni olayları ciddi bir Ermeni nüfusunun bölgeden ayrılmasıyla neticelenmiştir. Artış ve azalmaların aynı süreçte yaşanması demografik yapıda dalgalanmalara sebebiyet verirken, nüfusun bu anlamda dengelendiği de söylenebilmektedir.

Anadolu coğrafyası 19. yüzyılda ciddi bir dış göç dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır. 1859 yılında hem Kırım'dan hem de Kafkasya'dan büyük bir nüfus kitlesi Anadolu kentlerine yerleşmek üzere gelmiştir. 19 Temmuz-23 Kasım tarihleri arasında

⁷⁶⁸ Quataert, a.g.m., 2004, ss. 914-915.

⁷⁶⁹ BOA., DH.MKT., 1911/119, Hicrî 14 Cemâziye'l-âhir 1309; Hâriciye Nezâreti Siyâsi (HR.SYS.), 2743/27, Hicrî 26 Teşrin-i sâni 1322; DH.MKT., 1901/37, Hicrî 12 Cemâziye'l-evvel 1309.

⁷⁷⁰ BOA., Yıldız Perakende Evrâkı Dâhiliye (Y.PRK.DH.), 3/39, Hicrî 29 Zi'l-ka'de sene 306.

önce İstanbul'la gelip buradan Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli eyaletlerine dağıtılan göçmenlerin sayısının 2727 hane ve 17.971 nüfus olduğu belirtilmektedir.⁷⁷¹ 1860 yılı Nisan-Ağustos ayında ise 100.000 Tatarın göç ettiği kayıtlara geçmiştir. 1860-1862 yılları arasında Rus yetkili kurumlarınca belirtilen göçmen sayısı 227.361'dir. 1862'ye kadar sadece Kırım üzerinden göç edenlerin sayısının ise toplamda 369.028'e ulaştığı kaydedilmektedir.⁷⁷² 1861'de Tarsus'a gelen Kırım muhacirlerinin dağınk yerleştirilmelerine karşılık, Mersin'e gidenlerin topluca yerleştirilmeleri konusunda da daha özenli davranılması talep edilmiştir.⁷⁷³

1860'ta Çerkesler ile Kuban boyuna mensup toplam 14.000 Nogay Adana Vilayeti'ne yerleşmek üzere Mersin İskelesi'ne gelmiştir. Haneleriyle birlikte gelen göçmenlerin eşyalarıyla gidecekleri yerlere karayolundaki nakilleri daha zorlu koşullar altında olmuştur. Çünkü geldikleri zaman tam zirai çalışmaların yoğun olduğu bir mevsim olmasından dolayı nakil amaçlı kullanılan yük hayvanlarının tarımsal arâzilerde çalıştırılması sıkıntıya yol açmıştır. Bu nedenle Maraş'tan yeterli miktarda hayvan gönderilmesi için vilayet merkezinden emirname yazılmış ve masrafları vilayet bütçesinden karşılanmıştır.⁷⁷⁴ Deniz yoluyla Mersin'e gelen göçmenlerin bir kısmı Tarsus bir kısmı da Adana'da han, hane, dükkan ve medrese gibi mekanlara geçici bir süre yerleştirilmişlerdir. Göçmenlerin yerleştirilmesi için geçici bir süre 70 adet han odası, 5 adet müstakil han, 3 adet kahvehane kullanılmıştır. Ancak, bu mekanların sahipleri göçmenlerin kaldıkları süre için kira bedeli talebinde bulunmuşlardır.⁷⁷⁵ Adana ve Tarsus tarafına göçeden Çerkez göçmenden bir grubun, Namrun Nahiyesi'ne yerleştirildikleri

⁷⁷¹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri, (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 85.

⁷⁷² Saydam, *a.g.e.*, s. 86.

⁷⁷³ BOA., A.MKT.UM., 211/14, Hicrî 20 Şa'bân 1277.

⁷⁷⁴ BOA., A.MKT.UM., 401/97, Hicrî 5 Ramazân 1276.

⁷⁷⁵ BOA., İ.DH., 453/29979, Hicrî 13 Ramazân 1276.

bilinmektedir.⁷⁷⁶ Tarsus'a yerleştirilen Çerkez ve Nogay göçmenler deniz yoluyla Mersin İskelesi aracılığıyla nakledilmişlerdi. 1861'de Adana'ya iskân edilmek üzere Mersin İskelesi'ne 400 hane Nogay muhaciri geldiği kayıtlara geçmiştir.⁷⁷⁷ Ancak muhacirler, kendileri için seçilen mekanları uygun bulmayıp başka yerlere yerleşme taleplerinde bulunmalarından dolayı birtakım anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. 1861'de Nogay muhacirlerinden ve Kuban kabilesinden Hoca Kılıç ve Ahmed Efendiler takımlarının 13 hane ve 66 nüfustan oluştuğunu beyan ederek komisyonun uygun bulduğu Adana'ya bağlı Misis Nahiyesi yerine Tarsus'un Uzunyayla ve Tekfur taraflarına yerleşme talebinde ısrar etmişlerdir. Gülek Boğazı civarında Mısır Valisi İbrahim Paşa'nın yaptırmış olduğu tabyalar olduğunu ve Tekfur adlı yerde kolaylıkla iskân edilebileceklerini bildirerek buraya yerleşme konusunda ısrar etmişlerdir. Ancak komisyonun karar verdiği üzere Misis ve çevresine yerleştirilmişlerdir.⁷⁷⁸ Nogay muhacirlerinden Kubşak ve Yaştu kabilelerinden Adana'ya iskân olunmak üzere sevk olunmuş 215 hanede 1191 nüfus Mersin İskelesi'nde iken bu karara uymayı kabul etmeyerek Bor ve Ereğli taraflarına kaçmaya yeltenmişlerdir. Ancak izin verilmeyerek Adana'ya sevk edilmişlerdir.⁷⁷⁹ Konya Ereğlisi'ne kaçan ve Tarsus'ta Tokana ve Dink denilen yerlerde iskân edilecek olan Nogaylar hocalarıyla birlikte geri iade edilmişlerdir.⁷⁸⁰ Mersin İskelesi ve Tarsus tarafında bulunan yine yaklaşık 1000'den fazla muhacirinin de talimat üzerine Adana tarafında belirlenen yerlere gönderilmeleri sağlanmıştır.⁷⁸¹ 1862'de Adana'dan 360 nüfus Nogay muhacirini buralara yerleşmek istemeyerek memleketlerine gitmek üzere Trabzon'a doğru yola çıkmışlardır. Ancak

⁷⁷⁶ BOA., İ.HUS., 1/1310.M/39, Hicrî 2 Muharrem 1310.

⁷⁷⁷ BOA., A.MKT.UM., 449/77, Hicrî 7 Receb 1277.

⁷⁷⁸ BOA., A.MKT.UM., 451/41, Hicrî 15 Recen 1277.

⁷⁷⁹ BOA., A.MKT.NZD., 385/33, Hicrî 14 Cemâziye'l-âhir 1278.

⁷⁸⁰ BOA., A.MKT.NZD., 387/20, Hicrî 19 Cemâziye'l-âhir 1278.

⁷⁸¹ BOA., A.MKT.UM., 449/77, Hicrî 7 Receb 1277.

yolda bunlar hiçbir yerde tutulmayarak Erzurum ile Kars arası uygun bir yere yerleştirilmeleri istenmiştir.⁷⁸²

Adana ve Tarsus'a iskân ettirilen Nogay muhacirlerinin masrafları için 50.000 kuruş yardım gönderilmiştir.⁷⁸³ Bir başka kayıta Adana Vilayeti'ndeki muhacirlere yardım amacıyla 90.000 kuruş daha yardım gönderildiği belirtilmiştir.⁷⁸⁴ Ayrıca Adana'ya gönderilen Nogaylar için iskân edildikleri yerlerde halk tarafından evler inşa edildiği ve yiyecek yardımı yapıldığı bilinmektedir.⁷⁸⁵ Tarsus Sancağı'na yerleştirilen yaklaşık 103 hane Nogay göçmeni için her bir hane için birer tane olmak üzere "huğ" adı verilen küçük kulübeler yapılarak, ikişer İstanbul kilesi buğday ve ikişer kile de arpa tohumluğu yardımında bulunulmuştur.⁷⁸⁶ Tarsus'taki Kafkasya göçmenlerine bir de yevmiye bağlandığı ancak bu yevmiyelerin düzensiz ödenmesi ve yetersizliğinden şikayet edilerek arttırılması talebinde bulunulmuştur.⁷⁸⁷ Yevmiyeyle birlikte bu insanlara ekmek bedeli de ödenmekteydi.⁷⁸⁸ Yardımlar sadece bunlardan ibaret kalmamıştır. Tarsus'ta Tokana bölgesine yerleştirilen Kafkas göçmenleri için evle birlikte okul ve cami yapım çalışmaları da yürütülmekteydi. Bu tür inşaat masrafları için merkez hazineden yardımlar yapıldığı da bilinmektedir.⁷⁸⁹ Aynı şekilde Namrun'a yerleştirilmiş olan Çerkesler için de masrafları merkez hazineden sağlanan okul ve cami binaları yapılmıştır.⁷⁹⁰ Namrun'da yapılan ibtidai mektebinin yapılması sürecinde Nezâret etmek

⁷⁸² BOA., A.MKT.NZD., 395/34, Hicrî 26 Receb 1278; A.MKT.NZD., 381/44, Hicrî 25 Cemâziye'l-evvel 1278.

⁷⁸³ BOA., MAD.d., Defter No: 08045, belge no: 00004, 00014, Hicrî 1278.

⁷⁸⁴ BOA., MAD.d., Defter No: 08045, belge no: 00016.

⁷⁸⁵ BOA., A.MKT.UM., 518/58, Hicrî 17 Cemâziye'l-evvel 1278.

⁷⁸⁶ BOA., A.MKT.UM., 526/3, Hicrî 15 Cemâziye'l-âhir 1278; A.MKT.NZD., 385/40, Hicrî 14 Cemâziye'l-âhir 1278.

⁷⁸⁷ BOA., DH.MKT., 1817/2, Hicrî 28 Receb 1308; DH.MKT., 1825/61, Hicrî 25 Şa'bân 1308.

⁷⁸⁸ BOA., DH.MKT., 1807/141, Hicrî 1 Receb 1308.

⁷⁸⁹ BOA., Y.PRK.UM., 25/71, Hicrî 10 Rebî'ü'l-âhir 1310.

⁷⁹⁰ BOA., DH.MKT., 2029/51, Hicrî 18 Cemâziye'l-evvel 1310; Y.MTV., 69/48, Hicrî 25 Rebî'ü'l-evvel 1310.

amaçlı Adana Me'ârif Müdürü tayin edilmiştir.⁷⁹¹ Ayrıca Kozan Sancağı, Haçın, Feke ve Tarsus Kazalarındaki Çerkes göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kaynak sağlamak amaçlı mahallî mal sandıklarına da başvurulduğu görülmektedir.⁷⁹² Uzun ve zorlu yolculuklarının ardından hastalıklar da göçmenlerin en büyük sıkıntıları arasında yer almaktaydı. bunun için de hasta olan göçmenlerin tedavi edilmeleri için tabiplerin görevlendirildiği bilinmektedir.⁷⁹³

1897 Türk-Yunan Savaşı sonrasında Girit'ten de çok sayıda nüfus Tarsus, Mersin ve Adana'ya göç etmek durumunda kalmıştır. Tarsus'a gönderilen göçmenlerin Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ kararı gereğince iskân edilmelerinin gereği de önemle bildirilmiştir.⁷⁹⁴ Tarsus'a gelen Girit göçmenleri Hebilli, Sucular, Belalı (Yılalı) ve Pirice köylerinde yerleştirilmişlerdir. Hebilli'de toplam 35 hane ve 21'i çocuk 103'ü yetişkin toplam 124 Giritli nüfus bulunmaktadır. Girit göçmenlerinin bir kısmının Tarsus'ta Hebilli isimli köye yerleştirildiği bilinmektedir. Hebilli adı verilen yerde Girit göçmenleri için haneler yapıp bunların 1901 yılında açılışı yapılarak kullanıma açılmıştır.⁷⁹⁵ Girit göçmenlerinin bir kısmı da Tarsus'un Belalıdere ve Sucular mevkiine yerleştirilmişlerdir. Aynı şekilde buralarda da göçmenlerin ikamet etmeleri için evler yapıldığı görülmektedir.⁷⁹⁶

Göçmenlerin iskânı sürecinde yer sıkıntısı yaşandığından geçici sürelerle bu nüfusu barındırmak için çiftlik arâzi ve binalarıyla birlikte medrese gibi vakıf binalarının da kullanımına başvurulduğu görülmektedir. Kubat Paşa Vakfı Medresesi ve Koyuncu Medresesi'nin Girit göçmenlerinin geçici olarak bir süreliğine kullanıldığı yerler olarak

⁷⁹¹ BOA., MF.MKT., 147/34, Hicrî 15 Muharrem 1310.

⁷⁹² BOA., DH.MKT., 35/26, Hicrî 26 Cemâziye'l-âhir 1311.

⁷⁹³ BOA., A.MKT.UM., 500/82, Hicrî 17 Rebî'ü'l-evvel 1278.

⁷⁹⁴ BOA., DH.MKT., 2336/30, Hicrî 24 Zi'l-hicce 1317.

⁷⁹⁵ BOA., DH.MKT., 2463/14, Hicrî 27 Zi'l-ka'de 1318.

⁷⁹⁶ BOA., DH.MKT., 2460/26, Hicrî 20 Zi'l-ka'de 1318.

kayıtlara geçtiği bilinmektedir.⁷⁹⁷ Bunlar için öncelikle Pirice mevkiinde yapılması düşünülen 80 hanenin ancak 56'sı bitirilebilmiş, Tarsus merkeze, Pirice ve Melez'e 90 tane daha yapılması icab etmektedir.⁷⁹⁸ Pirice'ye yerleşen göçmenlere toplam 5831 dönüm arâzi verildiği, Belahidere ve Sucular mevki'inde de aynı şekilde arâzi tahsisi konusunda da kayıtlar mevcuttur.⁷⁹⁹ Adana ve Tarsus tarafına yerleştirilen göçmenleri ziraat yapmaları konusunda teşvik etmek amaçlı arâziler de tahsis edilmiştir.⁸⁰⁰

Göçmenleri yerleştirme konusunda yaşanan birtakım problemlerin başında uygun arâzi bulmak gelmekteydi. Bu açıdan büyük arâzilerdeki çiftlikler de ilk etapta bu amaçla yerel idarenin faydalanmak istediği yerler arasında yer almıştı. Adana tarafına gönderilen bir grup göçmen Tarsus'ta İbrahim Kethüda çiftliği ve Karaisalı'daki Giragos'un arâzi ve çiftlik binalarına yerleştirilmişlerdi. Karaisalı Kazası'nda Çakıd isimli yerde tapu ile tasarruf olunan arâzi ve çiftlik binalarına tamamen göçmenler yerleştirilmiş ve Melküt oğlu Giragos isimli çiftlik sâhibi göçmenlerin arâzi ve çiftliğinden alınarak Tarsus'taki boş arâzilere yerleştirilmesi üzerine merkeze dilekçe göndermiştir.⁸⁰¹ Söz konusu bu kişi İbrahim Kathüda'yı emsal göstererek onun da arâzi ve çiftliğine göçmenlerin yerleştirildiğini ancak bu kişiye Tarsus sınırları içinde kullanılmayan ve kendi arâzisinin miktarında başka arâzi verildiğini ve aynı muamelenin kendisine de gösterilmesi talebinde bulunmuştur. İbrahim Kethüda'ya göçmen yerleştirilen yaklaşık 12.000 kuruş değerindeki 460.000 dönüm arâzisine karşılık ya para ya da arâzi verilmesine ve bu gibi emsal durumlarda da aynı şekilde davranılmasına karar verilmiştir.⁸⁰² Göçmenlerin iskânı konusunda en başlıca sorun sahihsiz sanılan arâzilerin

⁷⁹⁷ TŞS., defter no: 316.

⁷⁹⁸ BOA., A.MKT.MHM., 512/14, Hicrî 21 Şevvâl 1318.

⁷⁹⁹ BOA., DH.MKT., 2536/108, Hicrî 13 Cemâziye'l-âhir 1319.

⁸⁰⁰ BOA., A.MKT.UM., 519/58, Hicrî 21 Cemâziye'l-evvel 1278.

⁸⁰¹ BOA., DH.MKT., 1658/152, Hicrî 22 Muharrem 1307.

⁸⁰² BOA., DH.MKT., 1679/121, Hicrî 13 Rebî'ü'l-âhir 1307.

iskân işleminden sonra sahiplerinin ortaya çıkması idi. Bu durumda bu arâzilerden tekrar alınan göçmenler defalarca yer değiştirerek zorlu bir yaşam mücadelesine girmektedirler. Tarsus Kazası'nın Hebilli köyü civarında yerleştirilen Girit göçmenleri bu mücadeleye en çok tanık olan göçmen grupları arasında yer almışlardır. Poğ köyü ahalisinden Derviş ve Hebilli köyünden Mehmet Ali Ağa, Eğdir köyünden Musa Çavuş, Zeynel Ali, Esenli köyünden Reşid Bey tarafından mahkemeye verilen dilekçede arâzilerine Girit göçmenlerinin yerleştirildiği gerekçesiyle Mülkiyet iddiasında bulunulmuştur. Girit göçmenlerinden Derviş, Mehmet, Mahdus, İsmail ve Rifkas imzalarıyla gönderilen dilekçede ise göçmenlerin çok zor durumda sefil bir halde yaşadıkları belirtilerek yerlerinden edilmemesi talebinde bulunulmuştur. Ancak yönetim arâzi sahiplerine bu yerlerin geri verilmesi ve göçmenlerin tamamen boş ve sahipsiz arâzilere yerleştirilmesi kararı alınmıştır.⁸⁰³ 22 Ocak 1906 tarihinde “*Muhâcirîn İskân Ta'limât-nâmesi*” yayınlanarak göçmenlerin yerleştirilmesi ve her türlü uygulamaların bu talimata göre yapılması için vilayetlere gönderilmiştir.⁸⁰⁴

Girit göçmenlerinin yerleşik bir düzene oturtulması sorunu iki sene geçmesine rağmen hala bir düzene oturtulamamıştır. Bu durum yaşamlarını idame ettirme konusunda ciddi sıkıntı yaşayan göçmenlerin sabrını taşırdığı için zaman zaman uygunsuz hareketlerde bulunmalarına sebep olmaktadır.⁸⁰⁵ Bu kişilere yevmiye olarak verilen toplam para Temmuz ayında 29 gün, Haziran ayında 30 gün- ve Mayıs ayında 8 gün olmak üzere toplam 7604 kuruş 20 para'dır. Sucular köyünde 15 hanede 20'si çocuk 43'ü yetişkin toplam 63 Giritli nüfus yerleştirilmiştir. Bu gruba Temmuz ayında 29 gün, Haziran ayında 30 gün ve Mayıs ayında 8 gün olmak üzere toplam 3127 kuruş yardım

⁸⁰³ BOA., DH.MKT., 2809/76, Hicrî 21 Rebî'ü'l-âhir 1327.

⁸⁰⁴ BOA., Bâb-ı 'âlî Defterleri-Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemî Nizamât Defterleri A{DVNSNZAM.d., 00011, ss. 28-32, Hicrî 26 Zi'l-ka'de 1323.

⁸⁰⁵ BOA., A.MKT.MHM., 512/14, Hicrî 21 Şevvâl 1318.

yapılmıştır. Yılalı Deresi civarında 15 hanede 11'i çocuk 45'i yetişkin toplam 56 nüfusa Temmuz ayında 29 gün, Haziran ayında 30 gün ve Mayıs ayında 8 gün olmak üzere toplam 2979 kuruş 20 para yardım yapılmıştır. Pirice'de ise 80 hanede 25'i çocuk 290'ı yetişkin toplam 315 nüfusa yapılan yardım ise yine aynı şekilde Temmuz ayında 29 gün, Haziran ayında 30 gün ve Mayıs ayında 8 gün olmak üzere toplam 14194 kuruştur. Bunun dışında yer belirtilmeyerek 4 hane daha sayılmış ve buradaki nüfus 1'i çocuk 10'u yetişkin olmak üzere 11 kişidir. Yapılan yardım ise 273 kuruştur.⁸⁰⁶ Göçmenler bu yevmiyelerin sadece bir yıl düzensiz bir şekilde ödendiğini daha sonra ise hiç ödeme yapılmadığını ileri sürerek aç kalma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını belirtmişlerdir.⁸⁰⁷ Giritli göçmenlere verilen yardım niteliğindeki yevmiyelerin gecikmesi, bir türlü bitmek bilmeyen iskân problemleri göçmenlerin galeyana gelip taşkınlık çıkarmalarına ortam hazırlamaktaydı. Yevmiyelerin gecikmesi ve yerleşik düzene geçilememesi sonucu aç, sefil ve çaresiz kalmaları nedeniyle bir grup göçmenin hükümet konağına yürüyerek taşkınlık çıkardıkları kayıtlarda yer almaktadır.⁸⁰⁸ Bu nedenle göçmenlerin bir an önce iskânlarının gerçekleştirilmesi konusunda merkezden talimatlar da gelmeye başlamıştı.⁸⁰⁹

Bunun yanı sıra kent çok sayıda Afgan nüfusu da içermektedir. Hatta kentte Afganların oluşturduğu Afgan Mahallesi adı altında büyük bir de mahalle kurulmuştur. Afganların hepsi yerleşik olup toplam 74 hanede 110'u erkek, 90'ı bayan olmak üzere 200 nüfusu oluşturmaktaydılar. Bu grubun oluşturduğu mekan nüfus kaydı sırasında bir mahalle olarak kaydedilip, 1896'da resmi mühür verildiği de bilinmektedir.⁸¹⁰ 1914 sonrası Tarsus'a Siroz'dan gelen göçmenlerin de bulunduğu bilinmektedir. 3'ü Siroz

⁸⁰⁶ BOA., A.MKT.MHM., 513/4, Hicrî 14 Zi'l-ka'de 1318.

⁸⁰⁷ BOA., A.MKT.MHM., 519/34, Hicrî 29 Cemâziye'l-evvel 1320.

⁸⁰⁸ BOA., A.MKT.MHM., 513/4, Hicrî 14 Zi'l-ka'de 1318; Y.PRK.ASK., 167/23, Hicrî 15 Şevvâl 1318.

⁸⁰⁹ BOA., İ.HUS., 95/1319.Z/93, Hicrî 25 Zi'l-hicce 1319.

⁸¹⁰ BOA., DH.MKT., 330/45, Hicrî 26 Receb 1312.

Sancağı'ndan 1'i Üsküp Vilayeti'nden olmak üzere toplam 4 hane ve 22 kişinin Tarsus'ta bulunduğu bildirilmiştir. Bu Siroz göçmenlerinin de diğer göçmenler gibi aynı şekilde muhacirin Nizamnamesine göre muamele görülmesi belirtilmiştir.⁸¹¹

Söz konusu bu nüfus hareketleri toplumsal dokuyu etkilediği gibi ekonomik yapı ve kentsel dokuya da yansımalarda bulunmuştur. Kente dışarıdan giren bu grupların barınmaları ve geçimlerini sağlamaları için önce kalacak yerler tahsis edilmiş, bunun hemen paralelinde tarım yapılmak üzere toprak verilerek işleri sağlanmaya çalışılmıştır. Göçmenlerin barınma ihtiyaçlarını gidermek için konut yapımının genellikle toplu halde yapıldığı ve bunun için yeni mahalleler kurulduğu görülmektedir. Dolayısıyla kent dokusuna katılan bu yeni mahalleler kentsel gelişme ve genişlemeyi de doğrudan etkilemekteydi. Hükümetin bu göç olgusuna ve göçmenlerle ilgili uygulamış olduğu politikalara bakıldığında ciddi yardım çalışmalarının yürütüldüğü görülmektedir. Göçmenler için yapılan yardımlar, yerli halka yaptırılan evler ve bu evlerden oluşan yeni kurulan mahalleler, bedelsiz dağıtılan arâziler, tarıma teşvik için dağıtılan tohumlar vb. yardımlar çalışmaların ne kadar hummalı yapıldığını göstermektedir. Bu yardımlarla beraber göçmenler için kurulan köy ve mahallelerde masrafları hazinece karşılanan okulların yapımına bile izin verildiği bilinmektedir.⁸¹²

V.1.2. Tarsus Demografik Yapısını Etkileyen Bir Faktör Olarak Salgın Hastalıklar

Sosyo-ekonomik temelli tarih araştırmalarında tarihsel değişim süreçlerine yön veren en önemli aktörlerin büyük insanlardan ziyade coğrafya ve iklim gibi değişkenlerle birlikte salgın hastalık, deprem, yangın, sel, kıtlık gibi doğal afetlerin de etkili olabileceği ortaya çıkmaktadır. Bu aktörler tarihsel değişim sürecine birinci

⁸¹¹ BOA., DH.UMVM., 131/77, Hicrî 17 Şa'bân 1333.

⁸¹² BOA., İ.HUS., 1/1310.M/39, Hicrî 2 Muharrem 1310.

derecede yön veren şekillendirici faktörlerdir. Bu etkenler arasında salgın hastalıklar demografik, toplumsal ve ekonomik anlamda çok yönlü büyük yankılar uyandıran bir etkiyle tarihsel değişim süreçlerine yön vermiştir. Özellikle 19. yüzyıl büyük iklim değişikliklerinin yaşandığı Küçük Buzul Çağın son bulmasının ardından beklenen etkilerin yaşandığı bir süreç olması bakımından salgın hastalıkların tüm dünyada etkili olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Bu nedenle tüm Anadolu’da olduğu gibi Akdeniz Havzasının da büyük ve uzun süreli salgınların etkisinde kaldığı görülmektedir.⁸¹³

Nüfus üzerinde en tehlikeli silahlardan bile daha etkili olan salgın hastalıklar 19. yüzyıl dünyasının en korkulu rüyasıydı. Göçler, iklim değişiklikleri, doğal afetler salgın hastalıkların tetikleyicileri olarak tarihsel süreçte yerlerini almışlardır. Osmanlı topraklarında önce veba, sonra kolera demografik yapıyı ciddi şekilde sarsan felaketlerdi. Bunlarla birlikte tifüs ve frengi gibi bulaşıcı hastalıklar da yüzyıla damgasını vuran nüfus kırıcı faktörlerdi.⁸¹⁴ Tarsus toplumsal hayatını etkileyen en önemli salgın hastalıklardan biri 1860’larda baş gösteren çiçek hastalığı olmuştur. Adana, Tarsus ve Mersin’de görülen çiçek hastalığıyla ilgilenmek üzere Lego Petras adlı kişi memleket tabipliğine atanmış ve merkezden 50 adet aşı kaleminin bölgeye gönderilmesi talebinde bulunulmuştur.⁸¹⁵ Aşı olgusu özellikle 19. yüzyılda salgın hastalıklar için oldukça önemli bir buluşu ifade etmektedir. Teknolojinin insan sağlığı alanındaki en önemli buluşu olma özeliği taşıyan aşının kullanımıyla birlikte kimya bilimindeki gelişmelerle hijyen koşullarındaki yenilikler ölüm oranlarının da azalmasını sağlamıştı. Bundan sonra merkez

⁸¹³ Mikdat Kadioğlu, *Küresel İklim Değişimi ve Türkiye, Bildiğimiz Havalardan Sonu*, Güncel Yayıncılık, 2001, İstanbul.

⁸¹⁴ Quataert, a.g.m., 2004, ss. 911-912.

⁸¹⁵ BOA., A.MKT.MHM., 260/73, Hicrî 5 Muharrem 1279; A.MKT.MHM., 252/11, Hicrî 16 Recep 1279.

tarafından görevlendirilen aşı memurları Anadolu köylerini dolaşarak çiçek aşısını halka uygulamaktaydı.⁸¹⁶

1870'li yıllarda bölgeye olan göçlerle birlikte salgın hastalıklar da vahim bir durum almıştı. Hastalıkların bölgede giderek yayılması ve tehlikeli bir hal alması merkezi harekete geçirmiş ve çözüm yolları aramaya itmiştir. 1870'te bölgeye seyyar olarak görev yapacak olan bir doktor görevlendirilmiştir. 2000 kuruş maaşla çalışmak üzere Doktor Neradyan adında biri Çukurova Bölgesi'nde yer alan yerleşimleri gezerek hastalığın önlenmesi için görev yapacaktı.⁸¹⁷ Tarsus'a ilk yerleşik hastane 1893'te Kaymakam Ziya Bey'in önderliğinde halktan toplanan yardımlarla Tarsus Gureba Hastanesi adıyla inşa edilmiştir.⁸¹⁸ Bölgede diğer bir Gureba Hastanesi de Adana Hamidiye'de bulunmaktadır.⁸¹⁹

1895'te yaz aylarında Adana ve Tarsus'ta ciddi bir kolera salgınının baş gösterdiği görülmektedir. 1895 Mayıs ayından itibaren kolera hastalığı Tarsus'ta varlığını hissettirmeye başlamıştır. Hastalığın yaz aylarında sıcak hava ile paralel bir şekilde ilerlediği görülmektedir. Bölgenin bataklık arâzilerinin yaz aylarında genel sağlığı tehdit eden bir hal alması hastalığın daha hızlı yayılmasını tetiklediği de söylenebilmektedir. Bölge bir süre karantinaya alınmış, giriş ve çıkışlar sıkı kontrolden geçirilmiş, çevre illerden ve merkezden sıhhi destek ekipleri ve yardımlar gönderilmiştir. Kente giriş çıkışlar sıkı denetim altına alınmış, dışarı çıkacaklar için en az 10 gün karantinada

⁸¹⁶ BOA., DH.MKT., 1303/5, Hicrî 13 Şa'bân 1327.

⁸¹⁷ BOA., BEO.AYN.D., Defter No: 822, belge no: 346, s. 6, Hicrî 18 Şevvâl 1286.

⁸¹⁸ BOA., DH.MKT., 15/29, Hicrî 14 Şevvâl 1311; ŞD., 2116/27, Hicrî 4 Rebî'ü'l-âhir 1300.

⁸¹⁹ BOA., DH.MKT., 2298/20, Hicrî 19 Şa'bân 1317.

bekletme zorunlu kılınmıştır. Ayrıca bu tedbirleri uygulamak için bölgeye Avrupa'dan sıhhiye ve tıbbiye memurları getirtilmiştir.⁸²⁰

Mersin Sancağı naibi olan Mehmet Servet Efendi'nin Tarsus'ta ortaya çıkan kolera salgını esnasında faydalı hizmetleri olduğu bilinmektedir ki bu nedenle merkez tarafından da taltif edilmiştir. Ayrıca eczacı Dimitri Efendi'den de 7013 kuruş değerinde tıbbi malzeme alınarak Tarsus'a gönderilmiştir.⁸²¹ Ayrıca bölgede koleranın hızla yayılması ve hizmet faktörünün yetersiz kalması nedeniyle Adana, Konya, Hatay, Sivas ve Ankara'dan takviye kuvvetlerin gönderilmesi talep edilmiştir. Buralardan gelen sıhhiye heyetleri farklı kollardan uygulamalar başlatmışlardır. Ancak bu durum farklı uygulamaların ortaya çıkmasına neden olurken diğer bir yandan da merkez hazinenin maddi gücünü de zorlamaktaydı. Bu nedenle bir fayda sağlanamadığı gerekçesiyle uygulamaların tek bir koldan yapılmasına karar verilmiştir.⁸²² Doktorların ve sağlık personelinin birlikte hareket etmelerini sağlamak amaçlı *Hıfzısıhha-i umûmî* komisyonunca hazırlanan talimatın uygulanmasına karar verilmiştir. Tarsus'a kolerayla mücadele amaçlı gelen tıbbiye heyetlerinden başka dönemin ünlü kimyacısı Bongofiski(Bonkowski) Paşa da gelmişti. Bonkowski Paşa bölgenin dezanfeksiyon ve karantina işleriyle bizzat ilgilenmişti. Ayrıca diğer bir sorun da bölgedeki salgının şiddeti ve tehlikesi nedeniyle buraya o kadar çok doktor ve sağlık ekibi gönderilmişti ki bu görevlilerin maaşlarının ve masraflarının ödenmesi konusunda merkez hazine ciddi bir zorlukla karşı karşıya kalmıştı.⁸²³

⁸²⁰ BOA., İ.HUS., 38/1312 Z-09, Hicrî 02 Zi'l-hicce 1312.

⁸²¹ BOA., DH.MKT., 398/15, Hicrî 22 Muharrem 1313.

⁸²² BOA., Yıldız Sadâret Husûsî Ma'rûzât Evrâkı (Y.A.HUS.), 329/71, Hicrî 5 Zi'l-hicce 1312.

⁸²³ BOA., DH.MKT., 429/67, Hicrî 27 Rebî'ü'l-evvel 1313.

Bölgede yapılması öngörülen tedbirler sıhhiye meclisi tarafından alınan kararlarla uygulamaya sokulmaktaydı. Tarsus'ta kolera salgını olduğu dönemde Sıhhiye Müfettişi Şerafettin (Mağmumi) Efendi idi. Şerafettin Efendi bu dönemde bölgeye gelerek raporlar yazmıştır.⁸²⁴ Meclis-i umûr-ı sıhhiyede kararlaştırıldığına göre İskenderun hariç Anamur dahil olmak üzere bu iki bölge arasında bulunan Karaman sahilinden 28 Mayıs 1895 tarihinden itibaren giriş çıkış yapacak tüm gemilerin karantina bölgelerinde 10 gün tutulacaklardı. Aynı şekilde Adana Vilayeti'nden karadan çıkacaklar için de bu uygulama söz konusu olacaktı.⁸²⁵ Bölgenin bir geçiş güzergâhında bulunması salgının doğu-batı yönlü yayılmasına da neden olabilmekteydi. Bu nedenle bölgede hastalığın yayıldığı mekanların kordon altına alınması, Mersin ile Beyrut arasındaki ticaretin yoğun olması nedeniyle ilk etapta bu iki yer arasında giriş çıkışların sıkı kontrol altına alınması beklenmekteydi. Bu nedenle en çok endişe duyan yer ise Beyrut Vilayeti olmuştur. Beyrut Valisi gelişmelerden duyduğu endişeyi bir telgrafla Dahiliye Nezâreti'ne bildirmiştir.⁸²⁶ Lazkiye ve Trablusşam sahiline karantinalar kurulmuş, gerekli görevliler yerleştirilerek önlemler alınmıştır.⁸²⁷ Bölgede temizlik ve dezanfekte çalışmalarına hız verilirken gerekli araç ve gereçlerin yetersizliğinden şikayet edilmekteydi. Bu sıkıntıyı gidermek amaçlı Şura-yı Devlet kararıyla hazineye gönderilmesi gereken hayvan rüsumundan belediye dairesine 150.000 lira borç verilmesine izin verilmiştir.⁸²⁸ Hastalığın devam ettiği sürece bölgede birtakım yolsuzluk olaylarının da yaşandığı görülmektedir. Karantinadan korkan hastalar bilinçsizce başka yerlere kaçarak hastalığın daha da yayılmasına neden olmaktadır. Birçok aile de karantinadan çekindikleri için hastalarını saklamaktaydılar. Özellikle kadın hastaların

⁸²⁴ BOA., A.MKT.MHM., 564/2, Hicrî 1 Zi'l-hicce 1312.

⁸²⁵ BOA., Y.A.HUS., 329/2, Hicrî 1 Zi'l-hicce 1312.

⁸²⁶ BOA., DH.MKT., 380/63, Hicrî 6 Zi'l-hicce 1312.

⁸²⁷ BOA., A.MKT.MHM., 564/2, Hicrî 1 Zi'l-hicce 1312.

⁸²⁸ BOA., DH.MKT., 413/44, Hicrî 24 Safer 1313.

karantinaya gitmek ya da gönderilmek istemedikleri görülmektedir.⁸²⁹ Karantina uygulamasına karşı toplumdaki bu kadar çok tepki gelmesinin altında yatan bir başka neden de şeriatla aykırı uygulamalardan sayılmasıydı. 1830’larda uygulamaya konulan karantina sistemi, Avrupa’dan örnek alınmasından dolayı caydırıcı bir etki yaratmaktaydı. 1845’te Hicaz’dan dönen hacıların Adana’dan geçmeden önce karantinaya alınmak istenmesi üzerine 2500 hacı Adana Karantinahanesini yağmalamıştır.⁸³⁰ 1907-1908 yıllarındaki kolera salgınlarının nedeni olarak da Rusya’dan ve diğer koleralı ülkelerden gelen hacı adaylarını taşıyan vapurlardan Boğaz sularına koleralı hastaların atılması salgını başlatan bir neden olarak görülmektedir. Salgının şehir suyuna bulaşması ise daha çabuk yayılmasına neden olmaktadır.⁸³¹

Tekrar aynı salgının baş göstermemesi için sıkı tedbirler alınmaya devam edilmiştir.⁸³² Kolera salgını Çukurova Bölgesi ile birlikte aynı süreçte Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde de etkisini göstermektedir. Kolera salgını bu süreçte başta İstanbul olmak üzere İzmir, Aydın, Trabzon, Kastamonu, Sivas, Ankara, Antep, Hüdavendigar, İzmit, Konya, Diyarbakır, Antalya, Erzurum, Erzincan gibi Anadolu’nun pek çok bölgesinde eşzamanlı olarak yayılmıştır.⁸³³

⁸²⁹ BOA., A.MKT.MHM., 564/4, Hicrî 8 Zi’l-hicce 1312.

⁸³⁰ Nuran Yıldırım, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar-Karantina İstemezük!”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 150, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 18-27.

⁸³¹ Nuran Yıldırım, “Su ile Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 145, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 18-29.

⁸³² BOA., A.MKT.MHM., 565/27, Hicrî 7 Zi’l-ka’de 1313.

⁸³³ Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 82-142; Abdülkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek Ve Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41 Erzurum 2009, ss. 239-270; Mehmet Ak, “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4 Sayı 17, 2011, ss. 254-268; Abdülkadir Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık, (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 2, sayı 9, 2009, ss. 144-158; Mesut Aydın, “Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtık Ve Alınan Tedbirler”, *A.Ü., Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 2007, 19, ss. 123-138.

1904 yılında koleradan başka salgın hastalıkların da Tarsus'ta halk sağlığını tehdit ettiği görülmektedir. Tarsus ve Karaisalı Kazaları ile Karsandı Nahiyesi dahilinde mevsimlik işçilerle birlikte gelen frengi hastalığı yayılmıştır. Seyyar frengi tabibi Asım Efendi'nin tutmuş olduğu kayıtlara göre bu salgında 206 kişi ciddi şekilde etkilenmiştir. Tarsus'ta belediyenin idaresinde kurulmuş olan 12 yataklı hastanenin yeterli olmaması hastalığın giderek yayılmasına da ortam hazırlamaktaydı.⁸³⁴ 1900'lerde bölgedeki bu hastanelerin ihtiyaca cevap vermemesi üzerine 3 adet seyyar hastane inşası gündeme getirilmiştir. Toplam masraf olan 76.198 kuruşun ise belediye gelirlerinden karşılanması önerilmiştir.⁸³⁵ 1906'da ise Tarsus'ta bir hastane bulunmasına rağmen fakara hastaların sokaklarda bırakıldığı üzerine şikayetler gönderilmekteydi.⁸³⁶

1892'de Adana, Mersin ve Tarsus civarında veba salgını da baş göstermiştir. Vebadan telef olan hayvan leşlerinin rastgele gömülmesi havayı kirleterek halkın sağlığını tehdit ettiğinden derin çukurlar açılarak leşlerin gömülerek kireç vb. dezenfekte ilaçları dökülerek mikrobun kırılması istenmektedir. Aynı süreçte bölgede kolera salgının da etkili olması nedeniyle daha dikkatli olunması gerektiğini konusund uyarılar yapılmaktaydı.⁸³⁷ 1910'larda ise Mersin ve çevresinde tabak hastalığı görülmüştür. Hastalıktan bölgede 30.000 koyunun telef olduğu kayıtlara geçmiştir. 1912'de Mersin'in Yakaköy mevkiinde hastalığın bimesinden dolayı Hayvaniye Komisyonu kararıyla Mersin İskelesi'nin hayvan ithal ve ihracına açılabileceği bildirilmiştir.⁸³⁸

⁸³⁴ BOA., DH.MKT., 917/6, Hicrî 17 Şevvâl 1322.

⁸³⁵ BOA., DH.MKT., 2181/50, Hicrî 11 Zi'l-kade 1316.

⁸³⁶ BOA., DH.MKT., 1055/76, Hicrî 12 Muharrem 1324.

⁸³⁷ BOA., DH.MKT., 1963/48, Hicrî 23 Zi'l-ka'de 1309.

⁸³⁸ BOA., DH.İD., 101/39, Hicrî 14 Muharrem 1332.

V.2. Misyonerlik Faaliyetleri

19. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus toplumsal yapısının şekillenmesinde misyonerlik faaliyetleri önemli bir yere sahiptir. Hıristiyanlık dini için bir ayrıcalık taşıyan kentte, misyonerlik faaliyetlerinin gelişme seyrini daha net görmek mümkün olmuştur. 18. yüzyıl ve sonrası özellikle İslam ülkelerine yönelik Hıristiyanlık inancını yayma temelli misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaşmaya başladığı tarihsel bir süreçti. Bu faaliyetler Batılı devletlerin sömürgecilik hareketleriyle de doğru orantılı bir şekilde birtakım Katolik ve Protestan misyonerlik kuruluşlarıyla özellikle Müslümanların yoğun yaşadığı Ortadoğu, Ön Asya ve Uzakdoğu'nun Endonezya, Malezya ve Hindistan gibi ülkelerde Hıristiyanlığı yayma amacı güderek ilerleme kaydetmişlerdi. Bu amaçla çok sayıda merkez üssü oluşturulduğu bilinmektedir. Örneğin 1893'te Amerika merkezli Presbiteryan Kilisesi'ne bağlı 861 adet misyonerlik kuruluşu oluşturulmuştu. Anadolu Müslümanlarına yönelik sistematik Hıristiyanlaştırma faaliyetleri ise 19. yüzyıla kadar çok yoğun bir şekilde görülmemiştir; çünkü bu sürece kadar Osmanlı Devleti hala eski gücünü devam ettirmekteydi.⁸³⁹

Kapitülasyonlarla verilen imtiyâzlar, imparatorluğun güçlü olduğu zamanlarda zararlı olmayacak şekilde yürütülebilmişti. Ancak, sanayi devrimiyle imtiyâz verilen devletlerin siyasi ve ticari politikalarının değişmesi Osmanlıların kapitülasyon politikası da ters yönde bir sonuç vermeye başlamıştı.⁸⁴⁰ İmtiyazlar aracılığıyla Osmanlı topraklarına ticari amaçlı giren yabancı devletler Osmanlı Devleti'ndeki kendi uyruklarını himaye etme adı altında misyonerlik faaliyetlerini yürütmektedirler. Osmanlı

⁸³⁹ Şinasi Gündüz-Mahmut Aydın, *Misyonerlik, Hıristiyan Misyonerleri, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, Kaktüs Yayınları, İstanbul, 2002, s. 36.

⁸⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Berath Tüccarlar-Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitapevi, Ankara.

İmparatorluğu'nda İngiliz ve Fransızlarda olduğu gibi Amerikan varlığının oluşmasında da 19. yüzyılda araçsal rol oynayanlardan biri misyonerlik olmuştur.

19. yüzyıl, Anadolu'da faaliyet göstermeleri açısından misyonerler için tam bir altın çağ olmuştur. Devletin ekonomik, siyasal ve askeri yönden zayıflamasıyla Avrupalı Devletlere ayrıcalıklar tanınması birbirine paralel bir şekilde gelişme bulmuştur. Bu ortam Avrupalı Devletlerin himayesinde çalışan misyoner örgütler için bulunmaz bir fırsat yaratmıştır. İngiltere ve sonrasında Amerika himayesinde Anadolu'ya yerleşen misyoner örgütleri, açtıkları okullar yoluyla faaliyetlerini organize edip yürütmüşlerdi. Bu gruplar tarafından açılan yabancı okulların sayısı faaliyetlerin başarısının da bir göstergesi olmaktadır. 1894'te sadece Elazığ'da (Harput ve civarında) Protestanların açtığı okul sayısı 83'tür. 20. yüzyılın başlarında ise, çoğunluğu Amerikan Protestan gruplara bağlı olmak üzere Protestan ve Katolikler tarafından açılan okul sayısı 800 civarındaydı.⁸⁴¹

Misyonerler, Osmanlı topraklarında din değiştirmenin meşru temelini ister Hıristiyan ister Müslüman olsun tüm Osmanlı uyruklarına inanç özgürlüğü veren 1839 Tanzimat Fermânı ile 1856 Islahat Fermânından kaynaklandığını iddia ediyorlardı.⁸⁴² Avrupalı güçlerin de bu süreçte Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin üzerinden kendi çıkarlarını gözetme ve isteklerini yaptırma çalışmaları hız kazanmıştır. Bu noktada en büyük çıkış noktaları eşitlik ilkesi olmuştur. Bu güçlerin özellikle Rum Katolik ve Hıristiyan Ortodoks cemaatleri üzerinden çalışmalar yürüttükleri dikkati çekmektedir.⁸⁴³ 1830'larda Osmanlı Devleti de kendi toprakları üzerinde okulların açılmasını sağlıklı buluyor hatta dönemin padişahı, Amerikan Kurulu'nun kitap ve diğer araçları temin

⁸⁴¹ Gündüz-Aydın, *a.g.e.*, s. 37.

⁸⁴² Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, II. Baskı, 2002, s. 122.

⁸⁴³ Ilan Karmi, *The Tanzimat and The Non-Muslims: 1839-1878*, University of Wisconsin-Madison, 1986, Master of Arts (History), ss. 147-148.

etmesi yönünde teşviklerde bulunuyordu. 1850 yılından 1914'e kadar geçen dönemde öğrenci sayısı otuz üç bini geçmişti, böylece Yakın Doğu'da Çin ve Japonya'dan sonra Amerikan okulları etkili olmaya başlamıştı.⁸⁴⁴

Buna karşılık II. Abdülhamid İslam'dan tüm sapmaları önlemek için her zamankinden daha kararlı bir yönetim politikası çizmiş ve misyonerlik faaliyetlerinin yayılmasına karşı tüm önlemleri almıştır. Dönemin sadrazamı Rifat Paşa meclis-i vükelanın "*kamusal düzene zararlı etkinliklere karışmış*" misyonerlerin insanlara dinlerini değiştirmek gibi etkinlikleri din özgürlüğünü veren "*serbesti-i edyân*" mevcut yasalara tümüyle aykırı olduğuna işaret ediyordu. 1869 Me'ârif Kanunu ile tüm yabancı okulların ders programlarını ve öğretmenlerini teftişe açmalarını öngören girişimlerde bulunmuşlardır. Bu nizâmnâmede okullar mekâtib-i umûmiyye ve mekâtib-i husûsiyye şeklinde iki kısımda düzenlemeye tabi tutulmuştur. Yabancı okullara yönelik düzenleme nizâmnâmenin mekâtib-i husûsiyye kısmında 129. ve 130. maddesinde ele alınmıştır.⁸⁴⁵ Misyonerlerin eğitim ve diğer alandaki etkinliklerini İstanbul'un denetimi altına alma yönünde önlemler almıştır. Bu anlamda Osmanlı yerel memurları bu tür misyoner okullarının yayılmasını önlemek amaçlı tam yetkili kılınmıştır. Bu okulların varlığı da Müslüman nüfus göz önünde tutulacak olursa ciddi bir sorun ve tehlike olarak görülüyordu. Bu nedenle, özellikle Ramazan aylarında Müslüman nüfusa çocuklarını Hıristiyan okullarına göndermeleri halinde başlarına gelebilecek olaylara ilişkin gizlice vaaz verecek özel din adamlarının görevlendirilmesinin gerekliliği düşünülmektedir. Yabancı okullara karşı böyle bir etkinliğin yapılması yabancı konsolosların gazabına neden olabileceği için gizliliğin bu şekilde uygulanması önemlidir. Ayrıca, 1890'lara

⁸⁴⁴ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and The Near East Missionary Influence on Amerikan Policy, 1810-1927*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1972, s. 19.

⁸⁴⁵ *Düstûr*, II. Tertib, 1279, ss. 204-205.

gelindiğinde Misyoner okullarının ve faaliyetlerinin Müslümanlar için bir tehdit oluşturmaya başladığının iyice anlaşılmaya başlanmasıyla ruhsatsız okulların kapatılmasına dair yasalar çıkarılıp, kapatılmayanların Osmanlı memurlarınca sıkı denetime alınmaları uygulamalarına başvurulmuştur. Bu okulların tamamen kapatılmayacağı anlaşılınca, onlarla rekabet edebilecek derecede Müslüman çocuklarının eğitim alabileceği daha kaliteli okullar kurmak ya da mevcut okulların kalitesini arttırmak yoluna başvurulmuştur.⁸⁴⁶

Osmanlı'da misyonerlik faaliyetlerine en geç başlayan grup Amerikan misyonerleriydi. Osmanlı Devleti diğer azınlıklarda olduğu gibi Protestan uyruklarını millet sisteminin içerisinde görmüyordu. Yani millet olarak kendi bünyesi içinde tanımiyordu. Onların azınlıklarını eğitime çabasını da Osmanlı Devleti'nin meşruiyetinin altını oymak için bir çaba olarak görüyordu. Bu nedenle üst düzey Osmanlı yöneticileri misyonerlerin ihanet yuvaları kurduğunu ve devrimciler yetiştirdiğini düşünmekteydiler. İstanbul ile misyonerler arasındaki çatışmaların 1890 Ermeni olayları ile birlikte had safhaya ulaştığı görülmektedir. Bu nedenle misyonerlik konusundaki dikkat sadece Osmanlı coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, Amerika'daki pek çok yayının Türkçe çevirisi yapılarak İstanbul'a ulaştırılması sağlanarak misyonerlik üzerine yayınlanmış eserler de takip edilmiştir.⁸⁴⁷

1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti Hükümeti, misyoner eğitim kuruluşlarının milliyetçilik ve ihtilalci fikirlerin ortaya çıkmasına neden oldukları gerekçesiyle, okullara bazı yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. II. Abdülhamit döneminde misyonerlik kurumunun milliyetçilik düşüncesini destekleyen faaliyetleri nedeniyle Ermeni sorununu

⁸⁴⁶ Deringil, *a.g.e.*, ss. 123-12, 137.

⁸⁴⁷ Deringil, *a.g.e.*, s. 131.

körüklemesi sonucu farklı bir boyuta girmiştir. Bu süreçte yaşanan kayıplar üzerine Ermeniler için yardım kampanyaları başlatılmıştır. Misyonerler, çoğunlukla zengin iş adamları ve sanayicileri yardım kampanyalarına dâhil etmeye çalışmışlardır.⁸⁴⁸

Misyonerlik faaliyetlerini hoş karşılamayan diğer gruplar ise Hıristiyan kilisesine ait Marunîler ile Ortodoks kilisesine ait Yunanlılardı. Ayrıca misyonerlik Müslüman ve Yahudiler arasında da pek az başarı kazanmıştır.⁸⁴⁹ Tüm bu unsurların ve gelişmelerin yansımalarını Tarsus toplumsal yapısında görmek mümkün olmuştur.

V.2.1. Eğitim ve İnanç Kurumlarının Misyonerlik Faaliyetleri İle İlişkileri

Tarsus'un etnik ve kültürel yapısı tam anlamıyla bir mozayici andırmaktadır. Çok çeşitli etnik bir yapılanmaya sahip olan bu kentin oldukça eski bir tarihe dayanması bu kültürel çeşitliliğin en büyük nedenlerinden biridir. Anadolu'nun en eski kentlerinden biri olması, Hıristiyanlık dininin bu topraklarda doğduğu inancı Tarsus'un kültürel olduğu kadar etnik yapısını da çeşitlendirmiştir. Diğer bir açıdan bakılırsa ilk Hıristiyan misyonerin Tarsus'lu Aziz Pavlus olması da bu coğrafyanın Hıristiyanlık ve misyonerler için önemini anlatmaktadır. Hıristiyanlığın misyon anlayışının doğuşunda ve gelişiminde Pavlus'un önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Pavlus, bir bütün olarak Hıristiyan geleneğinde, tarihinde, teolojisinde, etik anlayışında vs. oldukça önemli bir aktördür.⁸⁵⁰ Hıristiyanlık inancı için olmazsa olmaz değerlerinden biri olan bu aktörün Tarsus'ta doğması kente kutsal bir misyon da kazandırmıştı. Bu vasıfla kentin ciddi bir Hıristiyan nüfusu da bünyesine çektiği rahatlıkla söylenebilmektedir. Dolayısıyla Tarsus, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasında hızla yayılma gösteren misyonerlik

⁸⁴⁸ Deringil, *a.g.e.*, ss. 40-41.

⁸⁴⁹ Grabill, *a.g.e.*, s. 10; Deringil, *a.g.e.*, s. 139.

⁸⁵⁰ Gündüz-Aydın, *a.g.e.*, s. 26.

faaliyetleri için önemli merkezlerden biri olmuştur. Bölgede daha çok Amerikan Misyonerlerinin Ermeniler üzerinde faaliyet gösterdikleri görülmektedir.

Misyonerlik faaliyetlerinin bir ayağı okullar iken diğer önemli bir ayağı da ibadethanelerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında artan yabancı okullarla birlikte kilise onarım ve yapım çalışmalarının hızlanması bu konuda dikkati çeken gelişmeler arasında yer almaktadır. Tarsus Kazası'nda da bu süreçte çok sayıda kilise yapıldığı, mevcut kiliselerin ise onarım çalışmaları yürütüldüğü görülmektedir.⁸⁵¹

1856 Islahat Fermanı ile Osmanlı sınırları içinde yaşayan gayrimüslimlere tanınan haklar çerçevesinde görülen gelişmelerden biri de mevcut ibadethanelerin tamîrî ve yenilerinin yapılması talepleri üzerinedir. Bu kapsamda ciddi bir gayrimüslim nüfusu içinde barındıran Tarsus Kazası'nda, 1856 sonrasında kilise yapım ve onarım çalışmalarına sıklıkla rastlanılmaktadır.

Tablo 39- Tarsus'ta Yapılan ve Onarılan Eğitim ve İnanç Kurumları (1857-1914)

Yıl	İbadethane Adı	Yapılan iş
1857	Ayos Pavlob (Pavlus) Rum Kilisesi	Onarım
1861	Meryem Ana (Ermeni) Kilisesi	Onarım
1888	Cizvit Kilisesi ve okul	İnşa
1891	Rum Melkit Katolik Kilisesi	İnşa
1899	Rum Kilisesi	Onarım
1905	Maruni Kilisesi Küçük Minare mahallesinde	Onarım
1905	Ermeni Katolik Kilisesi	İnşa
1914	Protestan Kilise ve okul	İnşa

Kaynak: BOA., İrâde-i Hâriciye (İ.HR.), 142/7469, Hicrî 1 Şa'bân 1273; Sadâret Amedî Kalemi Evrâkı (A.AMD.), 75/99, Hicrî 1273; BEO., 1018/76288, Hicrî 8 Cemâziye'l-evvel 1315; İ.HR., 185/10262, Hicrî 15 Zî'l-ka'de 1277; BEO., 2126/159403, Hicrî 3 Cemâziye'l-evvel 1321; DH.MKT., 1373/42, Hicrî 21 Muharrem 1304; DH.MKT., 1873/121, Hicrî 9 Safer 1309; Y.MTV., 53/104, Hicrî 24 Muharrem 1309; İradeler Adliye ve Mezahib (İ.AZN.), 52/1321.C.10, Hicrî 20 Cemâziye'l-âhir 1321.; BEO., 3747/281023, Hicrî 1 Cemâziye'l-evvel 1328; DH.İD., 162-2/22, Hicrî 23 Rebî'ü'l-evvel 1332.

⁸⁵¹ Bölge kiliselerinin tarihçeleri ve yapılarıyla ilgili yapılmış ayrıntılı bir çalışma olarak bakınız: Ayşe Aydın, *19. Yüzyıl Mersin Kiliseleri*, Ege Yayınları, İstanbul, 2011.

1857'de Antakya Rum Patrikliği, Tarsus Rum mahallesinde Ayos Pavlob (Pavlus) adlı kilisenin harap olması nedeniyle ayin yapılamaması üzerine onarımı için ruhsat talebinde bulunmuştur. Yazının ekinde belirtilen ölçülerde olmak kaydı ile bu kilisenin tamir ve inşası için gerekli ruhsat merkez tarafından verilmiştir.⁸⁵² 1899'da bu Rum Kilisesi'nin tekrar harap olması gerekçesiyle onarılması talebinde bulunulmuştur. Ancak bu defa bu kiliseyle ilgili bir de isim değişikliği talebi de gündeme gelmiştir. Kilise tamir edildikten sonra Rusya İmparatorunun annesinin ismiyle anılması istenmektedir. Bu konuyla ilgili Mersin'deki Rum Metropolidi tarafından Petersburg'a bir adet tahrirat yazısı gönderilmiş ve gerekli tahkikatları yapmak üzere Rusya Devleti'nin Beyrut Konsoloslüğundan Prens Gagari adında bir memur Mersin'e gelmiştir. Ancak bu kişi bölgede yaşayan Rumlarla görüşmeyerek sadece kilise ve kabristanı ziyaret ederek üç gün sonra geri dönmüştür. Ancak yapılan araştırmalarda kilisenin herhangi bir maddi geliri olmamakla birlikte tamire de ihtiyacı olmadığı anlaşılmıştır. Petersburg'la kurulan iletişimden patriğin haberinin olup olmadığı anlaşılamamakla birlikte Rum kabristanının girişinde olan oldukça eski ve bakıma muhtaç bir kilisenin onarımı için Rus İmparatoru'nun validesi tarafından 30.000 veya 80.000 frank gibi bir paranın bağışlandığı

⁸⁵² Tarsus'ta Rum mahallesinde kâ'in Ayos Pavlob nham kilise mürûr-ı zamân ile müşerref-i harâb olduğundan tûlen ve arzen ve fedden gösterilen zirâ'da olarak ta'mîr ve tevsî'i husûsuna ruhsat-ı seniyye erzân buyrulması istid'âsına dâ'ir Antakya Rum patriğinin bir kıt'a takrîri merbut varaka ile manzûr-ı 'âlî buyrulmak için 'arz ve takdîm kılındı muktezâ-yı der-kenârında gösterildiği kilise-i mezkûrun ta'mîri zımnında ruhsatı hâvî iktizâ eden emr-i 'âlinin ısdâr ve i'tâsı hakkında her ne vechile emr ve irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhî müte'allik buyrulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâveri terkîm olundu efendim sene 73

Antakya Rum patriği bendelerinin işbu 'arızası meali Tarsus kasabasında Rum milleti mahallesinde kâ'in Ayos Pavlob kilisesi mürûr-ı zamân ile müşerref olarak ayin yapılamadığından kilisenin tûlen otuz beş ve arzen yirmi beş ve fedden on beş zirâ' olmak üzere ta'mîr ve tevsî'i zımnında ruhsatı hâvî emr-i 'âlî i'tâsı niyâzından 'ibâret olup bu makûle kilise ta'mîr ve inşâsı zımnında bâ-irâde-i seniyye-i şâhâne evâmîr-i 'aliyye verileğeldiği...BOA., İrâde-i Hâriciye (İ.HR.), 142/7469, Hicrî 1 Şa'bân 1273; Sadâret Amedî Kalemi Evrâkı (A.AMD.), 75/99, Hicrî 1273.

görülmektedir. Bunun üzerine İstanbul Patrikhanesi Prens Gagari adında bir memuru bölgede keşif yapmak üzere görevlendirmişti.⁸⁵³

Benzeri bir başka örnek 1861’de yaşanmıştır. Tarsus’ta Ermeni milletine ait Meryem Ana Kilisesi’nin harap olması gerekçesiyle Ermeni Patriği onarım talebinde bulunmuştur. Belirtilen ölçülerde olmak kaydıyla söz konusu kilisenin yeniden yapılması için gerekli ruhsat verilmiştir.⁸⁵⁴

1905 yılına ait bir belgede ise Tarsus’un Küçük Minare mahallesinde yer alan Maruni Kilisesi’nin girişindeki eski bir hanenin yıkılmasıyla kilisenin hasar görmesi üzerine onarım talebinde bulunulmuştur.⁸⁵⁵

Tarsus’taki mevcut kiliselerin tamir ve yeniden inşası gibi taleplerin yanı sıra yeni kiliselerin inşası da söz konusu olmuştur. 1880’lerden sonra misyonerler tarafından bölgede ev kirilayarak gizlice kilise kurma eğilimine rastlanılmaktadır. 1888’de Adana ve Tarsus’ta Cizvit papazlarının bu türden faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. Cizvit papazlar önce bölgeden ev kirilayarak yerleşmekte, sonra bu evin bir kısmını okul bir kısmını da ayin yapılabilecek kilise haline getirmektedirler. Bununla birlikte çan ve ülkelerinin bayrağını taşıyan bir direği kapıya yerleştirerek okul ve ibadethanelerini meşrulaştırma çabaları içine girmektedirler. Olayın fark edilmesi üzerine merkezi idare

⁸⁵³ BOA., BEO., 1018/76288, Hicrî 8 Cemâziye’l-evvel 1315.

⁸⁵⁴ Adana Eyaleti dâhilinde kâ’in Tarsus Kazasında Ermeni milletine mahsûs olan kilise harâb olduğundan ta’mîr ve inşâsı istidâ’sını mutazammın Ermeni Patriğinin takrîri manzûr-ı ‘âlî buyrulmak için ‘arz ve takdîm kıldı...

...Tarsus Kazasında Ermeni milletine mahsûs Meryem Ana kilisesinin harâb olması cihetiyle tûlen otuz iki ve arzen on altı ve fedden on yedi zirâ’ olarak binâ ve inşâsına müsâ’ade-i ‘aliyyenin erzân buyrulması bu kere mahallinden bâ-mahzar niyâz ve istidâ’ olunmuş olmağla ber-müceb-i istidâ’ kilise-i mezbûrun inşâsı zımında ruhsat-ı seniyyeyi hâvî bir kıt’a fermân-ı ‘âlişân inâyet ve ihsân buyurulması bâbında ve her halde emr ve fermân hazret-i menlehü’l-emrindir fi 25 Ramâzân sene 1277. BOA., İ.HR., 185/10262, Hicrî 15 Zi’l-ka’de 1277.

⁸⁵⁵ Tarsus’un Küçük Minare mahallesinde Maruni kilisesi derûnunda bulunan bir hânenin hedmiyle müceddeden inşâsı istidâ’ edildiği ve mezkûr hânenin kilise müstemilâtı olmasına binâen tecdîdi için irâde-i seniyye-yi hazret-i pâdişâhî istihsâlî lâzım geldiği Adana Vilayetinden izbâr kılındığı...BOA., BEO., 2126/159403, Hicrî 3 Cemâziye’l-evvel 1321.

tarafından bu gibi eğilimlerin kesinlikle yasaklanması ve mutlaka ruhsata bağlanması gerekliliği konusunda kesin kararlar alınmış ve konsolosluklar uyarılmıştır.⁸⁵⁶ Aynı eğilim 1891’de Rum Melkit Katolikleri tarafında da görülmüştür. Cemaatin ayinlerini icra ettikleri Rum Melkit Katolik Kilisesi’nin çan çalmasının yerel idarelerce yasaklanması nedeniyle merkeze yazılan şikayet mektubu üzerine yapılan incelemede bu kilisenin aslında bir ev olduğu, ancak aynı zamanda okul ve çan kulesi olan bir kilise olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Söz konusu cemaatin patrikliği merkez tarafından uyarılarak bu durumun engellenmesi istenilmiştir.⁸⁵⁷ Ruhsatsız olarak inşa edilen mektebin kapanması ve çan çalmasının da yasaklanması Rum Melkit Katolik Patriği’ni rahatsız etmiş ve merkeze şikayet yazısı göndermesine neden olmuştur.⁸⁵⁸

Ancak örneklerden anlaşıldığı üzere devlet bu tür faaliyetlerin gizli yapılmasına karşı çıkmaktaydı. Ruhsat ve izin alındığı takdirde kilise ve okul yapımına çok özel bir durumu yoksa genelde izin verdiği görülmektedir. 1905’te Tarsus Ermeni mahallesinde Ermeni Katolik Cemaatine mahsus olmak üzere bir adet kilise yapımına izin verilmiştir.⁸⁵⁹

1909 Adana olayları sürecinde Adana ve Tarsus’taki kilise, mekteplerin yeniden yapılandırılması için Meclis-i Mebûsân’da yapılan görüşmelerde iki milyon kuruşun aktarılmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu kapsamda Adana’da ihtiyacı olanların kalması için büyük bir fakirhane yapımı ile muhtaç olanların iaşesi de gündeme

⁸⁵⁶ BOA., DH.MKT., 1373/42, Hicrî 21 Muharrem 1304.

⁸⁵⁷ BOA., DH.MKT., 1873/121, Hicrî 9 Safer 1309.

⁸⁵⁸ BOA., Y.MTV., 53/104, Hicrî 24 Muharrem 1309.

⁸⁵⁹ BOA., İradeler Adliye ve Mezahib (İ.AZN.), 52/1321.C.10, Hicrî 20 Cemâziye’l-âhir 1321.

getirilmiştir. Yapılması öngörülen bu büyük projenin planları çıkartılarak merkeze gönderilmiştir.⁸⁶⁰

1914'te de Protestan cemaatinin kilise ve okul yapma faaliyetleri hız kesmeden devam etmiştir. Tarsus'ta mülk olarak kullanılan 400 metrelik bir arsa üzerinde her bir metresi 20 kuruş hesabıyla toplam kıymeti 40.700 kuruş olan arsa üzerinde üstü mabed altı mektep olarak tasarlanan bir bina yapılması için ruhsat alınmıştır. Yapılması tasarlanan binanın ebadları ise 25,5 metre uzunluğunda, 11 metre 15 cm yüksekliğinde ve 14 metre genişliğinde tarif edilmiştir. Bina yapılmadan önce bu arsaya öncelikle 20-25 metre yüksekliğinde bir çan kulesi dikilmiştir.⁸⁶¹

Bu süreçte ibadethanelerle birlikte misyonerlerin en faal oldukları alanlardan biri de okullar olmuştur. Kendi misyonları daha hızlı yaymak için ibadethanelerle bağlantılı olarak okullar açarak eğitim sektöründe de faaliyet göstermişlerdi. Misyonerlik kurumları tarafından Osmanlı topraklarında açılan okullar Katolik, Protestan ve Ortodoks okulları şeklinde gruplanmaktadır. Katolik cemaati Fransa ve Avusturya, Ortodoks cemaati Rusya ve Protestan cemaati ise İngiltere ve Amerika tarafından himaye edilekteydi.⁸⁶²

1894'te Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ kararı ve irâde-i seniyye olmaksızın hiçbir yerde yabancı okul açılmasına izin verilmeyeceği beyan edilmişti. Bu tebliğe aykırı hareket edilmemesi için sefaretler de ayrıca uyarılarak önemi vurgulanmıştır.⁸⁶³

⁸⁶⁰ BOA., BEO., 3747/281023, Hicrî 1 Cemâziye'l-evvel 1328.

⁸⁶¹ BOA., DH.İD., 162-2/22, Hicrî 23 Rebî'ü'l-evvel 1332.

⁸⁶² M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 103.

⁸⁶³ BOA., DH.MKT., 183/48, Hicrî 15 Rebî'ü'l-âhir 1312.

1895-1896 eğitim-öğretim döneminde Me'ârif-i Umûmiye Nezâreti İdaresince düzenlenen istatistik verilerine göre Adana Vilayeti'nde toplam 106 yabancı okul bulunmaktaydı. Bu okulların nitelikleri ise şöyleydi: 1 adet ruhsatsız yatılı idadî, 1 adet ruhsatlı gündüz idadî; 2 adet ruhsatlı gündüz ve 1 adet ruhsatsız gündüz rüşdî; 42 adet ruhsatlı gündüz ibtidaî ve 59 ruhsatsız gündüz ibtidaî mektebidir.⁸⁶⁴ Vilayet kapsamında bulunan gayrimüslim okulların sayısı ise 4'tür. Bu okullardan biri ruhsatlı ibtidaî, diğer üçü ise ruhsatlı rüşdî mektebi idi.⁸⁶⁵

Tarsus coğrafyasında misyonerlik adına en faal olan yabancı devlet Amerika olmuştur. İlk olarak Ermeni milletini kendine hedef olarak seçen Amerikalılar daha sonra hedeflerini genişleterek diğer azınlık gruplarını da misyonları ekseninde kullanmışlardır. Misyonerler ilk olarak Müslüman, Yahudi ve Rum topluluklar üzerinde yeteri kadar etkili olamayacaklarını anlayınca tüm faaliyetlerini Ermeniler üzerinden yürütmeye karar verdiler. 1884'ten sonra tüm faaliyetleri bir Ermeni misyonu haline gelmişti.⁸⁶⁶ Bu nedenle Amerikan okullarındaki öğrencilerin geneli Ermeni toplumundan ve ilk yöneticileri de Ermeni misyonerlerden seçilmişti. Bu tür misyonerlik faaliyetleri Tanzimat ve Islahat Fermanı sonrasında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına tanınan haklarla kapitülasyonlar çerçevesinde yabancı devletlere tanınan imtiyâzlar çerçevesinde yaratılan boşluktan faydalanarak misyonları her alana yayma eğilimi içine girmişlerdir.

⁸⁶⁴ Me'ârif-i Umûmiye Nezâreti idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidâ'iyeye, rüşdiyye, idâdiyye, 'aliyye ile mekâtib-i husûsiyye ve ecnebiyyenin ve Der-sa'âdette tahrîri icrâ kılınan ve taşrada mevcûd bulunan kütübhânelerin istatistikî: 1311-1312 sene-i dersiyeye-i maliyyesine mahsûsdur. – Dârü'l-hilfeti'l-'aliyye: Matba'a-i Âmire, 1318, s. 54.

⁸⁶⁵ Me'ârif-i Umûmiye Nezâreti idâresinde bulunan mekâtib-i ibtidâ'iyeye, rüşdiyye, idâdiyye, 'aliyye ile mekâtib-i husûsiyye ve ecnebiyyenin ve Der-sa'âdette tahrîri icrâ kılınan ve taşrada mevcûd bulunan kütübhânelerin istatistikî: 1311-1312 sene-i dersiyeye-i maliyyesine mahsûsdur. – Dârü'l-hilfeti'l-'aliyye: Matba'a-i Âmire, 1318, s. 56. Söz konusu bu sayımda Adana'da 2 adet; Mersin'de ise 3 adet kütüphane bulunduğu kaydedilmiştir, s. 58. Tarsus'ta da 1900-19001'de Müftü Mahallesi'nde Hâce Ayşe Sıdika Hanımlar Kütüphanesi ve Namrun'da Namrun Kütüphanesi olarak iki adet kütüphane bulunmaktaydı. 1317 Me'arif Salnamesi.

⁸⁶⁶ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 113.

Başlangıçta iktisadî olan bu imtiyâzlar daha sonra siyasi, dini ve sosyal bir içerik kazanarak devam etmiştir. Bu süreçten sonra himaye politikası gündeme getirilmiştir. Katolik, Protestan ve Ortodoksluğun himaye edilmesi, Hıristiyanlığın kutsal yerlerinin koruyuculuğunun göre kabul edilmesi, gayrimüslimlerin can, mal, namus ve öğrenim eşitliğinin fırsat bilinmesi, Ermenilerin koruyuculuğunun üstlenilmesi yabancı devletlerin misyonerlik faaliyetlerinin yayılması için yaratılan boşluklardı.⁸⁶⁷ Öncelikle en genel eğilim özellikle taşra kentlerinde kendilerine emlak satın alaraya ya da kiralayarak mekanlarını oluşturmakta ve yerleşmekteydiler. Daha sonra bu emlaklara okul ve ibadethane kurarak misyonlarını yaymaktaydılar.

Tarsus'ta en önemli Amerikan misyoner kuruluşu günümüze kadar faaliyeti devam ettirmiş olan Tarsus Amerikan Koleji'dir. 1888'de Colonel Elliot Fitch Shepard tarafından kurulan kolej kent tarihiyle de bütünleşmiş gibidir. Shepard Aziz Paulus'un doğduğu kent olarak Tarsus'a hacı olmak amaçlı yaptığı bir ziyaret sonucu buradan çok etkilenerek bu okulu kurma kararı almıştır. Okuldan önce St. Paul Cemiyeti adında bir cemiyet kurmuşlardır. Tarsus'ta Newyork Eyaleti Kanunlarına göre yönetilen bu cemiyet insaniyete hizmet etmek amacıyla kurulduğunu beyan etmekteydi. Tarsus ve civarındaki fakir ve muhtac çocukların eğitim ve yaşelerine hizmet etmeyi amaçlayan bir yardım kuruluşu görünümünde teşkilatlanmıştır.⁸⁶⁸ 1889'da St. Paul Cemiyeti tarafından kurulmak istenen bu okul hakkında merkezi idare tarafından Amerikan Sefareti aracılığıyla ayrıntılı bir değerlendirme istemiştir. Sefaretçe verilen cevapta okulun içeriği hangi dersler okutulacağı vs. gibi bilgilere yer verilmiştir.⁸⁶⁹ Faaliyetler bu cemiyet ekseninde yürütülmüştür. 1893'e kadar enstitüye Artin Cinanyan (Hartune Jenanyan) ve

⁸⁶⁷ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 73.

⁸⁶⁸ BOA., HR.TO., 148/84, Milâdî 14 Kasım 1888.

⁸⁶⁹ BOA., HR.TO., 148/84, Milâdî 14 Kasım 1888.

Alexander MacLachlan liderlik etmiştir. İlk açıldığında 8 erkek öğrencisi olan okul yılsonunda 33 öğrenciye sahip olmuştur. Bu öğrencilerin hepsi Ermeni idi. 1891’de MacLachlan Tarsus’tan ayrılarak İzmir’e başka bir kolej kurmaya gitmiştir.⁸⁷⁰ Cinanyan Artin’in 1891’de Tarsus’ta 18 ile 20 yaşları arasında çocuklara eğitim vermek üzere bir Protestan mektebi açmış olduğu da bilinmektedir.⁸⁷¹ Dr. Christie ise Tarsus Amerikan Koleji için diğer bir kilit isimdi. 1893’te Dr. Christie Newyork’taki şirket tarafından 2000 lira ile idare edilen bu okula müdür olarak tayin olunmuştur. Cinanyan Artin Efendi de Konya Vilayeti kapsamında açılması planlanan 8 okul ile ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. Ancak Osmanlı yönetimi bu okulların kurulmasına kesinlikle izin vermemiştir.⁸⁷²

1894 yılında Amerikalı Doktor Metini adında bir misyoner tarafından Amerika’ya 15 kadar Müslüman çocuğu kaçırma olayı gerçekleşmiştir. Metini Tarsus’tan Nusayri kızlarını alıp Amerika’ya götürmek ve burada kendi misyonları çerçevesinde eğitip memleketlerine geri getirmek gibi bir teşebbüste bulunmuştur. Ancak kısa süre sonra durumun fark edilmiş ve kaçırılan kızların geri dönmeleri sağlanmıştır. Kızların isimleri, hangi yolla götürüldüğü nereden karaya çıkarıldığı vs. herhangi bir bilginin bulunmaması üzerine Washington Sefareti’yle iletişime geçilmiştir. Doktor Metini’nin Mersin’de kurmuş olduğu mektebin de ruhsatsız bir şekilde faaliyet gösterildiği anlaşılmış ve kapatılmasına karar verilmiştir. Bu okulda okutulan İncil ve Hıristiyanlığa dair kitaplar da toplattırılmıştı. Tarsus’ta yaşayan aslen Lazkiye’ye bağlı Cebel-i Lübnanlı Hoca Yosef (Yusuf) adında birinin aracılığıyla Musalla mahallesi sakinlerinden Gediz İsmail Fabrikasında müstahdem olarak çalışan Ali’nin on yaşındaki oğlu Hamdan

⁸⁷⁰ Alan A. Bartholomew, *A History of Tarsus American School, 1888-1988*, Redhouse Press, İstanbul, 1988, ss. 11-15.

⁸⁷¹ BOA., İ.DH., 1217/95284, Hicrî 28 Receb 1308.

⁸⁷² BOA., İ.DH., 1311. Ca/40, Hicrî 30 Cemâziye’l-evvel 1311.

ile yine bu mahalleden Şeyh Abdullah'ın sekiz yaşında ismi bilinmeyen kızı ailelerine teslim edilebilmiştir. Bu dava da Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliğine havale edilmiş ve araştırılması istenmiştir.⁸⁷³

Doktor Metini'nin okulunun kapatılmasının ardından Tarsus'ta bu eğilimin hala devam ettirilmeye çalışıldığı görülmektedir. 1896 yılına ait bir kayıta ise Tarsus'ta Osmanlı tebaasından ve aslen Cebel-i Lübnan'lı protestan milletinden Yosef adında bir şahsın kiralamış olduğu evin bir odasını okul haline getirerek Protestanlık eğitimi verdiği belirtilmektedir. Yosef adlı bu kişi 4 kız, 8 erkek olmak üzere 6-7 yaşlarında Müslüman çocukları alarak Protestan eğitimi vermekteydi. Bu durumun anlaşılması üzerine mekâtib-i ecnebiye ve gayrimüslime müfettişliğine havale edilerek eğitim vermesinin derhal yasaklanmasına karar verilmiştir. Müslüman çocukların özellikle de kızların bu okullara devam etmesine engel olunması istenmiştir. Ayrıca bu eğilimin yaygınlaşmasının önünü almak amacıyla çocuklarını bu okullara gönderen Müslüman velilerin hapis cezasına çarptırılmasına ve mezheplerinin araştırılarak aslen ne olduklarının araştırılmasına karar verilmiştir.⁸⁷⁴

Bu tür misyoner veya yabancı okuların özellikle Müslüman çocukları okullarına alıp eğitmek istemeleri merkezi en çok rahatsız eden konulardan biriydi. Gayrimüslim çocukların bu tür okullara gitmesine engel olunmamakla birlikte Müslüman ailelerin özellikle de kız çocuklarını bu okullara göndermelerine hiçbir şekilde müsamaha gösterilmemektedir. Üstelik bu okullar sadece Tarsus'tan değil bölgedeki çevre kentlerden de öğrenci toplamaktaydı. Çevre kentlerden de öğrenci gelmesinin doğru görülmediğini de Tarsus'taki Protestan mektebine Adana ve Maraş'tan öğrenci

⁸⁷³BOA., Me'ârif Nezâreti Mektûbî Kalemî (MF.MKT.), 237/20, Hicrî 21 Cemâziye'l-evvel 1312; MF.MKT., 195/10, Hicrî 30 Receb 1311.

⁸⁷⁴BOA., MF.MKT., 340/38, Hicrî 13 Cemâziye'l-evvel 1314.

gelmesinin yasaklanması örneğinden anlaşılmaktadır. Bu gibi engellemeler söz konusu cemaatler tarafından da çok hoş karşılanmayarak yerel idareyle aralarının çok iyi olmadığı için konsoloslukları aracılığıyla hariciye Nezâretine şikayet mektupları göndermelerine neden olmaktadır.⁸⁷⁵

1901’de merkezden gelen bir emirle bu tarihe kadar Amerikan okullarının niceliksel ve niteliksel durumlarının tespit edilip belirlenmesi istenilmiştir. Bu tarihe kadar Amerikan Protestanları tarafından Osmanlı coğrafyasında 300 kadar okul açıldığı tespit edilmiştir. Adana Vilayeti kapsamında bu tespitlere bakıldığında Tarsus’ta Câmîü’n-nûr mahallesinde bir adet Amerikan erkek mektebi mevcut olduğu görülmektedir. Adana’da Tımarat mahallesinde bir adet yatılı kız mektebi; Haçin’de kale içinde bir adet hem gündüz hem yatılı kız mektebi; Tılsım mahallesinde bir adet erkek gündüz mektebi, Manka mahallesinde bir adet erkek ve kız gündüz mektebi ve Ermeni Protestan mahallesinde bir adet kız ve erkek gündüz mektebi bulunmaktaydı. Toplam 6 adet Amerikan mektebi bulunduğu tespit edilmiştir.⁸⁷⁶

Tablo 40- Adana Vilayeti’nde Bulunan Amerikan Okulları (1901)

Yer	Okulun Adı	Adedi
Tarsus Camiü’n-Nur Mahallesi	Erkek Mektebi	1
Adana’da Tımarat Mahallesinde	Yatılı Kız Mektebi	1
Haçin’de Kale İçinde	Gece-Gündüz Kız Mektebi	1
Haçin’de Tılsım Mahallesinde	Erkek Gündüz Mektebi	1
Haçin’de Manka Mahallesinde	Erkek Ve Kız Gündüz Mektebi	1
Haçin’de Ermeni Protestan Mahallesinde	Erkek Ve Kız Gündüz Mektebi	1
Toplam		6

Kaynak: BOA., Yıldız Perâkende Evrâkı Me’ârif Nezâreti Ma’rûzâtı (Y.PRK.MF.), 4/36, Hicrî 1317.

⁸⁷⁵ BOA., A.MKT.MHM., 659/9, Hicrî 24 Cemâziye’l-evvel 1314.

⁸⁷⁶ BOA., Yıldız Perâkende Evrâkı Me’ârif Nezâreti Ma’rûzâtı (Y.PRK.MF.), 4/36, Hicrî 1317.

1907 senesinde Adana Vilayeti'nin bir tespitine göre ise bu tarihte vilayet kapsamında 5 adet Amerikan mektebinin bulunduğu belirtilmiştir. Bunlardan bir tanesi Adana'da Tepebağı mahallesinde gece-gündüz kız mektebidir. Sayısı 200'e yakın olan öğrenciler Rum ve Ermeni Protestan cemaatine mensupturlar. Bu okula giden Müslüman öğrenci bulunmamaktadır. Diğer bir okul Tarsus'ta Câmi'-i nûr mahallesinde yatılı idadi mektebidir. 200 adet öğrencisi bulunmakla birlikte bunlar Ermeni ve protestandır. Mersin'de Katolik Kilisesi mahallesinde bulunan kız ve erkek karşık ibtidai ve rüşdi derecesinde gündüz mektebi bir diğer Amerikan mektebidir. Öğrencisi Arap Hristiyanlardan oluşmakta ve sayıları 100'e yakındır. Haçın'ın Mümkaz mahallesinde bulunan talimhane mektebi 300 öğrenciye sahipti. Haçın'ın Karıdlaz mahallesinde bulunan son Amerikan mektebi de 200 öğrencilidir. Böylelikle Adana Vilayeti kapsamında toplam 5 mektepte 1000 öğrenci eğitim görmekteydi. Bu okulların hepsi resmi ruhsata bağlı olup öğrencilerinin hepsi Osmanlı tebasındandı.⁸⁷⁷

Tablo 41- Adana Vilayeti'nde Ruhsatlı Amerikan Okulları (1907)

Yer	Okulun Adı	Öğrenci Sayısı
Adana Tepebağ Mahallesinde	Gece-Gündüz Kız Mektebi	200 Rum Ve Ermeni Protestan Öğrenci
Tarsus Camiü'n-Nur Mahallesinde	Yatılı İdadi Mektebi	200 Rum Ve Protestan Öğrenci
Mersin'de Katolik Kilisesi Mahallesinde	Karma İbtidai ve Rüşdi Mektebi	100 Arap Hristiyan Öğrenci
Haçın'ın Mümkaz Mahallesinde	Amerikan Talimhane Mektebi	300
Haçın'ın Karıdlaz Mahallesinde	Amerikan Mektebi	200
Toplam	5 okul	1000 Öğrenci

Kaynak: BOA., Y.PRK.MF., 5/20, Hicrî 2 Rebî'ü'l-âhir 1325.

⁸⁷⁷ BOA., Y.PRK.MF., 5/20, Hicrî 2 Rebî'ü'l-âhir 1325.

Okullarda yapılan her türlü tadilat, inşaat vs. için merkezden izin istenilmesi gerekmektedir. 1906'da Tarsus Redif Taburu depo ve cephaneliğinin 167 metre ilerisinde bulunan Amerikan Mektebi bahçesinde ileride mekteb-i tıbbiye olarak açılması düşünülen bir inşaat başlatmak üzere yönetimden izin istenilmiş ancak 6 ay kadar bir süre geçmesine rağmen cephaneliğe çok yakın olması gerekçesiyle ruhsat verilmemiştir. Bunun üzerine okul yetkilileri konsolosluga bildirmiş ve buradan aldıkları onay ile inşaat başlamışlardır. Merkezin onayı olmadan böyle bir işe ruhsatsız olarak girişilmesinin öğrenilmesi üzerine sefaret ve konsolosluk uyarılarak inşaatı ara verilmiştir.⁸⁷⁸ Oysaki Osmanlı Devleti bu yabancı okulların açılmasını ancak ve ancak devlet denetiminde olması kaydıyla kabul etmişti. Bu örnekte devletin resmi otoriteleri kararı beklenmeden kendi yetkili mercilerinin kararıyla hareket edilmesi söz konusu olmuştur.

Osmanlı yönetimi ruhsatsız olarak yapılmak istenen her türlü girişime karşı çıkmaktadır. Aynı şekilde misyonerlerin ruhsatsız olarak kurdukları okullar da kapatılarak usulüne uygun bir şekilde yapılması ya da yaptırılmasını sağlamaktaydılar. 1886'da yabancı okulların denetlenmesi konusunda ayrı bir teşkilatlanma yoluna gidildiği görülmektedir. 1888'de ise yapılan teftişlerde ruhsatsız olarak kurulan yabancı okullar kapatılmaya başlanmıştır.⁸⁷⁹ Ancak bu karar Osmanlı coğrafyasında ruhsatsız okullaşma faaliyetlerinin önünü kesmemiştir. Tarsus ve çevresinde bu konuda yaşanan örneklerle bakıldığında iki adet Amerikan okulunun ruhsatsız olduğu için kapatıldığı görülmektedir. 1902'te ruhsatsız olması gerekçesiyle kapatılan bu iki Amerikan okulundan birisinin Müslüman öğrencilerinin de bulunmasıyla yabancı okul statüsünden çıktığı ve ruhsata tabi olmasına gerek kalmadığı için de yeniden açılmasına karar verilmişti.⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ BOA., İ.HUS., 148/1324 L/47, Hicrî 18 Şevvâl 1324; DH.MKT., 1131/82, Hicrî 16 Şevvâl 1324.

⁸⁷⁹ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 184.

⁸⁸⁰ BOA., DH.MKT., 469/69, Hicrî 26 Zi'l-hicce 1319.

19. yüzyılın sonlarında toplamda 387 olan ruhsatsız faaliyet gösteren yabancı okul sayısı Adana Vilayeti'nde 21 adet olarak tespit edilmişti.⁸⁸¹ Tarsus Amerikan Koleji sadece bölgedeki değil Osmanlı coğrafyasındaki misyonerlik faaliyetleri açısından önemli bir yere sahiptir. 1907'de Osmanlı coğrafyasında 400'ü aşkın Amerikan kurumunun faaliyete geçirildiği tespit edilmiştir. Me'ârif Nezâreti tarafından bu kurumlardan elçiliğin seçeceği sadece 10 tanesine ruhsat verileceği açıklanmıştır. Bu 10 okul arasında Tarsus Amerikan Koleji'nin de yer alması bu okulun Amerikan misyonerleri için de ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.⁸⁸²

Ruhsatsız olduğu ve şartlara uygun olmadığı gerekçesiyle kapatılan Tarsus Amerikan Mektebi'nin 1910 yılında Me'ârif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine göre Mekâtib-i Husûsiyyeden sayılması gerektiğinden dolayı yeniden açılmasında bir sakınca görülmemiştir. Bununla birlikte okul merkeze bildirmiş olduğu program çerçevesinde eğitim yapmak ve her türlü vergisini ödemek kaydıyla ruhsat-ı resmîyeye bağlanacaktı.⁸⁸³

1896 yılında Adana İdadî Mektebi'nde okuyan bir öğrencinin elinde zararlı görülen bir coğrafya atlası tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalarda atlasın Adana Cizvit

⁸⁸¹ Şerife Yorulmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ruhsatsız Okullaşma: 19. Yüzyılda Açılan Gayrimüslim ve Yabancı Okullar Üzerine Bir Değerlendirme", *Doğu Batı Dergisi*, sayı 54, Ankara, 2010, s. 184.

⁸⁸² BOA., DH.MUİ., 26.3/17, Hicri 28 Şevvâl 1328.

⁸⁸³ BOA., İrade-i Me'ârif (İ.MF.), 16/1328 Ş-12, Hicri 23 Şevvâl 1328.

Me'ârif-i Umûmiye Nizamnamesinin 129. Maddesi: Mekâtib-i husûsiyye ba'zı mahallelerde cemâ'atler tarafından veya gerek teb'a-i devlet-i 'aliyye ve gerek teb'a-i ecnebiyyeden olan efrâd ve eşhâdan biri cânibinden ücretli ve ücretsiz olarak ihdâs ve te'sîs olunan mekteplerdir ki, bunların mesârifât ve muhassasâtı veya mü'essisleri tarafından veyahut merbût oldukları vakıfları cânibinden idâre ve rü'yet kılınır memâlik-i şahânede bu nev' mekteplerin te'sîsine evvelâ mu'allimlerinin yedinde Me'ârif Nezâreti cânibinden veyahud mahallî Me'ârif idâresinden şehâdet-nâme bulunmak ve sâniyen bu mekteplerden a'dâba ve politikaya mugâyir ders okutturulmamak için ta'lîm olunacak derslerin cedveli ve kitâbları Me'ârif Nezâretinden veyahud mahallî Me'ârif idâresinden tasdik edilmek üzere taşrada ise Vilayet Me'ârif idaresiyle Vilayet vâlisi tarafından ve der-sa'âdetde ise Me'ârif Nezâreti cânibinden ruhsat-ı resmîyeye verilür bu üç şart kâmilen mevcûd olmadıkça mekâtib-i husûsiyye güşâdına ve devâmına ruhsat verilmez ve hilâfında hareket vukû'u takdîrinde men' ve sedd olunur mekâtib-i husûsiyye güşâd edenlerin ta'yîn edecekleri hocaların yedlerinde şehâdet-nâme bulunduğu halde onu Me'ârif idâresine tasdik ettirmeleri lâzım gelecektir. "Me'ârif-i Umûmiyye Nizamnamesi, Mekâtib-i Husûsiyye md. 129", *Düstûr*, I. Tertip, II. Cilt, 1289, s. 204.

Mektebi'nden satın alınmış olduğu anlaşılmıştır. Toplam yedi adet olan bu coğrafya atlasları Fransa matbaalarında basılarak ecnebi postalarıyla birlikte önce Mersin'e gelmiş, buradan konsolosluk aracılığıyla Adana Cizvit mektebine dağıtılmıştır. Üç sene kadar önce de Fransa Devleti Mersin Konsolosu aracılığıyla Tarsus Marunî Katolik Mektebi adına gelmiş olan bir sandık kitap Mersin Rüsûmât İdaresi'nde muayeneden geçirildikten sonra aralarında bu zararlı coğrafya atlasına da rastlanılmıştır. Atlasın içeriğinin gençlerde vatan fikrini zehirlediği gerekçesiyle toplanıp yasaklanmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu ve benzeri her türlü yayının ülkeye girişi de yasaklanmıştır.⁸⁸⁴

Bunun gibi her türlü siyasi içerik taşıyan yayınlar telgraf ve posta baş müdürlüğü tarafından tespit edilerek Dahiliye Nezâretine bildirilerek ülkeye sokulması yasaklanıp imha edilmekteydi. 1893'te Tarsus'ta ele geçirilen "*Hıristiyan*" adlı gazete nüshalarında zararlı içerikleri olan yazıların yer alması nedeniyle imha edilmesi bildirilmiştir. Ayrıca bu gibi yayınların tespit edilmesi halinde de aynı işlemin yapılması gerekli görülmüştür.⁸⁸⁵

Gayrimüslim ve yabancı okullardaki gelişmelerle birlikte bu süreçte Tarsus'ta Müslüman okullarında da bir hareketlilik gözlenmiştir. Tanzimat dönemi genel anlamda bir modernleşme çabasını içerisinde barındırmaktaydı. Eğitim de bu dönem içinde hatırı sayılır bir reforma tabi tutulmuştur. Bu dönemde devlet yeni bir Osmanlı toplumu yaratma görevini mekteplere yüklemiştir. Ancak bu mekteplerde Müslüman çocukları okumakta olduğundan beklenen sonuç bu yolla elde edilememiştir. Ayrıca gayrimüslim çocukları kendi okullarında kendi milli amaçları doğrultusunda bir eğitim görürlerken buna yabancıların da okul açma hakları eklenince toplumu bütünleştirmeyi hedefleyen

⁸⁸⁴ BOA., MF.MKT., 304/5, Hicrî 13 Şevvâl 1313.

⁸⁸⁵ BOA., DH.MKT., 173/6, Hicrî 16 Cemâziye'l-evvel 1311.

eğitim politikası daha bir parçalı hale gelmiştir. Ayrıca şunu da söylemek gerekir ki Tanzimat ve Islahat Fermânları, gayrimüslim ve yabancılara tanınan kültür bağımsızlığı, okul açma hakkı, Türk okullarına giriş serbestliği gibi haklardan dolayı genel Türk eğitim sistemine hizmet vermekten uzaktı. Ayrıca bu gelişmeler tam aksine Osmanlı imparatorluğunu eğitim ayağından hızlı bir parçalanmaya doğru sürüklemişti.⁸⁸⁶ Bu dönemde her alanda olduğu gibi eğitim reformlarında da merkezîyetçilik ön planda tutulmuştur.

V.2.2. Misyonerlik Faaliyetlerinin Müslüman Okul ve İbadethanelere Etkisi

Bu süreçte merkezi hükümetin artan gayrimüslim ve yabancı okullara karşılık Müslüman okulları geliştirme faaliyetlerine yöneldiği görülmektedir. 1890'lı yıllardan itibaren Tarsus'ta Müslüman okullarında da hummalı bir çalışma dikkat çekmektedir. Bu tarih misyonerlik faaliyetlerinin hız kazanmaya başladığı süreç olmasından yola çıkarak büyük bir ihtimalle merkezi hükümetin Müslüman okullarına geliştirerek misyoner okullarına meydan vermemek adına uygulanmış bir politikayı ifade etmekteydi. Bununla birlikte Me'ârif teşkilatındaki merkezîyetçi gelişmelerin taşralarda uygulamaya geçmesi de bu hareketliliğin nedenlerinden biri olmuştur. Medrese ve sıbyan mektebi gibi geleneksel eğitim kurumlarının yanında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulmaya çalışılan modern eğitim kurumları olarak mekteb-i ibtidaî ve rüşdiyelerin de Tarsus'ta gelişimleri izlenebilmektedir.

⁸⁸⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. XIII, 15.

Tablo 42- Tarsus Kazası Müslüman Eğitim Kurumları (1863-1917)

Tarih	Okulun Adı ve Türü	Adedi
1863	Rüşdiye Mektebi	1
1891	İnas Rüşdiye Mektebi	1
1892	İbtidai Mektebi (Sofular-Sakızlı-Kızıl Murad-Musalla mahallelerinde)	4
1901	Gülşen-i Edeb İnas İbtidai Mektebi Hamidiye Erkek İbtidai Mektebi	2
1901	İbtidai Mektebi (Baltalı-Yenice-Yüksek-Frengilüs-Hacıbozan köyleri)	5
1903/1904	İbtidai Mektebi	17
1917	İttihad-ı Osmaniye İbtidai Mektebi	1

Kaynak: BOA., MVL., 650/38, Hicrî 8 Muharrem 1289; BEO., 325/24341, Hicrî 2 Cemâziye'l-âhir 1311; MF.MKT., 158/37, Hicrî 21 Cemâziye'l-âhir 1310; MF.MKT., 600/34, Hicrî 12 Şevvâl 1319; MF.MKT., 599/12, Hicrî 8 Şevvâl 1319; MF.MKT., 598/41, Hicrî 6 Şevvâl 1319; 1321 *Nezâret-i Me'ârif Vekâleti Salname-i Me'ârif*; DH.UMVM., 69/22, Hicri 07 Cemaziye'lahir 1337.

1863'te Tarsus'ta modern eğitim kurumlarından Tarsus Rüşdiye Mektebi'nin varlığı bilinmektedir. 1891'de ise ilk İnas Rüşdiye mektebinin kurulması önerisi gündeme getirilmiştir.⁸⁸⁷ 1892'ye gelindiğinde Sofular, Sakızlı, Kızıl Murad ve Musalla mahallelerinde toplam 4 adet mekteb-i ibtidaî açılmıştır.⁸⁸⁸ 1901'de aynı hızda okul açılmaya devam etmiş, merkezde biri kız Gülşen-i Edeb İnas Mektebi; biri erkek Afgan mahallesinde Hamidiye Mektebi olmak üzere toplam 2 ve Baltalı, Yenice, Yüksek, Frengülüs ve Hacıbozan köylerinde de toplam 5 adet mekteb-i ibtidai açıldığı bilinmektedir.⁸⁸⁹ 1903/1904 Me'ârif Salnamesi'ndeki verilere bakıldığında ibtidai

⁸⁸⁷ BOA., MVL., 650/38, Hicrî 8 Muharrem 1289; BEO., 325/24341, Hicrî 2 Cemâziye'l-âhir 1311.

⁸⁸⁸ BOA., MF.MKT., 158/37, Hicrî 21 Cemâziye'l-âhir 1310.

⁸⁸⁹ BOA., MF.MKT., 600/34, Hicrî 12 Şevvâl 1319; MF.MKT., 599/12, Hicrî 8 Şevvâl 1319; MF.MKT., 598/41, Hicrî 6 Şevvâl 1319.

mekteplerinin sayısında ciddi bir artışın olduğu görülmektedir. Tarsus Kazası'nda aynı yılda toplam 17 adet ibtidaî mektebi bulunduğu kayıtlara geçmiştir.⁸⁹⁰

Tarsus'ta yaz ayları oldukça sıcak geçtiğinden bölgede bir yaylak kültürü hakimdi. Tarsus ahali yaz mevsiminde civardaki yaylara gidip yerleşmekteydiler. Bu durumun eğitim sistemine etkisi mekteplerdeki öğrenci sayısındaki azalmayla görülebilmekteydi. Çözüm yolu olarak ise okullar tatil edilmeyerek gidilen yerlerde bir çardak kiralanarak eğitime burada devam edilmesi uygulamasına gidilmiştir. Ancak çardak kiralamak artı bir masraf gerektirdiğinden ahali için zaman zaman sıkıntılara da neden olabilmekteydi. Bu nedenle de hayırseverlerin yardımları ile bu sistem uygulanmaya devam etmekteydi. Eğitim takvimindeki bu uyumsuzluk nedeniyle yeni düzenlemelere gidilse de bu konuda bir çözüm bulunamamıştır.⁸⁹¹ Müslüman okullarda en büyük sıkıntı malî kaynakların kısıtlı oluşuydu. Bu sıkıntı çoğu zaman yeni okul açılmasına engel teşkil ederken zaman zaman da mevcut okulların kapatılmasına kadar varabiliyordu. Gayrimüslim ve yabancı okulların en büyük avantajlarından biri malî kaynaklarının oldukça iyi oluşuydu.

1900'lerde Tarsus Kazası me'ârif gelirlerinin yetersizliği nedeniyle 2 ibtidaiye mektebi kapatılmak zorunda kalınmıştır. Ancak nüfusun fazlalığı nedeniyle duyulan ihtiyaç üzerine yeniden ikisi erkek ve biri kız olmak üzere üç adet mektebin açılması ve Bac Köprüsü'nden kasabaya giren her yüklü deve için sahibinden alınan 10 para resmin bu mekteplere gelir olarak kullanılmasına karar verilmiştir.⁸⁹² Diğer yandan inşa edilecek bu üç mektep için malî destek olması açısından pazar meydanına getirilen

⁸⁹⁰ 1321 *Nezâret-i Me'ârif Vekâleti Salname-i Me'ârif*.

⁸⁹¹ BOA., MF.MKT., 2/138, Hicrî 12 Cemâziye'l-evvel 1289; MF.MKT., 1/41, Hicrî 4 Rebî'ü'l-âhir 1289; MF.MKT., 275/71, Hicrî 7 Safer 1313.

⁸⁹² BOA., DH.MKT., 818/20, Hicrî 19 Zi'l-ka'de 1321; İ.DH., 1428/1322 Ş/27, Hicrî 21 Şa'bân 1322.

hububat, koza, susam ve sair malların her bir denginden 10'ar para arziyye adı verilen bir resm alınarak gelir sağlama yoluna gidilmesi önerilmiştir.⁸⁹³ Ancak, bu tür malların zaten vergiye tabi mallar oluşu ve bir de pazara getirildiğinde vergi alınmasının pek uygun olmayacağı gerekçesiyle öneri kabul görmemiştir.⁸⁹⁴ 1917'de İttihâd-ı Osmâniye adıyla kurulan ibtidaiye mektebinin masraflarının da vakıf gelirleri aracılığıyla karşılanmasına karar verilmiş ancak yine de maddi anlamda ciddi bir sıkıntı yaşandığı görülmektedir.⁸⁹⁵

1900'lere gelindiğinde Tarsus Rüşdiye Mektebi binasının tamire muhtaç bir hale geldiği görülmektedir.⁸⁹⁶ Bunun üzerine Me'ârif ve belediye idaresi çeşitli yollar arayarak sorunu çözmeye çalışmıştır. Ayrıca Rüşdiye binasının çarşının en merkezi yerinde bulunması buranın maddi değerini de artırmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında kentin güçlü yerel eşrafından kişilerin dikkati çekmekte ve bu yer üzerinden rant elde etme peşine düşmelerini sağlamaktaydı. Bölge eşrafından Sadık Paşa ve damadı Me'ârif komisyonu reisi Ziya Paşa bu nedenden dolayı mektep binasının aslında tamir edilerek kullanılmaya devam edilebilecek durumda olmasına rağmen harap olarak göstererek yüksek fiyatla bir başkasına satılmasına ön ayak olmuşlardır. Rüşdiye mektebinin ise kent merkezine oldukça uzak bir yerde daha ucuz maliyetle yapılacak olan yeni bir binada eğitimine devam etmesi sağlanmıştır.⁸⁹⁷ Eski Rüşdiye binasının ise İstanbul'dan gelen birine değerinden oldukça yüksek bir fiyata satıldığı bilinmektedir.⁸⁹⁸

Modern eğitim kurumları olarak idadi mektepleri de bu dönemin önemli eğitim merkezleridir. Adana Vilayeti'nde bir adet idadi mektebi vardır. Hazırlama anlamına gelen İdadiler 1869 Me'ârif-i Umûmiyye Nizamnamesi ile açıklığa

⁸⁹³ BOA., DH.MKT., 1184/17, Hicri 10 Cemaziye'lahir 1325.

⁸⁹⁴ BOA., DH.MKT., 1192/44, Hicri 12 Receb 1325.

⁸⁹⁵ BOA., DH.UMVM., 69/22, Hicri 07 Cemaziye'lahir 1337.

⁸⁹⁶ BOA., MF.MKT., 1033/75, Hicri 3 Zi'l-hicce 1325.

⁸⁹⁷ BOA., DH.MKT., 1300/16, Hicri 26 Şa'bân 1326.

⁸⁹⁸ BOA., DH.MKT., 2728/52, Hicri 11 Muharrem 1327.

kavuşturulmuş rüşdiye ile sultanî arasında bir geçişi sağlayan eğitim kurumları olarak statüleştirilmiştir. 1873'ten sonra bu okullar faaliyete geçirilmiştir. Taşralarda kurulan idadilerin en büyük sıkıntısı malî kaynak ve öğretmen yetersizliğiydi.⁸⁹⁹ Tanzimat döneminde eğitim sisteminin genel problemi olan öğretmen yetiştirme sorunu 1869 Me'ârif-i Umûmîye Nizamnamesinde değinilen önemli konulardan biridir. Öğretmen yetiştirmeye yönelik olarak kurulan Dârü'l-muâllimîn, Dârü'l-muâllimîn-i sıbyân, Büyük Dârü'l-muâllimîn gibi okullar kurularak öğretmen açığı giderilmeye çalışılmıştır.⁹⁰⁰ Aynı süreçte azınlık ve yabancılar tarafından da yürütülen bu tür okullaşma çabalarında ne malî kriz ne de öğretmen sıkıntısı yaşanmaktaydı. Çünkü malî olarak büyük devletlerin ve bu devletler aracılığıyla kurulan yardım kuruluşlarının misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde desteği görülürken, kurulan yeni okullarda ilk eğitimi veren gönüllü misyonerler iken bu okullardan yetişen ilk öğrenciler de öğretmen olarak görev yapmaktaydılar.

Modern kurumlarla birlikte geleneksel eğitim kurumları olan medreseler de faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Tarsus'un medreseler açısından zengin bir kent olduğu dikkati çekmektedir. Modern eğitim kurumlarının hızla arttığı 1900'lerde bile Tarsus'ta 17 adet medrese eğitim faaliyetlerini sürmekteydi.

⁸⁹⁹ Kodaman, *a.g.e.*, s. 122.

⁹⁰⁰ Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", 150. Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, ss. 441-474.

Tablo 43- Tarsus Kazası Medreseleri (1900)

Medresenin Bulunduğu Mahalle	Medresenin Adı
Debbağhane mahallesinde	Kubad Paşa Medresesi
Sofular mahallesinde	Niyazi Efendi Medresesi
Müftü mahallesinde	Kura Medresesi
Kasaba merkezinde	Süleyman Efendi Medresesi
	Koyuncu Medresesi
	Küçükminare Medresesi
	Cami'i Cedid Medresesi
	Şeyh Ömer Medresesi
	Karamüftü Medresesi
	Rüstem Bey Medresesi
	Mafarlı Medresesi
	Mehmet Efendi Medresesi
Gülek merkezinde Panzin Çukuru mevki'inde	Gülek Medresesi
Kargılı	Kargılı Medresesi
Koca Ulaş	Ulaş Medresesi
Namrun Yaylak	Namrun Medresesi
Boztepe Yaylakta	Boztepe Medresesi

Kaynak: 1317 Nezâret-i Me'ârif Vekâleti Salname-i Me'ârif.

Medreseler Debbağhane mahallesinde Kubad Paşa Medresesi, Sofular mahallesinde Niyazi Efendi Medresesi, Müftü mahallesinde Kura Medresesi, Kasabada Süleyman Efendi Medresesi, Koyuncu Medresesi, Mehmet Efendi Medresesi, Mafarlı Medresesi, Rüstem Bey Medresesi, Karamüftü Medresesi, Şeyh Ömer Medresesi, Cami'i Cedid Medresesi, Küçükminare Medresesi, Gülek merkezinde Panzin Çukuru mevki'inde Gülek Medresesi, Kargılı'da Kargılı Medresesi, Koca Ulaş'ta Ulaş Medresesi, Namrun Yaylakta Namrun Medresesi, Boztepe Yaylakta Boztepe Medresesi eğitim faaliyetlerini sürdürmekte olan medreselerdir.⁹⁰¹

Tarsus kentinin sahip olduğu kutsallık mekansal anlamda ibadethaneler etrafında örgütlenme tarzını da doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla kent ibadethaneler bakımından oldukça zengin bir coğrafyayı oluşturmaktadır. 19. yüzyılda gayrimüslim

⁹⁰¹ 1317 Nezâret-i Me'ârif Vekâleti Salname-i Me'ârif.

okul ve ibadethane alanındaki mekansal yapılanma ve örgütlenme çabalarını Müslüman kesimde de izlemek mümkün olmuştur. İbadethanelerin genellikle vakıflar ve hayırseverler aracılığıyla bu konuda sıkıntı yaşandığı dönemlerde de devlet hazinesince yapılandırılmaları sağlanmaktaydı. Camilerin tamîrî konusunda vakıfların ciddi hizmetleri bulunmaktadır. Hatta gelirlerinin bir kısmını cami tamir ve onarım hizmetleri için ayırdığı görülmektedir. Örneğin, 1896 yılında Ramazan Zâde İbrahim Bey Vakfı Câmi'ü'n-nûr'un tamirini üstlenmiş ve 180.305 kuruş tamir masrafı ödemiştir.⁹⁰² 1899'da Câmi'-i Atîk'in tamiri için ödenen masraf olan 780 kuruş ise emaneten icra kılınmıştır.⁹⁰³ Aynı yıl tamire ihtiyaç duyan bir başka ibadethane de Câmi'ü'n-nûr olmuştur. Hatta bu dönemde camilerin yapılmasının ardından Tarsus için önemli kutsal mekanların onarım işleri de yürütülmekteydi.⁹⁰⁴ Bu süreçte Câmi'ü'n-nûr çevresindeki Şit ve Lokman Aleyhüsselamın ve Abbasi Halifesi Me'mun'un kabirleri bir şebeke içine alınmış ve 10.620 kuruş masraf ödendiği kaydedilmiştir.⁹⁰⁵ Hem Müslümanlık hem de Hıristiyanlık için önemli bir kutsal mekanı olan ve Tarsus'a 8 kilometre mesafede bir dağın eteklerinde bulunan Ashâb-ı Kefh Mağarası bitişiğindeki caminin minare ve binalarının tamir ve onarımı ile dönem dönem ilgilenilmekteydi. 1893'te tamirat ve inşaat masrafı olarak Adana Vilayeti aracılığıyla merkez hazineden 110.000 akçe talebinde bulunulmuştur. Vilayetçe görevlendirilen bir mühendis tarafından keşfi yapılan bu mekanın tadilatı için 94.237 kuruşun yeteceği belirtilmiş ve herhangi bir gelirin olmamasına dayanılarak da

⁹⁰² BOA., İrâde-i Evkâf-ı Hümâyûn (İ.EV.), 11/1313-B/23, Hicrî 23 Receb 1313.

⁹⁰³ BOA., İ.EV., 21/ 1317 M-14, Hicrî 23 Muharrem 1317.

⁹⁰⁴ BOA., DH.MKT., 2173/68, Hicrî 21 Şevvâl 1316.

⁹⁰⁵ BOA., İ.EV., 20/ 1316 B-07, 5 Receb 1316.

gereğinin yapılmasına karar verilmiştir.⁹⁰⁶ 1910 yılında bu cami ve binaların tamiri için 40.000 kûsür kuruş bedel ödenmiştir.⁹⁰⁷

1907'de Şit ve Lokman Aleyhü's-selâm hazerâtının türbedarı ve Kadirî Dergâhı Şeyhi Abdü's-selâm Allâm Efendi'nin önderliğinde ve halkın da yardımıyla 4 odalı bir tekye inşa ettirilmiş ve cülûs-ı hümâyûna denk gelen gün de açılışının yapıldığı bilinmektedir.⁹⁰⁸

V.3. Toplumsal Uzlaşmadan Çatışmaya Doğru

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasında milliyetçi fikirlerin hızla yayılması toplumsal gruplar arasında çatışmaların yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Geleneksel uzlaşma pratiğinden çatışmaya doğru giden bu süreçte Osmanlı'nın hoşgörü anlayışında da kırılmaların baş gösterdiği dikkat çekmektedir. Tarsus toplum yapısı çok farklı etnik ve kültürel unsurları bünyesinde barındırmaktaydı. Bu nedenle burası ayrılıkçı fikir hareketlerinin en çok yaşandığı kentlerden biri olmuştu.

Yüzyılın ikinci yarısında bu ayrılıkçı hareketler çoğu zaman Hıristiyan-Müslüman çatışması şeklinde yaşanırken, dışarıdan gelip kente yerleşen etnik gruplar arasında da görülmekteydi. Özellikle 1839 ve 1856 fermanlarıyla gayrimüslimlerin kazanmış oldukları hak ve özgürlükler toplumsal yaşam alanlarında bir kaos ortamını beraberinde getirmiştir. Gayrimüslüm nüfusun yoğun olarak yaşadığı kentlerde çatışma daha fazla hissedilmekteydi. Islahat fermânının ilan edilmesinin hemen ardından 1860'lı yıllarda Adana Vilayeti kapsamında Tarsus, Karaisalı ve Azir Sancaklarında "*sunûf-ı*

⁹⁰⁶ BOA., Y.MTV., 119/13, Hicrî 2 Zi'l-ka'de 1312.

⁹⁰⁷ BOA., İ.HUS., 120/1322.C/2, Hicrî 2 Cemâziye'l-âhir 1322; DH.MKT., 882/18, Hicrî 9 Cemâziye'l-âhir 1322.

⁹⁰⁸ BOA., DH.MKT., 1202/78, Hicrî 20 Şevvâl 1325.

teb'a” olarak addedilen toplumsal sınıflar arasında bir kargaşa gündeme gelmiştir. Merkezden bildirilen bir emirname ile toplumsal gruplar arasındaki anlaşmazlığın giderilerek asayişin sağlanması ve bu konuda gerekli önemin gösterilmesi istenilmiştir.⁹⁰⁹

1880’de İranlılar ile Afganlar arasında 15 yıldan beri devam edegelen bir çatışmadan söz edilmektedir. İran şebkenderinin sefarete çektiği bir telgrafta İran-Afgan çatışmasının 15 seneden beri sürdüğü, silahlı bir çatışmaya dönüşmesinden dolayı da gerek Müslüman gerekse Hıristiyan ahalinin can ve mal kaybına sebebiyet verdiğinden bahsetmektedir. Tarsus’ta şebkenderhane ile İran tebası arasındaki hukukî işlere bakacak bir cemaat mahkemesinin bulunmaması nedeniyle sorun yıllarca devam etmiştir. Bunun üzerine davanın bir sonuca bağlanması için konunun merkez sefarete iletilerek, oradaki mahkemede görüşülmesi kararına varılmıştır.⁹¹⁰

Ülke genelinde yaşanan bu kaos ortamının taşra kentlerinde alevlenmesinin en önemli etkeni, sorunu Müslüman-Hıristiyan çatışmasına çevirmeye çalışan yerel provokatörlerdi. Londra’da çıkan “*Times*” gazetesindeki 1894 tarihli bir yazının ekinde verilen mektupta, Tarsus’un itibarlı kişilerinden birinin Osmanlı memurlarının Hıristiyanlar için bir saldırı düzenleyeceklerini bildirdiği beyan edilmiştir. Ayrıca ekteki mektupta Tarsus St. Paul mektebinden 4 öğrenci ile birlikte bir öğretmenin Osmanlı memurları tarafından alıkonulup bir zindana kapatıldığı ve 12 lira bedel karşılığında salınacakları da yazılmaktaydı.⁹¹¹ 1895’te Namrun Köyü’nde yer alan Amerikan Misyoner Okulu müdür, öğretmen ve öğrencilerine karşı bir saldırı düzenleneceğine dair haberler ortaya atılmıştır. Bu haberler bir iç karışıklığa neden olmuş ve olay bir Amerikan

⁹⁰⁹ BOA., A.MKT.UM., 548/77, Hicrî 17 Şa’bân 1278.

⁹¹⁰ BOA., HR.SYS., 82/44, Milâdî 9 Aralık 1880.

⁹¹¹ BOA., Y.PRK.TKM (Yıldız Tahîrât-ı Ecnebiyye ve Mabeyn-i Mütercim), 33/34, Hicrî 9 Cemâziye’l-evvel 1312.

Zırlısı'nın Adana sahillerine gelerek hazırda beklemesine kadar ilerlemiştir. Olayın uluslar arası siyasi bir krize dönüşmemesi için konsoloslukla yapılan görüşmelerde sorunun iki kişi arasında çıkan tartışmadan ileri geldiği ve aslında böyle bir saldırının söz konusu olmadığı açıklığa kavuşturulmuştur.⁹¹² Söz konusu bu durumun daha büyük bir galeyana sebebiyet vermemesi için merkez tarafından Çukurova Hıristiyan köylerinin İslam ahali tarafından basıldığı ve katl edildiği gibi haberlerin asılsız olduğu beyan edilmekteydi.⁹¹³ 1896'da Rusya Sefareti'nden Hariciye Nezâreti'ne gönderilen telgrafta Adana, Mersin ve Tarsus'ta Osmanlı memurlarının Hıristiyanlara karşı haksız yere baskı uyguladıkları ve kötü davrandıkları ifade edilmiş ve sebeplerinin araştırılması istenmiştir. Bu bildirim üzerine yapılan incelemede, böyle bir muamelenin yapılmadığı ve bu şikayetlerin asılsız olduğu anlaşılmıştır.⁹¹⁴

Tarsus'ta Hıristiyan ve Müslüman nüfus arasındaki çatışmaların 1897'de hala devam ettiği görülmektedir. Müslüman gruplara göre toplumsal yapıdaki bu kaos Amerikan misyonerlerinin bölgeye yerleşmeleriyle başlamıştır. Müslüman toplulukları kışkırtan en önemli provokatör olan Bağdatlı Kürt Şeyhi Mahmudi'nin adı olaylarda sık sık geçmektedir. Buna karşılık Amerikan misyonerleri ise bölgede mal ve can güvenliklerinin olmadığını ileri sürerek konsoloslukları aracılığıyla durumu Hariciye Nezâreti'ne bildirmişlerdir. Çünkü ortalıkta Müslümanların Hıristiyanlar için bir katliam planı yaptıkları söylentisi dolaşmaktaydı.⁹¹⁵ İstanbul Amerikan Konsolosluğu tarafından yazılan bir raporda Kürt asıllı Şeyh Mahmud Bağdadi'nin bölgedeki ve hatta Musul'daki Müslümanları Hıristiyanlara karşı şiddetle kışkırttığı ve bölgenin yerel idareleriyle de

⁹¹² BOA., Y.A.HUS., 335/84, Hicrî 13 Rebî'ü'l-evvel 1313; İ.HUS., 41/1313.Ra.20, Hicrî 10 Rebî'ü'l-evvel 1313.

⁹¹³ BOA., Y.PRK.DH., 9/1, Hicrî 3 Cemâziye'l-âhir 1313.

⁹¹⁴ BOA., A.MKT.MHM., 616/46, Hicrî 27 Şa'bân 1313.

⁹¹⁵ BOA., A.MKT.MHM., 617/25, Hicrî 25 Zi'l-hicce 1314.

bağlantılarının olduğu belirtilmiştir.⁹¹⁶ 1898'e gelindiğinde bu gibi provakasyonların ücret karşılığında ve takma adlarla yapıldığı ortaya çıkmıştır. Tarsus'ta Kürklü Hüseyin, Hamdi, Yakup, Reşid ve Adana'da ikamet eden Tekeli Abdullah isimli kişiler takma isimler kullanarak para karşılığında yerel memurlar hakkında merkez makamlara yazılar yazıp, merkezle yerel güçler, Hıristiyan ile Müslüman ahali arasında kaos ortamı yaratıp ahaliyi galeyana getirmeye çalışmaktaydılar. Durumun ortaya çıkması üzerine emsal teşkil etmesi ve ibret olması için bu kişilerin Diyarbakır, Musul ve Erzurum Vilayetlerine gidip bir müddet buralarda ikamet etmelerinin uygun olacağı düşünülmüştür.⁹¹⁷

1909'da bölgede yaşanan etnik gruplar arasındaki çatışma olaylara katılmayanlara da zarar vermekteydi. Örneğin Tarsus, Adana ve Mersin'de yaşayan yaklaşık 1500 hanelik Keldanî topluluğu çatışmalardan dolayı ciddi hasarlar gördüğü için patrikhaneleri merkezden yardım talebinde bulunmuştur.⁹¹⁸

1902'de Tarsus'ta yaşayan gayrimüslim ailelerin kendi aralarında yaşadıkları bir anlaşmazlığı Yunan askeri miralaylarından Mösyö Nicolas adında bir Yunan gelerek çözüme kavuşturmuştur. Yunan tebasından Atinalı Nikola Stefanas, Mösyö Mavromati ailesi ve yandaşları ile Mösyö Andon Liger De Pulos ailesi arasındaki anlaşmazlığa bir son verme amacıyla 1902'de Mersin'e gelmişti. Sivil olarak bir yabancıнын Mersin'e gelmesi dönemin hassasiyetine bağlı olarak yerel yöneticileri tedirgin etmiş ve bu ziyaretin nedeni araştırılmıştı. Nikola Stefanas'ın mürur tezkeresi, İskenderiye'den Kudüs'e, Trablüşşam'a, Beyrut'a ve oradan İstanbul'a gitmek üzere vize ettirilmişti. Fransız Vapuru ile Mersin'de karaya çıkararak Adana ve Tarsus'u da ziyaret etmiştir. Aslında Yunan askeri miralaylarından olduğunu söylemeyip kılık değiştirerek ve hatta

⁹¹⁶ BOA., HR.SYS., 2792/51, Milâdî 10 Mayıs 1897.

⁹¹⁷ BOA., ŞD., 2127/33, Hicrî 7 Rebî'ü'l-evvel 1316.

⁹¹⁸ BOA., DH.MKT., 2806/4, Hicrî 17 Ramazân 1327.

asıl kimliğini gizleyerek gezdiği de söylenmektedir. Mersin’de kendisini karşılayan ve eşlik eden yine Yunan tebaasından olan Anton Liger De Pulos olmuştur. Stefanas’ın İngiliz konsolosuyla görüştüktan sonra tren yoluyla Adana’ya uğrayarak Kayseri’ye doğru yola çıkacağı belirtilmiştir. Ancak yolda kararını değiştirerek Tarsus’ta inmiş ve Mavromati ailesiyle görüşmüştür. Tarsus’ta bulunduğu müddetçe Mavromati’nin damadı Mösyö Tahinci, İngiltere konsolosu Mösyö Mas, Mösyö Andonaki ve Mösyö Andriya ile görüşmeler yapmıştır. Tarsus Kaymakamı Mösyö Sinar ismini verdiği bu kişinin bölgeye geliş amacının da Yunan dili hakkında edebi bir araştırma yapmak olduğunu belirtmiştir. Ancak bu şahsın asıl amacı paskalyadaki kilise hadisesi ve bu hadiseye sebebiyet veren Mavromati ve Liger De Pulos aileleri arasındaki uyuşmazlığa bir son vererek kilisenin Yunan ve Arap Rum taraftarlığı meselesi hakkında tahkikat yapmaktı. O dönem Mersin Rum Mektebinin başında Mösyö Mavromati bulunduğu için Mavromatilere Yunanlılar için daha çok çalışma çağrısında bulunduğu bilinmektedir.⁹¹⁹ Söz konusu bu gelişmelerden anlaşıldığı üzere Tarsus’ta bu süreçte cemaatler arası çatışmalar da yaşanabilmekteydi. Ancak dikkat çeken bir diğer nokta cemaatleri himaye eden yabancı devletler tarafından olaya hemen müdahale edilmesidir.

V.3.1. Adana Ermeni Olayları ve Tarsus

Tarsus’un çok unsurlu etnik yapısı özellikle milliyetçilik fikirlerinin yaygınlaştığı bu süreçte toplumsal yapının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bölgede çok uzun yıllardan beri yerleşik halde bulunun Ermeni nüfus Tarsus toplumunun da önemli bir kesiti oluşturmaktaydı. Ermeni gruplarla yerel idareler arasındaki çatışma misyonerlik faaliyetleriyle birlikte artış göstermiştir. Bu anlamda bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin en gözle görülür sonuçlarından biri Ermeni olayları olmuştur.

⁹¹⁹ BOA., DH.MKT., 553/34, Hicrî 28 Rebî’ü’l-âhir 1320.

Ermeni milleti ile Tarsus yerel idaresi arasında 1890'lı yıllarda kabristan konusu üzerine bir tartışma yaşanmıştı. Tarsus'ta yaşayan Ermeniler Eski Kale olarak da ifade edilen Asur Hükümdarı Sardanapal'in mezarı olduğu ileri sürülen ancak aslında Donuktaş Anıt Mezarı harabesini kabristan olarak kullanmışlardı. Etrafı surlarla çevrili olan bu mekanın hendeklerine de kilise inşa etmişlerdi. Bu mekanın asar-ı atikadan sayılması nedeniyle korunması gerekmekteydi. Dolayısıyla kabristan olarak kullanılması yapıya zarar vereceğinden sakıncalı görülmüş, Ermeni milletine bu alanın sadece bahçesinin tasarruf hakkı verilmişti. Kabristan yeri olarak da başka bir yerden iki dönüm arâzi verilmesine karar verilmiştir. Ancak Ermeni milleti bu uygulamayı kabul etmeyerek kabristanın bu mekandan taşınmasına karşı çıkmıştır. Konu etrafındaki tartışmalar çok büyük boyutlara ulaşmış ve uzunca bir süre de devam etmiştir.⁹²⁰ Eski sur ve kalelerin normalde askeriye ait olması gerekirken Ermenilerin eline nasıf geçtiği yerel idare tarafından sorgulanmaktadır.⁹²¹ Ayrıca sadece kabristan olarak kullanılmayarak, aynı zamanda surların kenarındaki hendekler kazılarak çıkarılan taşlardan belediye kalfalarının yardımıyla kiliseler yapılmıştır.⁹²² Ermeni ruhânî reisi kendilerine kabristan yeri olarak verilen iki dönüm yeri kabul etmeyerek belediye idaresince söz konusu harabe alan ve bahçenin 21 sene müddetle tasarruflarına verildiğini iddia etmişlerdir. Ancak Adana Vilayeti'nden gelen cevap bu isteğin asla yerine getirilemeyeceği ve mekanın derhal boşaltılması yönündeydi.⁹²³

1895'ten sonra Ermeni grupların Seyhan ve Berdan nehirleri bağlantısıyla bölgeye kaçak bir şekilde silah ve mühimmat girişleri yaparak depoladıkları

⁹²⁰ BOA., DH.MKT., 306/12, Hicrî 12 Cemâziye'l-evvel 1312; A.MKT.MHM., 617/32, Hicrî 27 Rebî'ü'l-evvel 1316.

⁹²¹ BOA., Y.PRK.AZN., 9/10, Hicrî 20 Cemâziye'l-evvel 1312.

⁹²² BOA., İ.HUS., 30/1312.R/93, Hicrî 27 Rebî'ü'l-âhir 1312.

⁹²³ BOA., A.MKT.MHM., 709/27, Hicrî 20 Zi'l-ka'de 1313.

görülmektedir.⁹²⁴ Bu eylem bölgede Ermeni ayrılıkçı gruplarının silah kaçakçılığı yaptıklarını göstermekle birlikte bu tarihlerde bir ön hazırlık yapıldığı izlenimini de uyandırmaktadır. Yerel yönetimler ise yapılan araştırmalar sonucu durumun fark edilmesi üzerine nehirler aracılığıyla bu türden sakıncalı giriş çıkışları önlemek için bu noktalara ek güvenlik birimleri yerleştirmişlerdir.⁹²⁵ Bu noktaları Ermeni gruplar sadece dışarıdan silah girişi yapmak için kullanmayıp, aynı zamanda yasal olmayan işlere karışmış Ermeni kaçaklarını buradan dışarı çıkarmaktaydılar. Özellikle Adana ve çevresinde yaşanan Ermeni olaylarında Kıbrıs Tuzla İskelesi çete üyelerinin kaçtığı önemli bir sığınma noktasıydı. Burada Amerikan misyoner cemiyetlerinden Londra Cemiyeti'ne mensub Sivaslıyan isimli biri Magosa'da ikamet etmekte ve Ermeni fesat cemiyeti üyelerini buradan yönlendirmekteydi. Ermenilerin güzergâhı sadece Çukurova-Kıbrıs arasında olmamıştır. İskenderun, Halep ve civar iskelelerden de Kıbrıs'a Ermeni grupları gelmekteydi. Kıbrıs'a gelen Ermenilerin asıl amaçları Amerika'ya kaçmaktı. Dışarı çıkışlarına izin vermeyen Osmanlı Hükümeti'nden kaçıp, Kıbrıs'a gelerek buradan gemilerle Amerika'ya kaçırılmaktaydılar. Mersin sahillerinden Kıbrıs'a doğru yola çıkan Ermeni kaçaklara, Doktor Metini ve burada görevli komiser ve polislerin de gizlice destek verdikleri ortaya çıkmıştır. Doktor Metini'nin bölgede yoğun misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Ermenilere destek olanların sadece Amerikalı misyonerler olmadığı; Rusya, Fransa ve İngiltere konsoloslarının da Ermeni gruplara yardım ettikleri görülmektedir.⁹²⁶

Bu süreçte oluşan gergin ve karışık ortamdan faydalanmak isteyenler yağma, hırsızlık, yakıp yıkarak kamu ve özel şahsiyet mallarına zarar verme gibi suç içeren

⁹²⁴ BOA., A.MKT.MHM., 617/5, Hicrî 10 Muharrem 1314.

⁹²⁵ BOA., A.MKT.MHM., 617/5, Hicrî 10 Muharrem 1314.

⁹²⁶ BOA., Y.PRK.AZN., 24/35, Hicrî 2 Cemaziye'lahir 1323.

davranışlarda bulunmuşlardır. Yağmayla birlikte silahla yaralama ve katl gibi ağır suçlar da işlenmiştir. Söz konusu bu davranışlarda bulunanlar pranga, kürek ve hapis gibi çeşitli şekillerde cezalandırılmışlardır. Tarsus'un Zebir, Musalı, Karistan ve Zeamet köylerinde yaşayan Müslüman ahaliden bazı kişilerin bu suçlardan dolayı cezalandırıldıklarına dair kayıtlar mevcuttur.⁹²⁷ Ayrıca Tarsus'un Bahçeli ve Dalakderesi'nde yaşayan Tahtacıların da Adana olayları esnasında aktif rol oynadıkları ve cezaya çarptırıldıkları bilinmektedir. Öcili köyünde göçebe bir şekilde yaşayan Aydınli Aşireti üyelerinden de olaylara karışanlar olmuştur.⁹²⁸ Osmanlı hükümetinin bu konuda her iki tarafı da cezalandırmaya özen göstermesi herhangi bir yanlı tavır olmadığını da göstermektedir. Çünkü olaylara Ermenilerle birlikte katılan Müslüman ahalide de cezalandırılmıştır.⁹²⁹ Buna rağmen misyonerlik emelinde olan yabancı devlet mensuplarının açıklamaları, Osmanlı hükümetinin bu konuda adil davranmadığı yönündeydi.⁹³⁰ Dönemin yabancı basını da bu çatışmada Ermenilerin haklı olduğu görüşünü sıklıkla vurgulamaktaydı. Bu tür iddiaları öne süren yayın organlarının başında, Londra'da çıkarılan Times Gazetesi yer almıştır.⁹³¹

1890'larda Mersin'de ikamet eden Valter Zihe adındaki bir Alman'ın Almanya'da çıkarılan Post Gazetesi'nde yayınlanan bir makalesi Adana'da yaşanan Ermeni olaylarına karşı eleştirel bir yaklaşımı gözler önüne sermektedir. Valter Zihe aslında kendisi gibi bir Alman olan Doktor Johannes Lepsius tarafından yazılan Ermeni meselesine tamamen taraflı bir yaklaşımla yazmış olduğu "*Ermenistan Hakâ'iki*" adlı makaleye eleştiri yazarak olaya dahil olmuştur. İki seneden beri Mersin'de ikamet ettiğini ve zaman zaman olayların yaşandığı bölgelere gözlem amaçlı ziyaretlerde bulunduğunu

⁹²⁷ BOA., DH.MUİ., 30-1/12, Hicrî 20 Şevvâl 1327; DH.MUİ., 29-1/11, Hicrî 17 Şevvâl 1327; DH.MUİ., 26-1/34, Hicrî 10 Şevvâl 1327.

⁹²⁸ BOA., DH.MUİ., 25-1/57, Hicrî 9 Şevvâl 1327.

⁹²⁹ BOA., DH.MUİ., 22-2/7, Hicrî 28 Şa'bân 1327.

⁹³⁰ Helen Davenport Gibbons, *The Red Rugs of Tarsus, A Woman's Record of The Armenian Massacre of 1909*, The Century Co., New York, 1917.

⁹³¹ BOA., Y.PRK.TKM., 33/34, Hicrî 09 Cemâziye'l-evvel 1312; HR.SYS., 84/56, Rûmî 4 Mayıs 1913.

belirtmektedir. Doktor Lepsius'un Ermenileri savunan yaklaşımının tam aksine Valter Zihe Osmanlı Hükümetini haklı bulmaktadır. Zihe olayın tamamen siyasi olduğunu dinin ise alet edildiğini iddia etmektedir. Bu konuda Amerikan misyonerlerin desteklerinin de had safhada olduğunu eklemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin özellikle din konusunda oldukça anlayışlı olduğunu bu konuda gayrimüslim vatandaşlara bir baskının asla uygulanmadığını belirtmektedir. Her iki tarafta da kayıplar yaşandığını ancak Osmanlıyı duruma zorlayıcı bazı etkenlerin olduğunu dile getiren Zihe, milliyetçilik hareketlerinin özellikle Rum milliyetçi ayaklanmalarının kötü örnek teşkil ettiğini makalesinde dile getirmiştir.⁹³² Ermenilerle Amerikan misyonerleri arasındaki ilişkiye de değinerek son yıllarda Ermenilerin genelinde Protestanlığa geçme eğilimi içinde olduğunu vurgulamıştır. Bunun için Amerikan misyonerlerinin maddi manevi büyük gayret sarfettiklerini de eklemiştir. Örneğim Vander Bildek Ailesinin Tarsus misyonerleri için büyük meblağlarda yardımda bulduklarını belirtmiştir.⁹³³ Valter Zihe, 1895 yılında

⁹³² Ermenilerin millî isyânı Zeytun'da vukû' buldu " Hükümet-i 'Osmâniyye papazlar 'aleyhine kıyâm ettiyse de bunların papaz olmasından değil belki bunlar ermeni olup milletlerine vaz' ve nasihat edeceklerine Ermenileri Hükümet-i 'Osmâniyye 'aleyhine tahrik ve ifsâdâtta bulunuyorlar. Bu hâl hiçbir vakit Almanya'da vukû' bulmamıştır. İşte ber-vech-i ma'rûz papazlar ekseriyetle fesâdât ve tahrikâtta bulduklarından Türkler de bi't-tâbi' papazlara düşman olmuşlar idi. Bu bâbda da hakları var idi. BOA., Yıldız Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye (Y.PRK.MYD.), 18/22, Hicrî 7 Şa'bân 1314.

⁹³³ Şu son on senelerde bu havâlideki Ermenilerin ekserisi Protestan olmağa başlayıp bu husûs için Amerika misyonerleri fevka'l-'âde gayret etmekte ve tekmi'l-i havâli hemen Amerika misyonerleriyle mâlemâl olup mesâriflerini de Amerika-yı şimâlden vukû' bulmakta olan i'ânâtdan tesviye etmektedirler. Bu misyonerler tebdîl-i dîn husûsundaki sa'y ü gayretlerinden mâ'adâ bunlara merbût mekteplerde ki talebenin ta'lîm ve terbiyesi ve bu sûrette müddetin terakkisiyle de muvazzaftır Bu misyonerlerin talebeleri kimlerdir? İslâmların tebdîl-i dîn edip Hıristiyan olmalarını devlet-i 'aliyye me'mûrîni kemâl-i şiddetle men' ederler bu halde yalnız re'âyanın tebdîl-i dîn ve mezheb etmeleri mümkün oluyor demektir kilisece gayet mükemmel bir usûl-ı idâreye mâlik olan Rumların tebdîl-i mezheb etmeleri muhâldir bunun için hemen 'umûmiyyetle yalnız Ermeniler tebdîl-i mezheb ederek Protestan dînini kabûl etmişlerdir. Esâsen bu misyonerler Ermenilerin politika işlerine müdâhale etmek arzusunda değil idiyeler de talebelerini her hâl ve husûsta himâye etmek mecbûriyetinde bulduklarından bilâ-arzu Ermenilerin politika işleriyle iştigâle başladıklarından Hükümet-i 'Osmâniyye memurinin emn ü i'timâdını gâ'ib etmeğe sebebiyet verdiler. Halbuki Katolik Cizvit papazlarıyla Protestan Alman ahâlisi asla ducâr-ı mu'âheze olmamaktadırlar. Amerika misyonerleriyle onların mekteplerini Hükümet-i 'Osmâniyye muhâtaralı 'add ettiği için dâ'imâ nazar-ı tedkîkten geçirmekte ve haklarındaki sû-i tevcîh teveccüh etmektedir. Bu papazlar evvelce 'alem görmüş oldukları için usûl-i tadrîsleri mükemmel ve say' ve gayretleri ziyâdedir.

Fakat bu usûl-i tadrîs şarkta asla mütevâfik etmemektedir. Çünkü: bu genç mektebliler Amerika usûl ve adâtını tahsîl ile ve birçoğu bi'z-zât Amerika'ya gidip bir hayli müddet imrâr-ı eyyam ettiklerinden şarkta da mezkûr adât ve ahvâli birdenbire tatbîk etmek istiyorlar. Ve bundan dolayı misyonerlerin arzusuna gayr-

bölgede gözlemlerine devam ederken Ermenilerin bizzat kendileriyle de görüşme imkanı bulup aralarından bazılarına gelecekleri hakkında ne düşündüklerini sorarak fikirlerini öğrenmeye çalışmıştır. Verdikleri cevaplardan en alt sınıftan olanlarının bile gelecekte yeni bir Ermeni Krallığı kurma düşüncesinde olduğu ortaya çıkmaktadır.⁹³⁴ Ayrıca Zihe Ermenilerin bu isyanı 1880 yılından beri planlayarak gerçekleştirdiklerini de iddia etmektedir.⁹³⁵

Zihe son olarak bu konu üzerinde yapılan yorumların abartı olduğunu belirterek kendi gözlemlerini anlatmıştır. Ona göre her iki taraf da birbirine zarar vermiştir. Bu nedenle olayı tek taraflı yorumlamanın sakıncalı olduğunu vurgulamaktadır.⁹³⁶ Valter Zihe ve Doktor Johannes Lepsius arasındaki bu tartışma

1 muvâfik olarak birçok münâsebetsizliklerde de bulunuyorlar. Halbuki Amerika ahvâl ve adhatını şarkta tatbîk etmek gayr-ı mümkündür. Ermenilerin mektepleri için sarf etmekte oldukları oldukça küllî mebâlîğe Amerika'dan vukû' bulmakta olan i'ânât münzamm olmaktadır. Meselâ: meşhûr Vander Bildek Familyası Tarsus misyonerleri için bir hayli meblağ i'âne vermiştir. BOA., Y.PRK.MYD., 18/22, Hicrî 7 Şa'bân 1314.

⁹³⁴ Biz yine bir yeni ermeni kraliyeti teşkil edeceğiz. Bizim son kralımız bir eski köşkte semerlenmiş olduğu halde el-ân durmakta olup anın yerine ermeni kraliyeti te'sîs için diğer yeni bir kral kâ'im olacaktır. Ve bu yeni teşkil etmek istedikleri kraliyetin merkezi de Mersin'in cihet-i garbisinde ve takriben 10 saat mesâfesinde olup buralarda ise pek ziyâde mikdârda kürdler shakindir. Bâb-ı 'âli Girit'e ba'zı imtiyâzât i'tâsına muvâfakat etmiş ise de böyle hükümetin vustunda bir millete istiklâliyet ve imtiyâzât vermekten ise mahv olmağı tercîh eder zannındayım. BOA., Y.PRK.MYD., 18/22, Hicrî 7 Şa'bân 1314.

⁹³⁵ Her nasıl olursa olsun 1895 senesi Teşrîn-i evvelinde Zeytun'da 'isyân zuhûra geldi. Ekserisi bu 'isyânın nâ-câr kalmalarından ileri geldiğine hüküm ediyorlar bu mugâyir hakikattir çünkü: bu 'isyâna Ermeniler senelerden beri bir plana tevfikân hazırlanıyorlardı Fransızca Eksport gazetesi Ermenilerin bu 'isyâna seksen senesinden beri hazırladıklarını yazıyor bir hayli zamandanberi silah ve endâht ihtiyâcını idhâl ve idhâr ediyorlardı "şimdi ise bu husûs-ı şedîdü'l-me'âl kavânîn ile men' edilmiştir." İşte böyle başladılar. BOA., Y.PRK.MYD., 18/22, Hicrî 7 Şa'bân 1314.

⁹³⁶ Adana vâlisinin Fransız ve Amerika zırlılarını kumandanlarından korkduğundan dolayı kıtâlin icrâsı hakkında emr vermedi diye hüküm etmek ihtiyâr adamı tahkîr demektir.

Vali pâşânın ahâlinin gittikçe diğer ve müte'essir olmasından mevzi'-i fevka'l-âde müşkül idi ve müşküldür müşârün-ileyh Sis ve Mersin mutasarrıflarıyla müttefikân hâriku'l-âde gayret ederek hatta küçük vukû'âtın bile vukû' bulmamasına muvaffâk oldu. Bu bâbda Mersin'deki Almanya konsolosu Mösyö Cristman ile Mersin kumandanı kâ'im-makâm İsmet Beğ'in fevka'l-âde mu'âvenetleri sebkât etmiştir.

Adana havâlisinde 20 köyün gâret edildiği büsbütün mugâyir-i hakikattir. 'Acizlerinin mükerreren bulunduğu bu şehir havâlisinde bu gibi vukû'ât asla vukû' bulmamıştır.

Payas havâlisinde 1809 hanenin tahrib edildiği yazılıyor. Payas Adana ile Aleksandrette arasında bir mevki' olup ahhalisi sû-i şöhret kazanmışlardır. Burada İslâmlar ile Ermeniler harb etti ve her iki taraftan telefât vukû' buldu. İngiliz konsolosuna muvâfakat eden Mösyö Barist yazılan mikdârın fevka'l-âde mübalağalı olduğuna ve çünkü tekâmîl-i mevki'in yalnız birkaç yüz hânedan 'ibâret olduğuna bendenizi te'mîn ediyor.

Vâli paşa Vilayeti dâhilinde asla devre çıkmayıp yalnız Payas'a kadar gitti. İhtiyâr adama mukhatelenin müsebbibi diye iftirâ etmek bu büyük me'mûru bi-gayr-i hakkın tahkîr demektir. Eğer bir Türk Almanya'da

bölgede yaşanan Ermeni olaylarının uluslar arası boyutunu gözler önüne serdiği gibi aynı konudak aynı milletten farklı iki görüşü de ortaya koyması açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca yapılan farklı yorumlardan yola çıkarak bu olayın sadece Osmanlı tebası bir cemaatin milliyetçi bağımsızlık hareketi olmaktan ziyade aynı zamanda Avrupalı Devletlerle Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve toplumsal çatışması şeklinde yaşandığı da görülmektedir.

Adana ve çevresinde yaşanan olaylardan sonra bölgede yaşayan gayrimüslim cemaatlerin ruhanî reisleri Meclis-i Ayân başkanlığına gönderdikleri telgrafta içinde buldukları zor durumu anlatmışlardır. Vilayet ruhâni reisi, Katolik ruhâni reisi, Tarsus Ermeni ruhâni reisi ve Keldani ruhâni reisi tarafından Meclis-i Ayân'a gönderilen telgrafta; sahip oldukları her şeyin yakılıp yıkıldığını, toprak üstünde kaldıklarını ve hem yiyecek hem de kalacak yer yardımlarının yapılması gerektiğini belirtmişlerdir.⁹³⁷ Hatta bu çatışma ortamı, Hıristiyanları Adana ve Tarsus'tan Mersin'e doğru kaçışa

seyâhat icra eder iken bir vâliye bu vechile ta'arruz edecek olsa ne denir? Zaten vâlinin seyâhati de Payas'taki ihtilâlin zuhûrundan sonra vukû' bulmuş idi.

Hıristiyanların silahları toplanmayıp yalnız Ermenilerin silahları toplandı. Rumlar ve sâ'ir Hıristiyanların silahları el-ân yedlerindedir. Zeytun'da Ermenilerin tüfenkleriyle henüz müceb-i memnûniyet olmayan bir dostluk peydâ edilmiş idi.

Toros'da hiçbir bağın kütükleri çıkarılmadı. Bu dağ bendenizin mahall-i sa'y olduğu münâsebetle her tarafını gezip buna benzer hiçbir şey görmedim.

17.000 kişinin nân-pâreye muhtâc olduğu mugâyir-i hakîkattir. Zeytun civârında yine kendi kabahatlerinden dolayı zahireye ihtiyâc var ise de asla tasvîr ettikleri vechile ve dedikleri miktârda değildir.

Doktor Lepsius'un vilayetimiz hakkındaki ma'lûmâtı nereden istihsâl ve tetebbu' ettiğini bilmek fevka'l-âde arzu edilir ve müceb-i kâ'ide olabilir idi. Bu ma'lûmhatı Almanya konsolosundan istihsâl etmediğinden eminim, çünkü mûmâ-ileyhde bizim şehâdetimiz vechile İngiltere konsolos ve Amerika misyonerleriyle alışveriş ettiğini gördüm. Şimdiki halde Berlin'de tahsilde bulunan refik-i seyâhati bir İngiliz ismi taşıyıp vâlidesi ermeni idi. Bununla beraber oldukça sevimli olan genç zâtın halis Ermeni olduğu görünüyor idi.

Doktor Lepsius'un ber-vech-i ma'rûz yazmış olduğu makâle ile şarkta imrâr-ı hayat Almanlara ve hatta Ermenilere hizmet ettiğinden şüphe ediyorum. Hatta Almanya da siyasi nokta-i nazarından ekser küberâ doktor Lepsius'un fikri hilâfındadırlar. 'Osmânîliler kaffe-i milletlerden ziyâde ve şâyân-ı hatıra bir sûret de biz Almanlara emn ü i'timâd ediyorlar, bu emniyette hüsn-i muhâfaza etmek menâfi'imiz muktezâsındandır. Bu derece ileriye giderek kendilerine Hıristiyan nâmını veren fakat Hıristiyanlığı düşünmeyen ve Hıristiyanlık evamîrine asla tevfiik hareket etmeyen ermeni milletinin menâfi'i iltizâm-kârâne himâye etmenin esbâbını bir türlü anlayamıyorum. Bu derece iltizâmı yalnız İngiliz milleti edebiliyor. Fakat her halde bunu da bir fikr-i samîmiyye ibtinâ' yapmadığı da meydandadır. BOA., Y.PRK.MYD., 18/22, Hicrî 7 Şa'bân 1314.

⁹³⁷ BOA., DH.MUİ., 39-1/14, Hicrî 18 Zi'l-ka'de 1327.

sevketmekteydi. Adana olaylarının etkisiyle Hıristiyan ailelerinden birçoğunun Mersin'e giderek oraya yerleşme eğilimleri merkezi hükümeti harekete geçirmiş ve ulema, esnaf, ruhânî reisler, zâbitân ve yerel yöneticiler uyarılarak durumun düzeltilmesi için gayret gösterilmesi istenmiştir.⁹³⁸ Bu süreçte Mersin'in hızla büyümesi ve Hıristiyan nüfus açısından yoğunlaşması buranın bir kaçış kenti olduğunun da göstergesidir. Mersin'in denize kıyısı olan yeni bir kent oluşu, dış dünyayla daha hızlı bağlantı kurmasını sağlarken buranın yabancı nüfus için bir çekim merkezi haline gelmesine de olanak tanımıştır.

Olaylardan sonra ticaretin durması nedeniyle birçok tüccar borcunu ödeyemediği için iflas etmiştir. Bu sıkıntılı durum üzerine 1909'da Adana Vilayeti tüccarlarına mahsus layihalar yayınlanmıştır. Ayrıca olaylar sırasında ölenlerin mal ve topraklarına ne olacağını içeren bir yasa tasarısı da hazırlanmış ve yayınlanmıştır.⁹³⁹ Ayrıca bu olaylar nedeniyle mağdur olanların borçlarının ertelenmesi yoluna gidildiği de bilinmektedir. Yardımlar tüm mağdur kalanlara yiyecek, giyecek, para, toprak ve hatta geçici yasalarla tapu senetleri şeklinde bile olabilmekteydi.⁹⁴⁰ Olaylar sırasında Adana Vilayeti ve Tarsus'ta yakılan ve zarar gören ibadethane ve okulların yeniden inşası, yardıma ihtiyacı olanların iaşesi için 1910 yılında bütçeden 2.000.000 kuruş yardım gönderilmiştir.⁹⁴¹

Toplumsal uzlaşmada'dan çatışmaya doğru gidilen bir yapıda bilinçli ve örgütlü eylemlerin, siyasi kutuplaşmaların da kendini gösterdiği dikkat çekmektedir. Tüm bu gelişmeler, mevcut duruma karşı eleştirel yaklaşımların, yerel otoritelerce kurulmuş

⁹³⁸ BOA., HR.SYS., 84/12, Rûmî 10 Teşrin-i sani 1327.

⁹³⁹ BOA., A{DVNSNZAM.d., 00012, ss. 376-378, Hicrî 22 Receb 1327.

⁹⁴⁰ Mehmet Seyitdanhoğlu, "Takvîm-i Vekâyi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915)", *Belleten*, cilt LV, sayı 214, Aralık 1991, s. 812.

⁹⁴¹ BOA., DH.MUİ., 91-1/55, Hicrî 22 Cemâziye'l-evvel 1328.

örgütlerce yürütülmesine de ortam hazırlamıştır. Bu dönem aynı zamanda Tarsus toplumsal yapısında çatlak seslerin de yükselmeye başladığı bir dönem olmuştur.

V.4. Tarsus Toplumunda Örgütlü Muhalefet Deneyimleri

Meşrutiyet döneminde ülke genelinde siyasi örgütlenme konusunda gözle görülür kırırandanmalar başlamıştır. II. Abdülhamit döneminin bürokrasi alanındaki en büyük yeniliği denetimi artırmak olmuştur. Ancak Jön Türklerin siyasete daha fazla katılma talepleri örgütlü muhalefeti de güçlendirmiştir.⁹⁴² Muhalif seslerin yavaş yavaş yükselmesi toplumsal alanda örgütlenmeleri de beraberinde getirmiştir. Bu etkinin küçük taşra kentlerinde görülmesi meşrutiyetin etkisinin ne kadar hızlı ilerlediğinin de bir göstergesidir.

1878'de Tarsus'ta bu anlamda ilk örgütlü muhalefet yerel eşraf tarafından oluşturulmaya çalışılmıştır. 1892 yılında Tarsus'un en önde gelen ailelerinden biri olan Tarsusizâdelerden Akif Bey vilayet merkezine gönderdiği bir şukkanın ekinde bu örgütlü muhalefetin belgesini ortaya çıkarmıştır.⁹⁴³ Akif Bey 20 Temmuz 1892 tarihinde yaklaşık 15 yıldan beri Tarsus'ta Müftüzâde İmadüddin Efendi'nin müdürlüğünü yaptığı mevcut düzen ve kanunlara karşı kurulmuş bir fesat örgütlenmenin varlığından söz ederek bu örgütün işleyişini içeren sözleşmeyi bir şukka ekinde merkez vilayete göndermiştir. Akif Bey'in belirttiklerine göre bu komitenin hükümete karşı her geçen gün daha zararlı bir hale gelmesi onu harekete geçirmiş ve merkeze bu durumu bildirmesine neden olmuştur.⁹⁴⁴

⁹⁴² Carter V. Findley, "19. Yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", Çeviri: Ahmet Günlük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, s. 262.

⁹⁴³ BOA., Y.A.HUS., 275/88, Hicri 26 Safer 1310.

⁹⁴⁴ Tarsusizâde 'Akif imzâ ve mührüyle ve 8 Temmuz sene 308 târihiyle makâm-ı vilayete mürsel şukkanın sûretidir.

Akif Bey 20 maddeden oluşan *İttifâk-nâme-i Hayriye* isimli bu sözleşme metnini vilayete bildirmiştir. Ancak bu belgenin hazırlanmasında Müftüzâde İmâde'd-dîn ve Mısırzâde Mustafa Efendilerle birlikte kendisinin de payının bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum yerel ailelerin kendi aralarında da anlaşmazlık yaşadıklarını göstermektedir. Akif Bey'in komitedeki diğer kişilerle arasının açılması üzerine bu metni ortaya çıkardığı düşünülmektedir.⁹⁴⁵ Ancak vilayet merkezine gönderilen bu metinde Akif Bey'in isminin hiçbir şekilde geçmemesi de dikkat çeken bir başka husustur. Aynı yıllarda belediye azalığı seçimlerinin de olması ve seçimi yine İmâde'd-dîn Bey'in kazanması Akif Bey'le aralarının açılmasına neden olmuş olabilir; çünkü Akif Bey'in şikayeti üzerine İmâde'd-dîn Bey'in sadece belediye azalığı değil tüm devlet memuriyetlerinde bulunması yasaklanmıştı. Müftüzâdelerin devlet kurumlarındaki bu tekeli Tarsus ahalisinden pek çok kişiyi rahatsız eder bir hale geldiği daha önce belirtilmişti.⁹⁴⁶

Kavânîn ve nizâmât-ı seniyyeye karşı bir hayli müddetten beri memlekette bir fesâd komitesi teşkil etmek zu'm-ı kasdiyle öteden beri seyyi'ât-ı ahvâl ma'lûm-ı 'âli olan Müftüzâde İmâde'd-dîn Efendinin riyâseti tahtında bulunmak üzere bazı eşhâs miyânelerinde hafiyen tertîb olunan müte'addid ve galîz tebeddülleri şâmil ittifâk-nâmeleri bu kere elde edildiğinden bu gibi evrâk-ı muzırranın hükümet-i seniyyeye karşı ketmi câ'iz olamayacağından bu komite ise gittikçe teksîr ederek nişâb etmekte bulunduğu cihetle bir sûreti karîn-i sâmi-i hazret-i tâcdâriye takdîm kılıldığı gibi icâbında memhûr olan aslı takdîm kılınmak ve mündericâtından hakâyık-ı ahvâl ve rehîn-i 'âli-i asâfileri buyrulmak üzere bir sûret-i müstehricesi dahi leffen takdîm-i pişgâh merâhim-i ihtivâ-yı cenâb-ı vilayet-penâhîleri kılınmış olduğunun 'arz ve ifâdesine ictisâr kılınmak ol-bâbda melfûfu olan (İttifâk-nâme-i Hayriyye) ser-nâmeli varakanın sûretidir. BOA., Y.A.HUS., 275/88, Hicrî 26 Safer 1310.

⁹⁴⁵ BOA., Y.A.HUS., 264/186, Hicrî 22 Zi'l-kâde 1310.

⁹⁴⁶ Tarsus'ta ittifak-nâme-i hayriyye nâmıyla tanzim olunan varakada müdiriyyet vazîfesini der-'uhde eylemiş idüğü muharrer bulunan İmâde'd-dîn ve Mısırzâde Mustafa ve Akif Efendiler hakkında idâre-i mecâzat icrâsı mukaddemen Adana Vilayetinden bildirilmesi ve sûret-i iş'âra nazaran mezkûr varakanın tanzîmi on beş senelik kadar eski bir şey olduğu gibi bunda imzâsı bulunanların bir haylisi vefât etmiş ve varakanın mûmâ-ileyhden Akif Efendi tarafından meydana çıkarılmasında diğerleri hakkında 'arz ve husûmet fikrine müstenid bulunmuş olduğu anlaşılması üzerine bunlar için idâreten mu'âmele-i muvâfık usûl ve kâ'ide olamayacağından 'ale'l-usûl cihet-i adliyyeye havâle-i keyfiyyetle ta'kîbât ve tahkîkât-ı lâzime bi'l-icrâ ta'yîn edecek hale göre mu'hamele-i mukteziyyenin ifâsı 26 Safer sene 310 târihli tezkire-i husûsiyye-i senâveri ile 'arz ve istizân kılınmış olub bu kere cânib-i vilayetten bi'l-vürûd dahiliye Nezâret-i celîlesinden gönderilen iki kıt'a tahrîrâtta mûmâ-ileyh İmâde'd-dîn Efendi'nin Tarsus belediye a'zâlığı intihâbında ekseriyet-âra kazanmış olduğundan bahsle mûmâ-ileyh istihdâmı câ'iz olub olmayacağı istizâr ve kendisinin muhafazâ-i hukûk istidâ'sında bulunduğu iş'ar olunmasına nazaran 'arz ve istizân sâbık vechile mûmâ-ileyh haklarında cihet-i adliyye tahkîkat icrâsı husûsunda her ne sûretle emr ve fermân

Müftüzâde İmade'd-dîn Efendi çok uzun yıllar belediye azâlığı görevi gibi pek çok resmi görevde yer almıştır. Ancak devlete karşı kurulmuş bir örgütlenmenin anlaşma metninde müdür statüsüyle İmad Efendi'nin imzasının bulunması bundan sonra herhangi bir devlet memurluğunda görev almasına izin verilmemesine yol açmıştır. 1895 yılında yapılan belediye meclis azâlığı seçimlerini açık ara kazanmış olmasına rağmen Müftüzâde İmade'd-dîn Efendi'nin devlete karşı fesat fikirler taşıyan bir örgütlenmenin müdürü olması sebebiyle sabıkalı bulunmasından dolayı herhangi bir devlet memurluğu hizmetinde bulunamayacağı gerekçesiyle izin verilmemiştir. Ancak İmade'd-dîn Efendi söz konusu bu ittifak cemiyetinin kurulmasında ismi geçen birçok kişinin devlet memurluğunda istihdam ediliyor olmasına dikkat çekerek kendisinin memuriyetten mahrum bırakılmaması gerektiğini belirtmiştir.⁹⁴⁷

Ayrıca bu aileye mensub diğer önemli politik bir şahsiyet olan Tarsusîzâde Münif Efendi'den de burada bahsetmek gerekmektedir. Ramazanoğullarına soyundan gelen Münif Bey eski Tarsus Müftüsü Hakkı Efendi'nin oğlu olduğu için Müftüzâde olarak da bilinmektedir.⁹⁴⁸ İstanbul'da Mülkiye Mektebi'nde 5 yıl kadar okuyup tamamlayamadan yurt dışına kaçmıştır. Faaliyetlerini Cenevre'den devam etmiş çok sayıda kitap ve gazete yayınlamıştır. Yurt dışında bulunduğu sürede Jön Türk faaliyetlerine de katılmış muhalif bir kişiliktir. En çok eleştirdiği Abdülhamit Dönemi yönetimine karşı Cenevre'de çıkardığı *Müsâvât-ı hakk ve Adâlet* isimli risaleleri ve diğer yayınlarıyla birlikte kendisinin de ülkeye girişi yasaklanmıştır. Bunların yanı sıra Fütûhat, Hürriyet, Cumhuriyet, Zafer, İnkılâb ve Validem isimli yayınlarını da yurtdışında

buyrulur ise hükm-i 'âlîsi infâz olunur efendim fi 22 Zi'l-ka'de sene 310 ve fi 26 Mayıs sene 309. Sadr-ı a'zam ve Yâver-i Ekrem. BOA., Y.A.HUS., 264/186, Hicrî 22 Zi'l-kâde 1310.

⁹⁴⁷ BOA., DH.MKT., 18/22, Hicrî 11 Cemâziye'l-evvel 1311.

⁹⁴⁸ Z. Fahri Fındıkoğlu, *XIX. Asırda Türkiye Dışında Türk Gazeteciliği Tarsûsî Zâde Münif Bey Hayatı ve Neşrettiği Gazeteler (1873-1930)*, Türkiye Harsi ve İctimai Araştırmalar Derneği, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962, s. 21.

kaldığı süre içinde taş basmasıyla Türkçe olarak yayınlamıştır. Doktor Necmettin ve Adanalı Salih de Münif Bey'in aynı amaçla bölgeden yurtdışına kaçan arkadaşları arasında yer almaktadır.⁹⁴⁹ Cenevre'den Mısır'a giderek orada Osmanlı ve Yıldız adlı gazetelerini çıkarmıştır. Tarsusizâde'nin 1908'e kadar ülke dışında kaldığı da bilinmektedir.⁹⁵⁰ Tarsusizâde Münif Efendi ile isim benzerliğinden dolayı sık sık karıştırılan bir diğer muhalif kişi Ali Münif Yeğena'dır. Ali Münif Bey, Tarsusizâde Münif Efendi ve Mısırizâde Seyfettin Bey'le İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında faaliyet gösteren Çukurovalı aydınlar arasında yerini almıştır.⁹⁵¹

1910 tarihli bir belgede Mersin'de *Boykotaj Cemiyeti* adı altında muhalif bir oluşumdan söz edilmektedir. Bu cemiyet Osmanlı Bankası yöneticilerinin Yunan tebaası tarafından gerçekleştirilen eylemleri destekleyerek, Osmanlı aleyhinde ifadeler kullanıldığını protesto etmektedir. Cemiyet, Osmanlı Bankası'nın Mersin şubesi⁹⁵² müdürünün Yunanlıların Girit'i ilhak etmesini desteklediği gerekçesiyle görevinden ayrılmasını talep etmektedir. Ayrıca, bölgedeki Osmanlı Bankası şubelerinde Yunan memur çalıştırılmaması gerektiğini de öne sürerek Osmanlı vatandaşlarına kötü ve haksız muamelede bulunduğunu iddia etmektedirler. Cemiyet, eğer söz konusu banka çalışanları görevlerinden ayrılmazlarsa cemiyete dahil tüm tüccar kesiminin bölgedeki

⁹⁴⁹ BOA., DH.MKT., 863/17, Hicrî 5 Rebî'ü'l-âhir 1322; DH.MKT., 863/8, Hicrî 7 Rebî'ü'l-âhir 1322.

⁹⁵⁰ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

⁹⁵¹ Aziz Kılıç, *Türkiye'de Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Çukurovalı Yakın Bir Tanık: Ali Münif Yeğena*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2010, s. 10, 57.

⁹⁵² Osmanlı Bankası ancak 1909 yılında Musul ve Humus'la eşgüdümlü olarak Tarsus'ta ikinci derecede bir acentelik açabilmiştir. Bu zamana kadar bankanın Tarsus işlerini, Mersin Fransa Viskonsolosu tercümanı olan Şakir Betros vekaleten yürütmekteydi. Şakir Betros, uzun yıllar Mersin Osmanlı Bankası Şubesi'nin Tarsus'taki temsilciliğini üstlenmesi ve hükümetle ilgili olan işleri sorunsuz bir şekilde yürütmüş olması nedeniyle üçüncü rütbeden nişân-ı 'âlfî-i 'Osmânî ile taltif edilmiştir. Tarsus'ta yeni açılan şubenin korunması için Mersin Direktörlüğü Adana Vilayeti'nden jandarma talebinde bulunmuştur. BOA., DH.MUİ., 27-1/10, Hicrî 12 Şevvâl 1327; DH.MUİ., 1111/52, Hicrî 27 Cemâziye'l-âhir 1324. DH.MKT., 1150/39, Hicrî 17 Muharrem 1325; DH.MUİ., 1111/52, Hicrî 27 Cemâziye'l-âhir 1324. DH.MKT., 1259/10, Hicrî 05 Cemâziye'l-evvel 1326.

tüm şubelerle olan bağlantılarını koparacaklarını belirterek boykotlarını gerçekleştirmişlerdir.⁹⁵³

1918'de Tarsus'ta bir başka toplumsal örgütlenme biçimi *Vikâye-i Millet Cem'iyeti* adı ile gündeme gelmiştir. Cemiyetin reisi Ali Rıza Bey ve vekili Mehmet Nuri Bey'dir. Söz konusu bu kişiler millete hitâben yazılmış olan ve cemiyetin adı ile anılan bir de beyanname yayınlamışlardı. Ancak beyanname ile birlikte çarşıda millete hitab ederken yakalanan Sofular Mahallesinden Abdurrezzak bin Reşid isimli kişi bu isimlerin tanınmamak için yazılmış takma isimler olduğu ifadesinde bulunmuştur. Söz konusu beyannameyi de kendisinin milleti korumak amaçlı yazdığını ve duyurduğunu itiraf etmiştir. Cemiyete dahil diğer bir isim de Kızılmurat mahallesinde bakkallıkla meşgul Salih bin Cabare Abdülkadir'dir. Ancak kendisi verdiği ifadede bu cemiyete dahil olduğunu reddetmiştir. İçinde yaşanan kaos durumunun vehametini anlatan beyannamenin müsveddelerini Kürt Musalı Habib yazmıştır; temize çeken ise Abdurrezzak bin Reşid'tir. Cemiyetin diğer iki kilit ismi Ahmet Necati ve Kayserili İbrahim bin Mehmet adlı şahıslardır.⁹⁵⁴ Her ne kadar halkı korumak amaçlı kurulan bir cemiyet olduğu belirtilse de bu tür örgütlü cemiyetlerin kurulması için devletten izin ve ruhsat alınması gerektiği için kişiler tutuklanarak ifadeleri alınmıştır. Dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal olarak hızlı bir dönüşüm içinde olmasının bu tür örgütlenmelere ortam hazırladığı görülmektedir.

⁹⁵³ BOA., DH.MUİ., 108-1/46, Hicrî 23 Cemâziye'l-âhir 1328.

⁹⁵⁴ BOA., Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiyye 1. Şube (DH.EUM.I. Şube), 10/20, Hicrî 14 Cemâziye'l-evvel 1336.

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu genelinde Tarsus Kazası özelinde sosyo-ekonomik yapıdaki değişimler ve bu değişimlerin nedenleri, Annales Ekolü'nün, tarihsel değişim süreçlerinde siyasi olaylardan başka coğrafya, iklim gibi farklı unsurların da etkili olabileceğinin önemini vurgulayan yaklaşımından yola çıkarak irdelenmeye çalışılmıştır. Bu yaklaşım, Tarsus'un tarihsel değişim sürecinde etkili olan faktörlerin ülke ve dünya genelindeki siyasi olayların çok dışında gelişen unsurlar olduğunu göstermiştir. Örneğin, 18. yüzyılda iklimsel ve jeolojik değişimlerin Tarsus'un bugünkü kaderini çizdiği sonucuna ulaşılmıştır. 18. yüzyıldan itibaren başlayan Tarsus'un tamamen doğal etkenlerle bir kara kent olma hikâyesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik, sosyal ve idari alanda çıktılar elde edilmesine zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte makro düzlemde gelişen olay ve olguların yansımaları, Tarsus'ta eşzamanlı olarak görülmüştür. Bu durum, çalışmamızın inceleme sürecinde kentte gelişen ekonomik ve sosyal dönüşüm sürecini anlamak ve anlatmakta sadece yerel ve mikro ölçekteki gelişmelerin yeterli olmadığını da göstermektedir.

Bu çalışmada ele alınan dönem aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik sistemine entegre olma sürecidir. Çalışmaya başlarken en önemli hipotezlerimizden biri, bu süreçte Tarsus'un sosyo-ekonomik yapısında yaşanan değişimlerin, modernleşme, merkez-çevre, bağımlılık kuramı ve dünya sistemi teorisi yaklaşımları ile bağlantılar kurularak değerlendirilebileceğiydi. Elde edilen bulgular bu hipotezi doğrular niteliktedir. Çalışma sonucunda, Tarsus'un 1860 sonrası ekonomik yapısındaki dönüşümün büyük ölçüde pamuk tarımına endeksli endüstriyel üretimden kaynaklandığı görülmektedir. Bu süreç, 1865 Amerikan İç Savaşı sonrası dünya pamuk rezervlerindeki azalma sonucunda, yabancı sermayenin bölgenin pamuk ekimine elverişli

ve verimli topraklarını keşfiyle başlamıştır. Hızla yayılan yabancı yatırımların bölgedeki tüm hammadde ve gelir kaynaklarına sahip olmasıyla, bölge ekonomisi üretiminin büyük bir kısmını dışa aktarır konuma gelmiştir. Ekonomik alandaki bu gelişmeler, Osmanlı genelinde ve Tarsus özelinde üretim miktarlarında bir artışı ifade etse de ülke ekonomisinde gerçekleştirilmiş bir kalkınmayı göstermemektedir. Bölgede tarımsal üretim ve sanayileşme alanında yaşanan bu devrim niteliğindeki gelişmeler, her ne kadar dış kaynaklı olsa da Tarsus'un kendine özgü koşullarından bağımsız değerlendirilmesinin mümkün olmadığını da ortaya koymuştur. Bu nedenle Tarsus'un özellikle ekonomik hayatındaki değişim sürecini anlatmakta son derece faydalı olmuş bu kuramlara, tezi tam anlamıyla oturtmak mümkün olamamıştır.

1856-1914 tarih sınırlandırmasıyla incelemeye alınan süreçte, Tarsus Kazası'nın gerek kendi özgül mecrasında, gerekse dahil olduğu ülke ve dünya konjonktürü çerçevesinde yaşadığı değişime dair tespitler ortaya konulmaya çalışılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına 7 nahiye ile giren Tarsus, 20. yüzyılın başlarında Tekeli-Gülek ile Namrun-Ulaş Nahiyeleri ve merkez kazadan oluşan idari bir yapılanmaya sahiptir. Köy sayısı 137'den 176'ya ulaşarak artış göstermiştir. Bununla birlikte, 1860'larda Tarsus Adana Vilayeti'ne bağlı bir sancak statüsünde iken, 1889'da kaza statüsünde Mersin Livası'na bağlanmıştır. Bu süreçte, Tarsus Kazası'nın coğrafi sınırları büyürken, idari statüsünde bir daralma olduğu gözlenmiştir. Ayrıca, bu dönemde Tarsus'ta yerel yönetimler, Osmanlı yönetsel reformlarının da etkisiyle daha çok ön plana çıkmışlardı. Merkezileşme, etkisini genellikle kurumsallaşma alanında hissettirmiştir. Tarsus kaza yönetiminde karar mekanizması olarak meclis, mahkeme ve belediye gibi kurumların etkin olmuştur. Bu çerçevede yerel idareler kurumsallaşma ile daha belirgin bir kimlik ve otorite kazanmışlardı. Bununla birlikte üretim sektörlerinde yaşanan

gelişmelerin yansımalarını Tarsus idari yapısına da yansıdığı dikkat çekmektedir. Üretim ve kontrol merkezlerinin değişmesi bölgede merkez kaymaların yaşanmasına neden olmuştur. Tarsus, bölgenin en büyük, kalabalık ve en çok gelir getiren yerleşimlerinden biri olmasına rağmen idari statüsünde bir gerileme yaşamıştır. Her ne kadar Tarsus, üretim fonksiyonları ve köklü yapısı ile daha gelişmiş olsa da bir kara kent olması dolayısıyla Mersin'in gerisinde kalmasına neden olmuştur. Kapitalist ekonomik ilişkilerin yaygınlaştığı bu dönemde, bölgenin üretim fazlasının çıkışını sağlayan güvenilir bir limana sahip olan Mersin, büyük bir ivme kazanarak Tarsus'u yönetimi altına almıştır.

İncelenen süreçte bölgede üretim, tüketim ve dağıtım faaliyetlerinde önemli bir gelişme kaydedildiği görülmektedir. Bu anlamda tarımsal üretim arzının pamuk üretimi yönünde değişmesi büyük bir çıkış noktası yaratmıştır. 19. yüzyılda Çukurova Bölgesi, Mısır ve İzmir'le birlikte pamuk üretiminde büyük bir ihtiyaca cevap verir hale gelmiştir. Bu süreçte dünyada pamuğa olan talebin artması Tarsus tarımının büyük bir ivme kazanmasını olanaklı hale getirmiştir. 1860'ların ortası bölge gelişimi için bir dönüm noktası olmuştur. Pamuk üretiminde görülen patlamayla birlikte bölge birden İngiltere, Almanya ve Fransa'nın rekabet alanı haline gelmiştir. Ancak Çukurova'nın dünya ekonomik sistemine eklemlenmesi bu tür bir ekonomik rekabetten çok daha erken tarihli ve daha farklı olaylara bağlıdır. 1838 serbest ticaret sözleşmesiyle başlayan ekonomik gelişme evresi, 1860'larda farklı bir evreye girmiştir. 1860'lardan 1880'lere kadar ise pamuktaki üretim patlaması, tarıma dayalı endüstriyel üretim ve ticaret ile de bölge ekonomisi dönüm noktasını yaşamıştır. Bölgenin pamuk tarımına elverişli olması buraya yabancı sermayenin kanalizasyonu da vesile olmuştur. Tarımda endüstriyel üretime geçilmesi ve üretim potansiyelinin artışı hem ticaret hem de sanayi alanında

büyük çaplı yatırımların yapılmasını sağlamıştır. Kapitalizmle eklemle sürecinde, Tarsus'ta yabancı sermayenin ve yatırımlarının yoğunlaştığı da görülmektedir. Bu etkiyi Tarsus kent ekonomisinin her alanında gözlemlemek mümkündür. Yabancı sermayenin bölgeye yerleşmesinde konsoloslukların ve bölgedeki yerli gayrimüslim tebanın büyük rolü olmuştur. Ayrıca tespit edilen bir diğer önemli nokta da yabancı sermayenin bölgeye yerleşme politikalarında izlediği tutumlardır. Faaliyet alanlarını aşama aşama gerçekleştiren bu grupların ilk girişimleri bölgede kullanılmayan bataklık arâzileri kurularak tarıma açmaktı. Böylece faaliyetlerini yerel alanda meşrulaştırmış ve aynı zamanda kullanıma hazır hale getirdikleri bu arâzilerden vergi vermeden uzun yıllar tasarruf etme hakkına da sahip olmuşlardır. Hazır hale getirdikleri arâzilerde modern tarım teknikleriyle pamuk üretimine başlayarak tarımsal alanda önemli bir yer edinmişlerdir. Büyük miktarlarda ürettikleri pamuğu arâzilerine yakın bir yere kurdukları fabrikalarında işleyerek hem bölgede endüstriyel üretime geçmişler, hem de sanayi alanında etkin konuma gelmişlerdir. Üretimini yaptıkları pamuğu sadece hammadde olarak değil, mamul mal olarak da piyasaya sürmeleri zaten etkin oldukları ticari alanda daha da güçlü hale gelmelerini sağlamıştır. Böylece bir yandan ekonominin her alanında hakim olup gelirin büyük bir kısmına ortak olurken, diğer yandan kapitalist iktisadî ilişkilerin Tarsus'ta hızla yayılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Sanayileşme sürecinin en önemli tamamlayıcılarından biri de ulaşım teknolojisinin geliştirilmesi olmuştur. Özellikle pazar ekonomileri için ticaret yolları ve demiryolu ulaşımı, 19. yüzyılın ikinci yarısında tam anlamıyla bir kurtarıcı niteliği taşımaktadır. 1850'lerden sonra ülkeye giriş yapan demiryolları ulaşımı Çukurova Bölgesi'nde 1880'lerden itibaren büyük oranda yabancı sermaye desteği ile faaliyete geçmiştir. Demiryolları, ürünün pazara daha kolay, çabuk ve ucuz gelmesini sağlarken;

pazara yönelik üretime de ivme kazandırmıştır. Böylelikle tarımsal üretim serbest piyasa ve pazar ekonomileri ile buluşmuştur. Bu gelişmeler arz-talep ilişkisine farklı bir boyut kazandırırken, mal ve hizmet üretimindeki kısır döngüyü de kaldırarak büyük ölçekli üretime geçilmesini sağlamıştır. Üretim hacmindeki büyüme ulaşım yollarının gelişmesini tetikleyen en önemli gelişmelerdendir. Demiryollarıyla birlikte diğer bir raylı ulaşım sistemi olan tramvay ile istasyon ile liman arasındaki iletişim hızlandırılmaya çalışılmışsa da girişim faaliyete geçirilememiştir. Raylı sistemlerin yanı sıra bu dönemde karayollarının iyileştirilmesi konusunda da ilerlemeler kaydedilmiştir. Özellikle Mersin-Tarsus-Adana arası ulaşım şebekesinin her şekilde kuvvetlendirilmesi için büyük çaba sarfedildiği görülmüştür.

Yabancı yatırımlarla birlikte yerli yatırımlar da kendini göstermiş, devlet ise bu girişimci ruhu, vergi muafiyetleri ve çeşitli yardımlarla destekler konuma gelmiştir. Rasim (Dokur) Bey ve Sadık (Eliyeşil) Paşa bu konuda girişimlerde bulunan bölgenin ileri gelenleri arasındaydı. Fabrikalaşma sürecinde dikkate değer bir diğer husus da kullanılan arâzilerin vakıf arâzileri oluşuydu. Mençik Baba ve Bezm-i Alem Valide Sultan gibi bazı vakıfların, arâzilerini yabancı sermaye sahibi girişimcilere, üzerinde fabrika kurmak için kiraladıkları ve gelirlerinden pay aldıkları görülmüştür. Bu durum, hem kentin büyük bir kısmının vakıf arâzisi olduğunu hem de kent ekonomisinin her alanında etkin olduklarını göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıdır.

Elektrik enerjisinin Anadolu'da ilk kez Tarsus'ta kullanılması, endüstriyel üretim teknikleri, ulaşım ve haberleşme tekniklerinin kullanımı, kentin mekansal anlamda organizasyonu, planlama teknikleri vs. yabancı sermayenin faaliyet alanları olmakla birlikte modernleşmenin nüvelerini de oluşturmaktaydı. Bu gelişmelerin Tarsus'a diğer Anadolu kentlerinden daha hızlı ulaşmasının en önemli etkenleri yabancı yatırım sahipleri

aracılığıyla batı dünyasıyla iletişimin canlı tutulmasıydı. Bu anlamda batıdaki modernleştirici unsurları Tarsus'a kanalize eden temel aktörler, konsoloslar, yabancı tüccar ve yatırım sahipleri ile bölgede yaşayan gayrimüslimler olmuştur. Endüstriyel üretim tamamen yerli hammaddelerle yapılmaktaydı; ancak Avrupa'dan teknoloji transferini yabancı yatırım sahipleri gerçekleştirmekteydi. Bu nedenle bölgede genel anlamda bir üretim fazlası gerçekleşmiş olsa da yabancı sermaye tarafından yapılması için kaynakların dışa aktarıldığını göstermektedir. Bu nedenle kent ve bölge adına tam anlamıyla bir ekonomik büyümeden söz etmek pek mümkün olmamaktadır. Söz konusu bu durumu bağımlılık ve çevreselleşme yaklaşımlarından bakarak değerlendirdiğimizde bölgenin kapitalistleşme sürecindeki bu gelişmesi dış etkilere bağımlı gelişen bir büyüme görünmektedir. Ancak bölgenin kendine özgü unsurları mevcut olmasaydı bu süreçte dış kaynakların aynı etkiyi yaratmayabileceği de göz ardı edilmemelidir.

Tarsus, 19. yüzyılda sahne olduğu bu gelişmeler nedeniyle Anadolu'nun pek çok kentinden farklılaşan bir tarihsel gelişim ve dönüşüm süreci yaşamıştır. Avrupa devletlerinin 1839-1856 sürecinde Osmanlı coğrafyasında iktisadî, sosyal, hukuksal ve kültürel alanda elde ettikleri hakların 1856-1914 sürecinde uygulamaya geçirildiği görülmektedir. Çukurova Bölgesi, tarıma açılmamış verimli topraklar ve henüz yeni kurulmuş olan Mersin Limanı ile diğer bölgelerden ayrılan bir konuma sahipti.

Tarsus'un tarihsel değişim süreci incelenirken, coğrafi anlamda geçirdiği dönüşüm uzun süreli etkileri göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Tarsus'un içinde bulunduğu coğrafyada yaşanan jeolojik başkalaşımın etkilerinin aradan bu kadar uzun zaman geçtikten sonra hissedilmesi ve bu etkilerin kentin kaderini belirlemesi üzerinde durulmaya değer bir konudur. Tarsus'un kıyı ile olan bağlantısının kesilmesi sonucu bir kara kentine dönüşmesi iktisadî ve idari anlamda birtakım sonuçların yaşanmasına neden

olmuştur. Tarsus'un sahip olduğu coğrafi konum, olanaklarla birlikte bazı dezavantajları da bünyesinde barındırmaktaydı. Bir yandan kentin içinden akan nehir tarımsal üretime canlılık kazandırırken, diğer yandan nehrin taşıdığı alüvyonlar iç limanın kapanmasına ve liman faaliyetlerinin Mersin'e doğru kaymasına neden olmuştur. Doğal olarak bu durum kentin ticari potansiyelini de olumsuz yönde etkilemiştir. Genel hatlarıyla bu çalışma kapsamında hem makro düzeyde dünya konjonktüründeki sosyal ve ekonomik gelişmelerin hem de doğadaki döngüsel değişimin bir kent üzerindeki uzun süreli etkilerini izlemek mümkün olmuştur. Böylece tarih biliminin salt siyasî gelişmelerden ibaret olmadığı da ortaya konulmuştur.

Tarsus bu süreçte iktisadî alanda olduğu kadar toplumsal alandaki gelişmeleriyle de sivrilmiş bir Anadolu kenti konumundaydı. Merkeze uzak bir yerleşim olmasına rağmen, merkezde yaşanan tüm toplumsal, düşünsel ve kültürel gelişmeler aynı süreçlerde Tarsus'ta da izlenebilmekteydi. Örneğin Tarsus yerel eşrafı, 1878'de *İttifâknâme-i Hayriyye* adıyla ilk toplumsal örgütlenme girişimini gerçekleştirmişti. 1900'lerde ise diğer bir örgütlenme girişimi olan *Vikâye-i Millet Cem'iyeti*'nin varlığına rastlanılmaktadır. Toplumsal yapıdaki bu çok sesli hareketler, demokratikleşme yolunda atılmış adımların göstergesi olması bakımından önemlidir. Bu süreçte modernleşme olgusunun geleneksel Osmanlı toplum yapısında kırılmalara neden olduğu görülmektedir. Milliyetçi fikirlerin ülkede hızla yayılması toplumsal yapıda bir hareketlenme yaratmıştır. Bu anlamda Tarsus'un ayırt edici özelliklerinden biri de Hıristiyanlık inancı için kutsal bir mekan olmasıydı. Bu nitelik misyonerlik faaliyetlerinin burada daha yoğun yaşanmasında etkili olmuştur. Misyonerlik faaliyetleri, kentteki toplumsal tabakalar arası ilişkiler üzerinde etkili olmakla birlikte ekonomik, politik, düşünsel, demografik, kültürel anlamda çok daha fazla amacı içinde barındırmaktaydı. Bu gelişmeler kapitalist ilişkilerin

toplumsal yapı üzerinde etkileri olarak da değerlendirilebilmektedir. Ulaşım ve iletişim tekniklerindeki ilerleme ile modern düşünce sistemlerinin hızla yayılması, kentlerde yaşayan toplumsal gruplar arasındaki sosyal ilişkileri bu şekilde etkilemiştir. Tarsus'un Akdeniz Havzası'nda kıyıya yakın köklü bir kent oluşu ve yabancı sermaye için bir çekim merkezi haline gelmesi, değişimin daha hızlı ilerlemesini sağlamıştır. Bu değişkenler, sayısal verilerle desteklenerek Tarsus'un kendine özgü şartları dahilinde çok yönlü ve uzun süreli bakış açılarıyla analiz edilmiştir.

Bu bulgulardan hareketle tarih biliminin salt siyasi olayları araştırmaktan ibaret olmadığı, bunun dışında tarihsel değişim sürecine yön veren asıl aktörlerin zaman ve mekan kavramları çerçevesinde coğrafya, jeolojik değişimler, iklim, ekolojik değişim, insan faktörü, göç, salgın hastalıklar, doğal afetler, sosyal ilişkiler, düşünsel değişimler, vb. pek çok etkenin farklı rollere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Kapitalizm, Amerikan İç Savaşı, misyonerlik faaliyetleri, mezhep çatışmaları, Ermeni meselesi gibi makro boyutlarda gerçekleşen olay ve olguların Tarsus tarihini etkileyebildiği görülmektedir. İncelenen süreçte dünya tarihi, sanayileşme ve demokratikleşme gibi iki büyük devrim yaşamıştı. Bu iki büyük devrimin Tarsus'ta da gerçekleştiği sonucuna ulaşmak, bir yerel tarih çalışmasının sadece yereldeki gelişmeler ve kaynaklarla anlamak ve anlatmanın mümkün olmadığını da ortaya koymaktadır.

Çalışmamız, uluslararası anlamda merkez-çevre yapılanmasına "çevre" ülke olarak eklemlenen Osmanlı İmparatorluğu ve ulusal anlamda merkez-çevre yapılanması içinde "çevre" olarak tanımlanan taşra kentleri ilişkisini Tarsus örneğinde göstermesi açısından ilk olma niteliğini taşımaktadır. Ayrıca, tarihi değişim süreçleri üzerinde büyük coğrafyalar ve bu coğrafyalara bağlı küçük mekanların önemi, Tarsus örneği ile ele

alınabilmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı taşra kentinin sosyo-ekonomik panoramasını göstermesi açısından da çalışma önem arz etmektedir.

Çalışma ve ilgi odağımızdaki Tarsus da geleneksel yaklaşımlarla izah edilemeyecek boyutta zengin ve karmaşık tarihsel ve kültürel yapısıyla daha da çok araştırılmayı kesinlikle hak etmeyi sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

A. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

A.1. Defterler

Bâb-ı Ali Evrâk Odası, Ayniyât Defterleri (BEO., AYN.D.): 822, 823.

Bâb-ı Asafî Nizâmât Defterleri (A.{DVNS.NZAM.d.): 00010, 00011, 00012, 00004.

Bâb-ı Asafî İmtiyâz Defterleri (A.{DVNS.İMTZ.d.): 01.

Bâb-ı Bâb-ı Asafî Kilise Defterleri (A.{DVNS.KLS.d): 07.

Evkâf-ı Hümayûn Defterleri (EV.d.): 14785, 14875, 15721, 16548, 17383, 17746, 18842, 23775, 24355, 29027.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.): 13163, 13221, 13636, 14212, 08045.

A.2. Perâkende Evrâklar

Bâb-ı Ali Evrâk Odası (BEO): 2000/149982, 530/39683, 3627/271962, 1798/134790, 1817/136241, 956/146696, 2608/195585, 3484/261253, 3932/294840, 287/21492, 4053/303962, 270/20206, 252/18871, 1018/76288, 2126/159403, 3747/281023, 22/1587, 33/2392, 80/5931.

Cevdet Belediye (C.BLD.): 150/7500.

Cevdet Dâhiliye (C.DH.): 197/9825.

Cevdet Darphane Tasnifi (C.DRB.): 26/1282, 26/1251, 44/2164, 22/1052, 55/2704, 2879, 16/776, 20/969

Cevdet Evkâf Tasnifi (C.EV.): 7581, 8329, 607/30616, 493/24935.

Cevdet Maliye Tasnifi (C.ML.): 12/517, 29/1395, 78/3564, 80/3651, 185/7727, 10953, 281/11523, 14692, 351.

Cevdet Zabtiye (C.ZB.): 57/2805.

Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiyye (DH.İ.UM): E-7/37, E-2/21, E-1/37, 10-2/2-44, E-113/37, E-1/37, E-32/195, E-105/71, 10-2/2-65, 10-2/2-61, E-11/65, E-7/37, E-3-65, E-2/21, E-1/37.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî (DH.MKT.): 1684/93, 1541/44, 1944/1, 2003/32, 1768/29, 1471/99, 1974/96, 2009/65, 976/2, 496/19, 306/12, 1543/94, 863/17, 863/8, 1666/85, 2230/137, 275/82, 330/45, 1325/14, 191/24, 869/44, 496/19, 917/6, 130/15, 1003/53, 15/29, 1263/69, 1944/1, 2244/78, 435/33, 2864/14, 757/67, 969/62, 306/12, 340/41, 1373/77, 2463/14, 2460/26, 2806/4, 1911/119, 1901/37, 1817/2, 1807/141, 2029/51, 35/26, 2336/30, 2463/14, 2460/26, 2536/108, 1658/152, 1679/121, 2809/76, 330/45, 1303/5, 15/29, 2298/20, 398/15, 429/67, 380/63, 413/44, 917/6, 2181/50, 1055/76, 1963/48, 1373/42, 1873/121, 183/48, 173/6, 818/20, 1192/44, 1300/16, 2173/68, 882/18, 1202/78, 2806/4, 553/34, 306/12, 18/22, 1259/10, 1150/39, 2905/71, 2596/47, 2566/116, 2550/34, 2529/114, 2519/120, 2513/44, 2512/108, 2481/11, 2379/76, 2374/132, 2370/58, 2223/64, 2114/119, 2098/34, 1066/54, 80/49, 208/44, 72/8, 688/6, 553/34, 469/69, 435/33, 15/29, 1068/22, 1055/76, 1901/37, 1184/17, 489/55.

Dâhiliye Nezâreti Ecânib Kalemi (DH.EUM.ECB.): 18/55.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmî Tahrirât Kalemi Evrâkı (DH.EUM.THR.): 19/1.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye 1. Şube (DH.EUM.I. Şube): 10/20, 10/10.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye 2. Şube (DH.EUM.2.ŞB.): 18/6, 1218.

**Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 5. Şube (DH.EUM.5.Şb.): 55/3, 9/17,
54/34, 35/15.**

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM.): 15/60.

**Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi Belgeleri
(DH.EUM.EMN.): 89/42.**

**Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Seyr ü sefer Kalemi
(DH.EUM.SSM.): 26/1.**

**Dâhiliye Nezâret-i Emniyet-i Umûmiye-i Memleket (DH.EUM.MEM.): 30/52, 95/21,
2/24.**

**Dâhiliye Nezâreti İdârî Kısım Belgeleri (DH.İD.): 92/75, 1473/1327-22, 1479/1328.S-11,
1487/1329-1/19, 160-2/8, 25/10, 703/49183, 107/36, 112-1/16, 101/39, 162-2/22,
1217/95284, 1311. Ca/40, 27-1/10, 1111/52, 108-1/46, 135-2/36, 160-2/8, 34/73, 96/6,
28-1/1.**

Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Kalemi Belgeleri (DH.KMS.): 63/51.

**Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri
(DH.MB.HPS.): 44/27.**

Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi (DH.MUI.): 66-1/50, 19-1/32, 53/55, 33.2/34, 26.3/17, 30-1/12, 29-1/11, 26-1/34, 25-1/57, 22-2/7, 39-1/14, 91-1/55, 36-2/20.

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Dâiresi Defterleri (DH. SAİD.d.): 111/299, 99/433, 140/485, 113/81, 132/413, 102/173, 47/291, 178/252, 42/35, 42/199, 16/327, 142/247, 9/995, 134/425.

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfûs Müdüriyyeti (DH.SN.M.): 6/87, 4/93, 40/54, 40/58, 42/31.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.): 52/264, 54-A/42.

Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdürlüğü (DH.UMVM): 103/57, 131/77, 139/31, 61/35, 69/22, 61/22.

Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdürlüğü Evrâkı (DH. UMVM.): 61/35, 61/22, 139/31, 131/77, 69/22.

Dâhiliye Tesri-i Muâmelât ve Islâhat Komisyonu (DH.TMIK.S.): 9/31, 48/37.

Dosya Usulü İradeler Evrakı (DUİT): 57/22.

Hâriciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği (HR.HMŞ.İŞO.): 164/63, 165/1, 193/49, 195/85, 1105/13, 165/1.

Hâriciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı Evrâkı (HR.İM.): 40/34.

Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi (HR. MKT.): 29/65, 94/92, 91/33, 86/85, 81/20, 379/52, 383/47, 47/59.

Hâriciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS.): 2743/27, 82/44, 2792/51, 84/12.

Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO.): 552/42, 239/9, 526/42, 442/24, 148/84,
170/62.

Hatt-ı Hümayûn (HH.): 613/30137, 613/30150, 619/30580.

Îrâde-i Defter-i Hâkânî (İ.DFE.): 21/1326.C.05.

Îrâde-i Evkâf (İ.EV.): 51/1328 Z-08, 20/ 1316 B-07, 11/1313-B/23, 21/ 1317 M-14.

Îrâde-i Eyâlet-i Mümtâze Mısır (İ.MTZ.): (05)11/307, (05)11/308, (05)11/309.

Îrâde-i Hâriciye (İ.HR.): 142/7469, 149/7833, 185/10262, 125/6377, 130/6614, 167/9012,
117/537.

Îrâde-i Husûsiye (İ.HUS.): 30/1312.R/93, 148/1324.1/52, 1/1310.M/39, 120/1322.C/2,
41/1313.Ra.20.

Îrâde-i İmtiyâz (İ.İMT.):4/1321.

Îrâde-i Meârif (İ.MF.): 16/1328, 1322.Z.27/3.

Îrâde-i Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.): 27/1188, 9/22, 102/4320, 68/3189.

Îrâde-i Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.): 468/21199, 366/16037, 324/13834, 73/1395, 210/6807,
37/671, 130/3440, 49/943, 229/7908, 582/26133, 543/24378, 516/23260, 456/20423,
401/17423, 340/14671, 358/15715, 380/16645, 429/18850, 441/19599, 441/19612,
442/19644, 445/19813, 451/20127, 454/20336, 456/20423, 457/20530, 487/22076,
483/59, 616/50, 322742, 566/25427, 1060/12, 1059/35, 425/108, 585/58, 456/111,
494/12, 494/50, 1065/35, 650/38, 36/31.

İrâde-i Rüsûmât (İ.RSM): 31/1326 C-08.

İrâde-i Şurâ-yı Devlet (İ. ŞD.): 58/3338, 35/1722, 30/1444.

İrâde-i Ticâret ve Nâfia (İ.TNF.): 23/1329.Ş-03.

İrâdeler Adlîye ve Mezâhib (İ.AZN.): 52/1321.

İrâde-yi Dâhiliye (İ. DH.): 988/78045, 698/48857, 474/31814, 409/27075, 496/33741,
504/34298, 516/35114, 517/35221, 523/36096, 526/36358, 453/29979, 1428.

Meârif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF.MKT.): 61/80, 54/94, 38/43. 195/10, 340/38,
304/5, 158/37, 600/34, 598/41, 599/12, 1033/75, 2/138, 275/7, 1/41, 851/57,
615/27, 612/14, 600/34, 599/12, 598/41, 340/38, 304/5, 237/20, 211/37, 195/10.

Sadâret Amedî Kalemi Evrâkı (A.}AMD.): 75/99, 84/89.

Sadâret Dîvân (Beylikçi) Kalemi (A.}DVN.): 117/9, 133/34, 133/67, 143/24, 145/7, 145/9,
145/56/1, 152/8.

Sadâret Düvel-i Ecnebiyye Kısmı (A.}DVN.DVE.): 23/67.

Sadâret Mektûbî Kalemi Deavi (A.}MKT.DV.): 85/7/.1, 91/34, 294/68, 124/45, 128/53,
129/74, 130/65, 132/13, 134/9, 134/30, 135/7/.1, 139/41, 139/54, 140/93, 133/67,
134/9, 141/11, 155/4, 172/2, 173/21, 175/58, 179/73, 189/98, 190/16, 190/38, 195/12,
206/84, 208/77, 210/67, 210/93, 211/62, 217/63, 219/15, 130/65, 209/56, 222/81,
215/11.

Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.}MKT.MVL.): 81/21, 78/12, 96/56, 135/92,
66/54, 75/15, 82/3, 82/23, 93/71, 94/97, 106/16, 109/13, 109/39, 118/7, 109/5, 120/24,

121/21, 122/56, 124/88, 128/3, 137/24, 138/4, 138/27, 140/39/1, 141/7, 142/65, 143/37, 144/48, 145/100, 147/36, 616/50.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir Evrâkı (A.}MKT. NZD.): 388/67, 99/19, 191/94, 206/77, 221/47, 227/101, 229/32, 248/51, 260/49, 280/44, 304/3, 340/85, 342/97, 351/71, 352/82, 376/59, 378/92, 381/44, 385/11, 385/33, 385/40, 387/20, 387/67, 393/91, 412/9, 395/ 34.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Umûm Vilayât Evrâkı (A.}MKT.UM.): 389/56, 240/86, 525/95, 436/44, 379/19, 411/18, 123/88, 519/58, 145/71, 211/74, 214/10, 219/31, 227/22, 232/59, 256/33, 260/27, 266/63, 272/38, 275/14, 287/62, 296/31, 296/81, 305/77, 308/97, 311/1, 320/42, 335/81, 337/22, 360/2, 335/81, 347/55, 373/17, 379/19, 382/66, 391/73, 399/8, 405/42, 407/23, 411/18, 420/81, 424/88, 425/15, 425/70, 426/35, 426/47, 431/20, 433/10, 433/71, 436/95, 439/95, 440/79, 440/81, 440/97, 447/487, 451/41, 456/28, 476/8, 484/3, 499/20, 510/17, 522/13, 526/3, 526/49, 534/55, 537/83, 536/51, 541/24, 545/38, 550/18, 555/3, 557/47, 559/70, 561/56, 563/27, 568/73, 331/70, 397/58, 456/17, 320/42, 418/11, 401/97, 211/14, 401/97, 449/77, 518/58, 526/3, 500/82, 519/58, 548/77, 441/12, 763/22, 347/28.

Sadâret Mektûbî Mühimme Evrâkı (A.}MKT.MHM.): 252/11, 57/20, 43/36, 303/78, 471/85, 260/73, 617/5, 617/32, 617/25, 616/46, 565/27, 564/4, 564/2, 702/12, 254/14, 133/44, 214/56, 217/68, 241/53, 242/41, 254/82, 257/92, 276/94, 659/9, 373/3, 284/24, 276/94, 257/97, 299/36, 468/27, 467/59, 489/39, 416/89, 340/34, 394/18, 408/27, 512/14, 513/4, 519/34, 565/27, 617/25, 709/27.

Sadâret Teşrifât Kalemi (A.}TŞF.): 24/52.

Sadâret, Bâb-ı Asafî Mühimme Kalemi (A.}DVN.MHM): 34/22.

Şurâ-yı Devlet Dâhiliye (ŞD.DH.): 2132/5, 2115/39, 1188/10, 2134/17, 2118/8, 2117/46, 2117/33, 533/35, 543/19, 2115/7, 2116/14, 2114/47, 2127/33, 2115/35, 2115/7, 2127/33, 2128/10, 2114/10, 2114/36, 2132/5.

Şura-yı Devlet Mülkiye (ŞD.MLK.): 2118/8, 2118/9.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Marûzâtı (Y.PRK.ASK.):167/23.

Yıldız Tahrirât-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercim (Y.PRK.TKM.): 33/34.

Yıldız Perâkende Evrâkı Dâhiliye (Y.PRK.DH.): 8/18, 3/39, 9/1.

Yıldız Perâkende Evrâkı Komisyonlar Marûzâtı (Y.PRK.KOM.): 5/30.

Yıldız Perâkende Evrâkı Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyye Dâiresi (Y.PRK.MYD.):
14/100.

Yıldız Perâkende Evrâkı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.): 68/14.

Yıldız Perâkende Evrâkı Meârif Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.MF.): 4/36, 5/20.

Yıldız Perakende Evrâkı Ticâret ve Nâfia Nezâreti Marûzât (Y.PRK.TNF.): 7/38.

Yıldız Perâkende Umûm Evrâkı (Y.PRK.UM): 4/48, Hicrî 8 Cemâziye'l-evvel 1298, 25/71, 22/64, 46/117.

Yıldız Sadâret Husûsî Marûzât Evrâkı (Y.A.HUS.): 275/88, 316/66, 329/71, 329/2, 335/84, 264/186, 327/36, 329/2.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Marûzât Evrâkı (Y.MTV.): 119/13, 175/354, 65/13, 65/44, 268/162, 61/47, 9/5, 53/104.

Yıldız Tasnifi Perâkende Evrâkı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.AZN):

22/23, 9/10, 24/35.

Yıldız Tasnifi Sadâret Resmi Marûzât (Y.A.RES.): 117/61, 6/41, 17/56.

Yıldız Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye (Y.PRK.MYD.): 18/22.

Zabtiye Nezâreti (ZB): 613/115, 320/97.

A.3. HARİTALAR

Harita (HRT.h.): 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 954, 956, 1078, 1819, 2008, 2530, 2550.

B. ŞER'İYYE SİCİLLERİ

B.1. Tarsus Şer'iyye Sicil Defterleri: 285, 289-299, 300, 304, 305, 306, 307, 308, 314, 315, 316, 318, 323, 335, 339, 349, 350, 351, 364, 378, 379, 390, 391, 392, 393, 394, 405, 406, 407, 414.

C. SALNAMELER

C.1. Vilayet Salnameleri

- Hicri 1285 ve 1286 Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.
- Hicri 1287, 1289, 1294, 1297, 1305, 1308, 1309, 1312, 1318, 1319, 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi.

D. RESMÎ YAYINLAR

Düstûr. Tertip-i evvel, Dersaadet, 1289.

Düstûr. Tertip-i sani, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları, sene: 1324-1325.

1317 Me'ârif Vekâleti Salname-i Nezâret-i Me'ârif.

1321 Me'ârif Vekâleti Salname-i Nezâret-i Me'ârif.

Me'ârif-i Umûmiye Nezâreti idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidâ'iyeye, rüşdiyye, idâdiyye, 'aliyye ile mekâtib-i husûsiyye ve ecnebiyyenin ve Der-sa'âdette tahrîri icrâ kılınan ve taşrada mevcûd bulunan kütübhânelerin istatistikî: 1311-1312 sene-i dersiyeye-i maliyyesine mahsûsdur. – Dârü'l-hilfeti'l-'aliyye: Matba'a-i Âmire, 1318.

E. ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

Ahmet Lütfi Efendi. (1999). *Vak'anüvis Ahmet Lütfi tarihi*. Ahmet Hezarfen (Yeni yazıya aktaran) İstanbul: Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları.

Ahmet Cevdet Paşa. (1986). *Tezakir (21-39)*. C. Baysun (Ed.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

_____. (1980). *Maruzat*. Y. Halaçoğlu (Ed.) Ankara.

Abel-Tamdoğan, I. (2000). Hanlar ya da Osmanlı kentinde yabancı. P. Dumont ve F. Georgeon (Ed.) *Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamak, toplumsallık biçimleri ve cemaatler arası ilişkiler, 18.-20. yüzyıllar içinde* (ss. 387-407). (Çev. Maide Selen) İstanbul: İletişim Yayınları. İkinci Baskı.

Adıyeke, N. (1995). *XIX. yüzyılda Milas'ın sosyal, demografik, ekonomik ve kültürel gelişimi*. Milas: Yeni Milas Matbaası.

_____. (2000). Anadolu Osmanlı ölçeğinde yerel tarih yazımında kuramların değişimi: Merkez-çevreden çevreselleşmeye, çevreselleşmeden globalleşmeye. *III. uluslararası tarih kongresi, tarih yazımında yeni yaklaşımlar; küreselleşme ve yerelleşme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 260-270.

Adıyeke, A. N.-Adıyeke, N. (2000). Newly discovered in Turkish archives: Kadı registers and other documents on crete. *Turcica*, 32, 447-463.

Agache, A. (1935). Bir tatbiki sosyoloji numunesi: urbanism. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53, 1-11.

Ak, M. (2011). 19. yüzyılda Antalya'da kolera salgını. *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4-17, 254-268.

Akbayrak, H. (2009). *Milletin tarihinden ulusun tarihine*. İstanbul: Kitabevi.

Akbayar, N. (1985). Osmanlı salnameleri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, ss. 1247-1248). İstanbul: İletişim yayınları.

Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi*. Cilt I-II, İstanbul: Cem Yayınevi.

_____. (1975). *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası "Celali isyanları"*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Akgündüz, A. (1988). *Şer'iyye sicilleri, mahiyeti, toplu kataloğu ve seçme hükümler*. Cilt I-II, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.

- Akgündüz, A., Baş, Y., Tekin, R. ve Kaşıkçı, O. (1993). *Arşiv belgeleri ışığında Tarsus tarihi ve Eshab-ı Kehf*. Tarsus: Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Akgündüz, A.- Öztürk; S. (1999). *700. yılında bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akkaya, Y. (2004). 19. yüzyıldan 20. yüzyıla Mersin ekonomisi. *Sırtı dağ, yüzü deniz: Mersin içinde* (ss. 335-349). F. Özdem (Ed.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- _____. (1998). Yüzyıl sonunda Çukurova’da sanayileşme ve ücretli emek. *Toplum ve Bilim Dergisi*. İstanbul: Birikim Yayınları, 76, 144-159.
- Akşin, S.(1987). *Jön Türkler ve ittihat terakki*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aktüre, S. (1994). Tarih içinde Anadolu kenti mekânsal yapı çözümlmelerine ilişkin bazı gözlem ve öneriler. *Kent tarihçiliği kongresi içinde* (ss. 46–52). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____. (1985).Anadolu kentinde Türkleşme-İslamlaşma süreci, mekansal yapı değişimi ve İslam mimari mirası. *İslam mimari mirasını koruma konferansı içinde* (ss. 20-38). İstanbul.
- Akyıldız, A. (1993).*Tanzimat döneminde Osmanlı merkez teşkilatında reform 1836–1856*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- _____. (2004). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2003). *Para pul oldu, Osmanlı’da kağıt para, malîye ve toplum*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- AL-Hathloul, S. (1985). Arap-İslam şehirlerinin fiziksel çevresinin dönüşümünde dinsel kuralların rolü. *İslam mimari mirasını koruma konferansı içinde* (ss. 97-102). İstanbul.
- Alibeyov, I. (1994). *Sanayi devrimi döneminde Osmanlı zanaatının durumu üzerine*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Altundağ, Ş. (1993). Mehmet Ali Paşa. *İslam ansiklopedisi içinde* (cilt 7, ss. 566-579). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- Amin, S. (2005). Küreselleşmecilik mi? Yoksa küresel-ölçekli apartheid mi? *Modern Küresel Sistem*, Immanuel Wallerstein (Ed.) (Çev. M. Kürşat Atalar). İstanbul: Pınar Yayınları, 13-51.
- Ammianus CetG. (1935). *Ammianus Marcellinus I, "Constantius et Gallus"*. The Loeb Classical Library, London.
- Anıl, Y. Ş. (1993). *Osmanlı'da kadılık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1997). *19. yüzyıl siyasi tarih, (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Artan, G. (2002). Mavromati ailesi. *19. yy.'da Mersin ve Akdeniz dünyası içinde* (ss. 142-144). Kollokyum I, Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
- _____. (1994). *İçel gezginleri*. Mersin: Mersin Deniz Ticaret Odası Kültür Yayınları.
- Arû, K. A. (1997). Osmanlı-Türk kentlerinin genel karakteristikleri üzerine görüşler. *Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme içinde* (ss. 329-334). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Aslan, C. (2005). *Fellahlar'ın sosyolojisi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Astourian, S. (1996). *Testing world-system theory, Cilicia (1830s-1890): Armenian-Turkish polarization and the ideology of modern Ottoman historiography*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Los Angeles: University of California.
- Arrianos, (1945). *Arrianos, İskender'in anabasisi*, İstanbul: Maarif.
- Atan, T. (1990). *Türk gümrük tarihi, başlangıçtan Osmanlı Devleti'ne kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Athenaeus D III, (1929). *Athenaeus, The Deipnosophists, III*.
- Athenaeus D IV, (1930). *Athenaeus, The Deipnosophists, IV*.
- Athenaeus D V, (1933). *Athenaeus, The Deipnosophists, V*.
- Ayar, M. (2007). *Osmanlı Devleti'nde kolera salgını, İstanbul örneği (1892-1895)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Aydın, A. (2011). *19. yüzyıl Mersin kiliseleri*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Aydın, S. (2002). İki ittihat-terakki: İki zihniyet, iki ayrı siyaset. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce içinde* (Cilt I, ss.117-129). İstanbul: İletişim Yayınları. 4. baskı.
- Aydiner, M. (2007). Küresel ısınma tartışmalarına tarihten bir katkı: arşiv belgeleri ışığında XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen büyük kıtlık ve alınan tedbirler. *Anadolu Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*. Ankara, 19, 123-138.

- Aydüz, D. (2000).Osmanlı Devleti'nde narh uygulaması. *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 *Osmanlı özel sayısı II*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 6, 74–81.
- Aytar, İ. (2006). *19. Yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta yaşayan gayrimüslimlerin sosyo-ekonomik yapıya etkileri*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bağış, A. İ. (1983).*Osmanlı ticaretinde gayri müslimler kapitülasyonlar, berathlı tüccarlar, Avrupa ve hayriye tüccarları (1750–1839)*. Ankara: Turhan Kitapevi.
- _____. (2000).Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman burjuvazisi oluşturma çabaları. *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 *Osmanlı özel sayısı II*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 6, 266–271.
- Bailey, F. E. (2006).Palmerston ve Osmanlı reformu 1834–1839. (Çev. Yasemin Avcı). H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (ss. 199–241). İstanbul: Phoenix Yayınları.
- Baran, P. (2007).*Büyümenin ekonomi politiği*. (Çev. Ergin Günçe) İstanbul: Eriş Yayınları.
- Barbaro, J. (2005).*Anadolu'ya ve İran'a seyahat*. (Çev. ve Notlar: Tufan Gündüz) İstanbul: İstanbul Yeditepe Yayınları.
- Balcı, P. (1985).İslam'da Osmanlı sivil mimarisi. *İslam mimari mirasını koruma konferansı içinde* (ss. 175-177). İstanbul.

- Barkan, Ö. L. (1980). Türk toprak hukuku tarihinde tanzimat ve 1274 (1858) tarihli arâzi kânûnnâmesi. *Türkiye’de toprak meselesi, toplu eserleri I.* içinde (ss. 291-375). Ö. L. Barkan (Ed.) İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Barker, W. B. (1853). *Cilicia and its governors*. London: Ingram, Cooke, And Co.
- Bartholomew, A. A. (1988). *A History of Tarsus American school, 1888-1988*. İstanbul: Redhouse Press.
- Baydur, N. (2000). *Tarsus – Donuktaş kazısı*. Ankara: Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi.
- Baydur, N. (1988). Tarsus - Donuktaş çalışmaları. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. 40/41, İstanbul, 9-13.
- Beaufort, F. (2002). *Karamanya*. (Çev. Ali Neyzi ve Doğan Türker), Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Begel, E. E. (1996). Kentlerin doğuşu. *Cogito, Kent ve Kültürü*. 8, 7-17.
- Benedict, P. (1971). Türkiye’de küçük kasabaların etüdüne ilişkin bazı sorunlar. *Türkiye coğrafi ve sosyal araştırmalar* içinde (ss.147-186). E.Tümertekin-F.Mansur-P.Benedict (Eds.) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. A. Kuyaş (Ed.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Berktaş, H. (1997). İktisat tarihi: Osmanlı Devleti'nin yükselişine kadar Türklerin iktisadi ve toplumsal tarihi. S. Akşin (Ed.) *Türkiye tarihi* içinde (cilt I, ss.25-136). İstanbul: Cem yayınevi.
- Bilgenoğlu, A. (2010). Amerikan iç savaşı ve Mısır: pamuk örneğinde Mısır modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın sürece olan katkısı. *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11, 147-161.
- Bilgili, A. S. (2001). *Osmanlı döneminde Tarsus sancağı ve Tarsus Türkmenleri: (sosyo-ekonomik tarih)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____. (2010). Osmanlı arşiv belgelerine göre Adana, Tarsus, Mersin Nusayrileri. *Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, 54,49-78.Nusayriler ve Nusayrilik Özel Sayısı.
- Boratav, K. (1980). *Tarımsal yapılar ve kapitalizm*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- _____. (1988). Birikim biçimleri ve tarım. *Türkiye'de tarımsal yapılar (1923-2000)* içinde (ss. 237-256). (Der.: Ş. Pamuk-Z. Toprak). Ankara: Yurt Yayınları .
- Borgia, E. (2003). Archaeology in Cilicia in the ancient travellers' note (Lev 1-5). *OLBA*, VII. Mersin: KAAM (Mersin Üniversitesi Kilikya Arkeolojisini Araştırma Merkezi) Yayınları, 41-77.
- Bosworth, C. E. (1992).The city of Tarsus and the Arab-Byzantine frontiers in early and middle Abbasid times. *Oriens*, 33, 268-286. Erişim Tarihi: 29 Şubat 2008. Jstor veritabanı.
- Bozdağ, İ. (2005). *Sultan Abdülhamit'in hatıra defteri*. İstanbul: Pınar Yayınları.

- Bozkurt, G. (1994). Tanzimat ve hukuk. *Tanzimat'ın 150. yıldönümü uluslararası sempozyumu* içinde (ss. 271-279). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bozkurt, İ. (2012). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mersin tarihi (1847-1928)*. Mersin: Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bozlak, A. (2008). *Tarsus'un (Mersin) beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı. Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Braudel, F. (2001). *Uygurlukların grameri*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay) İstanbul: İmge Yayınevi.
- Breisach, E. (2009). *Tarih yazımı*. (Çev. Hülya Kocaoluk) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Brooks, E.W. (1900). Byzantines and Arabs in the time of the early Abbasids. *The English Historical Review*, 60, 728-747. Erişim Tarihi: 29 Şubat 2008. Jstor veritabanı.
- Budde, L. (1972). *Antike mosaiken in Kilikien-Band II*. Germany: Verlag Aurel Bongers Recklinghausen.
- Burke, B. (2005). *Tarih ve toplumsal kuram*, Çeviri: Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Burke, P. (2006). *Fransız tarih devrimi: annales okulu*. (Çev. Mehmet Küçük) Ankara: Doğubatu yayınları.
- Cansever, T. (1996). Şehir. *Cogito, Kent ve Kültürü*. 8, 125-129.

- Cerasi, M. M. (2001). *Osmanlı kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. yüzyıllarda kent uygarlığı ve mimarisi*. (Çev. Aslı Ataöv) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Clark, E. C. (2006). Osmanlı sanayi devrimi. (Çev. Y. Cezar) H. İncelik ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (ss. 467–481). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Chakrabarty, D. Tarihin iklimi: dört tez. *Critical Inquiry*, (Çev. M. Asım Karaömerlioğlu)
Erişim Tarihi: 21 Haziran 2010,
http://www.ata.boun.edu.tr/faculty/Faculty/Asim%20Karaomerlioglu/Karaomerlioglu,%20Asim_TheClimateofHistory_Chakrabarty.pdf.
- Child, W. J. (1917). *Across Asia minor on foot*. Edinburggh and London: William Blackwood and Sons.
- Chrysostomos, D. III, (1951). *Dion Chrysostomos, Dio Chrysostom, III*, The Loeb Classical Library, London.
- _____. IV, (1956). *Dion Chrysostomos, Dio Chrysostom, III*, The Loeb Classical Library, London.
- Cicero, M. T. (1927). EadF, *The Letters to his Friends I, Epistulae ad Familiares*, London: The Loeb Classical Library.
- _____. (1928). LtoA I, *Letters to Atticus, I*, London: The Loeb Classical Library.
- Cin, H. (1987). *Miri arazi ve bu arazinin özel mülkiyete dönüşümü*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- _____.(1992). *Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin bozulması*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

- Clarke, K. (1997). In search of the author of Strabo's geography. *The Journal of Roman Studies*, 87, 92-110. Erişim Tarihi: 3 Mart 2008. Jstor veritabanı.
- Collas, B.C. (2005). *1864'te Türkiye, Tanzimat sonrası düzenlemeler ve kapitülasyonların tam metni*. İstanbul: Bileşim Yayınevi.
- Crutzen, P. J.-Stoermer, E. F. (2000). The Anthropocene. *IGBP [International Geosphere-Biosphere Programme] Newsletter* 41.
- Curtius, Q. HofA, (1956). *Quintus Curtius, I, "History of Alexander"*, Book I-V, London: The Loeb Classical Library.
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat dönemi Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____. (1996). Anadolu kentlerinde mahalle (Osmanlı dönemi). *Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme* içinde (ss. 257-262). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, Habitat II.
- _____. (2007). *Tanzimat sürecinde Türkiye'de ülke yönetimi*. Derleyen: Tülay Ercoşkun. Ankara: İmge yayınevi.
- _____. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda eyalet ve sancaklarda meclislerin oluşturulması. *Tanzimat sürecinde Türkiye'de ülke yönetimi* içinde (ss. 259-285). (Der.: T. Ercoşkun) Ankara: İmge Yayınevi.
- _____. (2007). Osmanlı döneminde yerel meclisler. *Tanzimat sürecinde Türkiye'de ülke yönetimi* içinde (ss.287-301). (Der.: T. Ercoşkun) Ankara: İmge Yayınevi.

- _____. (1970). Türkiye’de muhtarlık teşkilatının kurulması üzerine. *Belleten*, CXXXIV-135, 409-420. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çağlar, Y. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e ormancılık ve gelişimi. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye ansiklopedisi* içinde (cilt III, ss. 1563–1582). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakır, C. (1990). *19. yüzyılda Osmanlı ticareti ve nizamnameleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Bölümü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çelik, R. (2009). *1898 Kandiye olayları sonrasında Girit’ten Mersin sancağı'na göçler (1898-1907)*. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dalley, S. (1999). Sennacherib and Tarsus. *Anatolian Studies*. Anatolian iron ages 4. proceedings of the fourth Anatolian colloquium held at Mersin, 49 73-80. Erişim Tarihi: 3 Mart 2008. Jstor veritabanı.
- Darkot, B. (1993). Tarsus. *İslam ansiklopedisi* içinde (cilt 12, ss. 18–25). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- Danacıoğlu, E. (2001). *Geçmişin izleri, yanibaşımızdaki tarih için bir klavuz*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Davies, N. (2006). *Avrupa tarihi*. (Çeviri Editörü: M. A. Kılıçbay) İstanbul: İmge Kitapevi.
- Davis, E.J. (1879). *Life in Asiatic Turkey: A journal of travel in Cilicia, Isauria and parts of Lycaonia and Cappadocia*. London: Edward Stanford 55, Charing Cross, S.W.

- Davison, R. H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform, 1856-1876*. (Çev. Osman Akınhay) İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları.
- Delmas, C. (1973). *Avrupa uygarlık tarihi*. (Çev. Nihal Ünlü) İstanbul: Varlık Yayınları.
- Demir, F. (2006). Avrupalı olmayan uygarlıkların çevreselleşmesi sürecinde oluşan ikincil olma duygusunun aşılması için bir yaklaşım: Hodgson ve Afro-Avrasya uygarlık kuşağı. *Kebikeç*, 21, 267-275.
- Demirkan, T. (1996). Tarih boyunca kuşatılan özgürlük alanları: kentler. *Cogito, Kent ve Kültürü*, 8, 17-23.
- Demirtaş, A. (1996). *İçel ili incelemeleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Deringil, S. (2002). *İktidarın sembolleri ve ideoloji, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909)*. (Çev. G. Ç. Güven) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Diakonof, İ. M. (2004). *Tarihin yörengeleri*. (Çev. M. Tunçay) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Diodorus, B XIV, (1954). *Diodorus of sicily, VI, books XIV-XV*, London: The Loeb Classical Library.
- Dönmez, H. (2005). *19. yüzyıl ikinci yarısında Çukurova bölgesinde zirai üretim*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Duru, B.-Alkan, A. (2002). 20. yüzyılda kent ve kentsel düşünce. *20. yüzyıl kenti* içinde (ss.7-25). (Der. ve Çev. B. Duru-A. Alkan) Ankara: İmge Kitabevi.
- Eisenstadt, S. N. (2007). *Modernleşme, başkaldırı ve değişim*. (Çev. Ufuk Coşkun) Ankara: Doğubatı Yayınları.

- Ekinci, E. B. (2004). *Osmanlı mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)* İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Eldem, E., Goffman, D. ve Masters, B. (2003). *Doğu ile batı arasında Osmanlı kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Elias, N. (2002). *Uygarlık süreci, cilt 1*. (Çev. E. Ateşman) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Engili, F. (2004). *Mersin mübadilleri*. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- _____. (2006). Tarsus'ta Girit göçmenleri (1897–1912). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV-39,189-197. Ankara.
- Ener, K. (1990). *Tarih boyunca Anadolu ovasına (Çukurova) bir bakış*. Adana: Hürsöz Gazetecilik, Yayıncılık ve Matbaacılık.
- Engelhardt. (1999). *Tanzimat ve Türkiye*. (Çev. A. Reşat) İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Engin, R. (2004). *Tarsus'ta dini hayat*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ergenç, Ö. (1981). Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliği üzerinde bazı düşünceler. *VIII. Türk tarih kongresi içinde* (Cilt II, ss. 1267-1274) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- _____. (2006). *XVI. yüzyılın sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

- Ergüven, V. (1990). *Çukurova bölgesinde (Karaisalı-Tarsus ilçelerinde) dağ ve orman köylerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Erol, A. (2003). *Mersin-Tarsus-Adana demiryolu*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı. Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı.
- Esin, U. (1996). On bin yıl öncesinde Aşıklı: İç Anadolu'da bir yerleşim modeli. *Tarihten günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme* içinde(ss. 31-42). Y. Sey (Ed.) İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Erzen, A. (1943). *Tarsus kılavuzu*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- _____. (1940). *Kilikien bis zum ende der perserherrschaft*. Borna-Leipzig.
- Evliya Çelebi. (2005). *Evliya Çelebi seyahatnamesi*. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff (Ed.) Cilt IX, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. (1993). *Osmanlı'da kentler ve kentliler*. (Çev. N. Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____. (1994). On sekizinci yüzyıl Osmanlı kentleri: Bilinenler ve bilinmeyenler. *Kent tarihçiliği kongresi* içinde (ss. 52-69). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____. (2003). *Osmanlı dünyasında üretmek, pazarlamak, yaşamak*, (Çev. G. Ç. Güven ve Ö. TÜresay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- _____. (2004). Krizler ve değişim 1590-1699. H. İnalçık-D.Quataert (Ed.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, 1600-1914 içinde* (Cilt 2, ss. 543-743) İstanbul: Eren Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1962). *XIX. Asırda Türkiye dışında Türk gazeteciliği Tarsusizâde Münif Bey hayatı ve neşrettiği gazeteler (1873-1930)*. Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Findley, C. V. (1985). 19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokratik gelişme. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi içinde* (Cilt I, ss. 259-262) İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (1994). *Osmanlı Devleti'nde bürokratik reform*. (Çev. Latif Boyacı- İzzet Akyol) İstanbul: İz Yayınları.
- Fusfeld, D. R. (1988). *Çağdaş iktisadi düşüncenin gelişimi*. (Çev. Orhan Sezgin) İstanbul: Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı.
- Genç, M. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- _____. (2005). 18. yüzyılda Türkiye'den Fransa'ya yapılan pamuklu ihracatı ilgili bir araştırma hakkında düşünceler. *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gibbons, H. D. (1917). *The red rugs of Tarsus, a woman's record of the Armenian massacre of 1909*. New York: The Century Co.
- Grabill, J. L. (1972). *Protestant Diplomacy and The Near East Missionary Influence on Amerikan Policy, 1810-1927*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Goldman H. (Ed.) (1950-1963). *Excavations at Gozlu Kule, Tarsus*. Princeton: Princeton University Press.
- Göney, S. (1976). *Adana ovaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- Görül, M. (1998). Salnamelere göre Osmanlı döneminde Tarsus. *Cumhuriyetimizin 75. yılında düünden bugüne 1. Tarsus sempozyumu bildirileri içinde* (ss. 16–32). Tarsus: Berdan Tarih ve Kültür Varlıklarını Koruma Vakfı Yayınları.
- Gözübüyük, Ş. (2003). *Anayasa hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Griswold, W. J. (2000). *Anadolu'da büyük isyan*. (Çev. Ülkü Tansel) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gül, A. (2009). XIX. yüzyılda Erzincan kazası'nda salgın hastalıklar (Kolera, frengi, çiçek ve kızamık). *Anadolu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, 239-270.
- _____. (2009). Osmanlı Devleti'nde kuraklık ve kıtlık, (Erzurum Vilayeti örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 yılları). *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2-9, 144-158.
- Gülpınar, F. (2007). Türkiye'de tütün experliği mesleğinin tarihsel gelişimi ve tütün dünyasına yansımaları. E. G. Naskali (Ed.) *Tütün kitabı* içinde (ss. 191-199). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Gün, D. (2012). *XVIII. yüzyılda Antakya'nın sosyal ve ekonomik yapısı (1708-1777)*. Elazığ: Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Gündaş, M. S. (2004). *Tarsus'un 338 numaralı şer'iyeye sicili (H. 25 Şa'ban 1311–6 Şevval 1312/M. 6 Eylül 1893–1 Şubat 1895)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Gündoğdu, A. (2000). Osmanlılar ve dünya ticareti: Osmanlıların tarihsel zenginliklerine dönüş projeleri. *Yeni Türkiye Dergisi, 701 Osmanlı Özel Sayısı II*, 6,95-100. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Gündüz, Ş.-Aydın, M. (2002). *Misyonerlik, Hıristiyan misyonerleri, yöntemleri ve Türkiye'ye yönelik faaliyetleri*. İstanbul: Kaktüs Yayınları.

Güran, T. (1988). *19. yüzyılda Osmanlı tarımı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

_____. (1989). Tanzimat döneminde Osmanlı maliyesi: bütçeler ve hazine hesapları (1841–61). *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt XIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. (Ayrı Basım).

_____. (1999). Tanzimat döneminde devlet fabrikaları. *Tanzimat I* içinde (ss.235-259). Komisyon, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.

_____. (1992). Zirai politika ve ziraatta gelişmeler, 1839–1876. *150. yılında Tanzimat* içinde (ss. 219-233). (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____. (2003). *Osmanlı dönemi tarım istatistikleri 1909, 1913, 1914*. 3. (c. XXIX, 230 s.) Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

_____. (2006). Tanzimat döneminde tarım politikası. H. İnalçık - M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss.481-489). Ankara: Phoenix Yayınları.

- Gürbüz, K. (2003). Berdan nehri'nin kuvaterner'deki evrimi ve Tarsus'un tarihçesine jeolojik bir yaklaşım. *İstanbul Teknik Üniversitesi Avrasya Yerbilimleri Enstitüsü Kuvaterner Çalıştayı IV*, 79-83.
- Gürsel, S. (1985). 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ansiklopedisi* içinde (cilt III, ss. 688-690) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1973). Fırka-i Islahiye. *Tarih Dergisi*, 27, 1-20.
- Halifeoğlu, M. (2007). *Tarsus Amerikan Koleji'nin kuruluşu, gelişimi ve faaliyetleri*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı ittifak ve terakki cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harvey, D. (2002). Sınıfsal yapı ve mekansal farklılaşma kuramı. *20. yüzyıl kenti* içinde (ss. 147-172). (Der. ve Çev. Bülent Duru-Ayten Alkan) İstanbul: İmge Kitabevi.
- Held, W. (2008). Der donuk taş in Tarsos, überlegungen zur rekonstruktion und funktion eines kolossaltempels. *Olba*, XVI, Mersin: Kilikya Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları, 163-192.
- Helvacıoğlu, B. (1994). Evvel mekan içinde kabul zaman içinde: Tarihi-coğrafi materyalizm. *Toplum ve Bilim*. 64-65 Güz/Kış 1994, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hellenkemper, H.–Hild, F. (1990). *Kilikien und Isaruen*, wien: Verlag der österreichen akademie der wissenschaften.

_____. (1990). *Kilikien und baurien, tabula imperii Byzantini*, Band 5, Wien.

Heyd, W. (2000). *Yakın-doğu ticaret tarihi*. (Çev. E. Z. Karal) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hinz, W. (1990). *İslam'da ölçü sistemleri*. (Çev. A. Sevim) İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Hidroelektrik enerji ve türbinler, tekno tasarım.
http://download.teknotasarim.com/urun_katalog/HIDROELEKTRIK_ENERJ_I_TURBINLER.pdf, Erişim Tarihi: 14.09.2011.

Hobsbawm, E. (2009). *Tarih üzerine*. (Çev. Osman Akınhay) Ankara: Bilim ve Sanat yayınları.

_____. (2008). *Sanayi ve imparatorluk*. (Çev. Abdullah Ersoy) Ankara: Dost Kitabevi.

_____. (2005). *Devrim çağı, Avrupa 1789-1848*. (Çev. Bahadır Sina Şener) Ankara: Dost Kitabevi.

_____. (2005). *Sermaye çağı, 1848-1875*. (Çev. Bahadır Sina Şener) Ankara: Dost Kitabevi.

_____. (2003). *İmparatorluk çağı, 1875-1914*. (Çev. Vedat Aslan) Ankara: Dost Kitabevi.

_____. (2006). *Kısa 20. yüzyıl, 1914-1991, aşırılıklar çağı*. (Çev. Yavuz Alogan) İstanbul: Everest Yayınları.

_____. (2005). *Devrim çağı, 1789-1848*. (Çev. Bahadır Sina Şener) Ankara: Dost Kitabevi.

- Hocaoğlu, B. (2004). *Tarsus ve çevresinin fiziki coğrafyası*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fiziki Coğrafya Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Hodgson, M. G. S. (2001). *Dünya tarihini yeniden düşünmek*. (Çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan) (Yayına Hazırlayan: Yücel Bulut) İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- İggers, G. G., (2000). *Bilimsel nesnellikten postmodernizme, yirminci yüzyılda tarih yazımı*. (Çev. Gül Çağalı Güven) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İlgen, A. (2001-2002) Osmanlı toprak mülkiyeti anlayışının teşekkülü ve bunun sosyal tabakalaşma üzerindeki etkileri. *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 3-11, 105-129.
- İnalcık, H. (1985). Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkiler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ansiklopedisi* içinde (cilt III, ss. 1536–1544). İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (1983). Introduction to Ottoman metrology. *TURCICA*, XV, 311–348.
- _____. (2009). Osmanlı tarihinde dönemler. *Doğubati Düşünce Dergisi*, *Osmanlılar I*. 51, 9-29. Ankara: Doğubati yayımları.
- _____. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu klasik çağ, 1300-1600*. (Çev. Ruşen Sezer) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. ve Quataert, D. (Eds.). (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, 1600–1914*. Cilt II, İstanbul: Eren Yayınları.

- İnalçık H. ve Arı, B. (2005). Türk - İslam - Osmanlı şehirciliği ve Halil İnalçık'ın çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Şehir Tarihi*. 6, 27-56.
- İslamoğlu, H. (1997). *Neden Avrupa tarihi?* (Yayına hazırlayan: Yıldırım Kırğöz) (Çev. Simten Coşar, Özgür Gökmen, Yıldırım Kırğöz) İstanbul: İletişim yayınları.
- Issawi, C. (1980). *The economic history of Turkey, 1800-1914*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Jones, A.H.M. (1983). *The Cities of the Eastern Roman provinces*. Amsterdam.
- Kaçar, C. (2003). *Arap Alevi-Nusayrilerin dini ve sosyal hayatı (Tarsus Örneği)*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kadioğlu, M. (2008). *Küresel iklim değişimi ve Türkiye, bildiğiniz havaların sonu*. İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Kansu, A. (1995). *1908 devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaduman, G. (2005). Sancak (liva) kanunnameleri. *Türk Şehir Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6, 527-538.
- Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı tarihi, nizam-ı cedid ve Tanzimat devirleri (1789–1856)*. Cilt V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 7. baskı.
- _____. (2000). *Osmanlı tarihi, Islahat fermanı devri (1856–1861)*. Cilt VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 6. baskı.

- _____. (1943). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı 1831*. Ankara: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları.
- Karaömerlioğlu, M. A. (2002). Bağımlılık kuramı, dünya sistemi teorisi ve Osmanlı/Türkiye çalışmaları. *Toplum ve Bilim Dergisi*, 91, Kış 2001/2002, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830-1914), demografik ve sosyal özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve dünya ekonomisi, ondokuzuncu yüzyıl*, (Çev. Kudret Emiroğlu) İstanbul: Belge Yayınları.
- Kayalı, K. (2000). Sunuş: Annales hareketi'nin Türkiye serüveni o kadar açıklayıcı ki..., *Fransız tarih devrimi: Annales okulu*. Yazar: Peter Burke. (Çev. Mehmet Küçük) Ankara: Doğubatu Yayınları.
- Kaygalak, S. (2006). *Kapitalizmin taşrası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaynak, M. (1984). Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine ekleme sürecinde Osmanlı demiryollarına bir bakış. *Yapıt*, 5, 66-85.
- Kaynar, R. (1985). *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kessler, G. (1935). Şehrin tarihi ve sosyal fonksiyonu. (Çev. R. Şükrü). *İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 4, 524-534.
- Keyder, Ç. (1985). Osmanlı Devleti ve dünya ekonomik sistemi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (cilt III, ss. 642-652) İstanbul: İletişim Yayınları.

_____. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. yüzyıllarda imalat sanayi. *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, 6,185-194. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

_____. (1994). Kent tarihi nasıl dönemlenmeli. *Kent tarihçiliği*. (İstanbul, 5-6 Mart 1994) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Keyder, Ç., Özveren Y. E. ve Quataert, D. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nda liman kentleri- bazı kuramsal ve tarihsel perspektifler. *Doğu Akdeniz'de liman kentleri (1800-1914)*, Ç. Keyder, Y. E. Özveren ve D. Quataert (Eds), (Çev. G. Ç. Güven) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Keyder, Ç. ve Tabak, F. (Eds). (1998). *Osmanlıda toprak mülkiyeti ve ticari tarım*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kılıç, A. (2010). *Türkiye'de Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Çukurovalı bir tanık: Ali Münif Yeğena*. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kıray, M. B. (1998). *Örgütlemeyen kent: İzmir*. Ankara: Bağlam Yayınları, 2. baskı.

Kocabaş, F. (1987). *On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı idare teşkilatı*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bölümü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kocabaşoğlu, U. (2000). *Anadolu'daki Amerika*. Ankara: İmge Yayınevi.

Koç, Y. (2005). Osmanlı'da kent iskânı ve demografisi (XV. ve XVIII yüzyıllar). *Türk şehir tarihi. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6, 161-210.

- Koçu, R. E. (1967). *Türk giyim, kuşam ve süslenme sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, Başnur Matbaası.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamit devri eğitim sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kongar, E. (2004). *Toplumsal değişme kuramları ve Türkiye gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kotschy, T. (1858). *Reise in den cilicischen Taurus*.
- Ksenophon, (1988). *Ksenophon, anabasis. onbinlerin dönüşü*. İstanbul.
- Kuran, T. (2004). Why the middle east is economically underdeveloped: historical mechanisms of institutional stagnation. *The Journal of Economic Perspectives*, 3, 71-90. Erişim Tarihi: 29 Şubat 2008. Jstor veritabanı.
- Kurmuş, O. (1982). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Kurt, Y. (2004). *Çukurova tarihinin kaynakları I, 1525 Tarihli Adana sancağı mufassal tahrir defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1992). Tanzimat devrinde yabancıların iktisadi faaliyetleri. *150. yılında Tanzimat içinde* (ss. 91-139). H. D. Yıldız (Ed.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____. (1974). *Osmanlı-İngiliz münasebetleri, 1580-1838*. Cilt I. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- _____. (1976). *Osmanlı-İngiliz iktisadi münasebetleri II, (1838-1850)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

_____. (2000). Ahidnameler ve ticaret muahedeleri. *Yeni Türkiye Dergisi*, 701
Osmanlı Özel Sayısı II, 6, 222-234. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Langlois, V. (1947). *Eski Kilikya*. (Çev. M. Rahmi Balaban). Mersin: Mersin Halkevi
Yayınları-Yeni Mersin Basımevi.

Lefebvre, H. (2007). *Modern dünyada gündelik hayat*. (Çev. Işın Gürbüz). İstanbul:
Metis Yayınları.

Lewis, B. (2007). *Demokrasinin Türkiye serüveni*. (Çev. Hamdi Aydoğan, Esra Ermert)
İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

_____. (2004). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev. Metin Kıratlı) Ankara: Türk Tarih
Kurumu.

Lucan TCW B III, (1928). *Lucan, "The Civil War"*. Books I-X, London: The Loeb
Classical Library.

Mardan, E. (1989). Seyahatnamelerde Anadolu kenti. *IX. Türk tarih kongresi içinde* (Cilt
III, ss. 1303-1322) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e iktisadi düşüncenin gelişimi (1838–1918).
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi içinde (cilt III, ss. 618–
634). İstanbul: İletişim Yayınları.

_____. (1992). *Türk modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

_____. (1992). *Jön Türklerin siyasi fikirleri (1895-1908)*. İstanbul: İletişim
Yayınları.

- _____. (2000). Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: merkez-çevre ilişkileri. (Derleyen: Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay). *Türkiye'de politik değişim ve modernleşme* içinde (ss. 79-104). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Martal, A. (2000). Osmanlı sanayileşme çabaları (XIX. Yüzyıl). *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 *Osmanlı Özel Sayısı II*, 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 215-221.
- Matteson, R. P. (2007). *Tarsus'taki yıllarım (1923-1927)*. (Çev. M. Köroğlu) Tarsus: Aratos Kitaplığı.
- Mazoyer, M. - Roudart, L. (2009). *Dünya tarım tarihi, Neolitik çağ'dan günümüzdeki krize*. (Çev. Ş. Ünsaldı) Ankara: Epos Yayınları.
- Mansûrizâde Mustafa Nuri Paşa. (1979). *Netayicü'l-Vukû'at kurumlarıyla ve örgütleriyle Osmanlı tarihi*. (Sadeleştiren: Neşet Çağatay) cilt I-IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mcneill, W. H. (2004). *Dünya tarihi*. (Çev. Alaeddin Şenel) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Menemencioğlu Ahmed Bey. (1997). *Menemencioğulları tarihi*. (Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mısır Meselesi*. (1334) (Bâb-ı âli Hariciye Nezâreti), İstanbul Matbaa-i Amire.
- Moiseyev, P. P. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat döneminde tarımın ve köylülüğün durumu. *IX. Türk tarih kongresi içinde* (Cilt IV, ss. 1635-1644) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mumcu, A. (1985). *Osmanlı Devleti'nde rüşvet*, İstanbul: İnkılap yayınları.

- Mumford, L. (2007). *Tarih boyunca kent, kökenleri, geçirdiği dönüşümler ve geleceği*, (Çev. G. Koca ve T. Tosun) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Naskali, E. G. (Ed.) (2007). *Tütün kitabı*. İstanbul: Kitabevi.
- Neuman, C. K. (1994). 18. yüzyıl Osmanlı taşra kentlerini kent yapan unsurlar hakkında bazı spekülasyonlar. *Kent tarihçiliği içinde* (ss. 86–94) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Noviçev, A. D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürgeleşmesi*. (Çev. Nabi Dinçer) Ankara: Onur Yayınları.
- Oktay, T. (2005). Osmanlı belediye tarihi araştırmaları ve kaynak malzeme üzerine notlar. *Türk Şehir Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6, 257-281.
- Okyar, T. (2007). Osmanlı Devletinde reji şirketinin kurulmasından sonraki gelişmeler. E. G. Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı içinde* (ss. 45-55). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Onar, S. S. (1960). *İdare hukukunun umumi esasları*. Cilt I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- Orhonlu, C. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda derbent teşkilatı*. İstanbul: Eren yayınları, 2. baskı.
- _____. (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiretlerin iskanı*. İstanbul: Eren Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2005). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınevi, 20. baskı.

- _____. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2000). *Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareleri (1840–1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- _____. (1994). *Hukuk idare adamı olarak Osmanlı Devleti'nde kadı*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- _____. (1983). Tanzimat bürokratları ve Metternich. *Prof. Dr. Fehmi Yavuz'a armağan kitabı* içinde (ss. 361-369). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- _____. (2007). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devleti tarihi*. (Çev. Fikret Işıltan) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ökçün G. (Haz.) (1971). *Osmanlı sanayii, 1913, 1915 yılları sanayi istatistikleri*. (XIV, 22 s.) Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Öner, E., Hocaoğlu, B. Ve Uncu, L. (2005). Tarsus ovasının jeomorfolojik gelişimi ve Gözlükule höyüğü. *Türkiye kuvaterner sempozyumu* içinde (ss. 82-89) İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü.
- Öven, H. D. (1995). *Tarsus adet ve inanmaları, (derleme-inceleme)*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Öz, M. (2005). Osmanlı klasik döneminde Anadolu kentleri. *Türk Şehir Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6, 57-88.

Öz, H. (1991). *Tarsus tarihi*. Tarsus: Tarsus Rotary Kulübü.

_____. (1998). *Bilinmeyen Tarsus*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları-Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____. (1988). *Tarsus belediyesi tarihi*. Tarsus: Tarsus Belediyesi.

Özbay, R. D. (1992). *Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maliyesi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı. İktisat Tarihi Bilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

_____. (2003). *19. yüzyılda Osmanlıda devletin emek istihdamı*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Özbek, N. (2004). Modernite, tarih ve ideoloji: II. Abdülhamid dönemi tarihçiliği üzerine bir değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2-1, 71-90.

Özcan, A. (1992). Tanzimat döneminde öğretmen yetiştirme meselesi. (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız) *150. yılında Tanzimat* içinde (ss. 441-474). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özdalga, E. (2009). Bir tasavvur ve ustalık olarak tarihsel sosyoloji. (Ed.) E. Özdalga, *Tarihsel sosyoloji* içinde (ss.9-62). Ankara: Doğubatı Yayınları.

Özel, O. – Çetinsaya, G. (2002). Türkiye’de Osmanlı tarihçiliğinin son çeyrek yüzyılı: bir bilanço denemesi. *Toplum ve Bilim Dergisi*, 91, 8-38.

Özdemir, R. (1986). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Ankara, fiziki, demografik, idari ve sosyal ve ekonomik yapısı 1785-1840*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Pamuk, Ş. (1987). *100 soruda Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi (1500–1914)*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- _____. (2005). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi, 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2008). *Osmanlıdan Cumhuriyet'e küreselleşme, iktisat politikaları ve büyüme, seçme eserler II*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- _____. (2004). Osmanlı İmparatorluğu'nda para, 1326–1914. (Çev. S. Alper) *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1600–1914 içinde* (ss.1056-1093). H. İnalcık ve D. Quataert (Eds.) İstanbul: Eren Yayıncılık.
- _____. (1985). 19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye ansiklopedisi* içinde (cilt III, ss. 653–665). İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2005). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi, 1500–1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (1985). Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine açılışı. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (cilt III, ss. 718–724). İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat devrimine yeniden bakış. *Yeni Türkiye Dergisi, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, 6*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 147–155.

- _____. (1994). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme, 1820–1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı.
- _____. (2005). Osmanlılarda para ve enflasyon. *Cogito Osmanlı Özel Sayısı, 19*, 179-188. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 8. baskı.
- _____. (1984). The Ottoman Empire in the "great depression" of 1873-1896. *The Journal of Economic History, 1*, 107-118. Erişim Tarihi: 3 Mart 2008. Jstor veritabanı.
- Panzac, D. (1992). International and domestic maritime trade in the Ottoman Empire during the 18th Century. *International Journal of Middle East Studies, 2*, 189-206. Erişim Tarihi: 3 Mart 2008. Jstor veritabanı.
- Pınarcıoğlu, M. (1994). Yerel coğrafya ve yerellikler. *Toplum ve Bilim*. İstanbul: İletişim yayınları, 64-65, 90-111.
- Piri Reis. (1988). *Kitab-ı bahriye*. (Editör: Ertuğrul Zekai Ökte), cilt IV, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
- Pişmanlık, U. (Der.) (2011). *Türkiye’de ilk elektrik, Tarsus ve barajları*. Tarsus: Aratos Kitaplığı.
- Pişmanlık, U.- Köroğlu, B. (2007). *Antik çağ’dan 20. yüzyıla gezginlerin gözüyle Tarsus*. Tarsus: Aratos Kitaplığı.
- Polat, N. H. (2002). *Dr. Şerafettin Mağmumi; Bir Jöntürk’ün serüveni*. İstanbul: Büke Yayınları.

- Poş, A. (2003). *Şer'îye sicillerine göre Tarsus (1305-1315/1887-1897)*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslam tarihi Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- _____. (2008). *Arşiv belgelerine göre Tarsus'ta sosyo-kültürel yapı (XIX. yüzyılın ikinci yarısı)*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- Quataert, D. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal gelişme. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (cilt III, ss. 1556–1562). İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2006). Tanzimat döneminde ekonominin temel problemleri. (Çev. Fatma Acun) H. İncelik-M. Seyitdanlıoğlu (Eds.) *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. 447-455). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- _____. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu, 1700–1922*. (Çev. A. Berktaş) İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (1999). *Sanayi devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü*. (Çev. T. Güney) İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (2004). 19. yüzyıla genel bir bakış, ıslahatlar devri 1812–1914. (Çev. S. Andıç). H. İncelik ve D. Quataert (Eds.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1600–1914* içinde (Cilt II, ss. 887-1051). İstanbul: Eren Yayıncılık.

- _____. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım 1876-1908*. (Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Quinet, V. (1890-1894). *La Turquie d'Asie geographie, administrative, statistique, descriptive et raisonnee de chaque province de l'Asie mineure*. 4 cilt. Paris.
- Ramazanoğlu, N., (1920). *La province d'Adana, aperçu historique, ethnographique et statistique*. Constantinople societe anonyme de papeterie et d'imprimerie.
- Ramsay, W. M. (2000). *Tarsus (Aziz Pavlus'un kenti)*. (Çev. L. Zoroğlu) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- _____. (1903). Cilicia, Tarsus, and the great taurus pass. *The Geographical Journal*, 4, 357-410. Erişim Tarihi: 29 Şubat 2008. Jstor veritabanı.
- Rathmann, L. (2001). *Alman emperyalizminin Türkiye'ye girişi, Berlin Bağdat*. (Çev. Ragıp Zarakolu) İstanbul: Belge Yayınları.
- Reyhan, C. (2002). *XVIII. yüzyılda bir kuzey-batı Anadolu kenti: Bursa örneği, şehir toplumunun sosyal ekonomik ve kültürel analizi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış doktora tezi.
- _____. (2008). *Türkiye'de liberalizmin kökenleri Prens Sabahaddin (1877-1948)*. Ankara: İmge yayınevi.
- _____. (2007). *Osmanlı'da İki tarz-ı idare merkezîyet-adem-i merkezîyetçilik*. Ankara: İmge yayınevi.
- Sakaoğlu, N. (1996). *Osmanlı kentleri ve yabancı gezginler*. İstanbul: Ray Sigorta Yayınları.

- Sarc, Ö. C. (1999). Tanzimat ve sanayimiz. *Tanzimat I* içinde (ss.423-440). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas göçleri, (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sayın, A. V. (1999). *Tekâlif kavaidi (Osmanlı vergi sistemi)*. Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları,
- Sencer, M. (1977). *Parvus efendi, Türkiye'nin mali tutsaklığı*. May Yayınları.
- Serbest, A. H. Türkiye'de elektrik enerjisi üretiminin ilk yılları II. (*Türkiye Elektrik Kurumu Dergisi*, 50.Yıl Özel Sayısı, 1973'den aktaran) http://www.emo.org.tr/ekler/4a86b0d7bf4c46d_ek.pdf?dergi=327.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1994). *Tanzimat devrinde meclis-i vâlâ (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- _____. (1991). Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle ilgili haberler (1908-1915). *Belleten*. LV-214, 797-853.
- Shaw, S. J.- Shaw, E. K. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye*. Cilt I, İstanbul: E yayınları.
- Sırrı, N. (1930). İstanbul'da sicilyateyn elçileri. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, cilt I, 3, 67-72. İstanbul: Letafet Matbaası.
- Soy, H. B. (2004). *Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde İngiltere ile nüfuz mücadelesi (1890-1914)*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

- Strabon, (1997). *Antik Anadolu coğrafyası*. (Çev. Adnan Pekman) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sultan Abdülhamit. (1984). *Siyasi hatıratım*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sümer, F. (1963). Çukurova tarihine dair araştırmalar, (fetihten XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar). *Tarih Araştırmaları Dergisi I*. Ankara, 1-112.
- Sürgevil, S. (2000). *Kemalpaşa (Nif) ve çevresinin tarihi*. İzmir: Kemalpaşa Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği Yayınları.
- Şahin, A. Y. (2006). *287 Numaralı Tarsus şer'iyeye sicili H. 1240-1244/M. 1824-1828*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Şemsettin Sami. (1996). *Kamusu'l-alam*. cilt IV, Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şener, A. (1990). *Tanzimat dönemi Osmanlı vergi sistemi*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- _____. (2000). Tanzimat ve Meşrutiyet'te iktisadi ve mali politikalar. *Yeni Türkiye Dergisi, 701 Osmanlı Özel Sayısı II*, 6,272-288. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şerif, A., (1977). *Anadolu'da Tanin, birinci gezi*. Yayına Hazırlayan: Çetin Börekçi, İstanbul.
- Tabak, F. (2006). Akdeniz'in sonbaharı, 1560-1860. Eyüp Özveren-Oktay Özel-Süha Ünsal-Kudret Emiroğlu (Eds.) *Akdeniz dünyası, düşünce, tarih ve görüngü* içinde (ss. 57-78). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1997). *Türk iktisat tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. baskı.

_____. (2000). Osmanlı mali yapısının ana hatları. *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 *Osmanlı Özel Sayısı II*, 6, 127-138. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

_____. (2005). *Toplu makaleler I, İktisat tarihi*. İstanbul: Kitabevi.

Tamdoğan, I. (2005). Büyükleri saymak, küçükleri sevmek, 18. yüzyıl Adana'sında ayanların ilişki ağları ve iki farklı ilişki yürütme üslubu. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*. 1(241), 77-96.

Tanilli, S. (2000). *Uygarlık tarihi*. İstanbul: Adam Yayınları, 4. baskı.

Tarihten Güncele Mersin. (1992). Hazırlayan: ODAK (Ortadoğu Toplumsal Araştırmaları Ltd.). Mersin: Mersin Belediyesi.

Taş, H. (2006). *XVII. yüzyılda Ankara*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekeli, İ. (1980). Anadolu'daki kentsel yaşantının örgütlenmesinde değişik aşamalar. *Toplum ve Bilim Dergisi*, 9-10, 36-65.

_____. (1998). Kent tarihi yazımı üzerine düşünceler. *Tarih yazımı üzerine düşünmek* içinde (ss. 148-165). Ankara: Dost Kitabevi.

_____. (2008). Anadolu'nun yerleşme tarihinin ana tezlerini geliştirme sorumluluğu ve bazı örnekler. Yüksel Özdemir (Ed.), *Mersin sempozyumu* içinde (cilt 3, ss. 1989-2008). Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.

Tekeli, İ.- İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, O. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nda para. *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 *Osmanlı Özel Sayısı II*, 6, 168-178.

- Texier C. (2002). *Küçük Asya coğrafyası, tarihi ve arkeolojisi*. (Çev. Ali Suat). III. Cilt. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Toksöz, M. (2010). *Nomads, migrants and cotton in the esatern mediterranean, the making of the Adana-Mersin region, 1850-1908*. Leinden-Boston: Brill.
- _____. (2000). *The Çukurova: from nomadic life to commercial agriculture, 1800-1908*. New York: Binghamton University, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- _____. (2006). Bir coğrafya, bir ürün, bir bölge: 19. yüzyılda Çukurova. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 21, 97-110, Ankara: Sanat Kitabevi.
- Toprak, Z. (2000). İktisat tarihi. *Türkiye tarihi, Osmanlı Devleti (1600–1908)* içinde (ss. 219-268). S. Akşin (Ed.) İstanbul: Cem Yayınevi, 6. baskı.
- _____. (1985). Osmanlı Devleti'nde para ve bankacılık. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (cilt III, ss. 760–770). İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____. (1985). Tanzimat'tan sonra iktisadi politika. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (cilt III, ss. 668–671). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Torun, S. F. (2005). *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de kaza yönetimi (1842-1876)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. (Yakınçağ Tarihi), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Toynbee, A. (1978). *Tarih bilinci*. Cilt I-II, İstanbul: Bateş Yayınları.

- Tuğlacı, P. (1985). *Osmanlı şehirleri*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Turan, Ş. (1990). *Türkiye-İtalyan ilişkileri I, Selçuklulardan Bizans'ın sona erişine*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tünay, M. (1995). *Siyasal tarih*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Türk ziraat tarihi bir bakış*. (1938). Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Türkiye'de pamuk ipliği ve pamuklu mensucat sanayii*. (1958). Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını.
- Ubicini, J. H. A. (1977). *1855'te Türkiye*. Cilt I-II. (Çev. A. Düz). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Ubicini, M. A. (1977). *Türkiye 1850*. Cilt I-II. (Çev. C. Karaağaçlı). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Uçarol, R. (1985). *Siyasi tarih*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uğur, S. (1944). *İçel tarihi*. II. cilt, Mersin: Yeni Mersin Matbaası.
- Uğur, Z. B. (1990). *Sosyal ve ekonomik ve mekansal yapı ilişkileri bağlamında kent merkezlerinin evrimi, kentsel mekanda yeniden örgütlenmesine ve yapılaşdırılmasına ilişkin bir yöntem araştırması*. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama.
- Uğur, Y. (2005). Şehir tarihi ve Türkiye'de şehir tarihçiliği: yaklaşımlar, konular ve kaynaklar. *Türk Şehir Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt 3, 6, 9-26.

- Uğuz, S. (2011). *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilk yıllarına Tarsus (1876-1926)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ulusoy, R. (1992). *19. yüzyılda Konya eyaleti'ne bağlı Burdur kazası'nın sosyal ve ekonomik yapısı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ulutaş, S. (2006). *Şer'iyeye sicillerine göre Tarsus'un ekonomik yapısı (1839-1856)*. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- _____. (2006). Bir tereke defterinin penceresinden 1904-1909 yılları arasında Tarsus. *Kebikeç. İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, sayı: 21/2006, 175-195.
- _____. (2006). Tarsus şer'iyeye sicilleri ve arşiv belgeleri ışığında Menemencioğlu aşireti'nin Mısırlılara ve Osmanlı Devleti'ne ikili yardım faaliyetleri (1832–1841). *Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 15, 1, 369-392.
- _____. (2009). Bağımlılık sürecinde bir liman kentinin kapanış hikayesi: Tarsus limanı. *Mersin sempozyumu içinde* (cilt 3-ss. 2182-2196). Yüksel Özdemir (Ed.), Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
- Umar, B. (1998). *Türkiye halkının ortaçağ tarihi, Türkiye Türkleri ulusunun oluşması*. İstanbul: İnkılap yayınları.

- Us, H. T. (Ed.) (1939). *Meclis-i mebusan 1293-1877 zabıt ceridesi*. Cilt II, İstanbul: Vakıf Matbaası.
- Uzun, A. (2005). Osmanlı Devleti'nde şehir ekonomisi ve yaş. *Türk Şehir Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 3, 6, 211-235.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üçok, C. – Mumcu, A. - Bozkurt, G. (1999). *Türk hukuk tarihi*. İstanbul: Savaş Yayınevi.
- Ülkü, C. (2005). Konstantinos Mavrommatis'in mezar anıtı. *Tarih içinde Mersin, kollokyum II* içinde (ss. 96-104). Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
- Ünal, S. (1981). 1830–1840 yılları arasında Türk-İngiliz ekonomik ilişkileri. *VIII. Türk tarih kongresi* içinde (Cilt II, ss. 1369–1370). Ankara, 11–15 Ekim 1976, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Vahapoğlu, M. H. (2005). *Osmanlıdan günümüze azınlık ve yabancı okullar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Wallerstein, I. (2005). *Dünya sistemleri analizi, bir giriş*. (Çev. Ender Abadoğu-Nuri Ersoy) İstanbul: Aram Yayıncılık.
- _____. (1996). *Sosyal bilimleri açın*. İstanbul: Metis Yayınevi.
- _____. (1999). *Sosyal bilimleri düşünmemek 19. yüzyıl paradigmasının sınırları*. (Çev. T. Doğan), İstanbul: Avesta Yayınları.
- _____. (2006). *Modern küresel sistem*. İstanbul: Pınar Yayıncılık.
- _____. (2000). *Bildiğimiz dünyanın sonu*, (Çev. T. Birkan) İstanbul: Metis Yayınları.
- Weber, M. (2000). *Şehir, modern kentin oluşumu*. D. Martindale ve G. Neuwirth (Ed.) (Çev. M. Ceylan) İstanbul: Bakış Yayınları.

- _____. (1999). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. (Çev. Z. Gürata), Ankara: Ayraç Yayınevi.
- _____. (1995). *Toplumsal ve ekonomik örgütlenme kuramı*. (Çev. Ö. Ozankaya), Ankara: İmge Kitabevi.
- Weber, M., Simmel, G., Tönnies, F. ve Martindale, D. (2000). *Şehir ve cemiyet*. (Çev. A. Aydoğan), İstanbul: İz yayıncılık.
- Williams-Seton, M. V. (1954). Cilician survey. *Anatolian studies*. 4, 121-174. Erişim Tarihi: 29 Şubat 2008. Jstor veritabanı.
- Yaşar, A. (2005). Osmanlı şehir mekanları: kahvehane literatürü. *Türk Şehir Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt 3, 6, 237-256.
- Yediyıldız, B. ve Öztürk, N. (1992). Tanzimat dönemi vakıf uygulamaları. *150. yılında Tanzimat içinde* (ss. 571-598). H. D.Yıldız (Ed.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yerolympos, A. (2000). XIX. yüzyıl sonunda Selanik'te kentlilik bilinci ve belediyeye ilgi. P.Dumont ve F. Georgeon (Ed.) *Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamak, toplumsallık biçimleri ve cemaatler arası ilişkiler, 18.-20. yüzyıllar içinde* (ss. 147-175). (Çev. M. Selen) İstanbul: İletişim Yayınları, İkinci Baskı.
- Yıldırım, N. (2006). Osmanlı coğrafyasında karantina uygulamalarına isyanlar-karantina istemezük!. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 150, 18-27. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- _____. (2006). Su ile gelen ölüm kolera ve İstanbul suları. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 145, 18-29. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Yılmaz, B. (1994). *19. yüzyılda Bolu eyaleti'nin Kocaeli sancağı'na bağlı Şile kazası'nın sosyal ve ekonomik yapısı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Bilim Dalı.

Yorulmaz, Ş. (1994). *Aydın vilayeti'nde madenler (1850–1908)*. İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

_____. (2004). Yabancı tüccar ve gayri müslim tebaanın Mersin ekonomisindeki rolü (1830–1918). *Sırtı dağ, yüzü deniz: Mersin içinde* (ss. 315-335). F. Özdem (Ed.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

_____. (2000). 19.yüzyılda doğu Akdeniz'de bir Osmanlı liman kenti olarak gelişen Mersin'de levanten kültürü. *19. yy.'da Mersin ve Akdeniz dünyası kolokyumu* içinde (ss. 2–15). Mersin: Mersin Üniversitesi Akdeniz Kent Araştırmaları Yayınları.

_____. (2009). Çukurova'da sanayileşmenin öncülerinden Rasim Bey (Dokur) fabrikası. *Mersin sempozyumu* içinde (cilt 3, ss. 2240-2264). (Ed. Yüksel Özdemir) Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.

_____. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nda ruhsatsız okullaşma: 19. yüzyılda açılan gayrimüslim ve yabancı okullar üzerine bir değerlendirme. *Doğu Batı Dergisi*, 54, 172-190.

Yurt Ansiklopedisi.(1982). İçel maddesi (Cilt V, ss. 3616–3764). Anadolu Yayınları.

Yüce, A. (1974). *Pamuklu sanayi*. Ankara: Sümerbank Bilimsel ve Teknik Yayınları.

Ziraat Bankası. (1964). *Yüz yıllık teşkilatlı zirai kredi : 1863-1883 memleket sandıkları, 1883-1888 menafi sandıkları, 1888-1926 ziraat bankası, 1926-1937 Türkiye*

Ziraat bankası A.Ş., 1937-1963 T.C. Ziraat bankası. Ankara: Ziraat Bankası Yayınları.

Zarcone, T. (2000). Dünyaya açılma ya da kapanma: Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam tasavvufunun toplumsallık biçimlerine bir yaklaşım. P. Dumont ve F. Georgeon (Ed.) *Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamak, toplumsallık biçimleri ve cemaatler arası ilişkiler, 18.-20. yüzyıllar içinde* (ss. 29-41). (Çev. M. Selen) İstanbul: İletişim Yayınları, İkinci Baskı.

Zachariadou, E. (Ed.) (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda doğal afetler.* (Çev. Gül Çağalı Güven- Saadet Öztürk) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Zinn, H. (2005). *Amerika Birleşik Devletleri halklarının tarihi (1492'den günümüze).* (Çev. Sevinç Sayan Özer) Ankara: İmge Kitabevi.

Zoroğlu, L. (1995). *Tarsus tarihi ve tarihsel anıtları.* Adana: Kemal Matbaası.

_____. (2004). Luwilerden Çukurovalılara adı değişmeden kalan Tarsus. (Ed. Filiz Özdem) *Sırtı dağ, yüzü deniz: Mersin içinde* (ss. 91-109). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

EKLER

Adana Vilâyet-i behiyyesine

Tarsus kasabası Mersin'in birkaç misli cesâmetinde ve vâridât-ı 'öşriyye ve sâ'iresi de bu nisbette olmadığı halde Mersin'in livâyâ kabliyle kasaba-i mezbûrenin rabt ve ilhâkından dolayı emlâk ve 'akârın kıymetine tedennî 'ârız olarak servet-i 'umûmiyye ve ticâret ve zirâ'at ve mu'âmelât-ı sâ'ire rahne-dâr olduğundan bahsle Tarsus Kasabasının livâyâ tahvîliyle ahâli-i mahalliyyenin te'mîn-i servet ve istirâhatı müsted'î kasaba-i mezkûr 'ulemâ ve eşrâf ve ahâlisi tarafından verilen 'arz-ı hâlin gönderildiğine dâ'ir mütevârid eden 30 Haziran sene 315 tarîhi ve yüz kırk yedi numrolu tahrîrât-ı behiyyeleri ve melfûfu mütâla'a olundu inhâlarda mütâla'a der-miyân olununca kabûl edilemeyeceği bâ-irâde-i seniyye hazret-i şehriyârî geçenlerde 'umûm sırasında vilâyet-i behiyyelerine dahi teblîğ kılınmış tahrîrât-ı behiyyelerinde ise bir güne mütâla'a der-miyân edilmiş mebnî bunun üzerine şimdilik bir mu'âmele olunamayacağı tabî'idir vâkı'ân Mersin kasabası sâhilde olmak ve şimendüfer merkezi bulunmak hasebiyle sâye-i intizâm pirâye-i hazret-i mülkdârîde az zamanda kesb-i 'ümrân etmiş ve bahren ve berren mevâridat yüzünden ticâret tezâyüd etmekle emlâk dahi kıymet bulmuş olduğu münker değil ise de bu feyyâz ve isti'dâd ve mu'âmelat dâd ü sitâd müsâ'ade-i mevki'yyeden münba'is idüğü bî-iştibâhdır Tarsus kasabasınınca kim emlâk ve 'akârda tedennî ise bile emr-i zirâ'at arâziye 'â'id bir keyfiyyet olup ba'id vilâyetlerden iskelelere zehâ'ir sevk edilmekte iken Mersin Tarsus'a karîb ve civâr ve nakliyât maddesinde suhûlet ve ehveniyet-i âşikâr bulunduğuna ve ticâret zirâ'atde münderic ve şu sebeble ticâret rahne-dâr oldu ta'bîri sadedden hâric olduğuna binâ'en sâlifü'z-zikr 'arz-ı hâl muhteviyyâtı tedkîke muhtâc görüldüğünden ve kazâ livâyâ tahvîl olunmakla ne gibi fevâ'id husûle geldiği

icâbât-ı mevki'ye ve ahvâl-i ekonomiye göre vilâyetçe bilineceğinden iktizâ-yı maslahat inbâsına himmet buyurulması beyânda irâde-i efendim hazretlerininidir meclis-i irâdece müzâkere olunarak netîcenin bâ-mazbata.

A.2.a.

درآمد دولت	مستوردی امیر	مستوردی امیر	مستوردی امیر
۶۸	۶۸	۶۸	۶۸

موردی فقط حدادت...
 مریه اکل سنا هیتی نصف ایدیه برصم ا جانک بالتدیرج اورانی
 کندولیه مرکز تجاربه اتحاد و توسع نفوز اینه هرب زود دوله
 قونسلتی اخصالی و ایکنی صنف فاقم فاقده عبارت اوله هیت
 حکومت عمده ایدرک اهل قفق تعینیه وقت تظریه لا ارض جباریه
 مو سانه اولندی رض برصم ازجا جابه ایله ادره بولناه ارضیا
 فریضه ایدیه ابله آه بانه توسع راض زراعت و صنعت
 ایدیه اول قرضه بخت شواصت زیاده و بیک ادره حکم فاقده
 صنعتی طریوس قضا سنا رض کوریه المانی فاقده
 مصلو راض اخصالی...
 و موقوفه تقبیل اعمار ارضه نصح تربیتی و اشبه تکلیفیه
 طویله هیت قضا صفا هابنه مضمی لازم کلاسه اقران
 مؤنه علاقه قضیه نصح و تکید اول قوه قلم رض بودو
 مصلو مصلو مصلو مصلو مصلو مصلو مصلو مصلو مصلو مصلو مصلو
 اعمار صنیع تاریخی نکه عاظمه عصر ازبانیست مریه
 بقیم انکزه قونسلوس ویدی مویواند و اعمار مریه
 تحت تظرف بولناه سلفه قضیه افاضه واقع فصلک
 صفی بائیس قرضه مویوسو طراسی نام کسبه از ادره
 مریه ترضه و فیلک اغم

الحاقیه مکرر فاقم مصلو قلم
 تجویز لفظه و تقاضا

Mersin İskelesi'nin Önem Kazanması.

Kaynak: BOA, DH. MKT, 1666/85, Hicri 19 Safer 1307.

Huzûr-ı ‘âlî-i hazret-i sadâret-penâhiye

Mersin İskelesinin ehemmiyetini keşf eden bir takım ecânibin bi't-tedric orayı kendilerine merkez-i ticâret ittihaz ve tevsif-i nüfuz için her biri bir devlet konsolosluğu istihsâl etmekte ve ikinci sınıf kâ'im-i makâmlıktan 'ibâret olan hey'et-i hükümete galebe ederek ahâli hakkında ta'diyâta ve taht-ı tasarruflarındaki arâzi civârında sâkin olanları dahi birtakım iz'acât ile ellerinde bulunan arâziyi fûrûhta icbâr ile an be an tevsif-i dâ'ire-i zirâ'at ve menfa'at eylemekte olduklarından bahsle şu halde nihâyet verilmek üzere Tarsus kazâsının dahi ilhâkıyla mezkûr kâ'im-i makâmlığın mutasarrıflığa ve teferru'ât-ı maslahata dâ'ir Adana Vilâyetinden meb'ûs tahrîrât ve melfûfâtının takdîmiyle iş'âr-ı vâkı'ın tedrici ve işbu teşkilâtın dolayî hey'et-i kazâ mahsûsât-ı hâliyesine zammı lâzım gelen akçenin muvâzeneye 'alâka-i tahsîs ve teşkil olacak mutasarrıflığa dahi iş'âr-ı vilâyet vechile Burdur mutasarrıflığından münfasıl sa'âdetlü Mustafa Neş'et Paşa'nın icrâ-yı me'mûriyeti husûsları 7 Ağustos sene 305 tarîhiyle tezkire-i 'acizânemle 'arz ve izbâr kılınmıştır Mersin'de mukîm İngiltere konsolos vekîli Mösyö Andon'un taht-ı tasarrufunda bulunan Silifke Kazâsı dâhilinde vâki' çiftliğin çiftçi başısı Fransalı Mösyö Taras nâm kimesneye jandarmalar ile ahâliden ba'zı kesân tarafından ta'arruzla merkûmun ağırca sûrette paralandığı gibi hâmil olan zevcesiyle iki nefer kerimesi haklarında dahi mu'âmele-i şedîde icrâ kılındığı ve mezkûr çiftlikteki mahsûlât ve hayvânâtın nehb ve gâret edildiği cânib-i sefâretten ma'rûz-ı şikâyette beyân ile tüccârın hakkında bir an evvel mu'âmele-i kânûnniyyenin ifâsı iltimâs edildiği Harbiye Nezâret-i celîlesinden bâ-tezkire izbâr kılınmaktan nâşî sebk eden istilâma cevâben bu kere Adana Vilâyetinden vârid olan tahrîrât-ı mufassala melfûfâtıyla beraber pişgâh-ı sâmi-i hidiv-i a'zamîleri kıldı mutâla'asından muhat-ı 'ilm-i 'âlî-i hazret-i vekâlet-penâhîleri buyurulacağı üzere mûmâ-ileyh Andon'un çiftliği civârında bulunan zirâ'ın arâzisini yok bahâ ile ele geçirmek üzere ahâli-i merkûmeyi dâ'imâ iz'acdan hâli kalmayıp çiftliğine celb ettiği üç dört yüz kadar

canavarı zirâ'nın ekinleri içine salıverdirerek zirâ'atlarını tahrib ettirmekte olmasından ve bunları tarlalarından çıkarmağa kıyâm ettiklerinde çiftlik adamları tarafından harb ve cerh ile domuz damlarında habs edilmekte olmalarından bahsle cânib-i ahâlden vukû' bulan şikâyât müsted'ıyyât üzerine taraf-ı hükümetten tahkik me'mûrları irsâl kılındı konsolos-ı merkûmun adamlarından dokuz kişinin ahâlinin tarlalarında bulduklarında görülüb tevkîf edilmelerine ve İçil mahkemesinden merkûm Taras nâmına dahi celb-i mezkûresi astâr kılınmasına binâ'en konsolos-ı mûmâ-ileyh adamlarını ta'kîbât-ı kânûniyyeden kurtaramayacağını anlayarak müdde'î sıfatında bulunan ahâliyi cinâyette ithâm ile kendilerinden intikâm almak üzere merkûm ile kerimesini bu sûretle hilâf-ı hakikat müdde'ıyyâne-i kıyâma teşvîk eylemiş olduğu ve ma'-mâfih bu bâbda resmen hükümete mürâca'at edilmesiyle ta'kîbât-ı kânûniyye icrâ kılınmak üzere gerek müdde'î ve gerek müdde'î-i 'aleyh sıfatıyla kendisiyle kerimesinin mahkemede isbât-ı vücûd ederek hukûklarını müdâfa'a eylemek zımnında Fransa konsolos vekîlinden talep olundukları halde gönderilmeyip bu sırada merkûme dahi mezkûr çiftlikten kat'-ı 'alâka ile kızını alıp Beyrut'a savuşmuş idüğü ve mûmâ-ileyh Mösyö Andon'un ahrâr-ı nas için alet-i ittihâz eylediği sıfat-ı resmiyyenin kendisinden nez'î mevki'ân ne derece hâ'iz-i ehemmiyyet bulunduğu der-miyân kılınmış ve ol-bâbda Nezâret-i müşârün-ileyhâda i'tâsı ma'lûmât eylemiştir tafsîlât-ı ma'rûzaya nazaran kazâ-i mezkûrun mutasarrıflığa tahvîliyle tahkîm-i idâre ve tezyîd-i muhabbet hükümet edilerek ecânibin o gibi harekât-ı gayr-i maraziyye ve tecâvüz-kârânelerinin önü alınması hakkında ki lüzûm ve ehemmiyet bununla da bir kat daha tezyîd eylemesine ve şu halin devamı ileride daha muzır-ı netâyice sebebiyet vereceğine binâ'en 'arz ve iş'âr-ı sâbık vechile orada bir mutasarrıflık teşkîli zımnında bir an evvel îcâb-ı hâlin îfâ-yı muktezâsı menût-ı irâde-i isâbet-'âde-i fehîmâneleridir emr ü fermân.

Adana Vilâyet-i Celilesine

Mersin Kazâsı'nın ehemmiyet-i mevki'yyesine binâ'en sancâğa tahvîli ve mahsûsât-ı hâliyesine zammı lâzım gelen yüz üç bin dört yüz seksen altı guruş bu dereceye 'ilâvesi ve Tarsus Kazâsı'nın oraya ilhâkı le teşkilâtın hemen ihyâsı ve mutasarrıflığa Burdur'dan münfasıl sa'âdetli Mustafa Neş'et Paşa'nın ta'yîni husûslarına Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ kararıyla bi'l-istizân irâde-i seniyye-yi hazret-i padişâhî şeref-müte'allik buyrularak keyfiyyet îcâb edenlere tebliğ olunmuş ve livâ-yı mezkûr-ı me'mûrîn-i dâhiliyyesine tahsîs olunan ma'aş ve mesârifâtı mübeyyen olub leffen irsâl kılınan pusula mûcibince mu'âmelât-ı kaydiyyesi tesviye olduğundan oraca dahi icrâ-yı îcâbı husûsunun savb-ı âlî-i dâverilerine izbârı muhâsebe nezâretinden kılınmış olmağla îfâ-yı muktezâsına himem-i 'aliyye-i asafâneleri tizkâr buyurulmak bâbında Defter-i Hâkânî ve 'Adliye ve Evkâf nezâretleriyle taraf-ı Vâlâ-yı Ser-'Askeriye ve müstahmine-i tezkire-i Beğlikçi ve Dîvân-ı Hümâyûn ve Nüfûs ve İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonuna tezekkür

Mersin Kazâsı'nın ehemmiyet-i mevki'yyesine binâ'en sancâğa tahvîli ve Tarsus Kazâsı'nın oraya ilhâkı husûsuna Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ kararıyla bi'l-istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehînşâh-i şeref-müte'allik buyurulmuş ve keyfiyyet Adana Vilâyet-penâhileriyle sâ'ir lazım gelen mahallere buyurulmuş olmağla ma'lûmât olmak üzere beyân-ı hâle ibtidâr kılındı ol-bâbda

Atûfetli efendim hâzretleri

Tarsus'ta mukîm Yunan teb'asından Marko veled-i Anton'un 'uhde-i tasarrûfunda olan ve Bezm-i 'âlem Vâlide Sultan Vakfına merbût tahsîsât kâbilinde arâzi'-i mevkûfeden bulunan on altı 'atîk dönüm tarlanın yedi yüz elli zirâ' mahalline ruhsât-ı resmiyye istihsâl edilmeksizin merkûm Marko tarafından yağ fabrikası inşâ' olunmasından dolayı mezkûr tarlaya takdîr olunan yirmi dört guruş mukâta'a-i seneviyye mikdârının cezâ'en iki kat olarak tahsîsi zımnında îfâ-yı muktezâsından dâhiliyye ve evkâf-ı hümâyûn ve defter-i hâkânî nezâretlerine havâle ve mezkûr fabrikanın inşâsına 'ale'l-usûl ruhsât i'tâsının ticâret ve nâfi'a nezâretine teblîği hakkında şurâ-yı devlet-i mülkiyye dâ'iresinde kaleme alınan mazbata ve melfûfu bu bâbdaki kararnâme ile 'arz ve takdîm kılınmağla irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî ne vechile şeref-sudûr buyrulur ise mantûk-ı 'âlîsi infâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâveri terkîm kılındı efendim. Fî 25 Şubat sene 329 fî 8 Ağustos sene 327.

Sadr-ı a'zam

Ma'rûz-ı çâkerîleridir

melfûflarıyla beraber manzûr-ı 'âlî buyurulan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri üzerine mûcibince irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî şeref-sâdır olmuş kararnâme imzâ-yı hümâyûn-ı mülûkâne ile tevşîh buyrulmuş olmağla ol-bâbda emr ü fermân hâzret-i veliyyü'l-emrindir.

Fi 26 Şubat sene 329 fi 9 Ağustos sene 327.

Ser-Kâtib-i Hazret-i Şehrîyârî

A.4.b.

ه
قرایامه

المجلس
خاصة
 مجلس کلان
 قلمی

هر سوره و نفیج بونا نه بچسند نه مارقو ولا انظونك عیده نه نصرنده اولوب بزوم عالم دالیه مطمانه
 وقفه موقوفه و تحصیلات فیئینه اولدیه اراضی موقوفه ده اولدیه لای عتیق و دوعم ترلانك بیدی بوزالی ذراع
 حله رخصت ریکه استحصالی ایطلسنه مرقوم مارقو طرندنه باع فابریقه سی آنا اولمخنده فولادی مذکور
 ترلانیه تقدیر اولسانه باری در نه غوسه مفاطمه سوبه مقدار بیک جزاء الی قات اوله رنه تحویل بده
 وقفی نازنه نه استفا اولمخو دیابیلد فابریقه نیک صورت ممنوعه ده استعمال اولمخه نه حیوانت محلیه جم
 رفت ایطک او زره مذکور فابریقه ایچوبه علی اصول رخصت اعطای تورای دولت قراریه نسیب اولمخدر

استوارده سینه نیک اجرانه داخله و اوقاف همیونیه و تجارت و نافع نظاری و وقفه خانان نظارته مازدینت
 اعطانه مصادرت مامورده | ۶۶ | ۶۹ | ۹ | ۹۷ |

اوقاف همیونیه نظاری
 تجارت و نافع نظاری
 داخله نظاری
 صدر اعظم

Karâr-nâme

Tarsus'ta mukîm Yunan teb'asından Marko veled-i Anton'un 'uhde-i tasarrufunda olub Bezm-i 'Âlem Vâlîde Sultan Vakfına merbût ve tahsîsât kâbilinden olan arâzi-i merkûmeden on altı 'atîk dönüm tarlanın yedi yüz elli zirâ' mahalline ruhsât-ı resmiyye istihsâl edilmeksizin merkûm Marko tarafından yağ fabrikası inşâ olunmasından dolayı mezkûr tarlaya takdîr olunan yirmi dört guruş mukâta'a-ı seneviyye mikdârının cezâ'en iki kat olarak tahsîs ile vakıf-nâmesine sene be sene isti'fâ olunmak ve yapılan fabrikanın sûret-i memnû'ada isti'mâl olunmamasına hükümet-i mahalliyece dikkat edilmek üzere mezkûr fabrika için 'ale'l-usûl ruhsât i'tâ'sı şûra-yı devlet kararıyla tensîb olunmuşdur.

İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına dâhiliyye ve evkâf-ı hümâyûn ve ticaret ve nâfia nezâretleri ve defter-i hâkânî nezâretine me'zûniyyet i'tâsına sadâret me'mûrdur.

Fî 26 Şubat sene 329 fî 9 Ağustos sene 327.

A.5.a.

ادنه در سیه دوسوره خار بقدر انسته ابرمه اچومه خار بقدر انسته داز موسوم قورن
استغای واقعهسی اوزر نه مجلس معارف لاجسی ترجمه سیه

موسوم موسوم قورن ادنه ابلتق قورن ابرمه اچومه خار بقدر انسته مذکور
بکنج ماره موسوم ادرنی سلو موسوم قورن انا ابرمه خار بقدر انسته اولوم خار بقدر ابلتق ماکه ل کاسنو کلک رسوا نزه معاف اولم بقدر
اچوم ماکه موسوم قورن خار بقدر انسته اچومه دایره ماکه سی استمال ابرمه تقدیرده استمال ابرمه ماکه یلی اولر نی صورتی سلطنت نه نیک دایره ماکه
داز اعلا آله اولر نی نفا مانه تعین ابرمه یک دایره غایه تخصیص اولوم اولوم ابرمه رسم خصوصی تجار فتنه اعنه ابرمه مکرر دکر ماکه نرلی اولر نی یعنی
قابل نقل اولر نی حاله شرایط سر نه نیک اجلاس مجبور اولم ده بالاک رسم مذکور اعنه ایلمه هیک دوکم مذکور اعنه ابرمه مستهلک تجار فتنه اخذ ابرمه یعنی مذکور
دایره ماکه سی استمال اچومه برونه دختانه معصوم مکنه اولم بقدر
در قورن موسوم قورن هر قورن ملت و بیخ بولور ابرمه بولور مذکور خار بقدر سر خار بقدر حقن جاری اولر نی کی نفا مانه مبره و ضمیمه تابع اولم بقدر

Adana, Mersin ve Tarsus'ta Çırçır Fabrikası İnşasına Dair Mösyö Comeskot'un

Dilekçesi.

Kaynak: BOA., İ.MVL. 516/23260, Hicri 19 Rebiü'l-ahir 1281.

Adana, Mersin ve Tarsus'ta pamuk tohumunu ayırmak için fabrika inşasına dair Mösyo Cameskot'un istida-yı vakı'ası üzerine meclis-i me'abirin layihası tercümesidir.

Pamuğun tohumunu ayırmak için Adana ve Mersin ve Tarsus'ta fabrikalar inşasına müsâ'ade buyurulması merkûm Cameskot tarafından istid'â olunmuştur usûlen bu misillü fabrikaların dâ'imâ inşâsına müsâ'ade buyurulmasına saltanât-ı seniyye taraf-ı 'âlîsinden bundan âkdem karâr verildiğine binâ'en meclis-i mu'âbere teklîf eylediği şerâ'it-i 'atebe ile merkûmun istid'âsına müsâ'ade buyurulmasını tensîb eyler.

Birinci madde merkûm Mösyo Cameskot Adana Eyâletinde pamuk tohumunu ayırmak için fabrikalar inşasına me'zûndur.

İkinci madde mukaddemen beyân olunduğu misillü merkûm Mösyo Cameskot'un inşâ eylediği fabrikalara 'â'id olub hâricden celb olunacak makineler kâmilen gümrük rüsûmâtından mu'âf olunacaktır.

Üçüncü madde merkûm Mösyo Cameskot fabrikalarını işletilmek için vapur makinesi isti'mâl eylediği takdîrde isti'mâl eyleyeceği makine yerli olduğu sûrette saltanât-ı seniyyenin vapur makinelerine dâ'ir i'lân etmiş olduğu nizâm-nâme teb'id eylecek beher kazana tahsîs olunmuş olan on lira resm-i mahsûs ticâret nezâretine i'tâ edecektir ve mezkûr makine yerli olmadığı yani kâbil-i nakl olduğu halde şerâ'it-i sâ'irenin icrâsına olmayarak yalnız resm-i mezkûru i'tâ eyleyecek ve resm-i mezkûru i'tâ eylediğini müş'ar cânib-i ticâretten âhz eylediği mıkıyâz-ı mezkûr vapur makinesini işletmek için yerinde ruhsât-nâme-i mahsûs hükmünde olacaktır.

Dördüncü madde merkûm Mösyo Cameskot herhangi millet ve ta'biyyetde bulunur ise bulunsun mezkûr fabrikalar sâ'ir fabrikalar hakkında cârî olduğu gibi nizâmât-ı mîriyye ve zabtiyyeye tâbi' bulunacaklardır.

A.5.b.

عدد
۱۶

نامه تقاضای مجسمه

حضرت
انتم
حقیقت

با توجه نظریات و ادوات و اسباب و رسیدن فواید و برکتها از آنکه در آن مجسمه بزرگ است تمام حیل و تدبیر و تقاضای مجسمه از بعضی بر طبق عرفان و باطن
تقاضای مجسمه ای بوده از آنکه در آن فواید و برکتها بسیار است و تقاضای مجسمه ای بوده از بعضی بر طبق عرفان و باطن و در آن فواید و برکتها بسیار است

در این روزها و در این روزها

Nâfi'a Nezâret-i Celîlesine

Devletlü efendim hazretleri

Pamuk tathîri için Adana Tarsus ve Mersin taraflarında birer makine inşâsına dâ'ir Camesko bazirgânın makâm-ı sadâret-uzmâyâ takdîm etmiş olduğu bir kıt'a 'arz-ı hâli bâ-tezkire-i sâmiye nezâret-i 'âciziye irsâl buyrulmuş olduğundan zikr olunan 'arz-ı hâl ile beraber manzûr-ı 'âlî-i nezâret-penâhî buyrulmak üzere leffen takdîm kılınmış olmasıyla icrâ-yı iktizâsı bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 3 Cemâziye'l-âhir sene 80 ve 27 Nisan sene 80.

A. 5.c.

تجارت نفاذ در مجیدیه

۲۸۴

قضاوت انچه حقیقت
 با توجه نظریه ایچیمه از وظایف و رسیده طفرزده بر ماکه انستنه در جعفر باز کاندک در همه اولین فرایزیم عصفان نفاذ صوب خزینه ارسال قلمبه اولیاد قضاوت
 اولیاد نفاذ در نطفه هم بریده ۱۶ دلاله شاه ۱۶

۲

موضوعه اولیاد کینه بریدگی

تجاریت نظایر جیدیه اولیاد کینه فرار اولیاد او را دره باننگ سوی عصفه ایسان یوریلویه استو تنگ سرینه جناب وکالتی جیدیه نادر عباسی و منفی عصفه اولیاد
 هیله بقای جلاله اولیاد کینه جیدی معاره دی احوال او بجا جیدی نکلوت فرار مذکراتی شان تنظیم اولیاد راپورتو نکلوت تنگ و عصفه اولیاد بریدگی نکلوت
 دو بریده بیله اولیاد نفاذ نطفه نطفه اولیاد اروضیح عصفه اولیاد کینه اولیاد ۱۶

اولیاد

Ticâret Nezâret-i Celîlesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Pamuk tathîri için Adana Tarsus ve Mersin taraflarında birer makine inşâsına dâ'ir Camesko bazirgânın vermiş olduğu Fransızca 'arz-ı hâl leffen savb olunduğuna irsâl kılınmış olmağla iktizâsının icrâ ve ifâdesi mutasarrıf-ı himem-i behiyyeleridir.

Fî 26 Zi'l-kâ'de ve fî 21 Nisan sene 280.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Ticâret nezâret-i celîlesine olarak şeref-vârid olub oradan bâ-tezkire sû-i 'âciziye irsâl buyurulan işbu tezkire-i sâmiye-i cenâb-ı vekâlet-penâhîden me'âl-i 'âlîsi ve melfûf 'arz-ı hâl mü'eddâsı rehîn-i ifâsına çâker oldukdan sonra meclis-i mu'âbere lede'l-havâle ol bâbda meclis-i mezkûrun karar-ı müzâkerâtına şâmil tanzîm olunan raporto mezkûr tezkire ve 'arz-ı hâl ile beraber manzûr-ı 'âlî-i dâverîde buyrulmak üzere leffen takdîm kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 8 Muharrer sene 280 ve fî 1 Haziran sene 281.

A.5.d.

با مورد نظری ایچونه ادره و طریوس و سیه طریوس بر فابریقه انستنه حضرت اعظمی حضرت جمعی قوت بازرگانانک و قویولا استعاضی ادرینه فانه حضرت
 جلیلیه مجامیره باشی تکراره مجلس معارفه قتل الفی فزنیض و غیره مجلس ولایه حلاله بر طبعه ترجمانیه بیدریک ذره قونیه و نظاماته قرانت
 و مطالبه اولدی فذلکه مؤذنه با حود ماگزری حضرت ادرانه بویولا صاعده سنه ایچون استایدیگی فابریقه ایچونه خارجهه جلیلیه ایچون
 کمال رکندره معاضا اولمه و بوساکنه لر بیله و ثابت اولدی ایچونده سطنه سنه ناک فابریقه حضرته موضوع اولاده نظاماته حاله و استقباله تحت اجملک
 و بهر اولوساکنه سی ایچونه قرغانه ساسی اولره نظارت شارایله و زیننه اولدی لر کم اعطایه مقبوضه سنه ایچونک و مقوم قمنی نجرده بونور ایچونده
 غدا ایجاب حضرت قونیه دولتی بیه زبیطا حکم بقوه شرایط مقوم حضرته اعظمی کوشه طرح و ممالک محروسه شهانده بولایه فابریقه انستنه
 فونزه و محتانی مستقیم اولره شرایط مذکوره یعنی بونده وصول و شانل مؤفوقه کورنن اولونه بکوره امتیاز و انحصار ادعایه صلاحیتی اولونه شرطک
 یعنی شرایط محروسه عمودیه رفعتی صاری فماتله نصیر و جری ایجاب حضرته نعت شارایله بنیبر بویولی تکرار اولره اولره مقوم تقسیم اولونه
 مؤفوقه امر و ادره عینه صدرتیه ایچونه اولدی ایچونده ایضای تقضای بانیه امر و فرموده حضرته اولدی ایچونده مع لایحه ایچونده

علی بابا
نایب

Pamuk tathîri için Adana ve Tarsus ve Mersin taraflarında birer fabrika inşâsına ruhsât i'tâsı hakkında Cameskot bazirgânın vukû' bulan istid'âsı üzerine nâfi'a nezâret-i celîlesiyle muhâbereyi şâmil tezkire-i sâmiye meclis-i mu'abbereden kaleme alınan karâr-nâmede mazbata ile beraber meclis-i vâlâya havâle buyurulmağla tercüme ettirilerek dâ'ire-i kavânîn ve nizâmâtta kırâ'at ve mütâla'a olundu fezleke-i mü'eddâsında pamuk makineleri hakkında erzân buyurulan müsâ'ade-i seniyye îcâbınca inşâ eyleyeceği fabrikalar için hâricden celb edeceği makineler gümrük resminden mu'âf olmak ve bu makineler yerli ve sâbit olduğu halde saltanât-ı seniyyenin fabrikalar hakkında mevzû olan nizâmâtına halen ve istikbâlen ta'biyyet etmek ve beher vapur makinesi için kazgan resmi olarak nezâret-i müşârün-ileyhâ veznesine on lira resm-i i'tâ ile makbûz senedi âhz eylemek ve merkûm hangi teb'adan olursa olsun 'inde'l-îcâb hakkında kavânîn ve devlet-i 'aliyyeye tatbîken hükm olunmak şerâ'itiyle merkûma ruhsât i'tâsı gösterilmiş ve memâlik-i mahrûsa-i şahânedede bu misillü fabrikaların inşâsı kavâ'id ve muhâsenâtı müstelzim olarak şerâ'it-i mezkûre dahi yolunda ve usûl ve emsâline muvâfık görünmüş olmağla bir güne imtiyâz ve inhisâr iddi'âsına salâhiyyeti olmamak şerâ'itin dahi şerâ'it-i muharrereye 'ilâvesiyle ruhsâtı hâvî fermân-ı 'âlî takdîr ve icrâ-yı îcâbı zımında nezâret-i müşârün-ileyhâya tensîb buyurulması tezekkür olunarak evrâk-ı merkûme takdîm olunmağla muvâfık emr ve irâde-i 'âliyye sadâret-penâhîden olduğu halde îfâ-yı muktezâsı bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. Fî 9 Rebî'ü'l-âhir sene 281 ve fî 29 Ağustos sene 280.

Ali Paşa

A.5.e.

عظمتو انتم حضرت

با موده نظیر بی کوره اونه و لوروس و رسیبه طرفین بر فایزیه اناسه روضه اعطاس هغه همی قوته باز کمالک و قوجولا به استعای و راضه نظاره هیلیم
 فایزیه یا شکی تازم اوزریم بحسب ولادیه قلم اناسه مضطرب معقولیم بر برعه و تفهیم قوی ماننده مناسه اولین و هیم با موده مانکه ای هغه اوزریم سویریه
 سنده سیم ایچیم ات ایچیم فایزیه لیکوره فایزیه مانکه لیکوره مانده معاف اولیم و یوماکه لیرلی و تابت اولین هلم هفت سینه تک
 فایزیه روضه موضوع اولوب نظامانه حاله و استقباله بقیه اولوب و بهر اولوب مانکه سی کوره قغانه رسمی اولوبه نظاره تایللا و رزمه اونه بر رسم اعطای اونه
 مقبوله سنی افسانیم و فرقوم تقیم نموده بولوبلر بولسونه عدا ایجاب هغه قونیه دوله علیه تطبیقا حکم اولوبه و بر کوز اسیار و کسار اعطاسه صدیقی
 اولوبه تطبیق رضای حاوی و مایه علی تصدیر و جاری ایجا بفرم نظاره تایللا سیم قلمی تکر اولسینه ایرده اولوبلر هر کوریم ایزه سینه هفت بار دوشی
 معافه و روضه سویریه ایا کوره هر کوره اولوبه منی باینه تک مادی برقم اولوبه اوقم ۱۸۲

م

سویریه لیکوره لیکوره
 دیسه دست نظیم اولوبه سویریه سینه تضار لیکوره نظاره سینه تضار لیکوره نظاره سینه تضار لیکوره نظاره
 سویریه و ذل اوقم زمانه عیاشان تک و سینه اولوبه نظاره سینه تضار لیکوره نظاره سینه تضار لیکوره نظاره
 تایللا سیم قلمی تکر اولوبه نظاره سینه تضار لیکوره نظاره سینه تضار لیکوره نظاره سینه تضار لیکوره نظاره
 اولوبه نظاره سینه تضار لیکوره نظاره سینه تضار لیکوره نظاره سینه تضار لیکوره نظاره سینه تضار لیکوره نظاره

T. MUL 516 / 23260

7

‘Atufetlü efendim hazretleri

Pamuk tathîri için Adana ve Tarsus ve Mersin taraflarında birer fabrika inşâsına ruhsât i’tâsı hakkında Cameskot bazirgânın vukû’ bulan istid’âsı üzerine nâfi’a nezâret-i celîlesiyle muhâbereyi şâmil tezkire-i sâmiye meclis-i mu’âbereden kaleme alınan karâr-nâmece mazbata ile beraber meclis-i vâlâdan kaleme alınan mazbata melfûfuyla beraber ‘arz ve takdîm kılındı me’âlinden müstebân olduğu vechile pamuk makineleri hakkında erzân buyurulan müsâ’ade-i seniyye îcâbınca inşâ edilecek fabrikalar için hâricden celb edeceği makineler gümrük resminden mu’âf olmak ve bu makineler yerli ve sâbit olduğu halde saltanat-ı seniyyenin fabrikalar hakkında mevzû’ olan nizâmâtına halen ve istikbâlen ta’biyyet etmek ve beher vapur makinesi için kazan resmi olarak nezâret-i müşârün-ileyhâ veznesine on lira resm-i i’tâ ile makbûz senedi âhz eylemek ve merkûm hangi teb’adan olursa olsun inde’l-îcâb hakkında kavânîn ve devlet-i ‘âliyyeye tatbîken hükm olunmak bir güna imtiyâz ve inhisâr iddi’âsına salâhîyeti olmamak şerâ’itinin dahi şerâ’it-i muharrereye ‘ilâvesiyle ruhsâtı hâvî fermân-ı ‘âlî takdîr ve icrâ-yı icâbı zımnında nezâret-i müşârün-ileyhâya tensîb kılınması tezekkür olunmuş ise de ol-bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhî müte’allik ve şeref-sudûr buyuruluyor ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim.

Fi 19 Rebî’ü’l-âhir sene 1281.

Muvakkat İlm-i Haberi						Defter-i Şehr	Kanûn- 1 evvel sene 322	
Sıra Numrosu	301					Dâ'ire-i Belediyye		
Liva	Mersin	Kazâ	Tarsus	Nâhiy e		Karye		
Mahalle	İnce Hark	Zokak		Mevki'		Rakam-ı Ebvâb	2940	
Cinsi	Bahçe yeri							
Nev'î	Evkâfa mülhak Mencik Baba Vakfi Müstegallâtından							
Hudûdu	Şarken Debas evlâdları fabrikasıyla makine odasından cereyân eden nehir garben Fahri Efendi tarlası şimâlen Debas evlâdları 'uhdesinde ifâ olunan bahçe ve alay beyi vereseşi cenûben nehir Fahri Efendi tarlasıyla mahdûddur.							
Mikdâr-ı mahsûs	20 yalnız yirmi dönüm-i 'atıktır							
Sâhib-i evveli	Yunan devleti teb'asından Hoca Debas oğulları Hanna ve Nemetli ve Cebrail ve Corci							
Cihet-i i'tâyı sened	Mûmâ-ileyhin mahalleleri 'ilm-i haberi mûcibince ma'a eşcâr taht-ı tasarrufunda olduğu tebeyyün eden altmış bir dönüm bahçe yerinde hudûd-ı muharrere ile mahdûd yirmi dönüm bahçe yerini bi'l-ifrâz kat'iyen ferâğlarından							
Mutasarrıfı	Der-sa'âdette mukîm Mısırlı Hasan Rasim Paşa mahdûmu Mehmed Rasim Beğ							
Kıymet	3000							
Bedeli	3000							
Tebliğî	Devlet-i 'aliyye-i 'Osmâniyye							
Yekûn	harc	varaka bahâ	kâtibiyy e	bedel-i misl	bedel-i müzây ede	mahsûsât-ı müterâki		
Para guruş	90 guruş	6 1/2guruş	1 guruş					
Bâlâda muharrer bahçe yerinin mu'âmelat-ı kalemiyyesi icrâ kılınmış ve doksan yedi guruş yirmi para harc ve rüsûmu tapu sandığına teslîm olunmuş olmağla senedinin tanzîm ve i'tâsına değîn defter-i hâkânî namına işbu muvakkat 'ilm-i haberi i'tâ kılındı fi 25 Teşrîn-i sâni sene 322.								
Sandık Emini	Evkâf Me'mûru	Defter-i Hâkânî Me'mûru veya Tapu Kâtibi	Mâl Me'mûru	Sâ'ir	Komis yon Re'isi			
		Mehmed Hilmi	Mehme d Tahir	Ali Rıza				
İşbu sûret-i seniyye aslına matlûb olduğu tasdik kılındı. Fi 1 Teşrîn-i sâni sene 321.								

Muvakkat ilm-i haberi						Defter-i Şehr	Kânûn-ı evvel sene 322	
Sıra Numrosu	29					Dâ'ire-i Belediye		
Liva	Mersin	Kazâ	Tarsus	Nâhiye		Karye		
Mahalle	İnce Hark	Sokak		Mevki'	Debas fabrikası	rakam-ı ebvâb	5418	
Cinsi	Tarla							
Nev'i	Arâzi-i mîriyye							
Hudûdu	Şarken hark ve Mehmed Rasim Beğ bahçesi garben Denkçi 'Osmân Hafidi Şükrü Efendi tarlası şimâlen İbrahim Nakkaş dutluğu cenûben şose tarîki							
Mikdârı	Yalnız elli dönüm-i 'atftir							
Mahsûs								
Sâhib-i Evveli	Teb'a-i devlet-i 'aliyyeden Burhan-zâde Mehmed Rasim Efendi							
Cihet-i i'tâsı sened	Mûmâ-ileyhin mahallesinden ilm-i haberi mûcibince taht-ı nezâretinde olduğu tebeyyün etmekle kat'iiyen ferâğından							
Mutasarrıfı	Mısırlı Hasan Rasim Paşazâde Mehmed Rasim Beğ Efendi							
Kıymet	2750							
Bedeli	73500							
Tebliği	Devlet-i 'aliyye							
Yekûn	Harc	Varaka-bahâ	Kâtib-i bedel-i ---	Bedel-i i misl	Bedel-i ferâğ	Mahsûsât-ı müterâki		
Para Guruş	Bâlâda muharrer tarlanın mu'âmelat-ı kalemiyyece icrâ kılınmış ve 2212 guruş yirmi para Tarsus tapu sandığına teslim olunmuş olmağla senedinin tanzîm ve i'tâsına değin defter-i hâkânî namına işbu muvakkat 'ilm-i haberi i'tâ kılındı fi 3 Kânûn-ı evvel sene 322.							
	İşbu sûret-i seniyye aslına matlûb olduğu tasdîk kılındı. Fi 1 Teşrîn-i sâni sene 321.							

Ruhsat-nâme

Birinci madde Mersin kasabasında demir yol istasyonundan Fransız acente-hânesine kadar su'banıyla beraber tahmînen bin bu kadar metro tûlünde bir tramvay hattı inşâsıyla işletilmesi için şerâ'it-i âtiye ile şehir-i mezkûr dâ'ire-i belediyyesine cenâb-ı hükümet-i seniyyeden ruhsat verilmiştir.

İkinci madde mersin dâ'ire-i belediyyesi işbu ruhsat-nâmenin i'tâsı târîhinden i'tibâren altı mâh müddet zarfında işbu ruhsat-nâmeye merbût ta'lîmâtın ikinci maddesinde muharrer olduğu vechile mükemmel levâih ve haritâyı nâfi'a nezâretine takdîm edecek ve kezalik târîh-i mezkûrdan i'tibâren bir sene zarfında masraf ve zarar ve hasârı kendisine 'âid olmak üzere inşâ'atına berren mübâşeret ederek li-in'ikât'-ı 'ameliyâne devâm-birde levâih ve haritâların tasdîki târîhinden i'tibâren iki sene müddet zarfında ikmâl ve itmâm eyleyecektir inşâat-ı mezkûre kâ'ide ve ta'lîmât-ı fenniye'nin ahkâmına musaddak haritâsının mündericâtına tevfikân icrâ kılınacaktır şayed bâlâdaki şerâ'ite ri'âyet olunmadığı halde nâfi'a nezâreti mesârifî dâ'ire-i mezkûreye 'âid olmak üzere inşâ olunan 'amliyyâtın muhâfazâsını te'mîn ve lüzûm ve imkânı tahakkuk ettiği halde bunları ikmâl için tedâbir-i lâzimeyi ittihâz buyuracak ve i'mâlâtının ikmâli te'mîn olunamadığı takdîrde işbu ruhsat-nâme fennî ve ilgâ olunacaktır.

Üçüncü madde inşâat ehliyyeti Nâfi'a Nezâretince tasdîk edilecek bir mühendisin teftişi altında olacaktır emr-i teftiş hattının ba'del-ikmâl hüsn-i muhâfazâsına dahi şâmil bulunacaktır inşâat kat'iyyen kabûl olunduktan sonra beher sene mevsim-i şitâ mürûrunda tramvay ve müştetilâtı i'mâlâtının mu'âyenesi ve muktezî olan ta'mîrâtın keşfi için cenâb-ı nezâretten i'zâm olunacak mühendis tesviye-i mesârifî zımında Mersin dâ'ire-i belediyyesi tarafından her senenin Martı ibtidâsında nezâret veznesine kırk 'adet 'Osmanlı lirası te'diye kılınacaktır.

Dördüncü madde işbu teşebbüs-i menâfi'-i 'umûmiyyeye müte'allik olduğundan esnâ-yı inşâatta dest-gâhlar tertîbi ve malzeme cem' ve vaz' ve taş ocakları güşâdı gibi şeyler için hasbe'l-melzum muvakkaten isti'mâl olunacak arâzi-i hükümet-i mahalliyyeden Mersin dâ'ire-i belediyyesine bi't-teslîm arâzi-i mezkûrenin ashâbına bu isti'mâlden dolayı dâ'ire-i mezkûre tarafından tazmînât verilecektir inşâat esnâsında muvakkaten isti'mâline lüzûm görülecek arâzi-i emîriyye ve hâliye meccânen i'âde olunacaktır.

Beşinci madde tramvay ile müştemilâtının birinci def'a olarak te'sîs için Mersin dâ'ire-i belediyyesi tarafından memâlik-i mahrûsede mübâyâ'a olunacak veya memâlik-i ecnebiyyeden celb edilecek olan edevât vesâ'ire her güne resm-i gümrükten mu'âf olacağı gibi tramvay ve müştemilâtı arâzisi dahi vergiden mu'âf olacak ve işbu ruhsat-nâme ile melfûf ta'lîmât-ı fenniye için damga resmi âhz olunmayacaktır.

Altıncı madde inşâatın hitâm-pezir olduğu Mersin dâ'ire-i belediyyesi tarafından nâfi'a nezâretine ihbâr olduğu anda cenâb-ı nezâretten mensûb bir hey'et-i fenniyye ma'rifetiyle inşâat-ı mezkûre mu'âyene ettirilerek hîn-i hâcette muvakkaten kabûl eyleyecektir bir sene sonra dahi inşâat ikinci def'a olarak yine bir hey'et-i fenniyye ma'rifetiyle bi'l-mu'âyene bunların kâ'ide-i fenniyye ve melfûf ta'lîmât-ı fenniyye mündericâtına muvâfık olduğu tahakkuk ettiği halde hey'et-i mezkûre tarafından tanzîm olunacak raportu üzerine kabûl-i kat'i mu'âmelesi icrâ olunacaktır tramvay hattının bir kısmı halkça muhataradan ârî ve sûret-i muntazâmada işletilebilir bir halde inşâat edildiğinden ve muvakkaten kabûl olunduktan sonra dâ'ire-i mezkûre tarafından vukû' bulacak talep üzerine kısmen işletilebilmesine müsâ'ade olunacaktır.

Yedinci madde tramvay ile müştemilâtı ve edevât-ı sâniye ve müteharrikesi dâ'imâ hüsn-i halde muhâfazâ edilecek ve bundan tertîb edecek mesârif mersin dâ'ire-i belediyyesine 'â'id olacaktır şayed dâ'ire-i mezkûre ta'ahhüdât-ı vâkı'asının icrâsı

husûsunda ihtiyâr-ı müsâmaha eder veya te'hîrât-ı vukû'a götürür ise kendisine ihtâr-ı keyfiyyet edilecek ve bir mâha kadar bu ihtâra tevfiik etmediği halde hükümet-i seniyye icrâ-yı icâbına bi'l-mübâşere ta'mîrât-ı lâzimeyi emâneten icrâ ettirecek ve bu ta'mîrâtın Mersin dâ'ire-i belediyyesine 'âid olacağı cihetle mesârif-i mezkûre tramvayın maslahatından tesviye edilecek ve bunun için hîn-i hâcette hâsîlat-ı mezkûre zabt edilecektir.

Sekizinci madde belediyye dâ'iresi tramvayın muvakkaten kabûl olunduğu târîhinden i'tibâren ta'rîfelere tevfiikan ücret âhz edecektir

Dokuzuncu madde tramvay me'mûr ve müstahdemleri için Mersin dâ'ire-i belediyyesince kıyâfet-i mahsûsa ta'yîn kılınacaktır.

Onuncu madde dâ'ire-i belediyye tramvayın her nev' maslahatının altı ayda bir cedvellerini nâfi'a nezâretine takdîm edecek ve hâsîlat-ı gayr-i sâfiyi irâ'e eden cedvellerde yolcu ve emti'a nakliyâtı hâsîlâtının tramvayın diğere her nev'i hâsîlâtı gösterilecektir.

On birinci madde ruhsat-nâmenin dokuzuncu maddesi mûcibince dâ'ire-i belediyyenin isti'fâ etmeye me'zûn bulunduğ uücerât-ı nakliye ta'rîfesi ber-vech-i âtî beyân olunur âtî'z-zikr ta'rîfeler nihâyet derc olub bunlar taraf-ı devletten ruhsat-ı mahsûsa istihsâl olundukça tezyîd edilemeyecek ve ücerât-ı fi-yi mîrî isti'fâ olunacaktır.

Fakat ta'rîfelerde ta'yîn kılınan nihayet mikdârlar tenzîl olunduktan sonra bir mâh evvel i'lân-ı nâ-mahsûsa vâsıtasıyla halka ihbâr edilmedikçe tekrâr-ı nihâyet derecelere terfî' edilemeyecektir ancak ta'rîfe tenzîli halde üç gün evvel i'lân olunacaktır.

Adam başına ve kilometre hesâbı üzerine nakliyâtın kıymeti

Birinci mevki' 30 para

İkinci mevki' 20 para

Emti'a ta'rîfesi tonilato başına ve kilometre hesabıyla 4 guruş

Üç yaşına kadar olan çocuklar refâkatlarındaki adamın kucağında götürülmek şartıyla meccânen nakl edilir.

Üç yaşından yedi yaşına kadar olan çocuklar için nısf ücret alınır ve beherine bir kişilik mahall tahsîs olunur şu kadar ki bir bölmede iki çocuk bulunduğu halde ikisi bir yolcuya mahsûs olan mevki'den ziyâde yer tutmayacaktır çavuş rütbesine kadar olan 'asâkir-i berriye ve bahriye-i şahane ile elbise-ii resmîyelerini ilbâs olan zabtiyeler ve polis me'mûrlarından nısf ücret alınacaktır elde taşınabilip ve diğer yolcuları iz'âc etmeyen paketleri yolcular beraberlerinde araba derûnuna alarak meccânen nakl edebileceklerdir elde taşınamayan paketlerden sıkletleri tesbîtinde ve ta'rîfe mûcibince ücret alınacaktır.

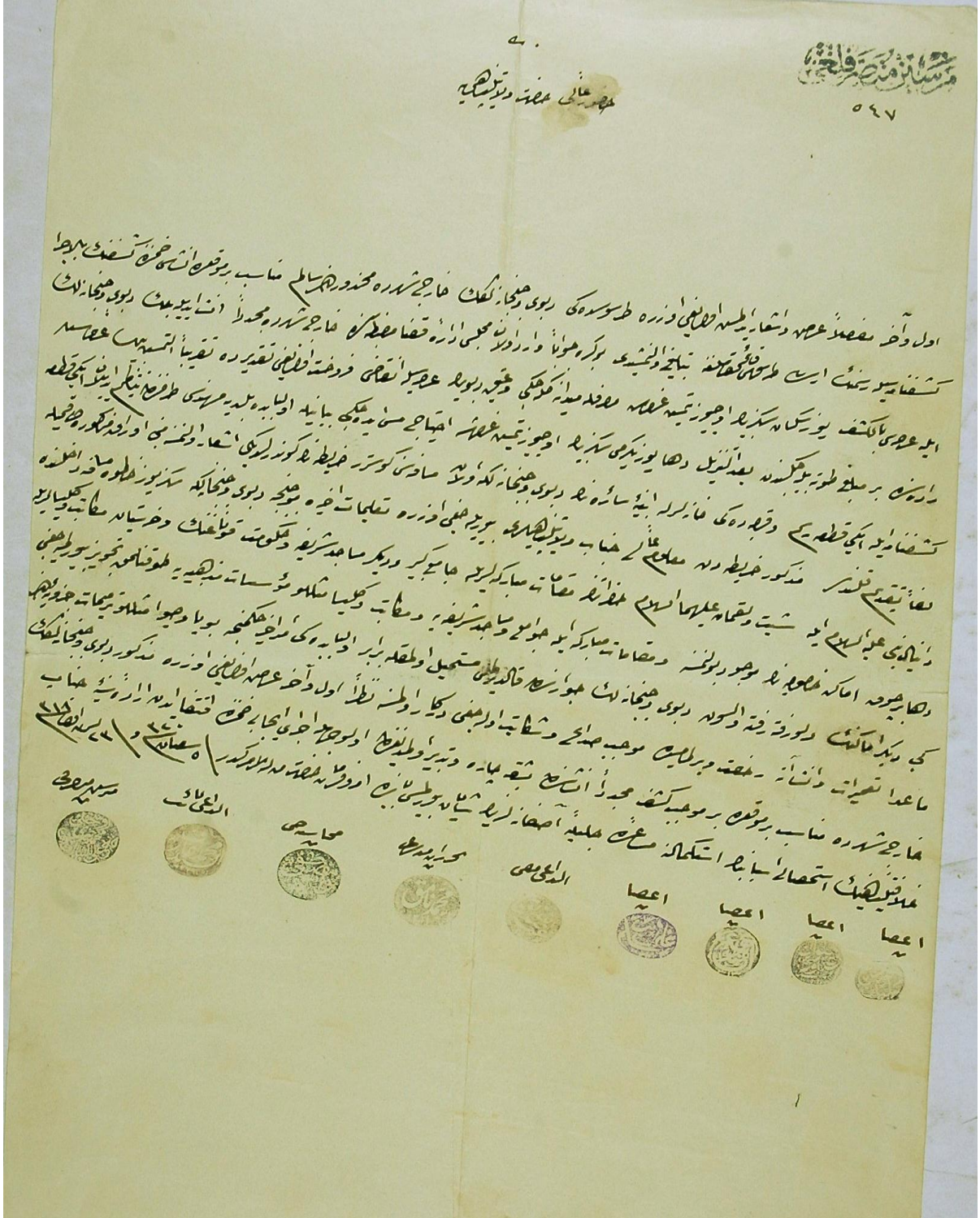
Sıkleti elli kilogramı tecâvüz etmeyen eşyânın elli kilogram i'tibâr olunacağı gibi elli kilogramdan ziyâde olan eskâl dahi kesr-i gayr-i mûnkasım olarak kezalik elli kilogram i'tibâr olunacaktır ya'ni sıfır ile elli kilogram arasında olan eskâlden elli kilogram ücreti ve elli ile yüz kilogram arasında bulunan eskâlden yüz kilogram dahi bu usûl cereyân edecektir ta'rîfe ücretinden mâ'adâ belediyye idâresi sevkîyâtının beherinde evvela yirmi para kaydiyye sâniyen kesr-i gayr-i mûnkasım olmak üzere beher elli kilogram için tahmîle ve ihrâciyye resmi yirmi para sâlisen vusûlünden sonra yirmi dört sâ'at zarfında kaldırılmayan eşyânın kesr-i gayr-i mûnkasım olmak üzere beher elli kilogramından beher gün için arziye resmi on para râbi'an mürsel veya mürseli beherin talebi üzerine tekrar vezn edilecek eşyânın kesr-i gayr-i mûnkasım olmak üzere beher yüz kilogramdan yirmi para âhz edecektir.

Onikinci madde yolcu ve eşya nakli için alınacak ücürât-ı kûsûrât na'zâr-ı i'tibâr alınmayarak kilometre hesâbıyla istifâ edilecektir şöyle ki başlanmış bir kilometrede kat' olunmuş kilometre ücreti âhz olunacak ve istifâ edilen ücretin sadakalı bir kilometre ücretinden dûn olmayacaktır ta'rîfe fiyâtı ve mesârif-i müteferri'adan hâsıl olacak mesâlih on paradan dûn olduğu halde on paraya iblâğ edilecektir.

On üçüncü madde taraf-ı hükümet-i seniyyeden tramvayın inşâat ve işletilmesini tefîş ve nezârete me'mûr olanlar belediyyenin tramvay arabalarıyla meccânen nakl edileceklerdir.

Ondördüncü madde Mersin belediyyesi arabaların vakt-i hareketlerini hükümet-i mahalliyyeden tasdîk ettirecek ve hükümetten istizân etmedikçe bu husûsda icrâ-yı tebeddülât edemeyecektir.

A.9.a.

Tarsus'ta Askeri Depo (Cephanelik) ve Hapishane Civarında Yapılacak Binaların

Mesafesinin Talimatnameye Uygun Ayarlanması.

Kaynak: BOA, DH. MKT 496/19, Hicri 21 Muharrem 1321.

Huzûr-u ‘âli-yi hâzret-i vekaletpenâhî

Evvel ve âhiren mufassalan ‘arz ve iş’âr edilmiş olduğu üzere Tarsus’taki depo ve cebhâneliğin hâric-i şehirde münâsib bir mevki’de inşâsı zımında keşfinin bi’l-icrâ keşif-nâmesiyle irsâli Tarsus kâ’im-makâmılığına teblîğ olunmuştu bu kere cevâben vârid olan meclis-i idâre-i kazâ mazbatasında hâric-i şehirde meccânen inşâ edilecek depo ve cebhânelik ile ‘arsası bi’l-keşf 188.370 guruş mesârifle meydana geleceği ve ‘atık deponun ‘arsasıyla enkazı fûrûht olunduğu takdîrde takriben 60.000 guruş raddesinde bir meblağ tutulacağından ba’de’t-tenzîl daha 128.370 guruş ihtiyâc edeceği beyânıyla ol-bâbda belediye mühendisi tarafından tanzîm edilen iki kıt’a keşif-nâme ile iki kıt’a resm ve kasabadaki hânelerin ebniye-i sâ’irenin depo ve cebhâneliğe olan mesâfesini gösterir haritanın gönderildiği iş’âr olunmasına mebnî evrâk-ı mezkûre takımıyla leffen takdîm kılındı mezkûr haritadan ma’lûm-ı ‘âlî-i cenâb-ı vilâyet-penâhîleri buyurulacağı üzere ta’lîmât-ı âhire mûcibince depo ve cebhâneliğe 800 hatve mesâfe dâhilinde Danyal Nebî-i ‘aliyyü’l-İslâm ile Şit Lokman ‘aleyhimü’s-selâm hazerâtının makâmât-ı mübârekeleriyle Câmî’-i kebîr ve diğere mesâcid-i şerîfe ve hükümet konağının ve Hıristiyan mekâtib ve kiliseleriyle daha birçok emâkin-i husûsiyyenin mevcûd bulunmasına ve makâmât-ı mübâreke ile câmî’ ve mesâcid-i şerîfeye ve mekâtib ve kilise misillü mü’essesât-ı mezhebiyyeye dokunulmak tecvîz buyurulmayacağı gibi diğere emâkinin velev refte refte olsun depo ve cebhânelik civârından kaldırılması müstâhil olmakla beraber ol-bâbdaki emr-i âhir hükmünce boya ve sıva misillü termîmât-ı cüz’iyyeleri mâ’adâ ta’mîrât ve inşââta ruhsat verilmemesi de mûceb-i sudâ’ ve şikâyet olacağı der-kâr olmasına nazaran evvel ve âher ‘arz olunduğu üzere mezkûr depo ve cebhâneliğin hâric-i şehirde münâsib bir mevki’de ber-mûceb-i keşf meccânen inşâsından başka çare ve tedbîr olmadığından ol-vechile icrâ-yı îcâbı zımında iktifâ eden irâde-i seniyye cenâb-ı hilâfet-penâhînin istihsâli

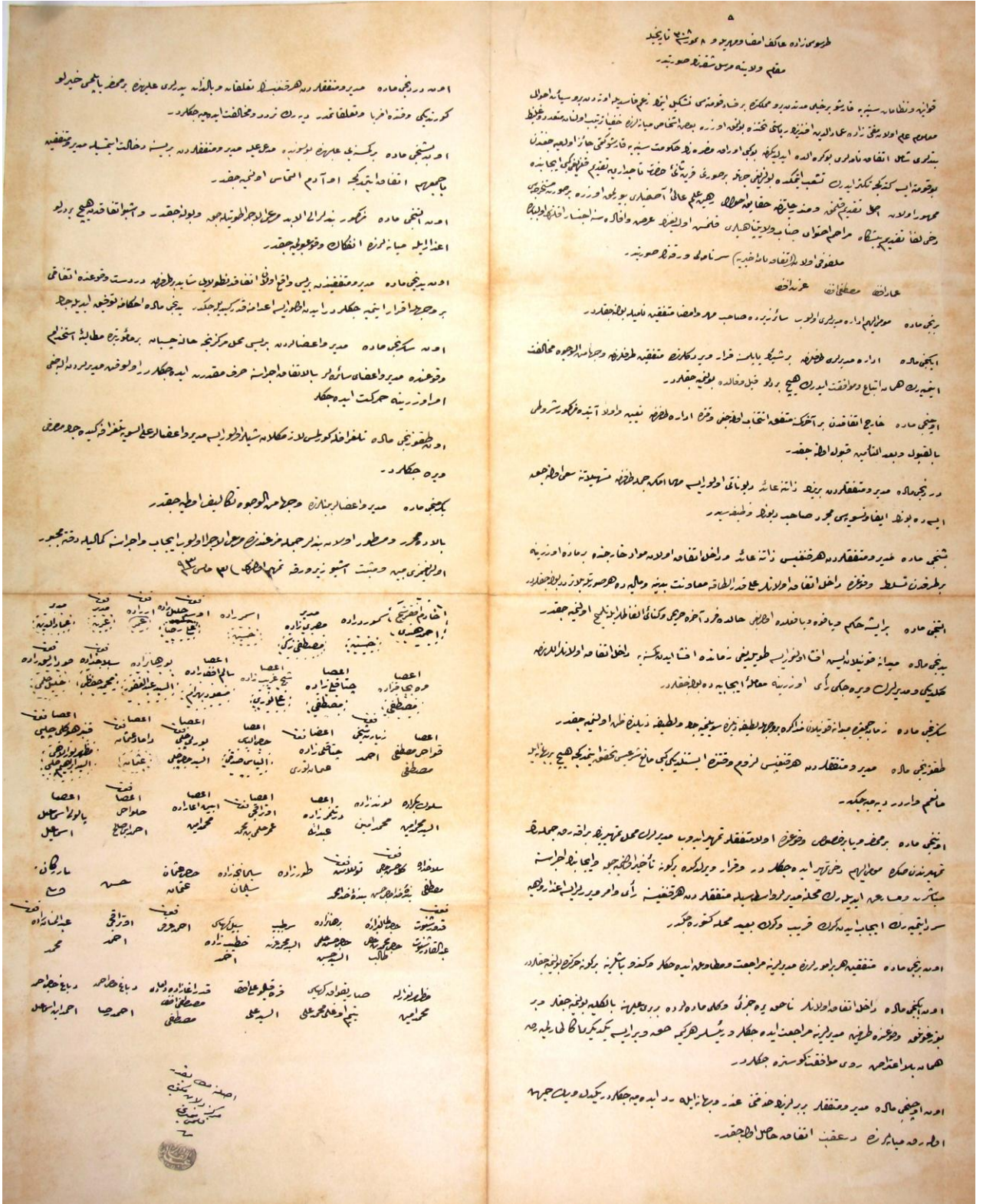
esbâbının istikmâline müsâ'ade-i celfle-i asafânelerinin şâyân buyurulması bâbında emr ve fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 5 Şa'bân sene 320 ve Fî 23 Teşrîn-i evvel sene 319.

Tarsus kâ'im-makâmılgının fi 30 Teşrîn-i evvel sene 318 tarih ve 349 numrolu tahrîrât-ı sûretidir.

Tarsus deposu civârında 'arsaların târîh-i tasarrufunu hâvî gönderilen pusula ol-bâbda ki su'âle muvâfık olmayıb sarf-ı 'arsalarla mutasarrıfları esâmîsi gösterilmiş ve maksad-ı aslîsi mezkûr depo ile ta'lîmât-ı mahsûsasının ta'rîfî vechile 800 metre dâhilinde ne kadar ebniyye ve 'arsa mevcûd ise bunların esâsen târîh-i tasarruflarını ve şimdiki mutasarrıflarına irsen intikâl etmiş veyahud şerren teferruğ olunmuş ise tasarruf-ı sâbık velâ haklarının ve mezkûr deponun târîh-i inşâsıyla 'arsa ve ebniyyenin esâsen târîh-i tasarruf ve inşâlarının bilinmesi icâb ettiğinden tetebbu'ât kuyûduna icrâsıyla tapu koçanı veyahud senedât-ı hâkânî ile mutasarrıf iseler târîhlerini gösterir mufassal ve muvazzah bir kît'a defterinin irsâli cevâben şeref-vârid olan fi 23 Teşrîn-i evvel sene 319 tarih ve 484 numrolu tahrîrât-ı 'aliyye-i mutasarrıflerinde izbâr buyurulmuş ve lede'l-havâle kasabanın 'umûm emlakı kadîmen senedât-ı 'âliyye ve sahîh-i şer'iyye ile tasarruf olunmakta iken 1292 târîhinden beri tapuya rabt edilmeye başlandığı ve tapu defteri mahalle be mahalle mevki' be mevki' tahrîr olunmayıp yevmiyye ve şehriyye üzerine mü'esses bulunduğı ve şehrin meydanının birçoğunu dahi evkâfa 'â'id olmasından ve sâ'ireden dolayı henüz tapuya bile rabt olunmadığı ve ber-vech-i emr ve iş'âr depoya 800 metre mesâfe hemen kasabanın beş kısımda dört kısmını ihâta edeceğı cihetle bunun tahrîri ise yeni baştan bir tahrîr fırkasının ta'yîniyle iki üç ay zarfında ancak mümkün olacağı ve maksad kasabanın ebniyyesinin deponun târîh-i inşâsından mukaddem ve mu'ahharlığını meydana ihrâc için ise kasaba ebniyyesinin zaten kadîmi âşikâr olub ancak ebniyyelerin tapuya rabtı tapu ahvâlinin buraca 92 senesinden bede'en olunduğuna nazaran deponun ittihâsından bi't-tâbî'i mu'ahhar olduğu tapu ve vergi idârelerinden bâ-der-kenâr ifâde edilmiş ve hakikat-hâl bundan 'ibâret olub hatma Beni Danyal ve Beni Şit ve Lokman 'aleyhimü's-salâvât efendimiz hazerâtıyla Memûn Halife ve Bilal Habeşi hazerâtının makâmât-ı 'âliyyeleri ve

câmi'ü'n-nûr ile makâm-ı şerîf câmi' ve ba'zı mesâcid ve medârisin dahi bu miyânda bulunduğu der-kâr olub ve şayed maksad ve deponun etrâfındaki 'arsa-i hâliyenin kemiyetini anlamak ise bu tekde defteri bundan evvel bâ-mazbata takdîm kılınmış olduğunun 'arzıyla icrâ-yı îcâbı bâbında ve her halde emr ve fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. Fî 3 Şa'bân sene 320 ve fî 30 Teşrîn-i evvel sene 318.

İttifaknâme-i Hayriye Metni.

Kaynak: BOA., Y.A.HUS., 275/88, Hicrî 26 Safer 1310.

İmâd Efendi Mustafa Efendi ‘İzzet Efendi

Birinci madde mûmâ-ileyhin idâre müdürleri olub sâ’ir zîrde sâhib-i mühür ve imzâ-i müttetikîn nâmıyla bulunacaklardır.

İkinci madde idâre müdürleri taraflarından bir şeyin yapılmasına karâr verdiklerinde müttetikîn taraflarından veçhen-minel-vücûh muhâlefet etmeyerek hemen ittibâ’ ve muvâfakat ederek hiçbir türlü kıl ü kâlde bulunmayacaklardır

Üçüncü madde hâric-i ittifâkdan bir âher kimesne müttetik intihâb olunacağı vakitde idâre tarafından ta’yîn ve evvelen âfide mezkûr şürûtu bi’l-kabûl ve ba’de’t-te’mîn kabûl olunacaktır.

Dördüncü madde müdür ve müttetiklerden birinin zâtına ‘â’id düyûnâtı olur ise mehmâ-emken cümle tarafından müstehilâta say’ olunacak ise de bunun ifâ ve tesviyesi mücerred sâhib-i düyûnun vazîfesidir.

Beşinci madde müdür ve müttetiklerden her hangisi zâtına ‘â’id ve dâhil-i ittifâk olan mevâdd hâricinde bir madde üzerine bir taraftan tasallut vukû’unda dâhil-i ittifâk olanlar ‘alâ-kadri’t-takat mu’âvenet-i belediyye ve mâliyede her sûretle bilâ-tereddüd bulunacaklardır.

Altıncı madde bir işe hükm veya kuvve veya fa’alde olduğu halde ferd-i âhere harîmî ve kenâî iltifâtlar ile telmîh olunmayacaktır.

Yedinci madde meydana konulan iş ifşâ olunur ise topladığı zamânda ifşâ eden kimesneye dâhil-i ittifâk olanlar ellerinden geldiği ve müdürlerin vereceği re’y üzerine mu’âmele-i îcâbiyyede bulunacaklardır.

Sekizinci madde zamân-ı cem’iyyette meydana konulan müzâkere bir vechile latîfe zeylinde söylenilmeyecek latîfe zeylinde zann olunmayacaktır.

Dokuzuncu madde müdür ve müttetiklerden her hangisi lüzûm-ı vaktinde istenildiği gibi mâni'-i şer'îsi tahakkuk etmedikçe hiçbir bahâne ile mâni'im vardır diyemeyecektir.

Onuncu madde bir mahzar veya bir husûs vukû'unda evvela müttetikler temhîr edip müdürlerin mahall-i temhîrinin bırakarak cümlesinin temhîrinden sonra mûmâ-ileyhim dahi temhîr edeceklerdir ve karâr verildikte bir güne te'hîr olunamayacak ve îcâbının icrâsına mübâşeret ve müsâra'at edilerek mahallîne müdürler vasıtasıyla müttetiklerden herhangiisine re'y ve emr verirler ise a'zar-ı vâhiye serd etmeyerek îcâb eden gerek karîb ve gerek ba'id mahalle götürecektir.

Onbirinci madde müttetik her bir umûrlarında müdürlerine mürâca'at ve mutâva'at edecekler ve kendi başlarına bir güne harekette bulunmayacaklardır.

Onikinci madde dâhil-i ittifâk olanlar nâ-hakk yere cüz'î ve küllî maddelerde birbirini 'aleyhine bi'l-küllîye bulunmayacaklar ve bir bozgunluk vukû'unda tarafeyn müdürlerine mürâca'at edecekler ve re'isler her kime hakk verir ise yekdiğeri ana darılmayarak hemen bi'l-i'tirâz rûy-ı muvâfakat göstereceklerdir.

Onüçüncü madde müdür ve müttetikler birirlerinin hizmetini gadr ve bahâne ile redd edemeyeceklerdir yekdîl ve yek cihet olarak miyânelerinde der-'akıbet ittifâk hâsıl olacaklardır.

Ondördüncü madde müdür ve müttetiklerden herhangiisinin ta'allukât ve bi'z-zât pederleri 'aleyhinde bir mahzar yapılması hayırlı görüldüğü vakitte akrabâ Ve ta'allukâtımdır diyerek tereddüd ve muhâlefât edemeyecektir.

Onbeşinci madde bir kimesne 'aleyhinde bu yolda müdde'î-i 'aleyh müdür ve müttetiklerden birine dehâlet etmesiyle müdür ve müttetikîn bâ-cem'ihum ittifâk etmedikçe o adem iltimâs olunmayacaktır.

Onaltıncı madde mezkûr bendler ile'l-ebed mer'iyü'l-icrâ tutulacak ve bulunacaktır ve işbu ittifâkdan hiçbir türlü a'zâr ile miyânelerinde infikâl vukû' bulmayacaktır.

Onyedinci madde müdür ve müttelikinden birisi vâki' olan ittifâktan dolayı şâyed bir taraftan der-dest vukû'unda ittifâkı bir vechile ikrâr etmeyeceklerdir eden olur ise i'dâmına kadar gidilecektir yedinci madde ahkâmına tevkîf edilecek.

Onsekizinci madde müdür ve a'zâlardan birisi mahall-i merkezince hâline çıiban bir me'mûriyette mütâlebe-i vukû'unda müdür ve a'zâ-yı sâ'ireler bi'l-ittifâk icrâsına sarf-ı mukadderet edeceklerdir olvakit müdürlerden alacağı emir üzerine hareket edecekler.

Ondokuzuncu madde telgrafla görülmesi lazım gelen şeyler olur ise müdür ve a'zâlar 'ale's-seviyye telgrafa gidecek masrafı vereceklerdir.

Yirminci madde müdür ve a'zâlar beyinlerinde veçhen-mine'l-vücûh tekâlif olmayacaktır.

Bâlâda muharrer ve mastûr olan bendler cümle mer'inden de mer'iyü'l-icrâ olub îcâb ve icrâsına kemâliyle dikkate mecbûr olduğumuzu mübeyyen ve müsbet işbu zîr-i varaka temhîr olundu fi 3 Mayıs sene 93.

Hâdim-i ahkar-ı Şeyh Ahmed Hindî

Kürd zâde Hasan

Müdür Mısırî-zâde Mustafa Zeki

Esmer zâde Hüseyin

Fevt Halil zâde 'Ali Rıza

Fevt Er zâde 'Ömer

Fevt müdür 'İzzet

Müdür İmâde'd-dîn

A'zâ Karabıçak?? zâde Mustafa
A'zâ Çataklı zâde Mustafa
A'zâ Şeyh Garîb zâde 'Ali Nuri
A'zâ Salim Efendi zâde Mes'ud Behram
Burhan zâde es-Seyyid 'Abdu'l-gaffur
Fevt Silâh-zâde Mehmed Hafız
Fevt Hudarlık zâde Halil Hilmi
A'zâ kavasî Mustafa
Fevt Ziyâret Şeyhî Ahmed
A'zâ fevt Çataklı zâde 'Umman Nuri
A'zâ Hacı İlyas İlyas Sıdkı
A'zâ fevt Borlu Çelebi es-Seyyid Hacı Çelebi
A'zâ fevt Damad 'Osmân 'Osmân
A'zâ fevt Hevekli?? Mazhar Nûrî'l-lahi es-Seyyid İbrahim Çelebi
Sülûk Beğzâde es-Seyyid Mehmed Emin
A'zâ Levend zâde 'Abdu'l-lah
A'zâ Fevt Evrâkçı 'Ömer Hilmi bin Mehmed
A'zâ Ağa zâde Mehmed Emin
Fevt A'zâ Helvâcı Ahmed ibni Sâlih
A'zâ Palulu İsmâ'il İsmâ'il
Silâh zâde Mustafa
Fevt Kel (Gül) Hasan Hacı bende-i Hüdâ Hacı Hasan
Fevt bende-i Hüdâ Ahmed
Tûr zâde
Süleymanca zâde Süleyman

Hâcî ‘Osmân ‘Osmân

Hasan

Marîrgân Veli

Fevt Kudûr Şünût ‘Abdü’l-kâdir Şünût

Hâcî Tâlib zâde Hâcî Mehmed bin Hâcî Tâlib

Burhân zâde Hâcî Hasan Hilmi es-Seyyid Hüseyin

Ser-Tabîb es-Seyyid es-Seyyid Mehmed ‘İzzet

Sebîl Kahyâsı Hatîb zâde Ahmed

Fevt Ahmed ‘Örfî

Evrâkçı Ahmed

Fevt ‘Abdü’l-mennân zâde Mehmed

Mustafa Nûrû’l-lah Mehmed Emin

Sarıkavak Kahyâsı Yetim Oğlu Mehmed ‘Ali

Karakablu ‘Ali Eefndi es-Seyyid ‘Ali

Kadragaz zâde Damadı Mustafa Efendi Mustafa

Debbâğ Hâcî Ahmed Ahmed Rızâ

Aslına mutâbıkdır

Merkez vilâyet-i mektûbî kalemi muharriri

Medîne-i Tarsus kurâsından Kanber Öyüğü karyesinde sâkin iken bundan mukaddem vefât eden ‘Abdu’l-vahhâb bin Gök ‘Ali bin ‘Abdu’l-lah’ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Elife binti ‘Ali ile sulbî kebîr oğlu ‘asâkir-i şahânedede müstahdem gâ’ib-i ‘inne’l-beyân Cum’a ‘Ali ve diğêr sulbî kebîr oğlu hâzır-ı bi’l-meclis Hüseyin ve sulbiyye-i kebîre kızları Sultân ve Şerife ve Fatma ve Cennet ve Esmâ ve Hatice’ye münhasıra olduğu bi’l-ihbâr ‘inde’ş-şer’I’l-enver zâhir oldukdan sonra gâ’ib-i merkûmun mürûruna değin mâlını hıfza kîbel-i şer’den vasî nasb olunan karye-i mezkûre muhtârı İbrahim Efendi verese-İ sâ’irenin taleb ve ma’rifeti ve ma’rifet-İ şer’le emvâl-i eytâm müdürü Hâfız Mehmed Emin Efendi hâzır olduğu hâlde bey’ ve tahrîr olunan müteveffâ-yı merkûmun muhallefâtı defteridir ki ber-vech-i âtî zikr ve beyân olunur fi’l-yevmi’r-râbi’ min-şehr-i Recebi’l-ferd li-sene erba’a ‘aşere ve selâse-mi’e ve elf.

Büyük köhne leğen 2320 guruş	Kebîr tencere ma’a kapak 1 2320 guruş	Tencere ma’a kapak/ 1 tava/1 sahan/2 tas/1 14 guruş	Tenceer/2 tava/1 sahan1 12 guruş
Sahan/1 tepsi/1 lenger/2 ibrik/1 57 guruş 20 para	Sini 1 47 guruş	Kazgan/1 leğençe71 62 guruş	Helke ma2a kendir/1 8 guruş
Kazma/6 11 guruş 20 para	Sapan demiri/1 12 guruş	Terlik çuval/2 34 guruş 20 para	Def’a telis çuval/2 26 guruş 20 para
Telis harar/2 14 guruş 20 para	Def’a harar/2 13 guruş	Def’a harar/2 17 guruş 20 para	Köhne çuval/11 6 guruş
Köhne secchade/1	Döşek/1 yasdık/2	Siyâh batuk	Siyah camus ma’a

5 guruş	5 guruş 30 para	camus/1 496 guruş	batuk 632 guruş 20 para
Def'a siyah camus/1 632 guruş 20 para	Siyah inek ma'a dana/1 46 guruş	bargir/1 69 guruş	Köhne tüfenk/1 23 guruş
Varil/4 20 guruş	Dam derûnundaki saman vesâ'ir hırdavat menzil 600 guruş	Hinta bedeli 766 guruş 20 para	Şa'ir bededeli 200 guruş
Terlik çul/1 40 guruş			

Cem'ân yekün/ 4027 guruş 30 para

Minhü'l-ihracât

Zevce-i mezkûre Elife'nin cihet-i karzdan alacağı olub bâ-şehâdet İbrahim Efendi ibni 'Abdu'l-lah ve Hasan Ağa ibni 'Abdu'l-lah ve ba'de't-tezkiye ve'l-halef/620 guruş

Yine zevce-i mezbûre Elife'nin mihr-i mü'eccel alacağı olub bâ-şehâdet şâhidîn ve ba'de't-tezkiye ve'l-halef/500 guruş

Bezîrgân Selim'in alacağı/18 guruş

Giden adamların hayvan ücreti/46 guruş

dellâliye/80 guruş 30 para

Resm-i kısmet/70 guruş

kaydiyyesi/6 guruş

Yol bahâsı/3 guruş

Yekünü'l-ihracât 1363 guruş 30 para

Sahhu'l-bâkî/6264 guruş

Hisse-i zevce-i Elife/666 guruş

Hisse-i gâ'ib-i Hamid 'Ali/466

Hisse-i ibni Hüseyin/466

Hisse-i binti Sultân/266

Hisse-i binti Şerife/266

Hisse-i binti Fatma/266

Haise-i binti Cennet/266

Hisse-i binti Esmâ/266

Hisse-i binti Hadice/266

Bâlâda muharrer olduğu üzere verese-i hâzırûn-ı merkûmûn ber-vech-i muharrer hisse-i irsiyyelerini kabz ederek istifâ-yı hukûk eyledikleri ve gâ'ib-i merkûmun hisse-i irsiyyesi olan 466 guruş dahi li-ecli'l-istirbâh eytâm müdürü ma'rifetiyle vasî-i merkûm İbrahim Efendi'ye teslîm olunduğunu müş'ar işbu zeyl-i kassâma şerh verildi.

۴۸۹

« «
 مدینه طریقی قضا سقرانده بر حصه قریب جو ارزنده وفات اید بقوی قریب اهدی سنده و قریب اولی عشرتده
 جلی خارج نام دیگری قیون قولاقی ادغان استیجان به اسبکات و راستی زوجه منکو همه عقد و کس ایضا خاتونه
 انبه علی اید صلی صفا و علی صبه و زوجه فر بوره بطند و منبه حمل مو قوقه صوره اولی بلج بلا جبار عده التریخ الاوبر
 ظاهر و متحقق اولد قده صکره صفر مرقومده قسوبه اموریه قبل شرعده با محبت شریک و من منصفی کس و ارده کس ایضا
 خاتونک طیب و مصرفت و مدد قشیده اعوان ایسام مدیری قریه عفتن زان احمد هدایت افق اید محمد افق حفر اولی بوی صکره
 تحریک و بیع و به الورثه توزیع و تقسیم اولنان ترکله متوفای مرقومده ک بوجده زیر ذکر و بیان اولنوره فی ایسام الربیع
 عشرتده شهر محرم الحرام سنه احوال عشرتده و قضا کلام

نقش جوهلی ۶۰ نقش اولم ۱۰۸ نقش بون جوهلی ۶۸ کینه جوهلی ۱۱ کینه جوهلی ۵
 کینه بون خداری ۶۰ کینه جوهلی ۶۰ کینه بون جوهلی ۶۸ کینه جوهلی ۶۰ کینه جوهلی ۶۰
 بیامر طوره ۷ نوشانه ۱۱ سوره کینه ۱۱ کینه عناری ۱۱ بر عقد بون ۱۸ کینه بون قاضی ۱۸
 باطل ۱۱ کینه نوری ۵ سوره ۱۱ کینه بون ۱۱ کینه بون ۱۱ کینه بون ۱۱
 زان ۵۹ بون ۱۱ بون ۱۱ بون ۱۱ بون ۱۱ بون ۱۱ بون ۱۱ بون ۱۱
 صابلی طوری ۷ حله ۱۱ حله ۱۱ حله ۱۱ حله ۱۱ حله ۱۱ حله ۱۱
 جاد مع خوردت ۱۸ کینه بون ۱۸ کینه بون ۱۸ کینه بون ۱۸ کینه بون ۱۸
 ۱۸۸۰ ۲۴۰ ۵۸۰ ۱۵۰۰

۷۱۱۱ ۱۰

الاخراجات

صورت جلی زوجه مذکور ایضا خاتونه
 بعد اثبات التریخ و الخلف حکم اولان
 ۵۰۰

متوفای مرقومده لایوبیه قریه قشیده فاطمه خاتونه
 جوت اید نه دین اولوب جو بی قریه سنده تریخ
 محمد به جلی عرب و قریه قشیده تریخ جبار
 ادغان قریه قشیده جلی ناکونه تریخ
 و تریخ بعد اثبات التریخ و الخلف حکم
 اولان
 ۶۹۰

Tarsus Şer'iyе Sicil Defterinden Tereke Kaydı Örneği.

Kaynak: BOA., TŞS., Defter No: 350.

Medîne-i Tarsus kazâsı kurâsından Yaramış karyesi civârında vefât eden Yakaköy karyesi ahâlisinden ve Kara Kayalu ‘aşîretinden Hâcî Karcı nâm diğeri Koyun Kulaklı oğlu İsmâ’il bin İsmâ’il’in verhaseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Elife Hâtûn ibneti ‘Ali ile sulbî sagîr oğlu Hüseyin ve zevce-i mezbûre batnında mütebeyyen haml-i mevkûfe münhasıra olduğu bi’l-ihbâr ‘inde’ş-şer’î’l-enver zâhir ve mütehakkık oldukdan sonra sagîr-i merkûmun tesviye-i umûruna kîbel-i şer’den bâ-hüccet-i şer’iyye vasî-i mansûbesi vâlidesi Elife Hâtûn’un taleb ve ma’rifet ve ma’rifet-i şer’le emvâl ve eytâm müdürü Kara Müftü Zâde Ahmed Hidâyet Efendi ibni Mehmed Efendi hâzır olduğu hâlde tahrîr ve bey’ ve beyne’l-verese tevzî’ ve taksîm olunan tereke-i müteveffâ-yı merkûmdur ki ber-vech-i zîr zikr ve beyân olunur fi’l-yevmi’r-râbi’ ‘ışrîn min-şehr-i Muharremi’l-harâm li-sene âhedi ‘ışrîn ve selase-mi’e ve elf.

Nakışlı çuval/4 40 guruş	Nakışlı kilim/1 106 guruş	Nakışlı yün çuval/2 38 guruş	Köhne çuval/2 14 guruş
Köhne çuval/1 5 guruş	Köhne yün harari/2 34 guruş 20 para	Köhne çuval/2 6 guruş 10 para	Kepenek/1 10 guruş 10 para
---bıçağı/1 tabanca/1 38 guruş	Çuka fermane/1 28 guruş	Siyâh don/1 12 guruş 20 para	Beyaz don/1 7 guruş 30 para
Kuşak/1 21 guruş 20 para	Silahlık/2 köhne fes/1 11 guruş 20 para	Köhne entari/1 yelek/1 fermane/1 10 guruş	Bir mikdâr yün 18 guruş

Deve zeyli/3 köhne bukağı 2 guruş 16 para	Balta/1 6 guruş	Sikke/1 köhne na'l/3 kırbaç/1 5 guruş	Sofra/1 11 guruş 20 para
--/1 ekmek tahtası/1 3 guruş	Kazan/1 56 guruş	Büyük tencere/1 ma'a kapak/1 31 guruş	Karavun/1 sahan/1 13 guruş 10 para
Küçük tencere/1ma2akapak 11 guruş 20 para	Su tası/1 6 guruş	Tencere/1 ma'a kapak/1 26 guruş	Saplı tas/1 7 guruş
Helke/1 tava/1 sahan/2 23 guruş	Leğen/1 24 guruş 20 para	Keser/1 2 guruş 30 para	Helke/1 8 guruş
Köhne şalvar/1 'abâ/1 15 guruş	Cezve/1 5 guruş 20 para	Çadır ma'a hırdavat 69 guruş	Erkek tolu deve/1 1860 guruş
Kuzulu koyun/6 330 guruş	Kuzulu koyun ve toklu/23 2580 guruş	Erkek tolu deve/1 1550 guruş	

Cem'ân yekün/ 7101 guruş 10 para

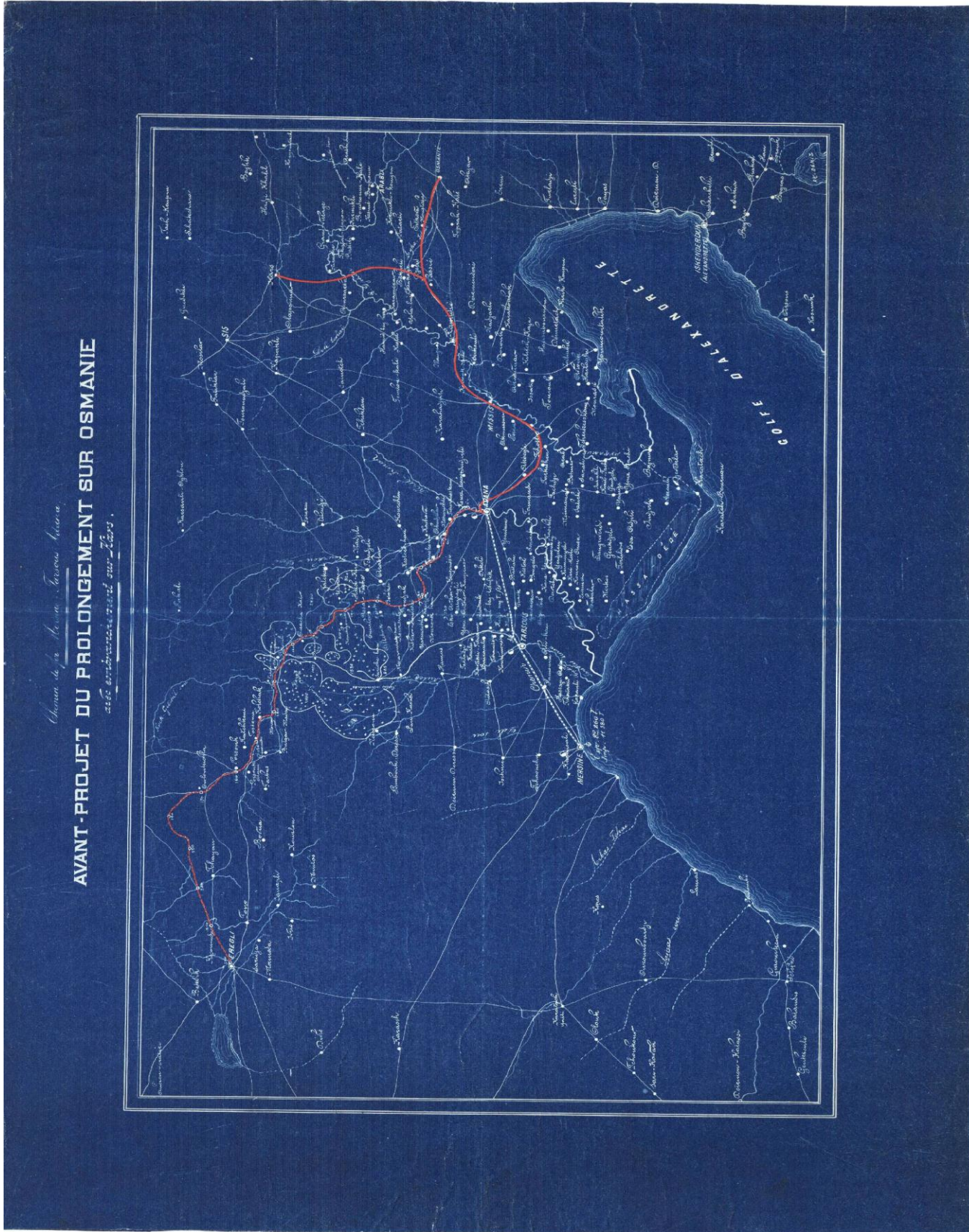
Minhü'l-ihracât

Mihr-i mü'eccel zevce-I mezbûre Elife Hâtûn ba'de's-sübûti's-şer'î ve'l-halef hükm
olunan/ 520 guruş.

Müteveffâ-yı merkûmun li-ebeveyn kız karındaşı Fatıma hâtûn cihet-i ırsdan deyni olub
Çöplü karyesinden Türbe Mehmed bin Hâcı 'Arab ve Kara Kayalu 'aşîretinden Habbaz

oğlu Kurd ‘Ali bin Halil nâm kimesneler Őehâdetleriyle ba’de’s-sübûti’Ő-Şer’î ve’l-halef
hükm olunan/ 690 guruş.

B.2. Adana ve Cıvırı Haritası

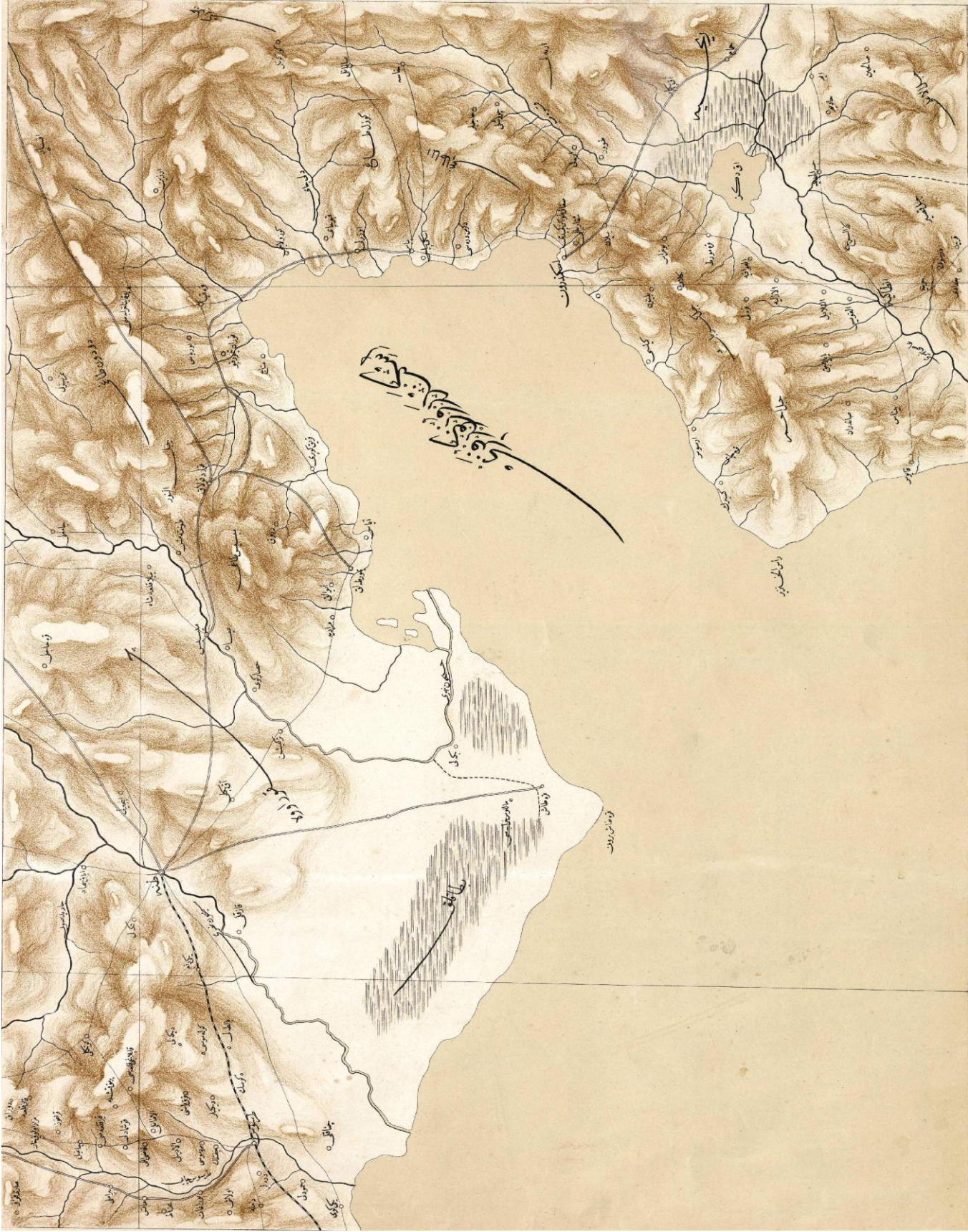
Kaynak: BOA., HRT.h., 487, Hicri 29 Zilhicce 1341.

B.3.a. Yol, Akarsu, Dağ ve Yerleşim Bölgelerini Gösteren Çukurova Bölgesi Haritası

Kaynak: BOA., HRT.h., 387, Hicri 29 Zilhicce 1341.

B.3.b. Yol, Akarsu, Dağ ve Yerleşim Bölgelerini Gösteren Çukurova Bölgesi Haritası

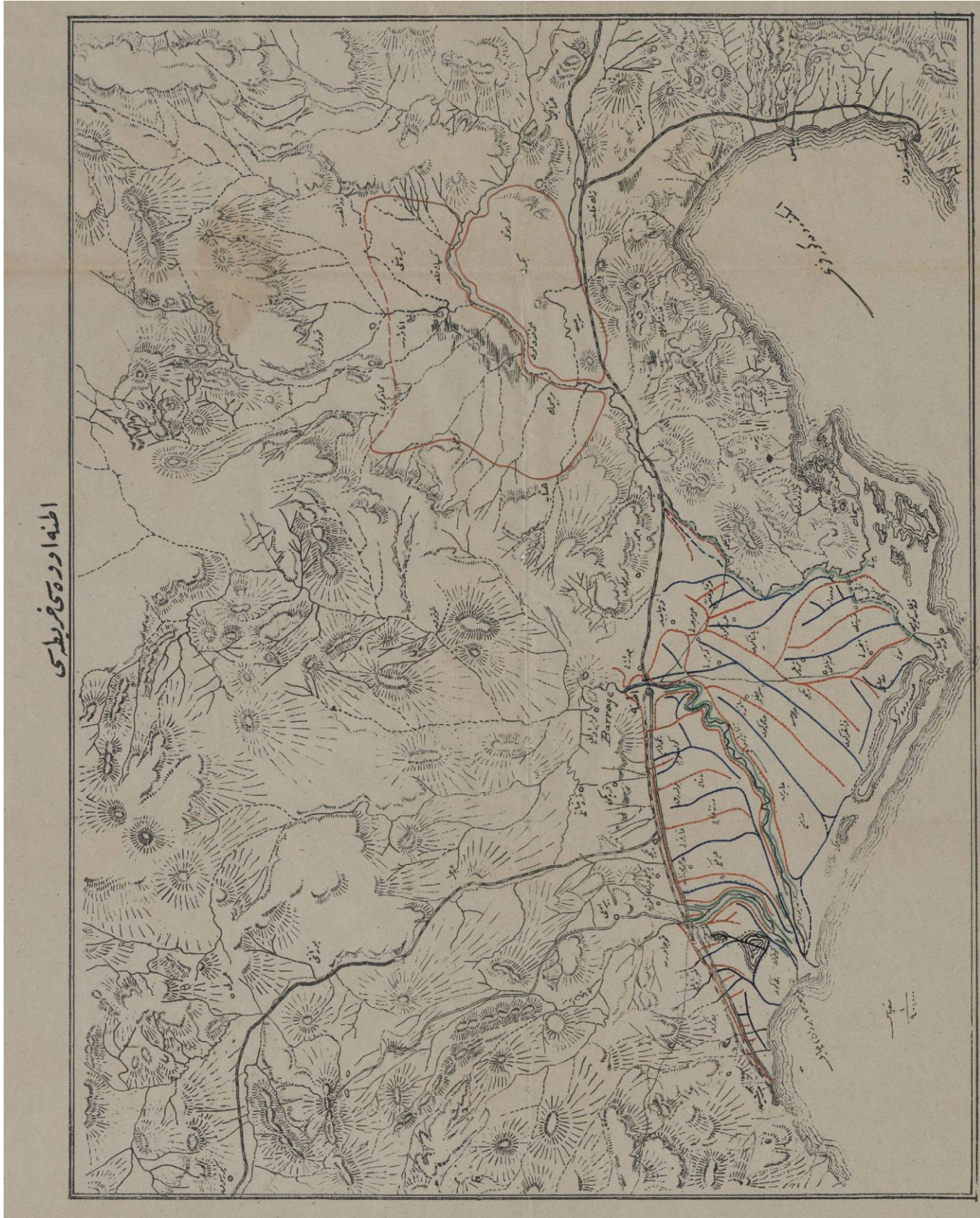
Kaynak: BOA., HRT.h., 387, Hicri 29 Zilhicce 1341.

B.5. Adana Vilayeti, Tarsus Kasabası ve Civarının Yol, Köprü, Su Kaynakları, Mezralar, Bahçeler, Araziler ve Binalarını Gösterir Harita.

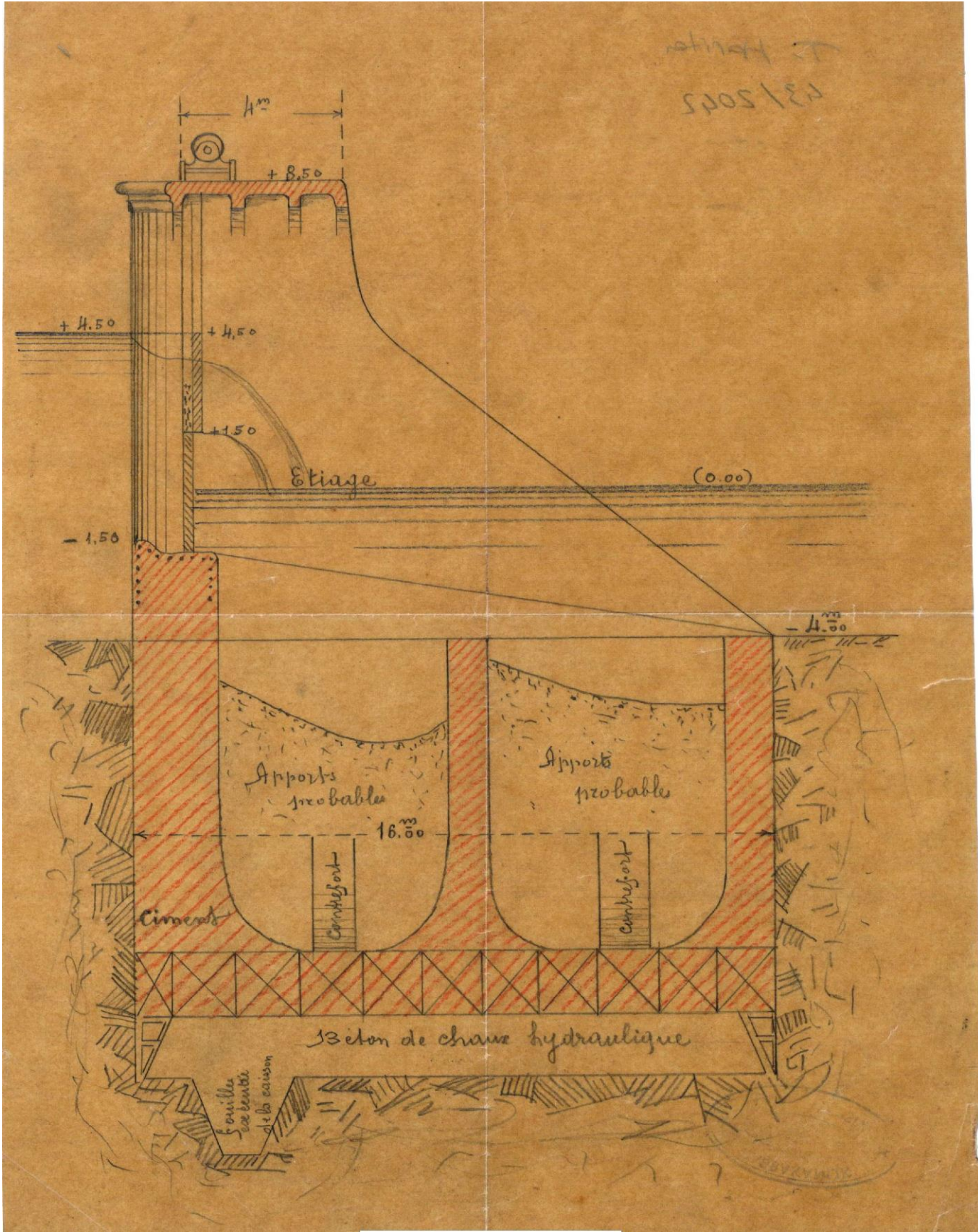
Kaynak: BOA., HRT.h., 1078, Hicri 20 Şevval 1288.

B.6. Adana Ovası Haritası

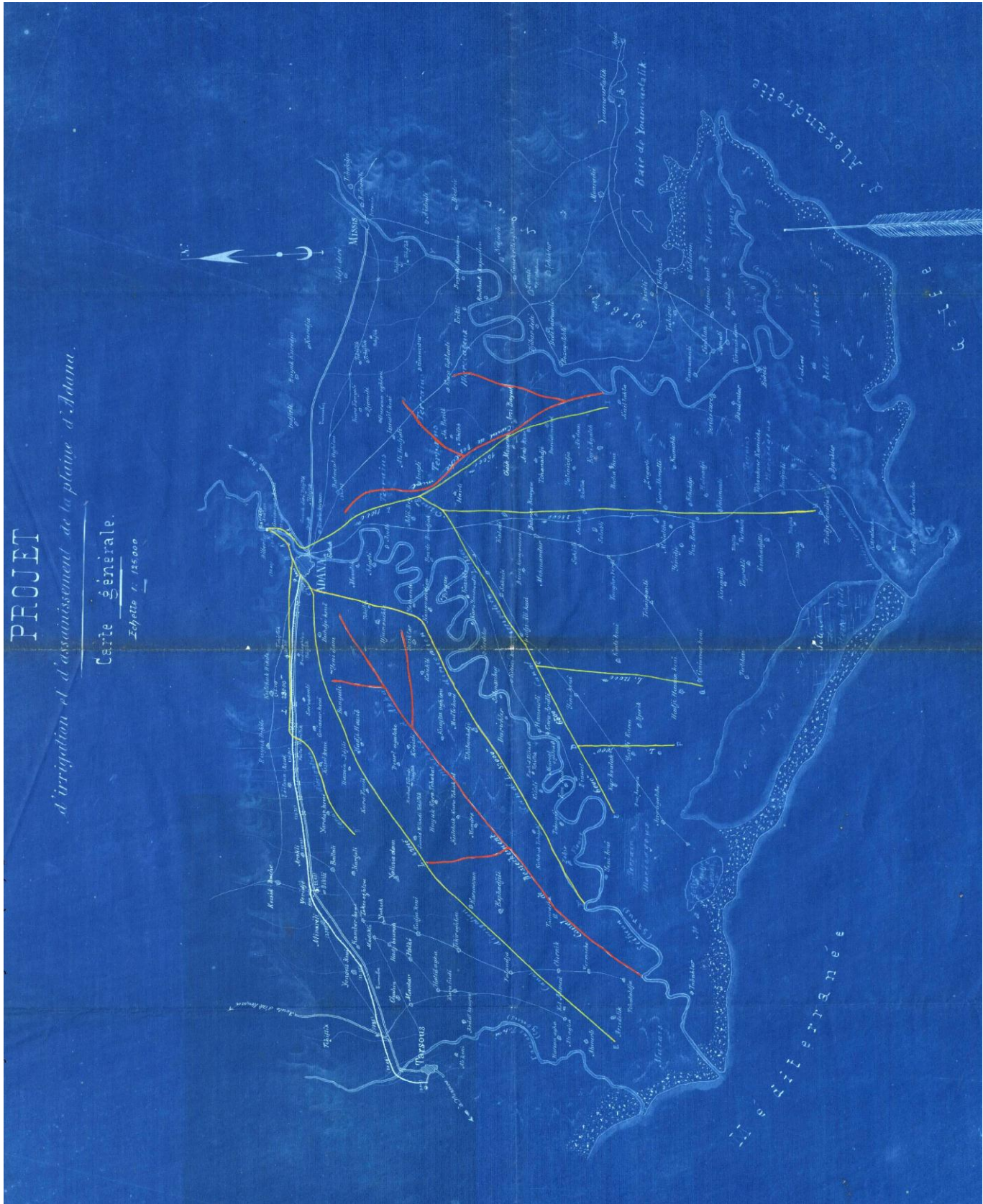
Kaynak: BOA., HRT.h., 1713, Hicri 29 Zilhicce 1341.

B.7.a. Adana Vilayetinin Sulama Projesi ve Nehirdeki Su Miktarını Gösterir Plan.

Kaynak: BOA., HRT.h., 2042, Hicri 1 Muharrem 1330.

B.7.b. Adana Vilayetinin Sulama Projesi ve Nehirdeki Su Miktarını Gösterir Plan.

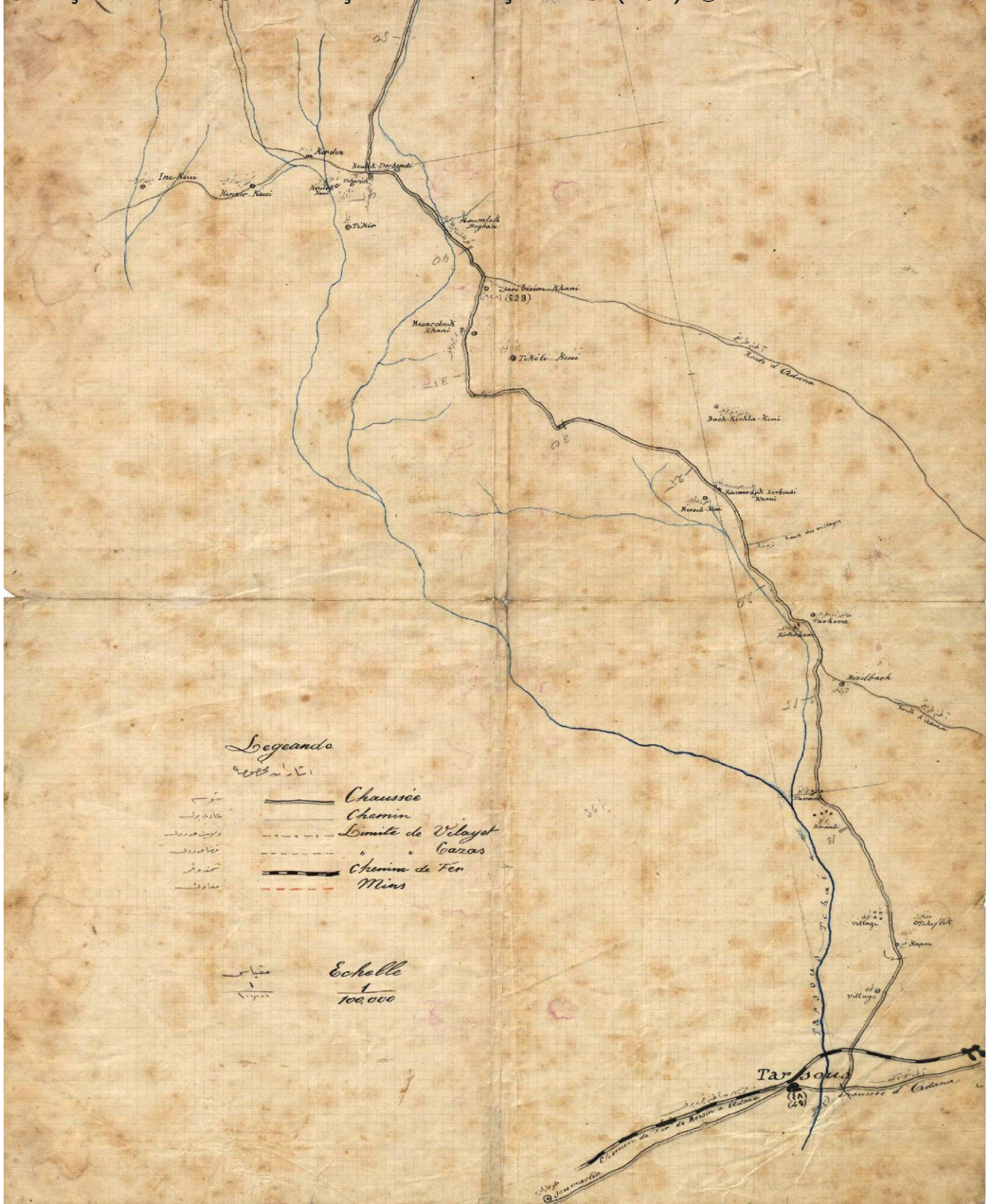
Kaynak: BOA., HRT.h., 2042, Hicri 1 Muharrem 1330.

B.8. Adana Vilayeti Sancak ve Kazalarını Gösteren Harita.

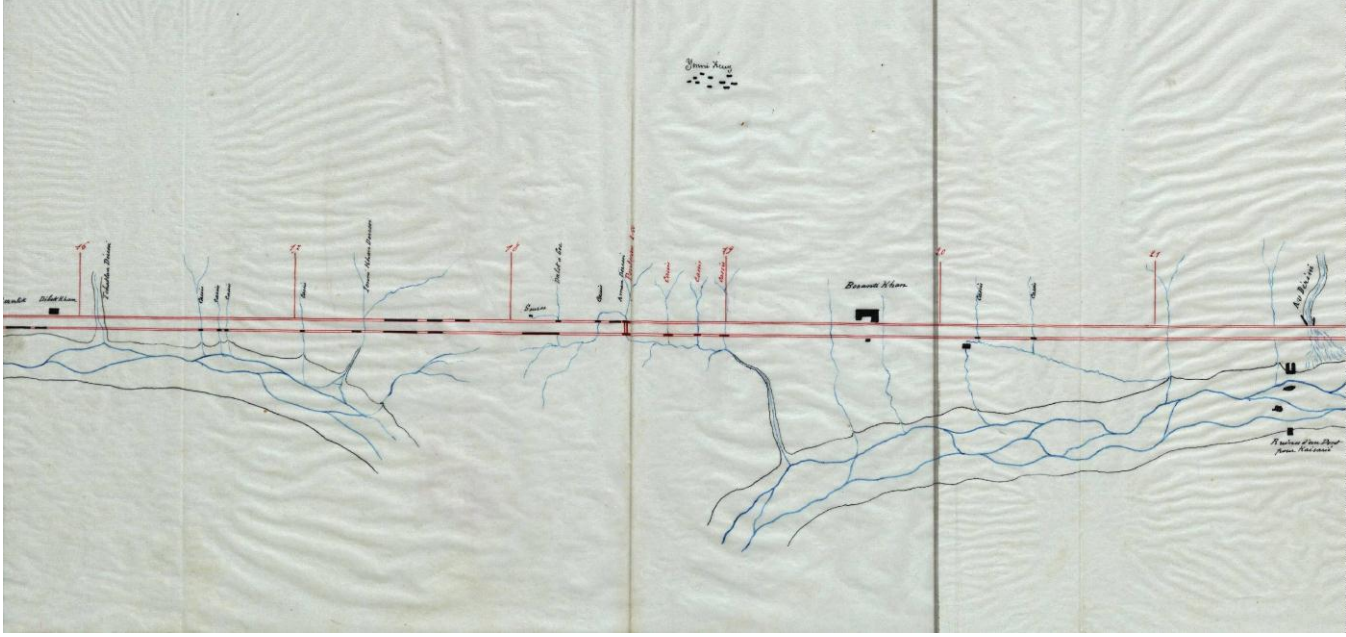
Kaynak: BOA., HRT.h., 1893, Hicri 13 Cemaziye'l-ahir 1307.

B.9.a. Tarsus, Ankara, Mersin'de Demiryolu, Şose, Maden ve Hudutları Gösterir Harita.

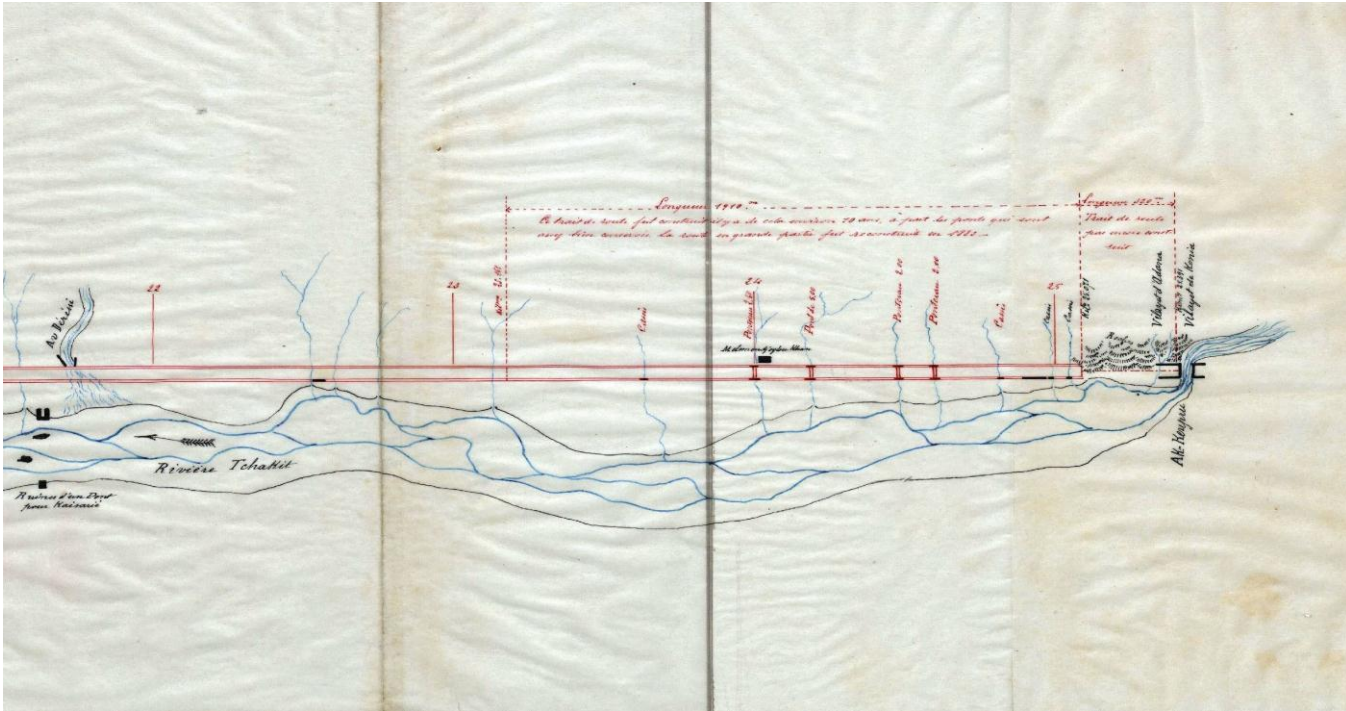
Kaynak: BOA. HRT.h., 1819, Hicri 29 Zilhicce 1341.

B.9.d. Tarsus, Ankara, Mersin'de Demiryolu, Şose, Maden ve Hudutları Gösterir Harita.

Kaynak: BOA. HRT.h., 1819, Hicri 29 Zilhicce 1341.

B.9.e. Tarsus, Ankara, Mersin'de Demiryolu, Şose, Maden ve Hudutları Gösterir Harita.

Kaynak: BOA. HRT.h., 1819, Hicri 29 Zilhicce 1341.

